

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

Alla dessa kyrkor

Kulturvård, religion och politik

red.

Magdalena Hillström

Eva Löfgren

Ola Wetterberg

GÖTEBORGS UNIVERSITET

© MAGDALENA HILLSTRÖM, EVA LÖFGREN, OLA WETTERBERG 2017
ISBN: 978-91-88101-06-8 (tryck)
ISBN: 978-91-88101-07-5 (pdf)
ISSN: 1101-3303

Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Beställningar av enskilda exemplar skickas till:
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
Box 130, 405 30 Göteborg
eller till conservation@conservation.gu.se

Boken är tryckt med stöd från Riksantikvarieämbetet FOU.

Omslagsfoto: Bokenäs gamla kyrka, Eva Löfgren, 2017.
Grafisk formgivning: Sarah Andersson
Tryck: Brandfactory AB, Källered 2017
Papper: Munken Lynx

Institutionen för kulturvård

Alla dessa kyrkor

Kulturvård, religion och politik

red.
Magdalena Hillström
Eva Löfgren
Ola Wetterberg

GÖTEBORGS UNIVERSITET

FÖRORD

Den här boken är resultatet av ett långvarigt samarbete med många inblandade kring kyrkobyggnader som kulturarv. Det började som en samverkan mellan Magdalena Hillström och Svante Beckman på Linköpings universitet, Ola Wetterberg och Eva Löfgren på Göteborgs universitet och Henrik Lindblad på Svenska kyrkan. Sedan 2012 har arbetet formaliserats genom flera forskningsansökningar. Forskningsprojektet ”Gamla kyrkor – nya värden? Bruk och förvaltning av kyrkor i ett förändrat samhälle” fokuserade på antikvariska hanteringsproblem och kunskapsöversikter. I nätverket ingick Madeleine Sultán Sjöqvist (Uppsala universitet), Leifh Stenholm (Stockholms stift), Erika Persson (Hälsinglands museum) och Nevena Cvijetić (Linköpings universitet). Samtalen med Karin Arvastson och hennes kollegor på Riksantikvarieämbetet, som också finansierade forskningen tillsammans med Svenska kyrkan, var avgörande för att vi kom igång. Lotta Kockum Eriksson och Catherine Mellander Backman har bidragit med gedigna kunskaper om kyrkoförvaltning och givit värdefulla infallsvinklar.

Inom ramen för organisationen Future for Religious Heritage startades 2013 nätverket ALTERHeritage med deltagare från sex länder. Projektet finansierades med EU-medel inom Leonardo da Vinci Partnership: Lifelong Learning Programme. Nätverksarbetet resulterade i slutrapporten *Capacity Building for Religious Heritage: Conservation and Management*, och gav konkreta erfarenheter av olika situationer, verktyg och problemställningar. I detta sammanhang lärde vi känna Oddbjørn Sørmoen, som skrivit bokens avsnitt om Norge. Bland övriga kollegor inom ALTERHeritage vill vi särskilt nämna Leena Seim, som då arbetade för Future for Religious Heritage. Utan henne hade inte ALTERHeritage blivit av.

År 2014 startade ”Hur blev Svenska kyrkan ett nationellt kulturarv?” som finansieras av Vetenskapsrådet. Tobias Harding från Universitetet i Jyväskylä, nu vid Høgskolen i Sørøst-Norge anslöts och under 2016 påbörjade Maria Nyström sina forskarstudier med anknytning till projektet. Flera studenter har skrivit uppsatser inom området: Erika Persson och Mika Sjöberg Stenlund uppträder som författare i denna volym. Ylva Nordström, Kajsa Nyström Rudling, Carolina Lantz bör också nämnas. Mot slutet av arbetet med denna bok tillfogades ett bidrag från Maria Mellgren, som inventerat kyrkor med nya funktioner i Rom.

Boken har tillkommit genom bidrag från Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkan, Vetenskapsrådet, Leonardo da Vinci Partnership: Lifelong Learning Programme, samt Göteborgs universitet och Linköpings universitet.

Ett stort tack till er alla och många fler.

Göteborg & Stockholm 15 oktober 2017
Magdalena Hillström, Eva Löfgren, Ola Wetterberg

INNEHÅLL

1. Inledning	7
<i>Magdalena Hillström, Eva Löfgren & Ola Wetterberg</i>	
UTBLICKAR MOT EUROPA	
2. Europas religiösa byggnader i förändring	17
<i>Henrik Lindblad & Eva Löfgren</i>	
3. Franska kyrkor som kulturarv	41
<i>Eva Löfgren</i>	
4. Kirkebyggforvaltningen i Norge	59
<i>Oddbjørn Sørmoen</i>	
5. Churches Conservation Trust i England	71
<i>Ola Wetterberg</i>	
6. Nya bruk för kyrkomiljöer i Rom	91
<i>Maria Mellgren</i>	
STATEN, SVENSKA KYRKAN OCH KYRKOPYGGNADERNA	
7. Svenska kyrkan - ett nationellt kulturminne?	103
<i>Svante Beckman</i>	
8. Det svenska kyrkobevarandet och religionspolitiken	127
<i>Tobias Harding</i>	
9. Staten, kyrkan och ansvaret för kyrkobyggnaderna	141
<i>Magdalena Hillström</i>	
10. Delat ansvar	183
<i>Henrik Lindblad & Ola Wetterberg</i>	
SVENSKA KYRKOR I FÖRÄNDRING	
11. Att sälja en kyrka	203
<i>Eva Löfgren</i>	
12. Ombyggda kyrkor med utvidgat bruk	229
<i>Erika Persson</i>	
13. Tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg	259
<i>Magdalena Hillström</i>	
14. En plan för kyrkorna i Vara pastorat	285
<i>Eva Löfgren</i>	
15. Två omgestaltade kyrkorum	299
<i>Maria Nyström & Mika Stenberg Sjölund</i>	
16. En luthersk kyrka blir katolsk – Nacksta kyrka i Sundsvall	311
<i>Madeleine Sultán Sjöqvist</i>	

Bild 1. Millesviks kyrka i Värmland. Foto: Eva Löfgren, 2014.

INLEDNING

Magdalena Hillström, Eva Löfgren & Ola Wetterberg

Hon vänder sig bort, lyfter långsamt huvudet och ser det först: en urgammal krenelering och spira, knappt synliga genom en reslig ask. Ytterligare tjugo meter bort uppenbarar sig scenens fulla otrolighet. En liten landsortskyrka, en medeltida landsortskyrka, strandad på denna lilla kvartshektar, mitt i en rondell. Bortom tid, bortom rum. Ett starkt fält av lugn omger den. Ett körsbärsträd vid det östliga fönstret [...]. – Sanslöst. Har aldrig sett det förut. Måste ha kört förbi hundratals gånger [...].

Zadie Smith, *NW*, 2012, s. 78.

Zadie Smiths beskrivning av en medeltida kyrka i Londons ytterkant speglar samtidens bekymrade medierapportering om pågående och kommande kyrkonedläggningar. I hennes fiktiva stadsdel framträder kyrkobyggnaden som en osannolik reminiscens, kringränd av modernitet och hotad av glömska. I verklighetens England liksom i många andra västeuropeiska länder pågår arbetet med att motverka denna, som det förefaller, oundvikliga, och av många, oönskade utveckling. Enskilda personer engagerar sig, organisationer bildas och stater formerar institutioner och regelverk. Hur många övergivna kyrkor som framtiden kommer

att vara vittne till vet vi inte. Men en sak är säker: många kristna samfund i västvärlden har fler kyrkor än de pastorala behoven motiverar. Church of England har en nedläggningstakt på 20 kyrkor per år och mellan 2008 och 2013 stängdes 76 baptistkyrkor och 813 metodistkyrkor i Storbritannien.¹ Evangeliska kyrkan i Tyskland planerar att stänga 39 kyrkor i Hamburg. ”Mein Gott, Hamburg”, skriver tidningen *Bild* i ett reportage om den hittills kyrktäta stadens framtida öde.² Mellan 1990 och 2010 stängde 340 protestantiska kyrkor i Tyskland och i Frankfurt am Main har församlingsverksamheten upphört i en av fyra lutherska kyrkobyggnader.³

1. Peter Brierley, *UK Church Statistics 2: 2010–2020*; Church of England, <https://www.churchofengland.org/clergy-office-holders/pastoralandclosedchurches/closedchurches/closed-churches-available.aspx>. Hämtad 2017-06-01.

2. Charlie Walter & Esther Jürs, ”Mein Gott, Hamburg!”. *Bild*, 2016-11-13.

3. Matthias Schulz, ”The Last Supper: Germany’s Great Church Sell-Off”. *Spiegel International*, 2013-02-13.

Ärkebiskopen i Utrecht, kardinal Willem Eijk, har varnat för att 1000 katolska kyrkor i Holland – motsvarande två tredjedelar av det totala beståndet – sannolikt är stängda år 2025.⁴ I Bryssel meddelade den katolska församlingen häromåret att fler än hundra av stadens kyrkor kommer att stängas inom en nära framtid.⁵

Orsakerna till den växande övertaligheten av kyrkobyggnader är många och sammanflätade. Sekularisering, demografiska förändringar, geografiska omflyttningar, medlemsminskning, försvagad kyrksamhet och krympande ekonomiska resurser brukar ofta omnämnas. Oavsett orsakerna finns runt om i Västeuropa ett stort antal gamla, arkitektoniskt säregna, kostsamt inredda, konstnärligt unika och enligt lag skyddade kyrkor vars framtida funktion är ovisst. Det är också ovisst vem som skall bekosta underhållet av byggnaderna när församlingarna inte längre existerar och det religiösa bruket har upphört. Den historiskt kunnige konstaterar att kyrkor och kloster även under tidigare århundraden har lämnats åt sitt öde, rivits eller använts för nya ändamål. Den aktive religionsmotståndaren kan till och med välkomna utvecklingen. Det kan också grupper inom trossamfunden som anser att kyrkobyggnaderna är ett ekonomiskt betungande fastighetsinnehav som bromsar utvecklingen av den kyrkliga kärnverksamheten. För en del vittnar kyrkonedläggningarna oroväckande om en avklingande kristenhet och för andra är det, lika oroväckande, oersättliga kulturvärden som står på spel. Flera undersökningar har visat att medborgarnas upplutning kring kyrkobyggnadernas bevarande är stor.

Många av de kyrkor som stängts, eller är aktuella för stängning, är historiska märkesbyggnader. De tillskrivs kulturhistoriska värden vilka framställs som oberoende av den samtida religiösa användningen. Det växande överskottet av kyrkobyggnader är därför inte bara en utmaning för de inblandade samfunden och de enskilda församlingarna

utan också för nationella och överstatliga kulturarvsmyndigheter, för kommunala aktörer och civilsamhälleliga bevarandeorganisationer.

Jämfört med situationen för kyrkobyggnaderna i många västeuropeiska länder framstår Skandinavien som en skyddad vrå. Först under senare år har nationalkyrkorna i Danmark, Norge, Finland och Sverige behövt konfrontera problemet med övertaliga kyrkor på en avfolkad landsbygd och i kontoriserade storstadskärnor. I Sverige är förändringstakten långsam och majoriteten av kyrkobyggnaderna i gott skick. Den mediala och inomkyrkliga uppmärksamheten på frågan om övertaliga kyrkor står inte i proportion till den reella utvecklingen. Ett fåtal kyrkor har avyttrats och antalet rivna och icke ersatta kyrkor är ännu färre. Församlingar som har sålt kyrkor eller genomfört stora förändringar för att inrymma fler funktioner har gjort detta efter en process som pågått under mycket lång tid, ofta i flera decennier. Den långsamma förändringstakten är förmodligen ingen tillfällighet. Enligt ett långsiktigt avtal mellan Svenska kyrkan och staten bär trossamfundet ansvaret för förvaltningen av de kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnaderna. I gengäld utbetalar staten en så kallad kyrkoantikvarisk ersättning, för närvarande uppgående till 460 miljoner kronor per år. Avtalet och ersättningen, som av allt att döma fortfarande har ett brett politiskt stöd, markerar Sveriges ”Sonderweg” vad gäller bevarandet av det kyrkliga kulturarvet (i.e. kyrkobyggnaderna).

Många perspektiv kan läggas på den pågående omvandlingen av det kyrkliga materiella kulturarvet och avgränsningar är nödvändiga att göra. I fokus för den här boken står Svenska kyrkans kyrkobyggnader och den nya kyrkopolitiska och kyrkoantikvariska regim som inrättades med relationsförändringen kyrka–stat år 2000. Förvaltnings- och finansieringsförhållandena i Sverige sätts in i ett europeiskt och historiskt sammanhang. Syftet är att bidra till större förståelse för politiska, kulturella, konfessionella och

4. ”1,000 Catholic churches in Holland to close by 2025”. *The Tablet: The International Catholic News Weekly*, 2013-12-04.

5. Jonathan Luxmoore, ”With decline in participation, Brussels archdiocese to close churches”. *National Catholic Reporter*, 2013-02-08.

rättsliga likheter och skillnader. Flera artiklar tar sin utgångspunkt i eller behandlar särskilt statens och Svenska kyrkans gemensamma ansvar för Svenska kyrkans kyrkobyggnader och belyser innebörden och konsekvenserna av detta. Andra viktiga teman är övertalighet i teori och praktik, möten mellan sekulära och religiösa värden, relationen mellan kyrka och stat samt kyrkobyggnadsförvaltningens långa tidsperspektiv. De enskilda kapitlen har olika ingångar till och perspektiv på antologins övergripande teman och har grupperats i tre huvudavsnitt; ”Utblickar mot Europa”, ”Staten, Svenska kyrkan och kyrkorna” och ”Kyrkobyggnader i förändring”. Till frågor som ställs hör: Hur kom den kyrkoantikvariska regimen i Sverige till? Vad innebär den sedd i ljuset av sekularisering, den nya relationen mellan stat och kyrka och kulturarvspolitiken? Vilka utmaningar står den svenska ordningen inför när antalet medlemmar i Svenska kyrkan minskar, urbaniseringstakten ökar och osäkerheten om framtiden för många kyrkobyggnader blir allt större? Vilka strategier för att möta en växande övertalighet har utvecklats och kan utvecklas i framtiden? Hur bedöms kulturhistoriska värden hos en kyrkobyggnad när den avyttrats? Vilka konflikter kan uppstå mellan antikvariska och pastorala synsätt?

Målsättningen med boken är att ge fördjupade kunskaper om och nya perspektiv på den ordning för bevarande av Svenska kyrkans kyrkobyggnader som följde av millennieskiftets förhandlingsuppörelse mellan kyrka och stat. Den riktar sig till alla som är intresserade av kyrkobyggnaderna som kulturarv, såväl yrkesutövare och forskare som vetgirig allmänhet. Förhoppningen är att boken skall bidra till diskussionen om övertalighetens utmaningar och den nuvarande ordningens möjligheter och begränsningar.

Flertalet av bokens artiklar har tillkommit inom ramen för forskningsprojektet ”Gamla kyrkor – nya värden. Bruk och förvaltning av kyrkobyggnader i

ett förändrat samhälle” (Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan) och det med detta överlappande forskningsprojektet ”Hur blev Svenska kyrkan ett nationellt kulturarv?” (Vetenskapsrådet). Det förra har en inriktning mot de praktiska hanteringsproblemen som relationsförändringens tudelade regimen ger upphov till och det senare mot den nuvarande ordningens idéhistoriska, professionellt antikvariska och kyrko- och kulturarvspolitiska grunder. Bägge projekten har, i likhet med denna bok, en mångdisciplinär ansats. De startade som ett forskningssamarbete mellan Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet och Tema Kultur och samhälle vid Linköpings universitet. Efterhand har fler forskare och yrkesverksamma inom eller angränsande till det antikvariska verksamhetsområdet involverats. Antologins fokus och upplägg motiveras också av rådande forskningsläge. I en tidigare utgiven översikt över nutida svensk kyrkobyggnadsforskning pekar Eva Löfgren, Erika Persson och Ola Wetterberg på att andelen forskning om kyrkor *som materiella objekt* fortfarande är påtagligt större än den som behandlar kyrkobyggnader *som föremål för kulturarvsprocesser*.⁶ Det finns med andra ord fler forskare som intresserar sig för byggnadernas material, konstruktion och fysiska bevarande, än det finns forskare som ägnar sig åt bakgrunden till och konsekvenserna av den kulturarvsprocess som kyrkorna sedan länge är föremål för.

UTBLICKAR MOT EUROPA

I det första avsnittet samlas texter om övertalighetsproblem och kulturarvsförvaltning i andra europeiska länder. Syftet är att ge en komparativ belysning av den svenska kyrkoantikvariska regimen och särprägel. I ”Europas religiösa byggnader i förändring” jämför Henrik Lindblad och Eva Löfgren villkoren för bevarandet av kyrkobyggnader i Sverige med juridiska och konfessionella förutsättningar i tio andra

6. Eva Löfgren, Erika Persson och Ola Wetterberg, *Svenska kyrkans kulturarv. En forskningsöversikt 2009–2014*, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet 2014

stater. Jämförelsen tar fasta på ägandeförhållanden, lagreglering och finansiering. Den visar både på en stor variation i förvaltningsförutsättningarna och en väsentlig likhet: samtliga länder har blandformer mellan offentligt och kyrkligt ansvar för kyrkobyggnaderna. I alla länder har skyddslagstiftning tillkommit i en tid då övertalighet var ett mycket begränsat problem och övertalighetens utmaningar har överallt lett till diskussioner om regelverkens ändamålsenlighet. I Sverige finns det stora ekonomiska resurser att mobilisera i bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader. På många andra platser är situationen den omvända: resurserna är knappa.

Eva Löfgrens ”Franska kyrkor som kulturarv” och Oddbjørn Sørmoens ”Kirkebyggforvaltningen i Norge” fördjupar den internationella översikten med skildringar av förutsättningarna för kyrkobevarande i två av de europeiska länderna. Situationen för de katolska kyrkorna i Frankrike kan beskrivas som resultatet dels av 1700-talets revolution, då kyrkans fastigheter indrogs till den nya republiken, dels av katolska kyrkans politiska och ekonomiska återupprättelse under 1800-talet. När den idag gällande lagen om separation mellan kyrka och stat beslutades 1905 etablerades en ordning som innebär att de borgerliga kommunerna äger och förvaltar de katolska församlingskyrkorna, medan religionsutövaren – församlingarna – har exklusiv rätt till lokalerna. År 2016 ägde franska kommuner drygt 40.000 kyrkor, flertalet i stort behov av underhåll. Statliga och regionala bidrag ges till restaureringsarbeten, men bara om kyrkobyggnaden är klassificerad som historiskt minnesmärke eller upptagen på listan över möjliga minnesmärken. I Frankrike, liksom i Sverige, är den politiska förutsättningen för offentlig finansiering av åtgärder byggnadernas *sekulära* värden. Intressant i sammanhanget, i synnerhet i relation till den svenska utvecklingen, är att det inför genomförandet av 1905 års separation fanns förslag på att kategorisera *samtliga* franska kyrkobyggnader uppförda före år 1800 som nationella

minnesmärken. Med en sådan kategorisering skulle alla kyrkor vara berättigade till statliga restaureringsbidrag. Tanken bakom förslaget var att växla det ekonomiska stöd som franska staten tidigare hade gett trossamfundet katolska kyrkan, mot ett bidrag till bevarande av kyrkobyggnaderna som kulturhistoriska objekt. Förslaget vidarefördes emellertid inte. Idag har många kommuner betydande svårigheter att finansiera drift och underhåll. Samtidigt råder samstämmighet kring att de gamla, katolska kyrkorna har stor betydelse för lokalsamhället och bör fortsätta vara en kommunal angelägenhet. Precis som i Sverige är ekonomi endast en del av problemet; de större och mer komplicerade frågorna är hur katolska kyrkan ska kunna besätta de vakanta prästjänsterna och inte minst, dämpa minskningen i kyrksamhet.

I Norge är sedan den 1 januari 2017 kyrkan skild från staten och existerar som ett eget rättssubjekt. År 2020 beräknas den år 2008 beslutade relationsförändringen vara helt avslutad. Oddbjørn Sørmoen beskriver förutsättningarna för kyrkobevarandet i Norge och resonerar kring nyordningens långsiktiga konsekvenser för kyrkobyggnaderna. I Norge är banden mellan lokalsamhälle och kyrkobyggnad traditionellt starka. Socken (församlingen) äger kyrkobyggnaderna och kommunen svarar för de huvudsakliga kostnaderna. När en kyrka är en naturlig samlingsplats i lokalsamhället och har status av offentligt ceremoniella rum ifrågasätts sällan den kommunala utgiften. Om en kyrkobyggnad förlorar de funktioner som går utöver den religiösa betydelsen blir det svårare att politiskt motivera en kommunal finansiering. Skall Norska kyrkan legitimera kyrkobyggnadernas plats bland de kommunala utgifterna nu och i framtiden måste de samtidigt vara värdiga ”gudshus”, öppna för olika slags engagemang och vara – eller göras – väsentliga för lokalsamhället och dess invånare. Centralisering, kommunsammanslagningar, demografiska förändringar, urbanisering och sekularisering gör detta till en utmaning för Norska kyrkan.

Samma processer kommer att väcka frågan om hur många kyrkor samfundet har ett pastoralt behov av.

I England aktualiserades övertalighetsproblemet inom Church of England i slutet av 1950-talet. Många församlingskyrkor hade då mycket få gudstjänstbesökare och ont om pengar. Trots att den engelska statskyrkan som helhet är rik, inkomsterna består av enskildas frivilliga gåvor (75 procent), kommersiell verksamhet och förmögenhetsavkastning, så innebär lokala variationer och det stora beroendet av donationer i ett land med vikande samhörighet med kyrkan stora problem när många kyrkor tagits ur bruk. Idag finns inom Church of England kyrkan ett tydligt regelverk, väletablerade procedurer och en lång erfarenhet av att handskas med övertalighet. Ett mycket stort antal stiftelser och organisationer med uppgift att bevara och utveckla kyrkobyggnaderna som kulturarv har dessutom tillkommit från 1950-talet och framåt. Den viktigaste aktören på nationell nivå Churches Conservation Trust (CCT) presenteras av Ola Wetterberg i ett kapitel med samma namn.

Stiftelsen bildades genom förändringar i lagstiftningen år 1969 och ansvarar idag för 350 kyrkobyggnader. I centrum för stiftelsens arbete står att lägga nya användningar till de gamla. Lösningarna skall vara ekonomiskt realistiska och tillfredsställande ur sociala, kulturella och antikvariska perspektiv. Några av CCT:s projekt har varit mycket omfattande. Till dem hör omgestaltningen av All Souls i Bolton utanför Manchester, som har förvandlats från en överflöd och förfallen anglikansk kyrka till ett stadsdelscentrum med kulturella och sociala aktiviteter för den numera i huvudsak muslimska befolkningen i området. Wetterberg ställer också frågan om några av de processer och metoder som utvecklats av CCT kan vara tillämpliga i Sverige. Ett utbyte mellan CCT och Lunds stift med detta syfte har också etablerats sedan ett par år tillbaka.

Kyrkobyggnader har lämnats åt sitt öde. Många har också omvandlats för att tjäna nya

funktioner, såsom moské, sjukhus, privatbostad eller sädesmagasin. Maria Mellgren ger exempel på omgestaltningar av kyrkor, oratorier och klosteranläggningar i världskristenhetens huvudstad Rom. Det handlar om byggnader som under de senaste decennierna förvandlats till restaurang, hotell, butikslokal, kulturcentrum eller konsertscen. Mellgren poängterar att miljöerna bevarats för eftervärlden just för att de fått nya användningsområden. Det fortsatta bruket har förhindrat förfall och ödeläggelse och gjort de kulturhistoriska värdena tillgängliga för efterkommande generationer. Genom sitt omfattande historiska arv har Rom lång erfarenhet av hantering av övertaliga religiösa byggnader. Vid sidan av sin ställning som katolska kyrkans centrum är staden också en kulturell metropol och en av världens största turistmål. Förutsättningarna för både pastoral och sekulär alternativanvändning av det religiösa byggnadsarvet är, trots det stora kyrkobeståndet, ovanligt goda.

STATEN, SVENSKA KYRKAN OCH KYRKOBYGGNADERNA

Texterna i antologins andra del analyserar motiven till och argumenten för inrättandet av en ny kyrkoantikvarisk regim i Sverige år 2000. De tar också upp de nuvarande förvaltningsförhållandena och olika synsätt på vad kulturvärden är, hur de skall identifieras och av vem.

Formellt sett är Svenska kyrkan sedan år 2000 ett av många från staten fristående trossamfund. I kapitlet "Svenska kyrkan – ett nationellt kulturminne?" framhåller Svante Beckman att en statskyrkoordning i allt väsentligt likafullt består och att den nya statskyrkoordningen har en antikvarisk inramning. Beckman inleder med att konstatera att en av det socialdemokratiska partiets viktigaste programpunkter under perioden 1897–1960 var kyrkans skiljande från staten. När den socialdemokratiska regeringen slutligen genomförde en skilsmässa kom den att ta formen av en relationsförändring som inte ruckade på Svenska kyrkans status

som rikstäckande nationell medborgarinstitution. Den nya statskyrkoordningens kännetecken är sinsemellan sammankopplade: Svenska kyrkans verksamhet regleras i svensk lag och har privilegier som inget annat trossamfund har; statschefen skall bekänna sig till den rena evangeliska läran; Svenska kyrkan innehar offentliga ansvarsuppgifter; behåller genom lagen om Svenska kyrkan ställningen som folkkyrka och tillämpar offentlighetsprincipen. Det officiella huvudmotivet för den sekulära statens fortsatta särbehandling av Svenska kyrkan var hänsyn till historien. Svenska kyrkan förblir av respekt för den gamla statskyrkoordningen den svenska nationella samhällsordningens kyrka. Den starka markeringen av kyrkobyggnaderna som ett omistligt nationellt kulturarv är ett uttryck för att en religiöst motiverad statskyrkoordning har ersatts av en som är antikvariskt motiverad.

I kapitlet ”Det svenska kyrkobevarandet i religionspolitisk kontext” argumenterar Tobias Harding för att en växelverkan mellan den statliga kulturminnesvården och teologiska idéer om en sammansmältning av kyrka och folk spelat en viktig roll för att etablera och ge legal inramning åt uppfattningen att Svenska kyrkans kyrkobyggnader är den svenska nationens och folkets minnesmärken. I kapitlet tecknas en bred bild av den religionspolitiska utvecklingen i Sverige med utgångspunkt i José Casanovas teori om tre sekulariseringsvägar, en amerikansk, en fransk och en nordisk. Den nordiska vägen kännetecknas av en nära relation mellan kyrka och stat i förening med en långtgående sekularisering i fråga om personlig tro och religionens närvaro i den politiska offentligheten. En central del i den svenska överenskommelsen mellan kyrka och stat är den kyrkoantikvariska ersättningen. Som det viktigaste motivet till ersättningen framhålls att kyrkobyggnaderna utgör ett gemensamt kulturarv. År 2017 uppgår summan till 460 miljoner kronor, vilket enligt Svenska kyrkan motsvarar en fjärdedel av kostnaderna för underhåll och investeringar. Bidragets storlek gör att Sverige starkt avviker

från alla andra länder vad beträffar statligt stöd till kyrkobevarande.

Magdalena Hillström visar i ”Staten, kyrkan och ansvaret för kyrkobyggnaderna” att det allmännas stöd till kyrkobyggnadernas bevarande aldrig uteslutande har behandlats som en antikvarisk fråga. Den nuvarande ansvarsfördelningen mellan kyrka och stat var långt ifrån given och flera principiellt åtskilda förslag har lagts fram i kyrka–statutredningarna sedan det moderna utredningsarbetet sjösattes på slutet av 1950-talet. Redan från början var frågan om kyrkobyggnadernas framtid förbunden med frågan om Svenska kyrkans ekonomi i allmänhet och med bevarandet av en rikstäckande kyrklig verksamhet i synnerhet. I slutförhandlingarna mellan kyrka och stat blev den kyrkoantikvariska ersättningen en viktig komponent i relationsförändringens ekonomiska neutralitet. Statskontoret, konstaterade att det var svårt att avgränsa antikvariska överkostnader från kostnader relaterade till det religiösa bruket. Efterföljande utredningar kom till samma slutsats. Trots detta är kyrka–statöverenskommelsen grundad på tanken att kyrkornas sekulära kulturhistoriska värden kan skiljas från de religiösa. Den kyrkoantikvariska ersättningen skall med andra ord inte uppfattas som ett ekonomiskt stöd till trossamfundet Svenska kyrkan. Mot bakgrund av det mycket långa uppspelet till 1998 års uppgörelse framträder en annan bild.

Henrik Lindblad och Ola Wetterberg menar i kapitlet ”Delat ansvar” att den gränsdragningsproblematik som Hillström lyfter fram har påverkat synen på värderings- och förvaltningsprocesserna för de skyddade byggnaderna, inom både Svenska kyrkan och den statliga myndigheten Riksantikvarieämbetet. I studien analyserar de frågetecknen som rests kring innebörden av och gränserna för Svenska kyrkans respektive statens ansvar för de kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnaderna. Formellt är ansvaret delat, men vad innebär ett delat ansvar i praktiken? Båda aktörer har utvecklat modeller för kulturhistorisk värdering och urval, var

och en med olika betoning. Där Svenska kyrkan har lagt tonvikten på att integrera olika kulturella värden i samspel med medborgarna har Riksantikvarieämbetet fokuserat det expertberoende och mer avgränsade begreppet kulturhistoriskt värde som återfinns i kulturmiljölagen. Dessa olikheter återspeglar både skillnader i formella uppdrag och praktiska genomförandeproblem på ett begripligt sätt. För Svenska kyrkan utgör de kulturhistoriska värdena en aspekt av den sammansatta uppgiften att förvalta ett stort antal byggnader; för Riksantikvarieämbetet är bevakningen av kyrkornas kulturhistoriska värde en del av ett mångfacetterat uppdrag som innefattar flera kategorier av kulturarv och skyddsformer.

KYRKOBYGGNADER I FÖRÄNDRING

Antologins tredje del samlar empiriska fallstudier av enskilda eller grupper av kyrkor med fokus på övertalighet, förändringsarbete, utvidgad användning, bedömning av kulturhistoriska värden och förvaltningslösningar.

I kapitlet ”Att sälja en kyrka” redovisar Eva Löfgren en undersökning av de sammanlagt 60 kyrkobyggnader som Svenska kyrkans församlingar har avyttrat under perioden 2000–2016. Avyttringarna innebär (än så länge) en nytillkommen utmaning för både Svenska kyrkan och inblandade antikvariska myndigheter. Formella rutiner saknas. Löfgrens studie av de sålda kyrkornas egenskaper och av motiven bakom försäljningarna visar att flera av byggnaderna ursprungligen uppfördes för andra ändamål. Många av dem är arkitektoniskt sett anspråkslösa och saknar igenkänningstecken för ”kyrka”. Att utformningen är enkel beror ofta på att kyrkan tillkom genom en liten grupp eldsjä-lars ideella arbete. Byggnaderna har kanske aldrig, skriver Löfgren, ”utgjort ett gemensamt kulturarv i bemärkelsen tillgängligt och allmänt”. En avyttring påverkar inte lagskyddet för kyrkor byggda innan år 1940 men de antikvariska myndigheternas hantering av tillståndsärenden efter försäljning pekar i

riktning mot att det kulturhistoriska värdet bedöms minska när den kyrkliga användningen upphör. Kammarrätten i Göteborg konstaterar i en dom att kulturmiljölagen ”inte är utformad med tanke på att försäljningar av kyrkobyggnader kan komma att bli allt vanligare”.

Att kyrkor byggs om för att rymma nya funktioner är inget nytt. Mer än två tredjedelar av Svenska kyrkans kyrkobyggnader har under de senaste decennierna fått kompletterande funktioner i form av ”kyrktorg”, barnhörna, toaletter, kök och mötesrum. Efter relationsförändringen år 2000 tenderar ombyggnaderna att bli mera genomgripande. Erika Persson konstaterar i artikeln ”Ombyggda kyrkor för fler funktioner” att flera församlingar idag har som strategi att fokusera på kyrkobyggnaden och att flytta församlingshemmens verksamheter dit. På så sätt kan det sammanlagda fastighetsinnehavet minskas och behovet av kyrkoförsäljningar dämpas. I en katalog över de tolv kyrkor som byggts om för fler funktioner under perioden 2000 till 2015 beskriver Persson kortfattat omgestaltningarna. Hon lyfter också fram vilka kulturhistoriska värden som de antikvariska myndigheterna särskilt velat skydda i samband med dessa.

Magdalena Hillströms studie av tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg i kapitlet med samma titel tar utgångspunkt i ett handfast övertalighetsproblem och ger det både en historisk och samtida belysning. I Åtvidaberg finns två närbelägna kyrkor, Åtvids Gamla kyrka och Åtvids Stora kyrka. Användningen av den senare har under decennier varit sparsam. I Åtvids församling (Linköpings stift) inleddes ett förändringsarbete med sikte på att flytta in församlingsgårdens funktioner i Stora kyrkan. Den faktiska händelseutvecklingen i Åtvidaberg visar att den process som startas för att angripa problemet med övertalighet avslutas med en återinvigning av Stora kyrkan. Övertaligheten kunde efter omfattande inre och yttre renovering avföras från dagordningen utan att utgångspunkterna i sak hade förändrats. En förutsättning för församlingens spelrum när det

gäller Stora kyrkans framtida öde är kyrkoantikvarisk ersättning, menar författaren. Den möjliggör att frågan om hur stora ekonomiska resurser som skall läggas på pastoralt underutnyttjade kyrkobyggnader inte behöver ställas på sin spets.

Hillström problematiserar begreppet övertalighet och menar att denna inte första hand bestäms av de pastorala behoven utan av ”problemattityden”. Ytterligare illustration till detta ger Eva Löfgrens studie ”En plan för kyrkorna i Vara pastorat”. I ett pastorat med 12.000 medlemmar och 24 kyrkobyggnader har man enhälligt beslutat sig för inte stänga någon kyrka. Varje kyrka kan användas, men på olika sätt och i olika utsträckning. För att nå målet att bruka kyrkorna och samtidigt minska förvaltningskostnaderna skaffade sig pastoratet överblick över sina utgifter och jämförde kostnaderna för olika lösningar. Uppvärmningsteknisk expertis tillfrågades, gängse metoder kombinerades med egen uppfinningsrikedom och okonventionella grepp. ”Varför ska vi riva kyrkor? De är ju billiga att hålla i ordning, se bara till att de har dörrar och fönster!”, säger kyrkogårds- och fastighetschefen. Till grund för pastoratets beslut ligger önskan att tillvarata de värden som församlingsborna tillskriver ”sina” sockenkyrkor. Den önskan har resulterat i ett systematiskt arbetssätt som visat sig framgångsrikt.

I Maria Nyströms och Mika Stenberg Sjölund's ”Nya funktioner i gamla kyrkorum – Två exempel” visar författarna hur ett bestämt mål – att föra in församlingshemmet i kyrkan – kan organiseras och gestaltas på mycket olika sätt i liknande byggnader. De skilda lösningarna ger olika verksamhetsförutsättningar och upplevelser av kyrkorummet. Kapitlet redovisar och analyserar projektens motiv, implementering, effekter och mottagande. I Vessige väljs en strikt separation mellan olika funktioner, något som skapar ett antal separerade rum och förändrade rumsproportioner. I Örslösa väljs en öppen och flexibel rumslösning, som bibehåller kyrkorummets rymd, men samtidigt skapar funktionella och stilmässiga överlappningar. Som Erika Persson påpekar

i sitt bidrag till den här boken är förändringar i denna riktning inte nya i sig, men utvecklingen ser ut att accelerera. Vessige och Örslösa kan därför fungera som utgångspunkt för en diskussion om framtida förändringar med samma målsättning: att integrera församlingshemmet i kyrkobyggnaden.

I bokens sista kapitel, ”En luthersk kyrka blir katolsk – Nacksta kyrka i Sundsvall”, beskriver Madeleine Sultán Sjöqvist vad som kan hända när en kyrkobyggnad som ägs av Svenska kyrkan säljs till en församling som tillhör ett annat kristet samfund. Fallet Nacksta kyrka ses i sammanhang av sekularisering, inomkyrkliga förändringsprocesser, teologiska skiljelinjer och liturgi. Framställningen berör kyrkans uppförande på 1960-talet, försäljningen på 2000-talet och den nya församlingens ianspråktagande av kyrkorummet. I fokus står de spänningar som uppstår mellan å ena sidan kulturarvsförvaltningen och dess tolkning av hur (det lutherska) kulturarvet skall bevaras i den avyttrade kyrkan, och å andra sidan den katolska församlingen önskemål om förnyelse och anpassning av byggnaden efter sina funktionella och liturgiska krav. De två kyrkoherdarna inblandade i processen ställer sig båda kritiska till det kulturhistoriska bevarandeperspektivet och ser en motsättning mellan musealisering och en levande religiös användning. Länsantikvarien å sin sida betonar allmänhetens rätt till kulturarvet. Den långdragna förhandlingsprocess som blev resultatet av meningsskiljaktigheterna slutade i en kompromiss.

ALLA DESSA KYRKOR

I Zadie Smiths roman spelar kyrkobyggnaden dubbla roller. Den är en ö av stillhet och ordning i det brusande, splittrade storstadslivet – en fristad som vare sig shoppinggallerior eller trafikkaos rör på. Den erbjuder något som de fiktiva personerna inte väntade sig att möta och som de inte helt och hållet förstår. Samtidigt finns det något med den gamla kyrkobyggnaden som oroar. Dörrarna till familjegravarna har sparkats in och den omgärdande

INLEDNING

tegelmuren är ”inte mer försvarsduglig än en blomsterkrans”. Byggnaden har inget skydd att erbjuda, den tycks ha strandat i det förflutna, platsen är på väg att upplösas. Huvudpersonerna har heller aldrig varit där tidigare, trots att de har vuxit upp i stadsdelen. Kyrkan framstår som en parentes både i stadslandskapet och i deras liv, viktig i sin sällsamhet men inskjuten mellan sådant som uppfattas som oundgängligt.

I Sverige är kyrkobyggnaderna i utmärkt skick, både i staden och på landsbygden. Trasiga lampor och läckande hänggrännor byts så fort de upptäcks och vandalisering förekommer sällan. Plan- och

kulturminneslagstiftningarna har begränsat exploateringen av områdena kring kyrkotomterna; det står inga kyrkor i rondeller. Trots denna goda ordning är det pastorala behovet av många kyrkor i Sverige krympande och framtiden för dessa oviss, både pastoralt och som kulturarv. För närvarande betonar antikvariska myndigheter att kyrkobyggnaderna såsom kulturarv bäst bevaras om de används i kyrkans verksamhet. Det återstår att se vad som händer med förståelsen av byggnadernas kulturhistoriska värde om det kyrkliga bruket av flera av dem upphör och hur detta kommer att påverka den framtida förvaltningen och ambitionsnivåerna.

Bild 2. Hedareds kyrka. Foto: Eva Löfgren 2016.

*Bild 1. Arenbergbiblioteket
vid Katolska universitetet i
belgiska Leuven är inrymt i en
medeltida klosteranläggning.
Foto: Eva Löfgren 2015.*

EUROPAS RELIGIÖSA BYGGNADER I FÖRÄNDRING

Henrik Lindblad & Eva Löfgren

I dikten ”Tredje natten” från 1883 beskriver August Strindberg hur han irrar runt på Paris stökiga boulevarder när han plötsligt får syn på en kyrka. Han går dit för en stunds ro, men möts istället av rök och oväsen – ett avgrundens larm: ”Vilka syner? Har han gått galet? Kyrkan ändrad till magasin! Där de lågo, de dödes gravar, är nu murad en vattenbassin; där en turbin med skovlar kavar, där en hydraulisk press är i gång”. Strindberg har klivit in i den gamla klosterkyrkan S:t Martin des Champs, under revolutionen omvandlad till fängelse och 1794 till museum för teknik och vetenskap, Musée des Arts et Métiers.¹

Strindbergs dikt refereras i artikeln ”Reuse of sacred places” där den belgiske arkitekturhistorikern Thomas Coomans reflekterar över återanvändningen av europeiska kyrkor.² I historiskt perspektiv har många av Europas religiösa byggnader genomgått dramatiska förändringar, antingen det har varit av teologiska, politiska eller ekonomiska skäl. Sedan Strindbergs tid är det framför allt sekulariseringen och den minskade kyrksamheten som har förändrat villkoren för de traditionella majoritetssamfundet. I England och Nederländerna har under de senaste femtio åren ett stort antal kyrkor sålts och byggts

1. Henrik Lindblad och Eva Löfgren, ”När Gud blir sambo med kulturen”, *Svenska Dagbladet*, 23 februari 2013.

2. Thomas Coomans, ”Reuse of Sacred Places”, *Loci sacri: understanding sacred places*, red. Coomans, Thomas, De Dijn, Herman, Jan De Maeyer, Heynickx, Rajesh och Verschaffel, Bart Leuven University Press, Leuven, Belgium, 2012.

Bild 2. Klosterkyrkan Saint-Martin-des-Champs i Paris omvandlades till utställningshall för Musée des Arts et Métiers i samband med franska revolutionen. Museet slog upp portarna för allmänheten 1802. Foto: Henrik Lindblad 2014.

om för att tjäna nya funktioner.³ I de länderna förekommer också kyrkobyggnader som används för andra ändamål, samtidigt som de har kvar sin roll som gudstjänstrum. I Frankrike har få katolska församlingskyrkor tagits ur bruk sedan kyrkan skildes från staten år 1905, men underhållsbehovet är stort och de förvaltande kommunernas budget liten.⁴ Inga kyrkor har avsakraliserats partiellt, å andra sidan är det vanligt att delar av kyrkorummet används för att exponera byggnadens historia, liturgiska föremål eller religiös konst. I Bosnien-Herzegovina har förändringarna under det senaste seklet varit av ett helt annat slag. Efter andra världskriget stängde och rev socialistregimen många religiösa byggnader, och under 1990-talets inbördeskrig förstördes ännu fler både moskéer och kyrkor.⁵

I Västeuropa upplever de traditionella samfunden att allmänheten, trots minskande kyrksamhet och sviktande medlemssiffror, visar ett tydligt intresse för kyrkobyggnaderna som kulturarv. Det kommer till uttryck i enkätundersökningar, bildandet av intresseföreningar och i kyrkornas besöksiffror. Då och då kolliderar kulturarvsintresset med den religiösa praktiken och frågorna om lagenligt företräde och ekonomiskt ansvar ställs på sin spets, men för det mesta förekommer inga konflikter. Snarare går världarna och värdena i varandra.

Det här kapitlet syftar till att jämföra de svenska kyrkornas situation med de konfessionella och juridiskt administrativa förutsättningar som påverkar de religiösa byggnadernas tillstånd i tio andra europeiska länder.⁶ Fokus ligger på fyra aspekter; *ägande, lagstiftning, finansiering* och *utveckling över tid*. Vem som äger och/eller förvaltar byggnaderna, hur underhållet av dem bekostas, vilken lagstiftning

3. "1,000 Catholic churches in Holland to close by 2025", *The Tablet – The International Catholics news weekly*, 4 december 2013.

4. Se Eva Löfgren, kapitel 3.

5. I Bosnien-Hercegovina är omkring 45 procent av befolkningen muslimer, 37 procent ortodoxa och 13 procent romersk katolska, CIA World Fact Book 2014, Agencija za Statistiku BiH 2014 och EuroCath/Info Institutional Information Portal of Europe's Bishops Conferences 2014. Uppgifterna varierar något beroende på källa. Amerikanska World Fact Book anger till exempel en lägre andel muslimer än de bosniska källorna. Se också András Riedlmayer, "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage", *Islam and Bosnia Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, (ed.) Maya Shatzmiller, McGill-Queens University Press, 2002, s. 98–135.

6. Kapitlet utgår från en rapport i vilken varje land redovisas för sig, se Henrik Lindblad och Eva Löfgren *Religiösa byggnader i förändring En internationell jämförelse* Forskningsrapport. Institutionen för kulturvård (kommande).

som reglerar skyddet av dem som kulturmiljöer, och hur övertalighet hanteras i de olika länderna är exempel på frågor som kommer tas upp till diskussion. Texten grundar sig på uppgifter hämtade från trossamfund, statliga administrationer, ideella intresseorganisationer, på rapporter från internationella kulturarvsorgan såsom UNESCO och ICCROM, samt på tidigare forskningsstudier och tidningsartiklar.

Tanken med det jämförande arbetet är att inkludera både länder vars förutsättningar liknar de svenska, och länder med mycket olikartade förhållanden. Studien omfattar därför Danmark, Finland, Norge, England, Nederländerna, Bosnien-Hercegovina, Tyskland, Italien, Belgien samt Frankrike.

Andra jämförande studier

Jämförande studier som behandlar de europeiska kyrkobyggnadernas förändrade förutsättningar har gjorts tidigare. År 1989 kom Europarådets *Resolution 916, on redundant religious buildings* som baserades på kyrkohistorikern Angus Fowlers omfattande rapport om utvecklingen i ett trettiotal europeiska länder.⁷ Förutom en kvantitativ översikt behandlar den frågor om exempelvis alternativa användningar, former för finansiering av drift och underhåll och den förändrade liturgins betydelse för byggnadernas bevarande. Rapportens utgångspunkt är att kyrklig övertalighet utgör ett samhällsligt problem som måste studeras för att kunna lösas. Varför eller på vilka sätt den utgör ett problem utreds inte, men i inledningen skriver Fowler, själv verksam i den tyska frivilligorganisationen för bevarande av kyrkobyggnader, Förderkreis Alte Kirchen: "If religious buildings are redundant or become redundant, stand empty and are in danger, it is important that

they receive as much protection and care as soon as possible as they may represent a mayor and central part of the historical and architectural heritage of many communities."⁸

Att kyrkobyggnaderna utgör ett viktigt kulturarv som är hotat på grund av låg användning är en återkommande hållning i flera utredningar och rapporter. År 2000 utkom Europarådet med en ny rapport *Cathedrals and other major religious buildings in Europe, Doc. 8826*, som huvudsakligen rör de stora kyrkorna. I den konstateras att antalet religiösa byggnader som inte längre fyller sin ursprungliga funktion har ökat och att dessa riskerar att förfalla, rivas eller bli föremål för det man kallar mindre lämpliga omvandlingar.⁹ Demografiska rörelser, förändringar i religiös praktik och uppförandet av nya religiösa byggnader anges som de främsta orsakerna. I rapporten, som betonar vikten av kunskapsuppbyggnad, vård- och underhållsplanering och daglig skötsel, fastslås att mångbruk måste övervägas för att klara den framtida förvaltningen av katedraler och andra stora religiösa byggnader i Europa.

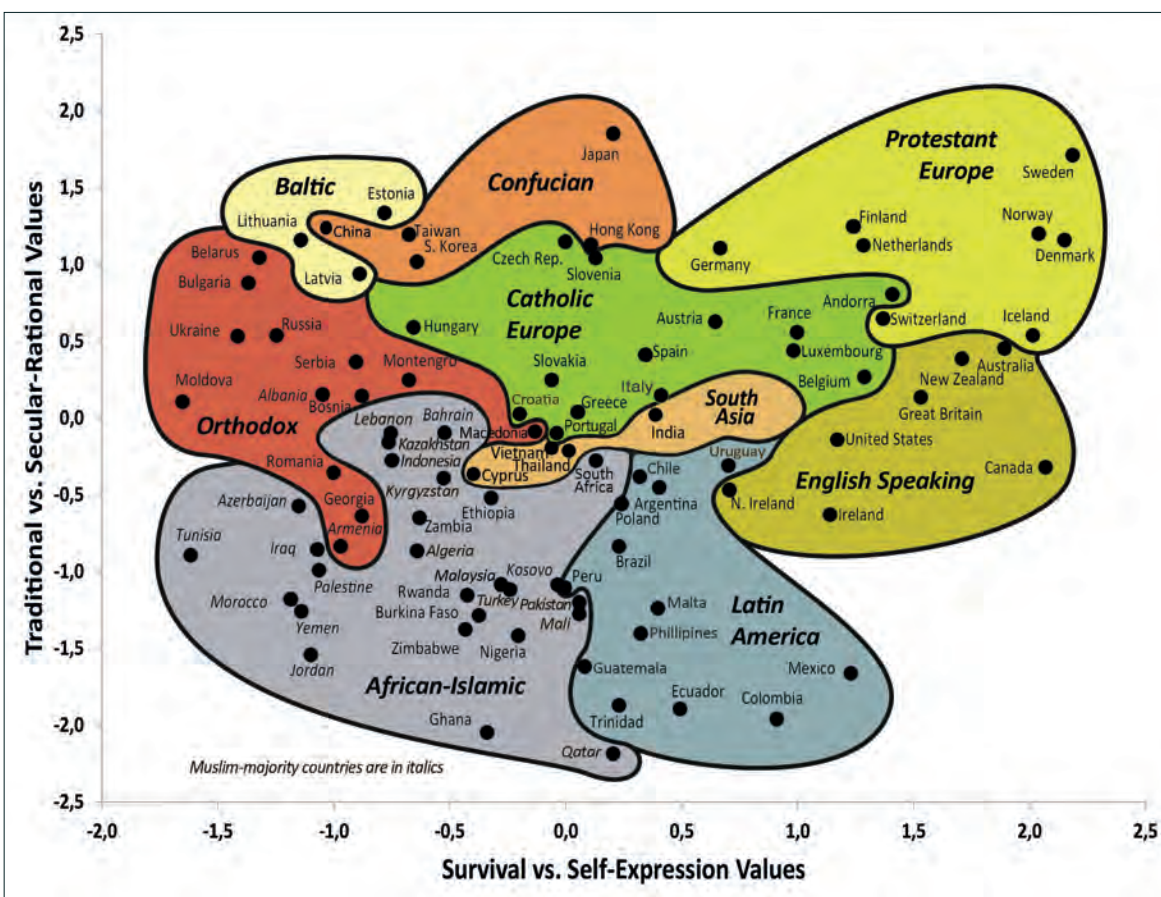
År 2003 publicerade kulturarvsorganisationen International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) en rapport som behandlar det materiella religiösa kulturarvets status, dess bevarandeförutsättningar och hot.¹⁰ Rapporten består av artiklar presenterade vid organisationens konferens *Forum on Living Religious Heritage: Conserving the Sacred*. Enligt en av redaktörerna, professor i konservering Herb Stovel, är kulturarvsinstitutionernas bristande förståelse för de religiösa samfundens ett väsentligt problem. Bevarandearbetet riskerar att frysa olika aspekter av de religiösa kulturarven och i värsta fall kan kulturarvet komma att användas som vapen i

7. Pino Rauti, *Redundant Religious Buildings: Report of the Committee on Culture and Education ... and Related Documents*, Europarådet 1989.

8. *Ibid.*, s.16.

9. Europarådet 2000a.

10. Herb Stovel, Nicholas Stanley-Price och Robert Killick, (eds). *Conservation of Living Religious Heritage*. Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious Heritage: conserving the sacred, ICCROM Conservation Studies 3.* 2003.

Figur 1. World Values Studies' värderingskarta; Cultural map – WVS wave 6 (2010–2014). Inglehart och Welzel 2015.

de konkurrerande anspråken från olika trosuppfattningar.¹¹ Utmaningen, menade han, är att förlika kulturarvsintressen och religionsutövning.

År 2014 utkom resultatet av en forskningsstudie som rör det materiella religiösa kulturarvets juridiska villkor i Europa.¹² Theodosios Tsivolas, jurist och forskare verksam i Grekland, framhåller likheterna i de olika ländernas sätt att rättsligt värdera och förvalta detta arv. Han talar om en gemensam etik som

bygger på det särskilda värde de heliga platserna och byggnaderna tillmäts – oavsett nuvarande funktion. Året därpå publicerades antologin *Funding religious heritage* som är ett av flera resultat av ett treårigt europeiskt forskningssamarbete, Religious Diversity and Secular Models in Europe Innovative Approaches to Law and Policy (RELIGARE).¹³ I antologin redogör forskare från olika delar av Europa för det religiösa kulturarvets finansieringsvillkor.

11. Stovel et al 2003, s. 1.

12. Theodosios Tsivolas, *Law and Religious Cultural Heritage in Europe*, 2014.

13. Anne Fornerod (red.) *Funding religious heritage*, 2015. Projektet *Religious Diversity and Secular Models in Europe – Innovative Approaches to Law and Policy* (RELIGARE) finansierades av EU och pågick 2010–2013.

Tonvikt ligger på Frankrike, men även situationen i Estland, Nederländerna, Danmark, England, Spanien och Italien behandlas. I inledningen skriver redaktören Anne Fornerod att det religiösa kulturarvet illustrerar de potentiella spänningarna mellan religiösa och sekulära värden och att det därför lämpar sig som verktyg för att studera frågan huruvida ett statligt stöd till religioner är legitimt i ett sekulariserat samhälle.¹⁴

Sociologisk forskning och studier av religiösa föreställningar som direkt påverkar värderingen och användningen av kyrkobyggnaderna, bedrivs av forskarnätverket World Values Survey (WVS).¹⁵ Sedan 1981 har forskarna i nätverket regelbundet genomfört enkätbaserade värderingsstudier. En illustration (figur 1), som bygger på resultaten från undersökningar gjorda mellan 2010 och 2014, visar hur så kallade ”överlevnadsvärden” förhåller sig till ”självuttrycksvärden”, och ”traditionella värden” till ”sekulära-rationella värden” i olika delar av världen.¹⁶ Med utgångspunkt i dessa förhållanden framträder ett antal kulturregioner där invånarna delar likartade värderingar. Här bildar det protestantiska Europa det mest sekulära och individualiserade området i världen. Sverige beskrivs som det mest moderniserade och sekulariserade av alla länder.¹⁷

Resultaten från WVS styrks av det tyska forskningsinstitutet Bertelsmann Stiftungs undersökning *Religion Monitor 2013. Understanding Common Ground. An International Comparison of Religious Belief*. Religiös övertygelse studerades i ett urval av 14 länder i Europa, Asien, Nord- och Sydamerika.

Enkätsvaren visar att det bara är i Sverige och östra Tyskland som mindre än 50 procent av befolkningen betraktar sig som troende.¹⁸

Majoritetssamfund?

I flera av länderna vi har studerat är religionstillhörigheten låg och det finns inget trossamfund som samlar en majoritet av landets befolkning. Här avser begreppet *majoritetssamfund* det eller de samfund som har flest anhängare. I samtliga fall är dessa också trossamfund som historiskt sett har dominerat landet.

I studien ingår tre länder med dominerande protestantiska majoritetssamfund: Norge, Danmark och Finland. I likhet med Sverige är en huvuddel av ländernas befolkning medlemmar i dessa samfund. I tre länder, Frankrike, Belgien och Italien, utgör katolska kyrkan det största samfundet, både i dagsläget och i historiskt perspektiv. Omkring 90 procent av italienarna bekänner sig till katolicismen, 56 procent av den franska befolkningen och en något mindre andel av belgarna.¹⁹

Övriga fyra länder i studien har en mer komplex religiös karta. Trots att anglikanska Church of England utgör Englands nationalkyrka anser sig endast 20 procent av befolkningen ha anknytning (*affiliation*) till samfundet, som likväl bildar landets största. Church of England tillhör vare sig den protestantiska eller den romersk katolska traditionen utan definierar sig snarast som katolsk reformerad. I Nederländerna utgörs det största samfundet av katolska kyrkan, till vilken omkring 24 procent av

14. Fornerod 2015.

15. World Values Survey 2015.

16. Ronald Inglehart och Christian Welzel, ”Changing Mass Priorities, The Link between Modernization and Democracy”, *Perspectives on Politics*. June 2010 | Vol. 8, No. 2. figur 1, 2010, s. 554.

17. Ingleharts och Welzels resultat diskuteras kritiskt av bland andra Magnus Hagevi i *De postsekulära generationerna. Det nya Sverige*. SOM-institutet 41, 2007. Även Inglehart, tillsammans med Pippa Norris, har diskuterat det han kallar den ojämna sekulariseringen i en artikel från 2007. Se Pippa Norris, och Ronald Inglehart, ”Uneven Secularization in the United States and Western Europe”, *Democracy and the New Religious Pluralism*, Oxford University Press, 2007.

18. Bertelsmann Stiftung, *Religion Monitor, Understanding Common Ground. An International Comparison of Religious Belief*, 2013, s.21.

19. Institut Français d’Opinion Publique, Ifop, 2014; Jean-Philippe Schreiber, Cécile Vanderpelen-Diagre, Emilie Brébant, *Les Religions et la Laïcité en Belgique* Rapport 2012. Université Libre de Bruxelles/ Observatoire des religions et de la laïcité ORELA, 2013, 75f.; Utrikespolitiska institutet 2012.

Bild 3. S:t Nikolaj kirke, Köpenhamn 2010 (beskuren). Kyrkan är idag konsthall. Foto: Simon from United Kingdom. Källa: Wikimedia Commons. CC BY 2.0

befolkningen anser sig höra.²⁰ Bland övriga samfund märks det reformerta (8 procent), det protestantiska (6 procent), och det kalvinistiska (4 procent). Därtill är 4 procent muslimer och 8 procent judar, hinduer eller buddister.

I Bosnien-Hercegovina är omkring 45 procent av befolkningen muslimer, 37 procent tillhör ortodoxa kyrkan och 13 procent katolska kyrkan.²¹ I Tyskland slutligen tillhör knappt 30 procent av befolkningen den evangeliska kyrkan och en något mindre andel den romersk-katolska kyrkan.²² Här finns en tydlig regional uppdelning mellan öst och väst. I det forna Östtyskland tillhör bara en fjärdedel av befolkningen ett religiöst samfund, medan andelen i de västra delarna är omkring tre fjärdedelar.

ÄGANDE OCH FÖRVALTNINGSANSVAR

”Vem äger de religiösa byggnaderna?” är rubriken på en artikel publicerad i den belgiska dagstidningen *La Libre* i december år 2000.²³ Artikeln ger en grundläggande beskrivning av det förvaltningsmässiga hybridsystem som råder i Belgien och som bygger på en uppdelning av ansvar och ägande mellan trossamfund, kommuner och stat. Att artikeln hade nyhetsvärde antyder att få läsare kände till situationen. Att den faktiskt inte lyckades besvara rubrikens fråga ger också en vink om svårigheten i att ge en enkel förklaring.

Vem som formellt sett äger de religiösa byggnaderna i Europa är inte en lättbesvarad fråga. Som Magdalena Hillström visar i kapitel 9 kretsade

20. Enligt en undersökning från Radboud universitet var 24,1 procent av befolkningen katoliker. Cijfers Rooms-Katholieke Kerk, Kaski centrum för tillämpad forskning 2014.

21. Uppgifterna varierar beroende på källa, amerikanska World Fact Book anger en lägre andel muslimer än de bosniska källorna (jämförelse CIA World Fact Book 2014, Agencija za Statistiku BiH 2014, EuroCath/Info Institutional Information Portal of Europe's Bishops Conferences 2014, och Biskupska konferencija BiH 2013).

22. Religious Studies Media and Information Service 2013, samt Eurostat 2013.

23. Pascal, André, ”Qui est propriétaire des édifices religieux?”, *La Libre Belgique*, 27 december 2000

samtliga utredningar inför den svenska relationsförändringen kring ägandefrågan, på ett eller annat sätt.²⁴ Störst problem erbjöd de äldsta kyrkorna som uppfördes av ett oformaliserat kollektiv, socknen, utan tydlig juridisk status. De svenska politikerna valde slutligen att göra Svenska kyrkans församlingar till fastighetsägare, men liksom i övriga europeiska länder fastlades en konstruktion som innebar delat ansvar.

Majoritetssamfundens kyrkobyggnader hanteras på olika sätt i olika länder; inget land har valt en konstruktion som är identisk med ett annat lands. Det Svante Beckman kallar ytterlighetslösningar saknas emellertid.²⁵ I sin beskrivning av Svenska kyrkans och svenska statens vägval gällande ägandet av församlingskyrkorna, tecknar han som den ena ytterligheten att trossamfundet fortsätter att äga byggnaderna, men också ges full frihet att göra vad det vill med dem. Den andra ytterligheten, av Beckman kallad ”resocialisering”, innebär att samhället övertar ägandet och att samfundet får hyra de byggnader man anser sig vara i behov av. Samtliga länder i studien tillämpar någon form av hybridssystem och hamnar därmed mellan dessa två poler. I praktiken kan det till exempel innebära

att även om byggnaderna har en juridisk ägare är lagstiftningen utformad på ett sådant sätt att kostnaderna för hela eller delar av förvaltningen vilar på någon annan. Ägarens handlingsfrihet kringskärs också av kulturminneslagstiftningen.

Med undantag av Frankrike och Belgien ägs majoritetssamfundens kyrkobyggnader av trossamfundens lokala församlingar. Med ytterligare ett undantag, Norge, ligger också det formella ansvaret för förvaltning och underhåll på den religiösa organisationen. Församlingarna hanterar de praktiska förvaltningsfrågorna, medan stift och motsvarande instanser fungerar som beslutande i fråga om avsakraliseringar, försäljning och ibland även ombyggnader. Här varierar förhållandena mellan samfundet och länderna. Principen i Danmark, Finland, Tyskland,

Bild 4 & 5. Den evangelisk-lutherska kyrkan i Mannheim fungerar sedan 2010 som diakonikyrra och vänder sig särskilt till människor som lever under svåra förhållanden. Här finns både gudstjänstlokal och arbetslöshetscentrum med kontorslokaler. Foto: Eva Löfgren, 2013.

24. Särskilt komplexa var ägandeförhållandena för de sockenkyrkor som byggdes före 1813, då socknarnas organisation formaliserades.

25. Svante Beckman, ”Svenska kyrkan klarar inte skötseln av alla kyrkor”, *Dagens Nyheter*, 25 december 2013.

Bosnien-Hercegovina, Italien, Nederländerna och England är emellertid att församlingarna själva ansvarar för sina egna lokaler.

I Danmark tillhör knappt 80 procent av befolkningen Folkekirken, vilken har beskrivits som den statskyrka i Europa över vilken regering och parlament utövar störst kontroll. Folkekirken kyrkor ägs av samfundets cirka 2.100 socknar (motsvarande församlingar) och förvaltas av deras menighetsråd (kyrkoråden).²⁶ Som vi ska återkomma till begränsas rådets handlingsutrymme av kyrko- och kulturminneslagstiftningen. Även i England ägs majoritetssamfundets kyrkobyggnader i huvudsak av församlingarna, vilka uppgår till drygt 12.500.²⁷ År 2012 ägde Church of England omkring 15.000 kyrkobyggnader, men antalet sjunker årligen, i första hand på grund av försäljningar.²⁸ Som nämndes i inledningen känner endast 20 procent av engelsmännen en anknytning till anglikanska kyrkan. Samma undersökning visade att ytterligare 26 procent känner anknytning till andra kristna samfund, 6 procent till icke-kristna organisationer, medan 48 procent inte upplever anknytning till något trossamfund.²⁹

I Nederländerna äger och förvaltar både katolska och protestantiska församlingar sina respektive byggnader. Trots att katolska kyrkan är något större än de protestantiska samfundens tillsammans, finns omkring 4.000 protestantiska kyrkobyggnader i bruk men bara 1.600 katolska.³⁰ Ett skäl är att den reformerta kyrkan, som splittrades under 1800-talet, länge var Nederländernas mest etablerade kyrka och räknades till landets majoritetssamfund.³¹ Sedan mitten av 1900-talet har antalet anhängare minskat dramatiskt, både till de protestantiska kyrkorna och till den katolska kyrkan.

Bild 6. Moskén Koski Mehmed Pasha i Mostar, Bosnien-Hercegovina uppfördes på 1600-talet. Idag är moskén och den tillhörande skolbyggnaden klassade som historiska minnesmärken. Foto: Alistair Young. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

26. Folkekirken 2014.

27. The Church of England 2015.

28. Nick Haynes, *Research report on church-state relationships in selected European countries*. Commissioned by the Historic Environment Advisory Council for Scotland (HEACS), 2008a, s. 10.

29. Alison Park, Caroline Bryson, Elizabeth Clery, John Curtice och Miranda Phillips (Eds.), *British Social Attitudes*, 2013, Edition, figur 01 s VI och tabell A1.

30. Museum Catharijneconvent, *Guidelines on ways of dealing with religious objects*, 2012.

31. World Council of Churches 2013.

I Tyskland, som har en lika stor katolsk som evangelisk befolkning, är den evangeliska kyrkan indelad i tre nivåer med tillhörande kyrkobyggnader: nationell, regional (vars kyrkor kallas medlems- eller delkyrkor), och församlingsnivå.³² Det finns omkring 15.500 evangeliska församlingskyrkor, vilka ägs och förvaltas av församlingarna. Alla delkyrkor har överordnade regionala enheter som är strukturerade på olika sätt. Den mest betydande ekonomiska och beslutsfattande makten finns också på delkyrkonivå och det är den administrativa ledningen tillsammans med kyrkomötet för delkyrkan som bestämmer den evangeliska kyrkans riktning.³³

I fråga om ägande och huvudmannaskap avviker Frankrike, Belgien och Norge från övriga länder. I Frankrike äger de borgerliga kommunerna alla katolska kyrkor uppförda före 1905, vilket var året då stat och kyrka skildes från varandra.³⁴ Kyrkor uppförda därefter ägs av katolska kyrkan och respektive församling. Den juridiska konstruktionen, *commune propriétaire – clergé affectataire*, det vill säga kommunen ägare – prästerskapet brukare, kom till i sviterna av revolutionen 1789 då katolska kyrkans egendomar konfiskerades och församlingskyrkorna sedermera fick status som kommunal egendom. Kommunen har idag det ekonomiska ansvaret för underhåll och drift, medan trossamfundet använder och har företräde till kyrkobyggnaden. Brukaren har inte rätt att göra förändringar i byggnaden utan medgivande från ägaren. Ägaren har inte heller rätt att omvandla, stänga eller sälja kyrkan utan brukarens medgivande.

Belgien, som fick sina nuvarande gränser 1830, är ett land med flera trossamfund varav katolska kyrkan räknas som det största. En undersökning 2009 visade att drygt hälften av belgarna ser sig som katoliker.³⁵ Det belgiska systemet liknar det franska, men skiljer sig också från det på flera viktiga punkter. Den franska stat–kyrka-separationen 1905 innebar att Napoleon Bonapartes konkordat med påven upphörde. I Belgien gäller denna uppgörelse till stora delar fortfarande.³⁶ År 1831 antogs konstitutionen som fastslog religionsfrihet.³⁷ Samma år beslutade nationalkongressen att kompensera katolska kyrkan

Bild 7. Den medeltida kyrkan S:t Etienne i Dijon, Frankrike, avsakraliserades under revolutionen och har sedan dess haft olika offentliga funktioner. Idag rymmer bibliotek, konsthall och museum i byggnaden. Foto: Francois de Dijon, 2013. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

32. Evangelical Church in Germany 2011, s. 7.

33. Annette Leis-Peters, "Internationell utblick II: Med behov att bryta upp – den evangeliska kyrkan i Tyskland mellan tradition och förändring", *Nyckeln till Svenska kyrkan – en skrift om organisation, verksamhet och ekonomi* 2012, s. 31.

34. Se också Eva Löfgren, kapitel 3.

35. Schreiber et al 2012, s. 75f.

36. Caroline Sägerser, "Le financement public des cultes en France et en Belgique: des principes aux accommodements", *Politique et religion en France et en Belgique*. Foret, François (éd.), éditions de l'ULB, 2009, s. 91–105, s. 94. Konkordat avser ett avtal mellan katolska kyrkan och olika stater, varigenom parternas ömsesidiga rättigheter och skyldigheter regleras.

37. Thomas Coomans, "Église à vendre pour démolir ou autre chose. Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen", *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (298), 2003, s. 270–277; Thomas Coomans, "Quelle protection pour les églises à Bruxelles? Vers une approche patrimoniale concertée", *Brussels erfgoed/Bruxelles Patrimoines*, 2, 2012, s. 52–77.

för de konfiskationer och åtstramningar som hade vidtagits i slutet av 1700-talet genom att låta staten stå för prästernas löner och pensioner och då inte bara de katolska utan också de protestantiska och de judiska rabbinerna. Sedan dess har förkunnare inom ytterligare tre samfund erkänts såsom berättigade till statliga löner, nämligen de muslimska, anglikanska och ortodoxa.³⁸

De belgiska kommunerna ansvarar för religionsutövningens praktiska aspekter såsom byggnadernas löpande underhåll och uppvärmning.³⁹ Församlingens egna medel är tänkta att täcka kostnaderna, men när de inte gör det har församlingen rätt att begära stöd hos kommunen, vilket den också regelmässigt gör. I praktiken tycks det innebära att underhållsåtgärder ofta uteblir eftersom varken församlingar eller kommuner anser sig har råd att betala för dem.

Det norska systemet påminner om det belgiska, men här är det inte kommunerna som är de formella ägarna av kyrkorna.⁴⁰ Enligt den norska kyrkolagen tillhör kyrkan socknen. Präster och församlingens styrelse ansvarar för verksamheten i kyrkan, medan kommunerna har ekonomiskt ansvar för drift och underhåll.

KYRKORNA OCH LAGSTIFTNINGEN

Beträffande lagskydd av kyrkor avviker de nordiska länderna på flera sätt. Till skillnad från övriga Europa skyddas de protestantiska majoritetssamfundens kyrkor genom särskilda lagtexter eller paragrafer. Andra religiösa byggnader, såsom frikyrkor eller moskéer, omfattas inte av denna lagstiftning, även om ett litet antal skyddas på annat sätt. I Sverige är exempelvis tre synagogor och ett

tjugotal frikyrkobyggnader klassade som byggnadsminne enligt Kulturmiljölagen.

I Danmark och Finland regleras skyddet av majoritetssamfundens kyrkor i kyrkolagen, i Norge omfattas kyrkorna av både kulturminnes- och kyrkolagstiftning och i Sverige gäller ett särskilt kapitel i kulturmiljölagen. Den finska Kyrkolagen omfattar endast byggnader som hör till den evangelisk-lutherska kyrkan.⁴¹ På samma sätt är det endast Folkekirkens kyrkor som skyddas av den danska *Lov om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde*. Förutom kyrkobyggnaden och dess inventarier omfattar båda dessa lagar även kyrkogårdar. I Danmark har kyrkoministeriet det övergripande ansvaret för Folkekirkens kyrkobyggnader, medan det nationella ansvaret för kunskapsuppbyggnad och expertis ligger på Nationalmuseet.⁴² Enligt lagen ska nyuppförande, rivningar och stängningar av kyrkor godkännas av kyrkoministern.⁴³ Utvidgningar, ombyggnader eller ändringar av kyrkobyggnader liksom konservering av inventarier som är äldre än 100 år ska godkännas av stiftsövrigheden, motsvarande stiftsstyrelsen i Sverige, efter rådgivning av bland annat Kgl. bygningsinspektör och Nationalmuseet. För yngre byggnader och inventarier är det menighetsrådet, motsvarande kyrkorådet, som beslutar efter råd av Nationalmuseet.⁴⁴

Folkekirkens kyrkor omfattas också av ändamålsbestämmelser som regleras i *Lov om bestyrelse og bruk af folkekirkens kirker etc.* En utredning år 2013, genomförd av Ministeriet for Ligestilling og Kirke, påvisade att bestämmelserna innebar en orimlig begränsning av kyrkornas användning.⁴⁵ Samma år gjordes därför ett tillägg i lagen som innebar att menighetsråden, med biskopens tillåtelse och så

38. Sägeser 2009, s. 92.

39. Fondation rurale de Wallonie 2014.

40. Se Oddbjørn Sørmoen, kapitel 4.

41. Kyrkolag 26.II.1993/1054.

42. Nationalmuseet ger bland annat ut bokverket *Danmarks kirker*.

43. Kapitel 2, § 2.

44. Haynes 2008a, s. 22, Tsivolos 2014, s. 135ff.

45. Ministeriet for Ligestilling og Kirke 2013. *Rapport fra arbejdsgruppen om folkekirkens kirker, der helt eller delvis tages ud af bruk.*

Bild 8. I danska Ribe med sina drygt 8000 invånare finns två storslagna, medeltida kyrkor, domkyrkan och klosterkyrkan Sankt Katharine Kirke. Utsikt österut över klosterkyrkan, från domkyrkans Borgertorn. Foto: Hubertus45, 2007. Källa: Wikimedia Commons. CC BY 2.5

länge det inte strider mot kyrkorummets karaktär, får nyttja kyrkorummet till icke-kyrkliga ändamål.⁴⁶ År 2012 ägde samfundet sammanlagt 2.354 kyrkor, men flera kyrkor stängs varje år.⁴⁷

Förutom att det i lagstiftningen finns specifika delar som rör bevarandet av majoritetssamfundens kyrkobyggnader, utmärker sig de skandinaviska länderna också i det avseendet att lagstiftningen innehåller tillståndsregler som omfattar kyrkor uppförda före ett visst årtal; i Sverige är gränsen 1940, i Norge 1650, i Finland 1917 och i Danmark äldre än hundra år. Vilken myndighet eller institution som handlägger tillståndsärenden och bär ansvaret för lagarnas efterrättelse varierar något mellan de nordiska länderna. För Finland, Danmark och Norge gäller dock principen att ansvaret delas mellan kyrkliga och statliga eller kommunala organ.

46. Lov om bestyrelse og bruk af folkekirkens kirker etc, Tillägg nr 796 av 24 juni 2013, §5 stycke 2.

47. Jens Ejsing, "700 kirker kan være på vej mod graven", *Berlingske*, 29 september 2013; Jens Ejsing, "Regeringen vil leje landets kirker ud", *Berlingske*, 6 november 2013; "14 kirker skal lukke i Købehavn", *Jyllandsposten*, 5 februari 2013, Kirkeministeriet 2013.

48. Se Oddbjørn Sørmoen, kapitel 4.

I Sverige handlägger statliga myndigheter ärenden som rör kyrkornas kulturhistoriska värden och bär hela det formella tillsynsansvaret. Formellt sett delas emellertid ansvaret för kulturmiljöerna av alla.

I Norge, där alla kyrkor uppförda före 1650 är skyddade av kulturminneslagen, är dessutom alla kyrkor byggda mellan 1650 och 1850 liksom vissa kyrkor uppförda efter 1850 listade ("listeförte"), och omfattas också av tillståndsplikt. Vissa kyrkor och kyrkogårdar är också skyddade genom särskilt beslut av Riksantikvaren. Ändringar av listade eller skyddade kyrkor ska hanteras både enligt kyrkolagen och kulturminneslagen. Ansökningar sänds via biskopen till Riksantikvaren som har ansvar för tillsynen av de skyddade kyrkorna. Sedan år 2013 är det Fylkeskommunerna som har ansvaret för kyrkornas omgivande miljö.⁴⁸

Precis som i Sverige är huvuddelen av majoritets-samfundens kyrkobyggnader i Finland, Norge, Danmark, England och Tyskland skyddade enligt särskild kyrko- eller kulturminneslagstiftning.⁴⁹ Listing eller klassificering är ett vedertaget förfarande i flera europeiska länder och går ut på att en statlig kulturarvsinstitution kategoriserar de kulturhistoriska byggnaderna enligt en värdeskala och för upp dem på en lista. Denna lista fungerar som beslutsunderlag både vid bidrags- och tillståndsgivning. Att en kyrka står på listan är i regel en förutsättning för att den ska beviljas statliga restaureringsbidrag eller medel ur donationsfonder. Samtidigt innebär också listningen särskilda krav, och kostnader.

Precis som övriga listade objekt omfattas de religiösalistade byggnaderna av särskild tillståndsplikt. För handläggning och tillsynsansvar står vanligtvis regionala och lokala myndigheter i samverkan med centrala organ såsom i Nederländerna Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed och i England English Heritage. De religiösa samfundens centrala eller regionala organ fungerar i vissa fall som rådgivande instanser i dessa frågor. I England hanterar de kommunala myndigheterna tillståndsgivningen vid förändring av kulturhistoriska byggnader, men för "places of worship" finns också en särskild lagstiftning, det så kallade *Ecclesiastical exemption*, som innebär att ett antal samfund får söka tillstånd för invändiga ändringar inom sina egna organisationer.⁵⁰ För de kyrkor som tillhör The Church of England vänder sig församlingarna till stiftens rådgivande

organ, Diocesan Advisory Committees for the Care of Churches. Undantaget gäller inte ändringar av kyrkornas exteriör. För sådana måste församlingarna söka tillstånd hos kommunen, vilken i sin tur kan behöva konsultera Historic England (tidigare English Heritage) om det gäller kyrkor som listats som mycket värdefulla.⁵¹

I Frankrike, Belgien, Nederländerna, Bosnien-Hercegovina och Italien saknas rikstäckande uppgifter om hur stor andel av majoritetssamfundens kultbyggnader som omfattas av särskilt skydd enligt kulturminneslagstiftningen.⁵² Undantaget Italien finns uppgifter som tyder på att andelen skyddade/listade kyrkor är lägre i dessa länder. År 2013 hade den belgiska regionen Vallonien, som är geografiskt störst av Belgiens tre regioner men befolkningsmässigt minst, drygt 1.900 katolska kyrkor och kapell varav 600 (31 procent) var listade och 38 definierade som exceptionellt värdefulla.⁵³ År 2009 var 228 religiösa byggnader i Bosnien-Hercegovina listade som nationella minnesmärken med särskild lagstiftning, varav 120 var moskéer, cirka 90 kyrkor, 16 kloster och två synagogor.⁵⁴ Samma år beräknades att antalet moskéer i landet uppgick till 1876.⁵⁵ I Frankrike beräknas de religiösa byggnaderna utgöra knappt 34 procent av de sammanlagt 43.196 objekt som är listade såsom historiska minnesmärken.⁵⁶ Hur många av dessa som är katolska kyrkor framgår emellertid inte.

I Italien regleras skyddet av det kyrkliga kulturarvet både inomkyrkligt och civilrättsligt

49. Nick Chaple, "How many listed places of worship are there?", *Conservation Bulletin*. A bulletin of the historic environment. English Heritage. Issue 61: Places of worship. Summer 2009; K. Gothe, S. Netsch, *Abandoned and Re-Used Churches in Germany*. Konferenspaper. Real Corp 2013. 18th International Conference on Urban Planning, Regional Development and Information Society, 2013.

50. Regelverket och de procedurer som krävs för att upprätthålla det beskrivs utförligt i skriften *The Operation of the Ecclesiastical Exemption and related planning matters for places of worship in England*, Department of Culture, Media and Sports 2011.

51. Haynes 2008a; English Heritage 2013.

52. Gällande Nederländerna var drygt 5.660 kyrkor i bruk 2011; Museum Catharijneconvent, *Guidelines on ways of dealing with religious objects* 2012. Enligt det statliga Monumentregister var 3.032 kyrkor listade år 2013. Hur många av dessa som var i bruk framgår emellertid inte.

53. Michel Delwiche, "A quoi servent des églises vides?", *Le Vif*, 29 december 2011; Francois Brabant, "Le plan wallon de réorganisation des lieux de culte", *Le Vif*, 21 mars 2013.

54. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika [Bosnia and Herzegovina Commission to Preserve National Monuments] 2014.

55. Stefano Allievi, *Conflicts over Mosques in Europe*. Rapport, Network for European Foundations (NEF), 2011.

56. *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte* Rapport d'information n° 345 (2014-2015) Hervé Maurey. Rapport genomförd på uppdrag av Delegationen för regionala och lokala myndigheter, Sénat. 17 mars 2015.

av kulturminneslagstiftning.⁵⁷ Enligt det katolska nationella organet för religiösa kulturarv, Ufficio nazionale per i beni culturali ecclesiastici (UNBCE) äger och förvaltar katolska kyrkan i Italien omkring 65.000 kyrkor med tillhörande bibliotek, museer och arkiv.⁵⁸ Uppgift saknas om hur många av dessa som åtnjuter särskilt skydd enligt kulturminneslagen. Den kanoniska rätten styr kyrkans hela verksamhet, men innehåller också ändamålsbestämmelser för kyrkobyggnaderna. Till exempel stadgar den att en kyrka får användas för civila ändamål när den inte längre kan användas för allmän tillbedjan och det är omöjligt att restaurera den.⁵⁹ Lagen ger emellertid inga direktiv gällande en avlyst kyrkas användning.⁶⁰ Kulturminneslagen, ”Codice dei beni culturali e del paesaggio, ai sensi dell’articolo”, omfattar kyrkor men också andra byggnader.⁶¹

Sammantaget kan konstateras att i samtliga studerade länder lagskyddas en betydande andel av majoritetssamfundens kyrkobyggnader såsom kulturminnen. I vissa länder omfattas de av en kyrkolag som rymmer skrivelser om kulturhistoriska hänsyn, i andra länder förekommer kyrkorna både i kyrkolagen och i kulturminneslagen, och i flertalet länder regleras skyddet av kyrkorna bara i kulturminneslagen – ibland i särskilda paragrafer. Ändamålsbestämmelser som sätter ramarna för byggnadernas användning och förvaltning förekommer också. Slutligen kan konstateras att i flera av länderna har lagstiftningen som skyddar kyrkorna ifrågasatts och blivit föremål för nationell debatt och statliga utredningar.⁶² Det är tydligt att laginstrumenten tillkom i en tid när kyrkor vare sig såldes eller omvandlades till nya funktioner.

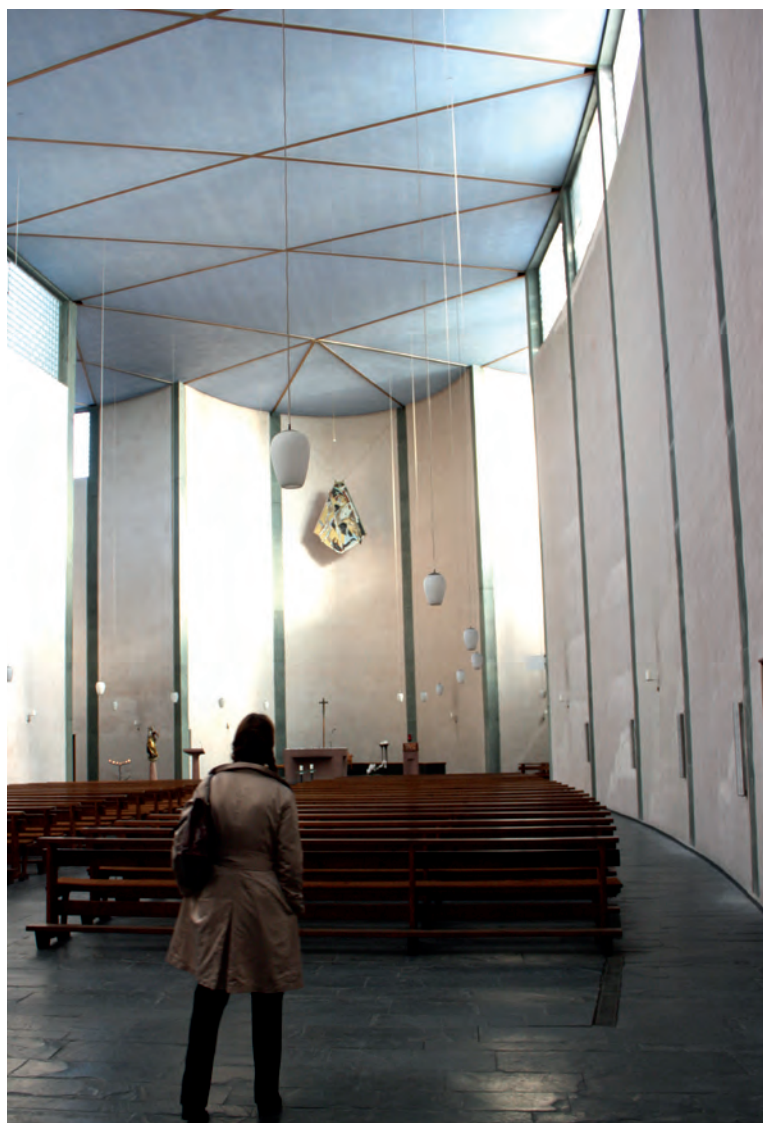

Bild 9. Den romersk-katolska Sankt Michaelskyrkan i Frankfurt am Mein, Tyskland, fungerar sedan 2007 som profilkyrka och är knuten till ett centrum för trauma- och sorghantering. Kyrkan ritades av arkitekten Rudolf Schwarz och uppfördes i början 1950-talet. Foto: Eva Löfgren, 2013.

57. Se Maria Mellgren, kapitel 6.

58. Luigi Crimella, *Chiese dismesse? Gli italiani hanno una memoria buona*. Servizio Informazione Religiosa 2015-01-09.

59. Codice di diritto canonico, can. 1222. Lagen stiftades 1917 (can. 1497 CIC del 1917) och förnyades 1983.

60. Paolo Cavana, *The issue of redundant places of worship*. Stato, Chiese e pluralismo confessionale 2012, s. 4.

61. 10 della legge 6 luglio 2002, n. 137, Decreto Legislativo 22 gennaio 2004, n. 42.

62. Exempelvis i Sverige, Rapport från Riksantikvarieämbetet Översyn av regelverket om de kyrkliga kulturminnena, Riksantikvarieämbetet 2015, i Danmark Ministeriet for Ligestilling og Kirke. Rapport fra arbejdsgruppen om folkekirkens kirker, der helt eller delvis tages ud af brug 2013, i Frankrike, Les collectivités territoriales et le financement des lieux de cultes, Rapport nr 345 (session 2014-2015) Sénat [Senaten] 2015.

FINANSIERING

Bland de studerade länderna är Sverige på flera sätt unikt vad gäller det allmännas ekonomiska stöd till förvaltningen av religiösa byggnader. I inget annat land avsätter staten en fast årlig summa för bevarande av det religiösa kulturarvets kulturhistoriska värden. Även storleken på den summa som avsätts är unik, både i absoluta tal och i relation till antalet invånare. Principen bakom det ekonomiska stödet är den samma som ligger till grund för annan statligt finansierad antikvarisk verksamhet. Den bygger på idén att det allmänna bistår den enskilde fastighetsägaren i de fall de samhällsgemensamma kulturhistoriska värdena medför merkostnader. I relation till det statliga anslaget till övriga kulturminnen är emellertid bidraget till kyrkorna ungefär dubbelt så stort.

Flera av majoritetssamfundet i vår studie får precis som Svenska kyrkan hjälp från staten med att uppta medlemsavgifter. I Tyskland finansierar både den romersk-katolska och den evangeliska kyrkan sin verksamhet med hjälp av medlemsbaserad kyrkoskatt, vilka samlas in som en del av inkomstskatten.⁶³ Systemet möter idag kritik såväl externt som inifrån kyrkorna. Att staten på detta vis hjälper samfundet ses som ett uttryck för en osund relation mellan stat och kyrka.⁶⁴ För den evangeliska kyrkan utgör medlemsavgiften cirka 40 procent av de totala inkomsterna. Övriga intäkter består av inkomster från sociala tjänster och egendom, och till viss del av gåvor. Statsbidraget står för ungefär 2 procent.⁶⁵ För den romersk-katolska kyrkan är kyrkoskatten den största inkomstkällan (nära fem miljarder euro) och täcker för närvarande 80 procent av kyrkans kostnader. Även katolska kyrkan har inkomster från egendomar och donationer. När det gäller de tyska skyddade kyrkorna ger de 16 förbundsstaterna olika

former av bidrag till bevarandeåtgärder. Alla stater har sitt eget bidragssystem med varierande regelverk.

Evangelisk-lutherska kyrkans församlingar i Finland, som äger och förvaltar drygt 800 kyrkor, har också rätt att uppbära medlemsavgift i form av kyrkoskatt. Som medlem betalar man till sin församling eller den kyrkliga samfälligheten. År 2008 var knappt 90 procent av de finska församlingarnas intäkter kyrkoskatt. Vad gäller statligt stöd till det kyrkliga kulturarvet ger Museiverket vissa bidrag, exempelvis till brandsäkerhetsåtgärder i kallställda kyrkor.⁶⁶

I Norge, Frankrike och Belgien står de sekulära kommunerna för det löpande underhållet av kyrkorna i sin helhet, det vill säga både av element knutna till den kyrkliga verksamheten och av kulturhistoriskt värdefulla konstföremål och inventarier.⁶⁷ Statliga och regionala bidrag och lån (Norge) finns också att söka för de byggnader som är listade. I Frankrike bidrar staten i första hand till bevarandet

Bild 10. Tempelplatsens kyrka i Helsingfors är en av Finlands främsta turistmål. År 1983 fick kyrkan pryda ett av finska postens frimärken. Källa: Posti- ja telelaitos.

63. Leis-Peters 2012.

64. Christine R. Barker, "Church and State Relationships in Germany 'Public Benefit' Law", ICNL, *The International Journal of Not-for-Profit Law*, Volume 3, Issue 2, December 2000, s. 5ff.

65. Annette Leis-Peters, "Internationell utblick II: Med behov att bryta upp – den evangeliska kyrkan i Tyskland mellan tradition och förändring", *Nyckeln till Svenska kyrkan - en skrift om organisation, verksamhet och ekonomi* 2012, s. 32 f; Fornerod 2010, s. 3.

66. Kyrkokansliet, *Differentierad användning och förvaltning av kyrkobyggnader (DAK)*. Opublicerad delrapport 9.2.2 Hur handhar man kyrkofrågan i några andra länder, 2008, s. 3.

67. Se Oddbjørn Sørmoen, kapitel 4 samt Eva Löfgren, kapitel 3.

av sina 87 katedraler, men även listade kyrkobyggnader erhåller bidrag för restaureringar.

I Belgien finns särskilda förvaltningsorgan, *fabriques d'Église*, som ansvarar för de praktiska aspekterna av katolska kyrkans religionsutövning, såsom uppvärmning och elektricitet, nödvändig inredning, löner till kyrkans anställda förutom prästerna (som nämndes tidigare betalas deras löner av staten) och framför allt underhållet av kyrkobyggnaden. Dessa organ består av representanter från både kyrkan och kommunen. Medel från kollekt och eventuella hyres- och ränteintäkter är tänkta att täcka kostnaderna, men när de inte gör det har kyrkoadministrationerna rätt att vända sig till kommunerna för ekonomiskt stöd. Idag bekostas en stor del av kyrkobyggnadernas underhåll av de belgiska kommunerna som också är skyldiga att stå för prästernas boende.⁶⁸ Kommunerna erhåller årligen bidrag från regionen, framför allt för stora restaureringar av listade kyrkobyggnader. Underhållsbehoven anses dock vara mycket större än bidragen.

Att byggnadsansvaret innebär en påtaglig ekonomisk börda för många belgiska kommuner visar en ICOMOS-rapport från 2002.⁶⁹ Här tas Valloniens största stad Charlerois som exempel. Av drygt 200.000 invånare (motsvarande Uppsala kommun) beräknas omkring 7.000 vara regelbundet praktiserande katoliker. Antalet kyrkobyggnader uppgår till 71 varav 51 utgör kommunens ansvar. För att klara det mest nödvändiga underhållet skulle staden behöva en budget som är dubbelt så stor som den man årligen ägnar sina samlade kommunala fastigheter.

I Nederländerna vilar det på de enskilda församlingarna att finansiera verksamhet och förvaltning av kyrkobyggnaderna, men det finns också ett system med skattesubventioner och ekonomiska avdrag för

kyrkobyggnader.⁷⁰ Den nationella kulturarvsmyndigheten har en permanent budget för vård och underhåll av listade historiska monument och byggnader, vilken uppgår till nära 50 miljoner euro per år. Det finns 25.000 listade objekt vari ingår kyrkor och andra religiösa byggnader.⁷¹ År 2004 beräknades att omkring 40 procent av de listade byggnadernas totala bidragssumma gick till kyrkor.⁷² I Italien finansieras underhållet av de många kyrkorna genom särskilda skattemedel, statliga anslag och privata medel. I samband med den långvariga ekonomiska krisen i landet tycks församlingarna ha stora svårigheter att få medlen att räcka till.

I jämförelse med de europeiska församlingskyrkornas situation framstår de ekonomiska villkoren i Sverige som mycket fördelaktiga. Förutom den regelbundna inkomsten i form av medlemsavgifter och avkastning, en situation som Svenska kyrkan delar med de tyska, danska och finska samfundet, utgör den kyrkoantikvariska ersättningen ett betydande, och unikt, tillskott till församlingarnas ekonomi.

UTVECKLINGSTENDENSER

Vad gäller övertaliga kyrkor visar jämförelsen att vissa länder, såsom England och Nederländerna har hanterat frågan om pastoral övertalighet under en längre tid. Utvecklingen har accelererat under 2000-talet och i Nederländerna gäller detta både de katolska och de protestantiska kyrkorna. I Tyskland, Frankrike och Belgien har utvecklingen gått långsammare även om tendenserna är de samma. I Norden tappar Svenska kyrkan fler medlemmar än övriga samfund, men konsekvenserna har ännu inte varit markanta. Kyrkorna i Danmark och Finland har ett långsammare medlemsfrånfall, och färre övertaliga kyrkor. Norska kyrkan befinner sig i ett

68. Sägeser och Schreiber 2010; André 2000.

69. ICOMOS 2002, ICOMOS World report 2001–2002 on monuments and sites in danger, National reports, Belgium – Étude de Cas, Églises.

70. Anne Fornerod, *Funding religious heritage*. RELIGARE Working Paper No. 5/ September 2010, s. 4.

71. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2014.

72. J C Wies van Leeuwen, *Believing in Churches, Church Buildings in the Netherlands – Conservation and New Functions, Quel Avenir pour quelles églises? What future for which churches?*, red. Lucie K Morisset, Luc Noppen och Thomas Coomans, Presses de l'Université du Québec 2006.

Bild 11. Dominikanerordens forna kyrka i Maastricht, rymmer idag en bokhandel och ett kafé. Foto: Bert Kaufmann from Roermond, Netherlands, 2009. Källa: Wikimedia Commons. CC BY 2.0.

brytningsskede som liknar det som skedde i Sverige inför år 2000, dock med skillnader i lösningarna och därmed i konsekvenserna av skiljandet mellan kyrka och stat.

Av figur 2 framgår grunddata om respektive land.⁷³ Länderna är sorterade efter invånare per kyrka, det vill säga efter befolkningsstorlek och det antal kyrkobyggnader som innehas av ett eller högst två dominerande samfund i varje land (befolkningsstorleken är från 2013, medan åren för övriga data varierar något). Tabellen redovisar inte antal

73. Se Lindblad och Löfgren (kommande).

invånare per *religiös byggnad*. Eftersom det finns fler samfund med olika trosinriktningar skulle en sådan tabell se annorlunda ut. I allmänhet är det emellertid de etablerade samfunden, som nyligen har varit eller fortfarande är en del av staten, som förvaltar de flesta och äldsta religiösa byggnaderna. Det är också en av anledningarna till varför de traditionella samfundens byggnader oftare är lagskyddade och underhålls med hjälp av statliga bidrag.

Det kan förefalla märkligt att Finland och Nederländerna hamnar så nära varandra i antal

EUROPAS RELIGIÖSA BYGGNADER I FÖRÄNDRING

Land	Invånarantal	Inv. per kvkm	Kyrkor i majoritets-samfund	Inv. per kyrka	Urban befolk.	Urbanisering per år	BNP
Finland	5 425 674	18	818	6632	84	0,47	47 244
Nederländerna	16 779 575	498	3032*	5534	89	0,74	49 128
England	53 865 800	411	16151	3335	82	0,76	41 054
Norge	5 051 275	14	1620	3118	80	1,03	99 636
Belgien	11161642	369	3700	3016	98	0,32	44 828
Sverige	9 555 893	24	3377	2829	85	0,74	57 134
Quebec (Kanada)	8 084 800	3,5	2939	2750	81	1,06	52 410
Danmark	5 602 628	132	2352	2382	87	0,5	57 636
Tyskland	82 020 578	231	45500	1802	75	-0,03	43 932
Frankrike	65 560 721	120	45000	1456	79	1,2	40 908,3
Italien	59 685 227	205	65000	918	69	0,39	36 051
Bosnien-Hercegovina	3 833 916	75	-	-	39	0,86	4 410

Figur 2. Sammanställning av nationella data från respektive land, sorterad efter invånare per kyrkobyggnad. Flest invånare per kyrka har således Finland, minst antal Italien. Observera att för Bosnien-Hercegovina saknas uppgifter om antal invånare per kyrka. Källor: Eurostat 2015, Världsbankens befolkningsstatistik 2014, CIA World Fact Book 2015, Internationella Valutafonden 2015. * Siffran anger endast listade kyrkobyggnader.

kyrkor per invånare, med tanke på hur övertalighetsutvecklingen ser ut i länderna; närmast status quo i Finland och i Nederländerna kraftig acceleration. Enligt World Values Survey, finns inga betydande skillnader i sekularisering eller individualisering mellan de båda länderna. I andra änden av tabellen är det tydligt att det katolskt dominerade Italien har överlägset störst "kyrkobörda" per invånare, därefter kommer det likaså katolska om än mer sekulariserade Frankrike och sedan Tyskland som har jämnstora katolska och protestantiska kyrkor.

De pastoralas behoven, möjligheterna att använda kyrkorna för fler ändamål än gudstjänster och förmågan att underhålla kyrkorna förefaller inte vara beroende av faktorer såsom befolkningsdensitet relaterat till antalet kyrkor, eller ekonomisk tillväxt. Med undantag av Norge och Bosnien-Herzegovina, är ländernas BNP i samma storleksordning. Den

ekonomiska krisen i Italien under 2000-talet har dock försämrat kyrkornas förvaltningsvillkor.

En hypotes är att urbaniseringen har större inverkan. En snabb inflyttning till städerna torde innebära att fler kyrkor på landsbygden ställs utan användning. Historisk statistik skulle sannolikt kunna påvisa sådana effekter. När det gäller Sverige kan vi konstatera att den omfattande urbaniseringen under 1900-talet medförde minskat befolkningsunderlag i flertalet landsbygdsförsamlingar. En snabb nutida urbaniseringstakt, som i Norge och Frankrike, leder sannolikt till en ännu större framtida övertalighet på landsbygden medan en svagt negativ takt, som i Tyskland, leder till en mindre dramatisk situation. I ett land som England, där inflyttningen till städerna var omfattande redan under 1800-talet, byggdes många och mycket stora kyrkor i innerstäderna. Idag står flera av dessa utan användning eller

Bild 12. Delar av den medeltida Sint Pieters kyrka, Leuven, Belgien, inreddes som museum på 1990-talet. Här visas en utställning kallad Sint Pieters skatter som består av religiös konst från medeltiden. Museet är stängt under gudstjänsterna. Foto: Eva Löfgren, 2013.

har omvandlats för att tjäna andra funktioner. Den effekten har inte dagens urbanisering på de västeuropeiska städerna, där det byggs få nya kyrkor.

Av World Values Studies undersökningar framgår att de länder där majoritetssamfundet kunde förväntas ha störst problem med minskande församlingar och övertaliga kyrkor, såsom de extremt sekulariserade Sverige, Norge och Danmark, tillhör de länder där samfundet har en jämförelsevis stabil situation. Trenden pekar visserligen nedåt, men den är långsam och ekonomin förhållandevis god.

För de flesta länder som ingår i vår studie förefaller det som att en växande sekularisering av samhället inte har medfört en växande oförmåga eller minskande vilja att ta hand om kyrkorna, snarare tvärtom. En förklaring kan vara att de etablerade samfundet i flera länder har varit eller fortfarande är en del av staten. Det kan ha dels ha medfört en form av inre sekularisering av samfundet, som närmast fått karaktären av statliga ämbetsverk, dels en identifikation mellan medborgare, kyrka och stat som är oberoende av graden av religiositet.

Denna identifikation och även den historiska traditionen (deltagandet i traditionella högtider, kyrkorna som nationella eller allmänna kulturarv som tillhör "alla") har medfört starka strukturer avseende lagstiftning, organisation och ekonomiska subventioner, som understödjer förvaltningen av kyrkorna – oberoende av hur många som deltar i gudstjänsterna. Flera av kyrkorna har också av historiska och andra skäl fortfarande mycket god ekonomi med betydande inkomster och stora tillgångar.

Den snabba utvecklingen i Sverige och Norge för såväl samhället som för de tidigare statskyrkorna, kan dock innebära att läget blir ett helt annat i framtiden. Än så länge finns politisk majoritet för den svenska ordningen, som har inneburit väl bevarade och väl underhållna, men allt tommare kyrkor. Den accelererande minskningen av medlemmar, med minskande inkomster som följd, och det svaga intresset för kyrkobyggnaderna hos de yngre generationerna, antyder att förhållandena kommer att förändras. Som Oddbjørn Sørmoen pekar på i sin

artikel, kan Norge stå inför snabba och dramatiska förändringar med stor kyrklig övertalighet och knappa förvaltningsresurser.⁷⁴

SVENSKA KYRKOR I INTERNATIONELLT PERSPEKTIV

I dagens Västeuropa tycks tillståndet för majoritetssamfundens kyrkobyggnader vara beroende av starka traditioner, en hög grad av identifikation hos allmänheten med det religiösa kulturarvet och ett därtill hörande offentligt och civilt engagemang, inklusive ett omfattande lagskydd och statliga och andra bidrag. En väsentlig faktor i sammanhanget är församlingarnas inkomst, både storleken men också regelbundenheten. Störst möjligheter att klara förvaltningskostnaderna tycks de samfunden ha som får hjälp av staten med att ta upp medlemsavgifter. I länder där kommunerna i stället för församlingarna bär det ekonomiska huvudansvaret, förefaller de ekonomiska ramarna snävare.

Den svenska modellen, med en teoretiskt klar skiljelinje mellan religion och kulturarv, har hittills visat sig framgångsrik vad beträffar kyrkornas materiella status. Jämförelsevis är svenska kyrkor och kyrkogårdar överlag i mycket gott skick. Frågan är huruvida kulturmiljölagens särskiljande av religion och kulturarv gagnar kyrkobyggnaderna på längre sikt?

Det nuvarande svenska statliga systemet, som är inriktat på skydd och vård av det fysiska kulturarvet, tycks inte främja bruket av de religiösa byggnaderna, vare sig som kyrkor eller kulturarv. Risker är att de står väl underhållna men allt mindre använda. Vad händer då med synen på kyrkornas värde? Det finns en svåröslig motsättning i att en sekulär stat värnar om levande religiösa kulturarv. År 2002 framhöll ICCROM 2002 att de religiösa kulturarven i första hand måste vara samfundens ansvar och att bevarandeinitiativen bör tas av dem – *samtidigt* som samfunden samverkar med staten och

kulturarvsprofessionerna. Det är en god idé, men var det inte så utredarna bakom den svenska relationsförändringen tänkte sig?

I Sverige, med sin medlemsbaserade majoritetskyrka, gäller det skenbart paradoxala förhållandet att den genomsnittliga kyrkomedlemmen tycks mindre troende eller aktiv som kristen jämfört med den som inte är medlem i Svenska kyrkan. Förklaringen kan vara att många icke-medlemmar tillhör andra samfund och har gjort ett val grundat på aktiv trosutövning. År 2007 och 2008 utförde Statistiska centralbyrån en undersökning på uppdrag av Svenska kyrkan kring attityder till bland annat tro och kyrkobyggnader.⁷⁵ På frågan ”Tror du det finns en Gud, en överjordisk makt eller kraft?” svarade 20 procent av medlemmarna att det finns en Gud, medan 32 procent av icke-medlemmarna svarade ja. På frågan ”När jag besöker en kyrkobyggnad är det för att – jag vill möta Gud”, instämde 15 procent av medlemmarna, medan 20 procent av icke-medlemmarna svarade ja. Samtidigt är det fler av dem som inte är medlemmar som tar avstånd från tanken att det finns en Gud, eller som svarar nekande till att de går till kyrkan för att möta Gud. Det är betydligt fler medlemmar som placerar sig i mittalternativen (”Det finns en slags ande eller livskraft”, ”Jag vet inte vad jag ska tro”, ”Lika mycket talar för eller emot”), vilket kan tyda på att medlemmar jämfört med icke-medlemmar inte lika aktivt har tagit ställning i trosfrågan. En förklaring är att många medlemmar stannar i kyrkan av tradition, eller eftersom det krävs en aktiv handling för att säga upp sitt medlemskap.

Att få deltar i gudstjänsterna eller engagerar sig i kyrkolivet spelar i nuläget liten roll för Svenska kyrkans ekonomiska situation. När det gäller Church of England är verksamheten mer sårbar, eftersom kyrkan inte har medlemskap utan bygger på aktivt engagemang, frivilliga insatser och donationer. Om kyrkobyggnaden förlorar sin betydelse som samhällets och ortens mittpunkt

74. Se Oddbjørn Sørmoen, kapitel 4.

75. 2008 års Kyrkobyggnadsundersökning.

Bild 13. Anglikanska Sankt Peterskyrkan i Sandwich, England, definierades som övertalig på 1970-talet och förvaltas sedan dess av Churches Conservation Trust. Kyrkan är fortfarande i bruk som gudstjänstlokal men används framför allt för lokala kulturevenemang, som marknaden här. Foto: Henrik Lindblad 2010.

och befolkningen slutar gå på gudstjänst och delta i verksamheten, blir kyrkorna snabbt övertaliga. I artikelns inledning exemplifierar Strindbergs parisiska erfarenhet att en kyrka som förlorat sin religiösa funktion kan få en annan användning och därigenom överleva som byggnad och historisk plats. Thomas Coomans konstaterar att återanvändning av

övertaliga byggnader är en kontinuerlig process som återspeglar ett samhälle i permanent förändring.⁷⁶ Återanvändningen har varit en förutsättning för att bevara övergivna kyrkobyggnader, vilket i historiskt perspektiv har skett både med och utan samhälleliga insatser som lagskydd och ekonomiska bidrag.

76. Coomans 2012, s. 239.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Kyrkokansliet, Differentierad användning och förvaltning av kyrkobyggnader (DAK). Opublicerad delrapport 9.2.2
Hur handhar man kyrkofrågan i några andra länder, 2008

Tryckta källor och litteratur

- ”14 kirker skal lukke i Købehavn”, *Jyllandsposten*, 5 februari 2013.
- ”1,000 Catholic churches in Holland to close by 2025”, *The Tablet– The International Catholics news weekly*, 4 december 2013
- Allievi, Stefano, ”Conflicts over Mosques in Europe”, Rapport från 2009, *Network for European Foundations* (NEF), 2011
- André, Pascal, ”Qui est propriétaire des édifices religieux?”, *La Libre Belgique*, 27 december 2000
- Barker, Christine R., ”Church and State Relationships in Germany ‘Public Benefit’ Law”, *ICNL, The International Journal of Not-for-Profit Law*, Volume 3, Issue 2, December 2000
- Beckman, Svante, ”Svenska kyrkan klarar inte skötseln av alla kyrkor”, *Dagens Nyheter* 25 december 2013
- Brabant, Francois, ”Le plan wallon de réorganisation des lieux de culte”, *Le Vif*, 21 mars 2013
- Brug af kirker der skal lukkes*. Dokument udarbejdet af Kirkefondet Efteråret 2012, Kirkefondet, 2013
- Chaple, Nick, ”How many listed places of worship are there?”, *Conservation Bulletin*. A bulletin of the historic environment. English Heritage. Issue 61: Places of worship. Summer 2009
- Coomans, Thomas, ”Église à vendre pour démolir ou autre chose. Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen”, *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (298), 2003
- Coomans, Thomas, ”Quelle protection pour les églises à Bruxelles? Vers une approche patrimoniale concertée”, *Brussels erfgoed/Bruxelles Patrimoines*, 2, 2012, s. 52–77
- Coomans, Thomas, ”Reuse of Sacred Places. Perspectives for a Long Tradition”, *Loci Sacri, Understanding Sacred Places*, 2012
- Cramner, Frank, *Notes on church and state in the European economic area 2011*, Centre for Law and Religion, Cardiff Law School 2011
- Delwiche, Michel, ”A quoi servent des églises vides?”, *Le Vif*, 29 december 2011
- Europarådet 1989 *Resolution 916 (1989) on redundant religious buildings*. Council of Europe 1989
- Europarådet 2000a, Parlamentet, *Cathedrals and other major religious buildings in Europe*. Doc. 8826 rev. 27 September 2000
- Europarådet 2000b, Parlamentet *Recommendation 1484. Management of cathedrals and other major religious buildings in use*. 2000b
- Fornerod, Anne, *Funding religious heritage*, RELIGARE Working Paper No. 5/ September 2010
- Fornerod, Anne (red.), *Funding religious heritage*, 2015
- Gothé K, och S. Netsch, *Abandoned and Re-Used Churches in Germany*. Konferenspaper. Real Corp 2013. 18th International Conference on Urban Planning, Regional Development and Information Society, 2013
- Hagevi, Magnus, *De postsekulära generationerna. Det nya Sverige*. SOM-institutet 41, 2007
- Haynes, Nick, *Research report on church-state relationships in selected European countries*. Commissioned by the Historic Environment Advisory Council for Scotland (HEACS), 2008
- ICOMOS 2002. ICOMOS World report 2001-2002 on monuments and sites in danger, National reports, Belgium - Étude de Cas, Églises
- Idékatalog. Ny brug af seks københavnske kirkebygninger*, Kirkefondet och Realdania 2014
- Inglehart, Ronald, Welzel, Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy, *Perspectives on Politics*. June 2010 | Vol. 8, No. 2. 2010
- Institut Français d’Opinion Publique, Ifop 2014. Les français et le catholicisme 50 ans après Vatican II, Undersökning gjord på uppdrag av La Croix
- Kulturhistorisk tillsyn över den kyrkliga miljön, Betänkande, Departementsserien, C 1986:11

- Leeuwen, van, A J C (Wies), "Believing in Churches, Church Buildings in the Netherlands - Conservation and New Functions", *Quel Avenir pour quelles églises? What future for which churches?* red. Lucie K Morisset, Luc Noppen, Thomas Coomans, Presses de l'Université du Québec, 2006
- Leis-Peters, Annette, "Internationell utblick II: Med behov att bryta upp – den evangeliska kyrkan i Tyskland mellan tradition och förändring"; *Nyckeln till Svenska kyrkan – en skrift om organisation, verksamhet och ekonomi* 2012
- Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte* Rapport d'information n° 345 (2014-2015) Hervé Maurey. Rapport genomförd på uppdrag av Delegationen för regionala och lokala myndigheter, Sénat 17 mars 2015
- Lindblad, Henrik och Löfgren Eva, "När Gud blir sambo med kulturen", *Svenska Dagbladet*, 23 februari 2013
- Lindblad, Henrik och Löfgren Eva, *Religiösa byggnader i förändring En internationell jämförelse* Forskningsrapport, Institutionen för kulturvård (kommande)
- Museum Catharijneconvent 2012, Guidelines on ways of dealing with religious objects
- Norris, Pippa och Inglehart, Ronald, "Uneven Secularization in the United States and Western Europe", *Democracy and the New Religious Pluralism*. Oxford University Press, 2007
- Ny brug af danske kirkebygninger*, Kirkefondet och Realdania, 2014
- Park, Alison, Caroline Bryson, Elizabeth Clery, John Curtice och Miranda Phillips (Eds.), *British Social Attitudes*, 2013, Edition, figur 01 s VI och tabell A1
- Rauti, Pino, Redundant Religious Buildings: Report of the Committee on Culture and Education ... and Related Documents, Europarådet 1989
- Riedlmayer Andrés, "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage", *Islam and Bosnia Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, ed. Maya Shatzmiller, McGill-Queens University Press, 2002, s. 98–135
- Schreiber, Jean-Philippe, Cécile Vanderpelen-Diagre, Emilie Brébant, *Les Religions et la Laïcité en Belgique Rapport* 2012. Université Libre de Bruxelles/ Observatoire des religions et de la laïcité ORELA, 2012
- Stovel, Herb, Stanley-Price, Nicholas, Killick, Robert (ed). *Conservation of Living Religious Heritage*, Papers from the ICCROM 2003, Forum on Living Religious Heritage: conserving the sacred, ICCROM Conservation Studies 3.* 2003
- Sägesser, Caroline, "Le financement public des cultes en France et en Belgique: des principes aux accommodements", *Politique et religion en France et en Belgique*. Foret, François (éd.), éditions de l'ULB, 2009, s. 91–105
- Sägesser Caroline och Jean-Philippe Schreiber (dir.), *Le financement public des religions et de la laïcité en Belgique*, Academia Bruylant. Intellection nr 10. 2010
- The Operation of the Ecclesiastical Exemption and related planning matters for places of worship in England, Department of Culture, Media and Sports 2011
- Tsivolas, Theodosios, *Law and Religious Cultural Heritage in Europe*, 2014

Elektroniska källor

- Agencija za Statistiku BiH 2014, Agency of Statistics Bosnia and Hercegovina. Från internet 2014-09-10 http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=80&lang=ba
- Central Bureau voor de Statistiek/Statistics Netherlands 2015: <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/home/default.htm>
- CIA, Central Intelligence Agency, the World Fact book 2015: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
- Cijfers Rooms-Katholieke Kerk, Kaski centrum för tillämpad forskning, undersökningar gällande katolska kyrkan, Fakulteten för filosofi, teologi och religionsstudier Radboud universitet 2014. Från internet 2014-12-10. http://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/katholieken/
- Church of England. Från internet 2015-04-09: <http://www.churchofengland.org>
- Euro Cath Info Institutional Information Portal of Europe's Bishops Conferences. Från internet 2014-12-17: <http://www.eurocathinfo.eu>
- Eurostat, EU-kommissionens resurs för europeisk statistik: <http://ec.europa.eu/eurostat>

EUROPAS RELIGIÖSA BYGGNADER I FÖRÄNDRING

- Evangelical Church in Germany 2011, Evangeliska kyrkan i Tyskland, "Facts and figures". Från internet 2013-09-20: http://www.ekd.de/english/download/ekd-facts_and_figures_2011.pdf
- Folkekirken 2014, Danska folkekirken officiella hemsida. Från internet 2014-12-17: <http://www.folkekirken.dk/om-folkekirken/>
- Fondation rurale de Wallonie 2014, SOS patrimoine rural. Vademecum réalisé par la Fondation rurale de Wallonie, avec l'aide de la Wallonie et le concours de l'Institut du Patrimoine wallon 2014. Från internet 2014-12-13, http://www.frw.be/fileadmin/user_upload/aau/SOS_2014.pdf
- Kirkeministeriet 2013, Danska kirkeministeriets officiella hemsida. Besökt 2013-09-02. <http://miliki.dk>
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosnia and Herzegovina Commission to Preserve National Monuments, 2014. Hemsidan besökt 2014-05-10: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1316
- Ministeriet for Ligestilling og Kirke (Danmark) medlemsstatistik folkekirken 2015: <http://miliki.dk/kirke/statistik/folkekirkens-medlemstal/>
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2014, från internet 2015-12-02 <https://cultureelerfgoed.nl>
- Statistics Belgium, Belgiska statens statistik, hemsidan besökt 2013-07-01: <http://statbel.fgov.be>
- World Council of Churches, Kyrkornas världsråd, Kristen ekumenisk organisation 2013, Hemsidan besökt 2013-09-20 <http://www.oikoumene.org/en>
- World Value Surveys 2015, <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

Bild 1. Kapellet i Arles byggdes av karmelitorden på 1600-talet. Det har fungerat som sjukhus och festsal och används idag för utställningar. Kyrkan är listad som historiskt minnesmärke. Foto: Eva Löfgren, 2017.

FRANSKA KYRKOR SOM KULTURARV

Eva Löfgren

Hur kan samhället värna medborgarnas rätt att utöva sin religion, samtidigt som det värnar deras tillgång till religiösa byggnader så som kulturarv? Står de olika användningarna i konflikt med varandra och vilka uttryck tar sig i sådana fall konflikten? I Frankrike, där kulturarvsrätt bildar ett starkt forskningsfält, har de katolska kyrkornas status som både religiösa kultbyggnader och sekulära, kulturhistoriska objekt länge varit föremål för debatt.¹ Antalet

religiösa byggnader i landet uppskattas till cirka 100.000, varav 95 procent är katolska och drygt 40.000 är församlingskyrkor.² Många av kyrkorna står oanvända under långa perioder, i synnerhet på landsbygden där besökare ofta möts av låsta dörrar. Ändå visar studier att det finns ett brett, allmänt stöd för att underhålla och bevara (de katolska) kyrkorna med hjälp av offentliga medel. I det avseendet liknar Sverige och Frankrike varandra, trots att länderna har

1. Anne Fornerod, *Le régime juridique du patrimoine religieux*. L'Harmattan 2013; Brigitte Basdevant-Gaudemet et al. (red.), *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Paris. L'Harmattan, 2006; Anne Fornerod, *Le régime juridique du patrimoine culturel: affectation culturelle, protection et valorisation des édifices culturels*, Dissertation, Université Paris Sud, 2006; Jean-Michel Leniaud, "Un étrange compromis. Le patrimoine culturel en France", *Quel avenir pour quelles églises* Lucie Morisset et al. (red.), Presses de l'Université du Québec 2006.

2. Conférence des évêques de France, *État des lieux sur les églises en France*, Église catholique en France 2016. [Läget för kyrkorna i Frankrike. Sammanslutning för biskopar i Frankrike. Katolska kyrkan i Frankrike]; *Observatoire du patrimoine religieux* (OPR) 2015; Isabelle Foucaud, "Avec la crise, la vente d'églises s'accélère", *Le Figaro*, 31 januari 2013.

gjort helt olikartade juridiska och finansiella vägval. Den här artikeln behandlar de katolska kyrkornas förvaltningssituation och den diskussion som förs i Frankrike om rätten till och ansvaret för dessa byggnader. Utgångspunkt tas i aktuella forskningsstudier, utredningsarbeten och tidningsartiklar.

Precis som i andra delar av Västeuropa har andelen katoliker i Frankrike stadigt minskat sedan mitten av 1970-talet.³ Franska myndigheter har inte rätt att föra statistik över invånarnas religionstillhörighet men flera opinionsinstitut har genomfört stora studier under 2000-talens första decennier. År 2010 visade *Institut français d'opinion publique* (Ifop) att omkring 65 procent av den franska befolkningen identifierade sig som katoliker.⁴ Två år senare gjorde Institut CSA en ny undersökning (drygt 22.000 personer) som visade att endast 56 procent såg sig som katoliker, varav 12 procent går i kyrkan en gång i månaden eller oftare.⁵ Liksom i Sverige är det framför allt bland unga människor som andelen minskar.

Förutom minskande kyrksamhet är svårigheterna att rekrytera nya präster en av katolska kyrkans främsta utmaningar.⁶ Medianåldern för präster ligger idag på 75 år. I vissa församlingar har det inneburit att lekmän tar ett stort ansvar, men såväl mässor som begravingar kan bara utföras av en präst.⁷ Resultatet är färre kyrkor i regelbundet bruk.

Samtidigt som kyrkobyggnaderna används allt mer sällan kvarstår eller ökar förvaltningskostnaderna. Katolska kyrkans verksamhet finansieras i första hand genom olika slags gåvor, dels församlingarnas årliga gåvor (*denier*), vilka administreras

av stiftet, dels enskilda donationer och bidrag som ges i samband med förrättningar. Kyrkobyggnaderna innefattas emellertid inte i denna ekonomi eftersom de ägs och förvaltas av de borgerliga kommunerna. Situationen innebär att företrädare för kommunerna, respektive katolska kyrkan, och i fallet med de listade kyrkorna även statliga kulturmiljöinstitutioner, måste mötas och förhandla om värdet av och företrädet till dessa byggnader.

REVOLUTIONEN, NAPOLEON OCH KYRKOBYGGNADERNA

Det är väl känt att situationen för katolska kyrkan förändrades dramatiskt i och med revolutionen 1789. Det radikala ideologiska avståndstagande från kyrkan som den nya republiken grundade sig på fick genomgripande konsekvenser för alla delar av samhället, inte minst på ett konkret, rumsligt plan. Bland revolutionärerna rådde till en början oenighet om hur det materiella arvet från den gamla tiden skulle hanteras och direktiven kunde skifta från en dag till en annan.⁸ Kyrkans egendomar indrogs emellertid omgående och stora delar såldes som den nya republikens *biens nationaux*, nationella tillgångar, för att täcka statens skulder.⁹ Många byggnader revs för att användas som byggnadsmaterial, andra fick en ny funktion. Framför allt var det klosteranläggningarna som fick nya användningar, exempelvis som industrilokaler eller privatbostäder. Vad gäller *les églises paroissiales*, sockenkyrkorna, såldes inventarierna till förmån för den nya regimen. Kyrkor slogs också sönder av politiska skäl. Den ofta citerade prästen och revolutionsanhängaren Henri Grégoire liknade

3. Ifop 2010; Institut CSA, Note d'analyse du pôle opinion corporate, Catholicisme en France 2013; T. Jeremy Gunn, "Religion and Law in France. Secularism, Separation and State Intervention", *Drake Law Review*. Vol. 57, 2009, s. 949–978.

4. Statistiques de l'Eglise catholique en France (guide 2014). [Katolska kyrkans statistik] 2014.

5. Institut CSA 2013.

6. Jean-Marie Guénois, "Les évêques français inquiets du manque de prêtres", *Le Figaro*, 10 november 2013; DICLI, *Documentation Information Catholiques Internationales*, La moitié des prêtres diocésains ont plus de 75 ans, 2016.

7. Delphine de Mallevoüe, "Ces enterrements célébrés par des laïques", *Le Figaro*, 31 oktober 2008.

8. Astrid Swenson, *The rise of heritage: preserving the past in France, Germany and England, 1789–1914*. Cambridge University Press 2013, s. 31ff.

9. Begreppen *bien national*, nationell tillgång, och *Domaine national* avser i första hand de kyrkliga tillgångar som övergick i statlig ägo i samband med revolutionen 1789. Även adelns konfiskerade egendomar inbegrips ibland i begreppet.

Bild 2. Kyrkan Saint Pierre i Montmartre, Paris, försågs år 1794 med ett torn för en optisk telegraf, vilken var i bruk fram till 1840. Koret tjänade som magasin. Målning av Jacques Auguste Regnier, omkring 1820 (beskuren). Källa: Sothebys via Wikimedia Commons.

den republikanska arméns framfart med vandalernas intåg i Rom. Om begreppet *vandalism*, som han myntade 1794, skriver han i sina memoarer att han skapade ordet för att döda saken – det vill säga för att förhindra förstörelsen.¹⁰ Grégoire och fler med honom framhöll att vandalismen inte gagnade revolutionens syften. Staten borde istället behålla och

värna dessa nationella egendomar och i patriotiskt syfte göra dem till det nya Frankrikes historiska arv. ”[T]he pride of seeing a family heritage (*patrimoine de famille*) transformed into a national heritage (*patrimoine national*)’ could achieve a new form of patriotism and national consciousness”, skriver historikern Astrid Swenson och citerar en annan

10. Vandalismen under franska revolutionen har studerats av många. François Souchal, *Le vandalisme de la révolution*, Nouvelles Éditions Latines, Paris, 1993, inleds med ett långt citat ur Grégoires memoarer, s. 13. Se också Dominique Poulot, *Musée, nation, patrimoine: 1789–1815*, Gallimard, Paris, 1997, som analyserar relationen mellan vandalism och det han kallar *monumentalism*.

av revolutionens tongivande män, François-Marie Puthod de Maison-Rouge.¹¹ Begreppet nationellt arv betecknade i detta sammanhang både nationens minne och nationens tillgångar.¹² Som en effekt av kritiken fastslogs en instruktion som angav att sådana objekt som ”tjänar konsterna, vetenskaperna och bildningen” borde förbli i statlig ägo och konserveras på ett korrekt sätt.¹³ Det var framför allt konstföremålen som avsågs, flertalet av dem religiösa. Kyrkobyggnadernas tillstånd fortsatte att vara osäkert fram till Napoleons maktövertag, men själva tanken att även objekt knutna till katolska kyrkan kan betraktas som nationens (sekulära) arv hade likväl fått fäste.

Genom överenskommelsen, konkordatet, som upprättades mellan Napoleon och påven år 1801 knöts återigen starka band mellan katolska kyrkan och det franska centralstyret. Det handlade inte om ett återgående till de förhållanden som hade rått innan revolutionen. Den franskfödde professorn vid Cornell universitet, Othon Guerlac beskriver det snarare som en strategisk konstruktion: ”Bonaparte made the Catholic clergy one of the subdivisions of his governmental staff, like the post-office employees and the custom officials [...]”¹⁴ Staten under Napoleons regim reglerade stora delar av kyrkans verksamhet – alltifrån utnämningen av ärkebiskopar och biskopar, till vilka kyrkor som skulle byggas och vara i bruk och hur prästerskapet skulle klä sig.¹⁵ I gengäld underhöll staten prästerna och kyrkan fick fritt disponera kyrkobyggnaderna, vilka hade tillhört det allmänna sedan revolutionen. Katolska kyrkan

erhöll därmed ett betydande ekonomiskt stöd från den franska staten.

Efter en kort period av oklara ansvarsförhållanden fastslogs år 1802 att kommunerna äger sockenkyrkorna och staten katedralerna.¹⁶ Förvaltningsansvaret för sockenkyrkorna delades mellan kommunen och de så kallade *fabriques d'églises*, administrativa organ som hade funnits sedan medeltiden och ansvarade för socknens världsliga frågor såsom gåvor, räntor och byggnadsunderhåll. Att dessa kyrkoförvaltningar infördes på nytt innebar förvisso en återgång till tidigare förhållanden. Prästerskapet hade ett avsevärt inflytande över *fabriques d'églises*, även om de formellt sett styrdes både av lekmän och kyrkliga företrädare.

Synen på kyrkorna som historiska minnesmärken hade vuxit ur revolutionens erfarenheter och de omfattande vandaliseringarna. Det första museet för franska minnesmärken hade öppnats år 1795 i en klosteranläggning, som senare omvandlades till skolan för Beaux Arts. Många av de utställda föremålen och statyerna härrörde från kyrkor och kloster.¹⁷ På 1830-talet påbörjades också landets första lista över nationella historiska minnesmärken som ansågs vara i stort behov av restaurering. Listan var tänkt att ligga till grund för fördelning av statliga anslag.¹⁸ Ännu fanns ingen kulturminneslagstiftning som skyddade de förtecknade objekten, vilka identifierades genom frågelistor utskickade till departementen. Den första förteckningen färdigställdes 1840 och innehöll 1.082 objekt varav 934 byggnader. En majoritet var religiösa byggnader.

11. Swenson 2013, s. 32; Pierre-Henri Prélôt, ”Les moines au Mont Saint Michel. Étude de cas”, *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Basdevant-Gaudemet mfl (red.), Paris. L'Harmattan, 2006, s. 259–276; Jean-Michel Leniaud, *Archipels du passé: le patrimoine et son histoire*, Arthème Fayard Edition, 2002; Fornerod 2006.

12. Swenson 2013, s. 32.

13. Françoise Férat, *Au service d'une politique nationale du patrimoine: le rôle incontournable du Centre des monuments nationaux*, Rapport d'information nr 599 (2009-2010), fait au nom de la commission de la culture, déposé le 30 juin 2010, s. 99, författarens översättning.

14. Othon Guerlac, ”The Separation of Church and State in France”, *Political Science Quarterly* vol XXIII nr 2 1908, s. 260.

15. Leniaud, 2006, s. 76ff; Guerlac 1908, s. 261.

16. Brigitte Basdevant-Gaudemet, ”Propriété publique et affectation culturelle. Fondements historiques”, *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Basdevant-Gaudemet et al. (red.), Paris. L'Harmattan, s. 101.

17. Swenson 2013.

18. Julien Lacaze, ”Au chevet des églises avec Barrès (1905–1913): du classement à la protection des monuments”, *Le devenir des églises. Patrimonialisation ou disparition*, Presses de l'Université du Québec 2014, s. 22–23.

Förteckningen innehöll tre klasser.¹⁹ Den första bestod av monument^{typer}, vilka beskrevs som resultatet av en tydlig skola eller stil. Lejonparten av det statliga anslaget till restaureringar ägnades dessa monument. Den andra och tredje klassens monument var sådana som ansågs förtjäna särskild uppmärksamhet, i fallande skala. Det fanns församlingskyrkor bland objekten men fortfarande var det i första hand de stora kyrkorna och katedralerna och de mest utsökta konstverken som kom i fråga. Eftersom den första kulturminneslagen, fastställd 1887, grundade sig på det klassificeringsarbete som

hade påbörjats på 1830-talet och därefter utvecklats, var kyrkorna bland de första byggnader att omfattas av *La loi sur des monuments historiques*. Fortfarande handlade det dock om byggnader som var tillräckligt magnifika för att kallas nationens minnesmärken.²⁰

LAGEN OM SEPARATION MELLAN KYRKAN OCH STATEN 1905

Efter flera decennier av politiska stridigheter upplöstes det starka bandet mellan staten och katolska kyrkan år 1905.²¹ Lagen som då trädde i kraft och fortfarande är gällande, fastslår att staten

Bild 3 (ovan). Den franska loggan för "historiskt minnesmärke" är kopplad till det katolska kulturarvet. Loggan tillkom 1985 och grundar sig på den medeltida labyrinten i Reims katedral, vilken förstördes 1779.

Bild 4 (t.h.). Målningen av Jean-Lubin Vauzelle (1776-1837) föreställer det första rummet i museet över franska minnesmärken som etablerades år 1795 i ett före detta klosterkapell. Målningen hänger på Musée Carnavalet. Foto: Haguard DuNord, Wikicommons.

19. Lacaze, 2014, s. 22–23.

20. Loi du 30 mars 1887 sur la conservation des monuments historiques et des objets d'art.

21. Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat [Lagen om separationen mellan kyrka och stat], Legifrance.

förhåller sig neutral i konfessionsfrågor och vare sig erkänner, avlönar eller subventionerar någon kultutövning.²² De borgerliga kommunerna är ägare till församlingskyrkorna, samma byggnader som de har ägt sedan revolutionen, medan kyrkor uppförda efter lagens ikraftträdande ägs av trossamfundet. De kommunägda kyrkorna ska enligt lagen användas för religionsutövning fram tills dess ett formellt beslut om avveckling fattats.

Enligt 1905 års lag har religionsutövaren, i praktiken de katolska församlingarna, exklusiv rätt att bruka de kommunalt ägda kyrkorna och godkänna all annan användning. Kopplingen mellan kyrkobyggnad och religiös praktik stärktes ytterligare i 1907 års lag om allmän religionsutövning.²³ Här föreskrivs att i de fall religiösa församlingar saknas ska byggnader avsedda för kultutövning, liksom deras inredning, fortsätta att stå till de trognas/troendes (*fidèles*) och prästernas disposition. Passusen var tänkt att säkra och skydda religionsutövningens kontinuitet i en tid när den var starkt politiskt ifrågasatt.²⁴ Den var också en fingervisning till kommunerna om att kyrkobyggnaderna inte kan nyttjas för andra kommunala ändamål.

I lagen anges sex skäl till att ta en kyrkobyggnad ur bruk, *désaffectation*. De två vanligaste är att ingen religiös aktivitet har pågått i kyrkan under de senaste sex månaderna och/eller att byggnaden är i så dåligt skick att dess framtid är hotad. Ofta sammanträffar dessa båda förlopp i tid och rum. För att ta en kyrka ur religiöst bruk krävs samverkan mellan församlingen, stiftet och kommunen.²⁵ Även om kommunen har fått prästens godkännande kan den inte själv ta en kyrka ur religiöst bruk. Det formella

22. Av historiska skäl omfattar lagen inte departementen Bas-Rhin, Haut-Rhin och Moselle (Alsace-Lorraine) där katolska, lutherska, reformerta och judiska kyrkosamfundet ännu erhåller statliga subventioner.

23. Loi de 2 janvier 1907 concernant l'exercice public des cultes, art. 5. [Lagen offentlig kultutövning], 2 januari 1907.

24. Fornerod 2006.

25. *Guide à l'usage des maires et des affectataires pour les édifices cultuels*, Franska kulturdepartementet; Stiftet Saint Claudes hemsida: *Diocese de Saint Claude*, Jura.

26. *État des lieux sur les églises en France*. Conférence des évêques de France. Église catholique en France 2016. [Läget för kyrkorna i Frankrike. Sammanslutning för biskopar i Frankrike. Katolska kyrkan i Frankrike] Uppgiften bygger på resultatet av en inventering som genomfördes på uppdrag av nämnda sammanslutning.

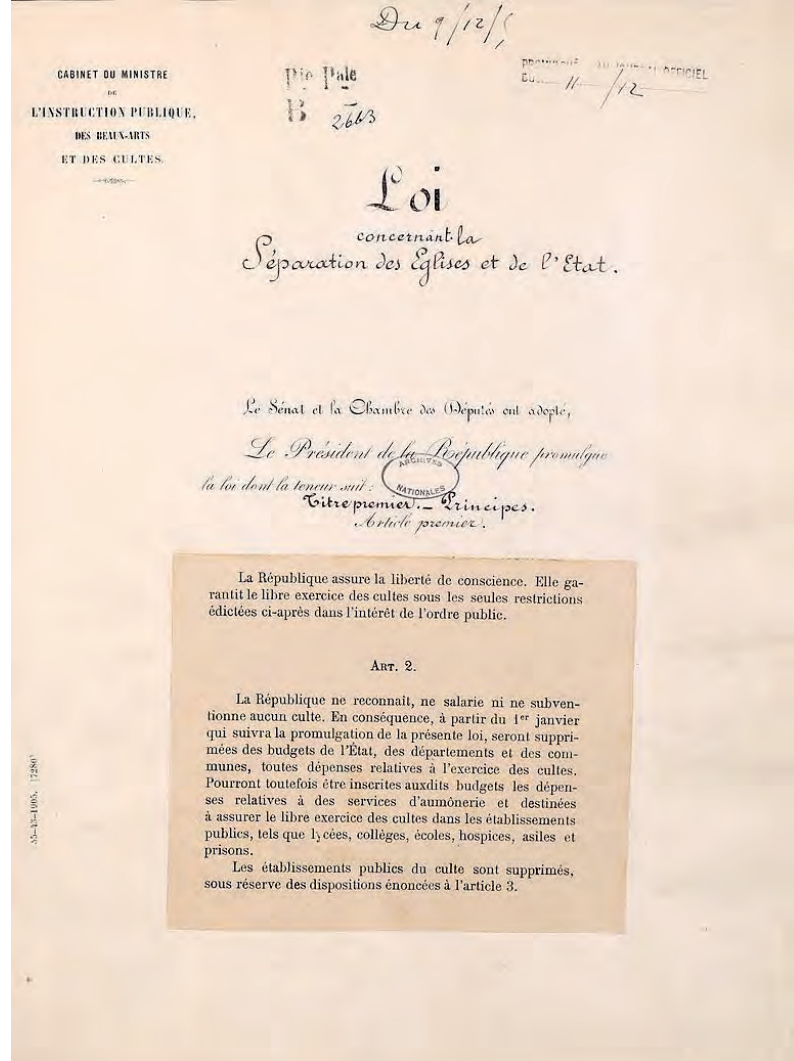

Bild 5. Lagen om separation mellan kyrka och stat är daterad 9 december 1905. I inledningen anges att republiken garanterar friheten att välja livsåskådning och att utöva religion. Källa: Archives Nationales, Frankrike, i samverkan med Wikimedia Commons.

förvaltningsbeslutet fattas av prefekturen, den franska motsvarigheten till länsstyrelsen.

År 2016 äger franska kommuner tillsammans drygt 40.000 församlingskyrkor, medan stiftet äger omkring 1.500.²⁶ Staten äger 87 katedraler och

Bild 6. Benediktinerklostret Saint Pierre i byn Baume-les-Messieurs i östra Frankrike, såldes i samband med revolutionen. Klosterkyrkan köptes av privatpersoner och användes under en period som sockenkyrka. Idag ägs klosterbyggnaderna av departementet (motsvarande länet) i Jura. Foto: Malebre 2015, Wikicommons CC BY-SA 4.0.

därtill ett stort antal byggnader som ursprungligen uppfördes för religiösa ändamål.²⁷ Enligt katolska kyrkans eget organ, *Conférence des évêques de France*, har endast 255 kommun- eller stiftsägda församlingskyrkor tagits ur bruk sedan 1905, antingen för att säljas eller rivas.²⁸ Den politiskt oberoende organisationen *Observatoire du Patrimoine Religieux* uppger att omkring fem religiösa byggnader rivs per år och att fler säljs för att användas till andra ändamål,

men då är både klosterbyggnader och privata kapell inkluderade.²⁹

När religiösa byggnader säljs handlar det främst om katolska kloster.³⁰ Dessa byggnader ägs och förvaltas av sina respektive ordnar och omfattas därmed inte av den juridiska konstruktion med delat ansvar som gäller församlingskyrkorna. Under 1800-talets senare del och större delen av 1900-talet fördes en restriktiv politik gentemot ordnarna,

27. Claire Lesegretain, "Sur le plan juridique, une gestion compliquée", *La Croix*, 6 oktober 2010; Centre des Monuments Nationaux 2016.

28. Conférence des évêques de France 2016, *État des lieux des églises en France, septembre 2016*, Département Art Sacré.

29. *Observatoire du Patrimoine Religieux* 2016.

30. "Immobilier: 'On va vendre plus de 1000 églises'", *Le Parisien*, 12 mars 2016.

vilken innebar att flertalet utvisades eller stängdes.³¹ Det fick i sin tur till följd att de klosteranläggningar som återetablerades under 1800-talet omvandlades till andra funktioner eller revs. År 2016 finns ungefär 24.000 nunnor och 6.000 munkar i Frankrike men antalet sjunker stadigt.³² Ett omskrivet exempel på en klosteranläggning som har haft många olika användningar är Mont-Saint-Michel i Normandie. Klassat som världsarv, med två och en halv miljon besökare per år utgör klostret en av Frankrikes främsta turistattraktioner.³³ Det uppfördes i början av 700-talet

och växte under hela medeltiden. På 1400-talet blev huvudfunktionen fängelse, men klostret fanns kvar fram till revolutionen 1789 när anläggningen övertog av den nya republiken. År 1863 lades fängelset ner och anläggningen överläts åt den statliga kulturminnesförvaltningen som påbörjade en omfattande restaurering. Redan vid denna tid tog diskussionerna om en återetablering av klosterorden fart, men det dröjde till klostrets tusenårsjubileum år 1965–1966 innan det skedde. År 2017 finns elva nunnor och munkar tillhörande orden *Fraternités monastiques*

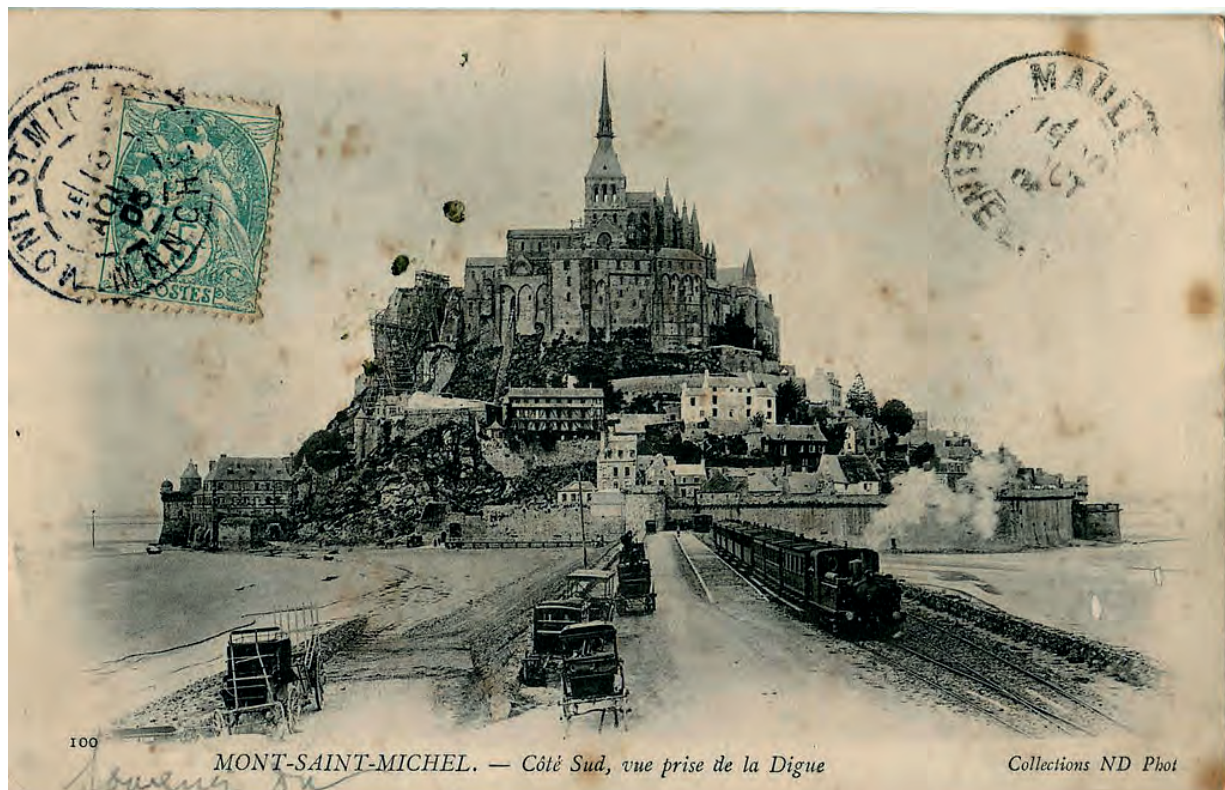

Bild 7. Mont Saint Michel är ett av Frankrikes äldsta turistmål. När restaureringen av anläggningen, som kulturminnesmärke, påbörjades 1863 var platsen redan mytomspunnen. Vykortet är poststämplat 1905. Källa: Wikimedia Commons.

31. Prélot, s. 270; Timothy Verhoeven, "An Encouraging Precedent: The United States and the Separation of Church and State in France, 1832–1905", *French Historical Studies*, Duke University Press, s. 447–473.

32. *Statistique de l'église catholique en France, guide 2016* [Katolska kyrkan i Frankrike, Statistik], 2016; *Conférence des religieux et religieuses en France (CORRÉF)* [Sammanslutningen för munkar och nunnor i Frankrike].

33. Anläggningens historia som kulturminne har beskrivits utförligt av juridikprofessorn Henri Prélot, se Prélot 2006.

de Jérusalem i Mont-Saint-Michel. I avtalet mellan staten och klosterorden betonas att orden garanterar närvaron av bön på platsen – att den gör platsen till en levande kulturmiljö. Eftersom orden betalar en årlig hyra strider lösningen inte mot principen om en konfessionslös stat. Situationen anses snarast gagna alla parter; den statliga kulturmiljöförvaltningen når sitt mål att hålla kulturarvet levande och klosterorden når dagligen ett stort antal turister från olika delar av världen.

STATLIGT STÖD TILL KYRKORNA SOM HISTORISKA MINNESMÄRKEN

Precis som i Sverige fanns inför separationen mellan franska staten och katolska kyrkan år 1905 en stor oro för vad som skulle hända med kyrkobyggnaderna.³⁴ Sedan Napoleons tid hade kyrkans ekonomiska situation varit god och även om byggnaderna de facto ägdes av kommunerna finansierades drift och underhåll indirekt med hjälp av statliga medel. Enligt rättshistorikern Julien Lacaze föreslogs under lagberedningen i slutet av 1800-talet att dessa medel skulle ersättas med bidrag till historiska minnesmärken.³⁵ För att få till stånd en lösning som motsvarade den befintliga finansieringsformen krävdes dock att klassificeringsinstrumentet förändrades så att även objekt av regional eller lokal betydelse kunde klassas som historiska minnesmärken, liksom fula byggnader.

Lacaze refererar den tongivande politikern Maurice Barrès som 1911 hävdade att det är kyrkorna och de religiösa monumenten *i sin helhet* som utgör en nationell skatt.³⁶ Därför, hävdade han, borde också kyrkorna klassificeras som en grupp och samtliga kyrkor uppförda före år 1800 omfattas av skyddslagstiftning och därmed vara berättigade till restaureringsanslag. I sitt mest citerade och för sin tid radikala uttalande säger han: ”Kom inte och säg att ni bevarar de mest värdefulla kyrkorna. Vem kan

då bedöma deras pris; den mest anspråkslösa kyrkan är inte den oändligt mer värdefull på ort och ställe? Vad bryr jag mig om ni bevarar den vackraste kyrkan i Toulouse, om ni river kyrkan i min hemby?”³⁷

Barrès argumentation förändrade synen på historiska minnesmärken, men han lyckades

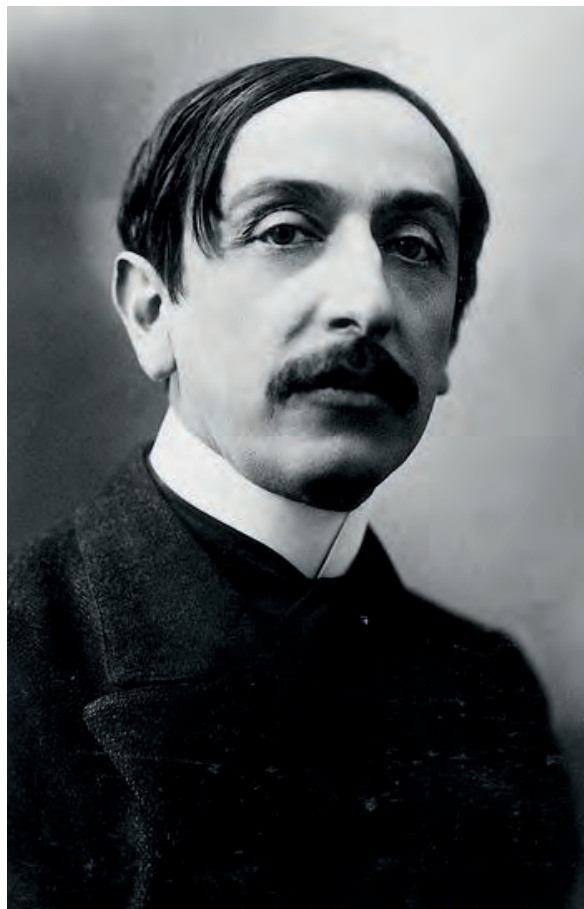

Bild 8. År 1914 publicerades *La grande pitié des églises de France* där Maurice Barrès argumenterade för att alla kyrkor byggda före år 1800 borde skyddas i egenskap av nationalskatt. Foto från 1923. Fotograf okänd. Källa: Wikimedia de.

34. Lacaze 2014, s. 23ff.

35. Ibid.

36. Ibid. Författarens översättning. Maurice Barrès gjorde uttalandet i kammaren den 25 november 1912.

37. Ibid, s. 25. Citatet har Lacaze hämtat ur Barrès brev till Aristide Briand, 4 januari 1910.

inte genomdriva ett generellt skydd av kyrkorna, liknande det som finns i Norge eller Sverige. I kulturminneslagen som antogs år 1913, *Loi sur les monuments historiques*, idag integrerad i kulturarvsbalken, *Code du Patrimoine*, förekommer flera olika former av skydd vilka alla kan omfatta kyrkobyggnader.³⁸ Liksom i 1887 års lag åtnjuter byggnader som är klassificerade såsom historiska minnesmärken det starkaste skyddet. Lagens sjätte kapitel stadgar att byggnader vars bevarande, ur historisk eller konstnärlig synvinkel, utgör ett allmänintresse kategoriseras i sin helhet eller delvis såsom historiskt minnesmärke. Därutöver finns också i lagen en skyddsform som omfattar byggnader vilka, ”utan att kräva en omedelbar klassificering som historiska minnesmärken, är av tillräckligt historiskt eller konstnärligt värde för att göra bevarande önskvärt”.³⁹ Byggnader som ligger på en klassificerad plats, eller i en omkrets av 500 meter från ett historiskt minnesmärke, är också skyddade. Slutligen finns också ett lagskydd av byggnader som ligger i ett skyddat stadsområde, *zone sauvegardé*, eller en så kallad *Zone de protection du patrimoine architectural, urbain et paysager* (ZPPAUP), vilka motsvarar svenska riksintresseområden.

Ansvar för klassificeringen har den statliga myndigheten *Architecture & Patrimoine* som är direkt underställd kulturdepartementet. En byggnad kan bara klassificeras som historiskt minnesmärke med fastighetsägarens bifall. Samtliga förändringar och ingrepp i en klassificerad byggnad kräver tillstånd från ett statligt förvaltningsorgan, *Architectes des Bâtiments de France* (ABF), samt av kommunens borgmästare. Församlings-

kyrkornas drift och underhåll finansieras till största delen av de kommunala ägarna, vilka förvisso har möjlighet att erhålla statliga och regionala bidrag för restaureringsåtgärder.⁴⁰ Intressant i relation till det svenska systemet är att 1905 års lag även erbjuder kyrkor som ägs av ett trossamfund möjligheten att restaureras med stöd från staten.⁴¹ Det juridiskt viktiga i sammanhanget är att de statliga medlen går till byggnaden, inte till religionsutövning eller till samfundet. Om kyrkan inte är klassificerad som ett historiskt minnesmärke är emellertid chanserna att erhålla statliga bidrag till en restaurering mycket små. Många kommuner har därför svårigheter att bekosta underhållet av sina kyrkobyggnader.

KONSSENSUS KRING BEVARANDE – OENIGHET KRING FÖRETRÄDE OCH ANVÄNDNING

Frågan vem som ska ha företräde till och rätt att besluta om kyrkobyggnaderna är lika relevant i det franska sammanhanget som den är i det svenska, även om förutsättningarna skiljer länderna åt. Trots den franska lagstiftningens betoning av de religiösa användarnas företräde, används de flesta församlingskyrkor i mindre samhällen till både religiösa och kulturella ändamål.⁴² År 1905 bestod Frankrike av omkring 38.000 kommuner och lika många församlingar och en majoritet av invånarna var praktiserande katoliker. Sedan dess har antalet kommuner bara sjunkit till 36.700, samtidigt som antalet församlingar mer än halverats och antalet kyrkobesökare drastiskt minskat.⁴³ Den sjunkande kyrksamheten i kombination med kommunernas svårigheter att bära kostnaderna för förvaltning och underhåll och kyrkobyggnadernas centrala placering

38. Code du Patrimoine Livre VI, Monuments historiques, sites et espaces protégés.

39. Ibid. På franska: ”Les immeubles qui, sans justifier une demande de classement immédiat au titre des monuments historiques, présentent un intérêt d’art ou d’histoire suffisant pour en rendre désirable la préservation peuvent être inscrits au titre des monuments historiques”.

40. Anne Fornerod, ”Financer le patrimoine religieux en France. De nouvelles limites entre culturel et culturel?”, *Le devenir des églises. Patrimonialisation ou disparition*, Presses de l’Université du Québec 2014.

41. Eva Löfgren, ”Les défis de la conservation du patrimoine de l’Église de Suède: financement étatique et continuité de l’usage”, *Revue du Droit des Religions*, nr 3 2017.

42. Fornerod 2013.

43. Institut national de la statistique et des études économiques, INSEE 2013.

Bild 9 & 10. Kyrkan Notre-Dame-de-la-Mer bildar stadens mittpunkt och centrum för turism och handel. Trappan upp till terrassen är väl markerad och avskild från entrén till kyrkan. Att besöka kyrktaket kostar omkring 30 svenska kronor. Foto: Eva Löfgren, 2017.

i de franska byarna utgör starka incitament till att hitta fler användningsområden utöver de religiösa.⁴⁴

Det delade ansvar för de katolska församlingskyrkorna som är inbyggt i lagtexten kräver återkommande förhandlingar mellan parterna, vilket också var själva avsikten.⁴⁵ Men eftersom lagtexten också innebär att den religiösa funktionen i teorin utesluter all annan användning

förekommer konflikter mellan kyrka och kommun.⁴⁶ Ett exempel är kyrkan Notre-Dame-de-la-Mer i kuststaden Saintes-Maries-de-la-Mer i södra Frankrike, där kommunen sedan 1963 organiserar och tar betalt för besök till denna medeltida försvarskyrkas terrasser.⁴⁷ Kyrkan klassificerades som ett historiskt minnesmonument redan 1840 och är målet för tusentals pilgrimer som varje år besöker

44. Pino Rauti, *Redundant Religious Buildings: Report of the Committee on Culture and Education ... and Related Documents*, Europarådet 1989, Barrès 1913, OPR 2013.

45. Fornerod 2006, s. 244–247.

46. Ibid, s. 237.

47. Conseil d'Etat 20 juin 2012, Commune des Saintes Maries de la mer, req. n° 340648.

Bild 11. Kyrktaket till Notre-Dame-de-la-Mer är ett populärt besöksmål där människor dröjer sig kvar för att njuta av utsikten och vinden från havet. Foto: Eva Löfgren, 2017.

staden.⁴⁸ År 2004 begärde en lekmanpräst med stöd av ärkestiftet i Aix-en-Provence och Arles att terrassbesöken upphör eftersom de ansågs störa religionsutövningen. Kommunen hävdade å sin sida att takterrasserna, som nås via en utvändig trappa, inte bör betraktas som en del av det byggnadsverk som enligt 1905 års lag är avsett för religionsutövning. År 2008 dömde förvaltningsdomstolen i Marseille till kommunens fördel, men domslutet reviderades av den andra instansen, appellationsdomstolen, vilken underströk att en kyrkobyggnad utgör en helhet och terrasserna är del av den. Därmed bör även dessa

underkastas den religiösa brukarens nyttjanderätt. Ärendet gick slutligen vidare till Conseil d'État, förvaltningsdomstolarnas högsta instans, som i juni 2012 gav kommunen rätt.⁴⁹ Beslutet utgick från kyrkans arkitektoniska uppdelning i ett kyrkorum utformat för religionsutövning och ett utkikstorn och värn, utformade för försvar.

I frågan om ett gemensamt nyttjande av kyrkorummet, *usage partagé*, deklarerade katolska kyrkan hösten 2016 sin tydliga hållning.⁵⁰ ”Att hysa kultur- och konstevenemang av god kvalitet är en sak, men kyrkan ställer sig inte välvillig till att rummet

48. Base Merimée, Frankrikes kulturdepartements databas över historiska minnesmonument, 2014.

49. Conseil d'Etat 20 juin 2012, Commune des Saintes Maries de la mer, req. n° 340648.

50. Conférence des évêques de France 2016, *État des lieux des églises en France*, septembre 2016, Département Art Sacré.

permanent används för andra syften än de religiösa. Den juridiska frågan om ett partiellt urbruktagande är därmed inte möjlig idag.”⁵¹ I rapporten, som publicerades av sammanslutningen för biskopar i Frankrike, *Conférence des évêques de France*, betonas också att de 255 kyrkor som har tagits ur bruk sedan 1905 måste sättas i relation både till det totala antalet kommun- och stiftsägda kyrkor, cirka 42.000, och till de 2.190 förstörda och återuppförda kyrkorna. Sammanfattningsvis, framhåller man, är situationen inte så dramatisk som vissa hävdar när de utropar att de franska kyrkorna är i fara.

Även om de flesta församlingskyrkor i Frankrike saknar den status som kyrkan i Saintes-Maries-de-la-Mer har, betonas ofta deras centrala betydelse i lokalsamhället. En enkätundersökning från 2016 bland drygt 1.000 fransmän som uppger sig vara katoliker, visar att 71 procent ser positivt på omvandlingen av kyrkor till andra offentliga funktioner såsom bibliotek eller konsertlokal.⁵² Undersökningen handlar om lokalsamhällets kulturarv och människors beredvillighet att arbeta frivilligt för att upprätthålla det. På frågan om de var redo att ägna sin fritid åt att bevara, underhålla och ge ökat värde åt det lokala kulturarvet, svarade 55 procent av de tillfrågade ja. Att kyrkorna inkluderades i undersökningen tycks utgå från idén att de flesta fransmän ser dessa byggnader som ett sekulärt kulturarv lika mycket som religiösa helgedomar.

I en undersökning utförd 2014 på uppdrag av den franska senaten, besvarade cirka 3.000 borgmästare frågor om kommunens och det allmännas ekonomiska ansvar för religiösa byggnader.⁵³ Därtill genomfördes ett tjugotal djupintervjuer. Undersökningen visade att i 73 procent av kommunerna förekommer bara en enda katolsk gudstjänstlokal,

vilken också ägs av kommunen. Nästan hälften av borgmästarna svarade vidare att kostnaderna för denna byggnad är betydande, samtidigt som 60 procent uppger sig vara välvilligt inställda till det befintliga systemet med offentlig finansiering. I djupintervjuerna beskriver borgmästarna hur kyrkornas funktion omfattar mer än det religiösa innehållet, och att de utgör historiska och kulturella minnesmärken, arkitektoniska smycken och symboler för kommunen (i denna ordning). Människor erfar en stark förbindelse och tillgivenhet (*attachement*) till byggnaderna, grundad på känslor och kultur. En av de svarande som citeras i utredningens sammanfattning säger följande: ”Vi [kommunen] äger en 1200-talskyrka. Det är ett minnesmärke som är tungt att förvalta men kyrkan är mycket vacker, den är en viktig del av kulturarvet även om jag inte är religiös. Den har en mänsklig innebörd som är stark. Det är ett kulturarv att bevara.”⁵⁴ Andra talar om byggnaden som byns själ och identitet. Borgmästaren i en kommun med färre än 2.000 invånare hävdar till och med att en by utan en plats för religionsutövning, det är inte en by: ”Un village sans lieu de culte, ce n'est pas un village.”⁵⁵

En av utredningens viktigaste frågor gällde kommunernas förmåga och villighet att bära förvaltnings- och underhållskostnaderna för kyrkobyggnaderna. Utredaren drar slutsatsen att det råder konsensus kring tanken att (nb: de gamla, katolska!) kyrkorna bör bevaras och att de, i egenskap av sekulära kulturminnen, bör underhållas med hjälp av offentliga medel. *Hur* de ska bevaras, om det ska ske via samfinansiering med staten och/eller trossamfundet katolska kyrkan, eller med hjälp av frivilligt arbete från lokalbefolkningen är emellertid frågor som inte ges några entydiga svar.

51. Conférence des évêques de France 2016, *État des lieux des églises en France*, septembre 2016, Département Art Sacré.

52. Caisse d'Épargne pour La Fondation du Patrimoine, *Les Français et le patrimoine de proximité* Enkätundersökning 2016.

53. *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte* Rapport d'information n° 345 (2014-2015) Hervé Maurey. Rapport genomförd på uppdrag av Delegationen för regionala och lokala myndigheter, Sénat. 17 mars 2015. Materialet togs fram i samverkan med TNS Sofres.

54. TNS Sofres, *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte*, Présentation des résultats de l'enquête quantitative et qualitative, 2015. Sammanfattning av rapporten till senaten, s. 9.

55. Ibid.

Intressant med undersökningen är att en majoritet av kommunernas företrädare, trots den omvittrade ekonomiska börda som kyrkoförvaltningen innebär, ser de religiösa byggnaderna som en kommunal angelägenhet. Resultaten kan ställas mot kritiken av den centralstyrda kulturarvsförvaltningen som konsthistorikerna Jean-Pierre Babelon och André Chastel ger i essän *La notion de patrimoine*, publicerad första gången kulturarvsåret 1980.⁵⁶ Den franska statens starka agerande, skriver de, har fått till följd att både individer och organisationer är vana vid att statliga myndigheter ansvarar för kulturarvet genom att definiera och värdera det. Klassificeringsinstrumentet, listorna över historiska minnesmärken, har inrättat ett slags superkategori inom den franska byggnadsparken. Det är med den kategorin allting jämförs, det är den som formar historien. Tilliten till statsförvaltningen, enligt Babelon och Chastel så karaktäristisk för den franska praktiken, leder ofta till ointresse från allmänhetens sida och slapphet (*inertie*) från de lokalansvariga.

I ljuset av borgmästarnas utsagor och de ekonomiska insatser som kommunerna gör för att hålla sina kyrkor i stånd, framträder en delvis annan bild. När Babelon och Chastel skrev sin text var debatten om kulturarvets formering fortfarande i sin linda. Sedan dess har både det kulturpolitiska klimatet och synen på kulturarvet förändrats. Forskare som Jean-Michel Leniaud, Françoise Choay, Dominique Poulot och Nathalie Heinich har analyserat, ifrågasatt och kritiserat kulturarvets innehåll och utbredning, samtidigt som föreställningen om och språkbruket kring kulturarvet som något värdefullt har etablerats hos gemene kvinna och man.⁵⁷

FRANKRIKE VS SVERIGE

En jämförelse mellan de svenska och franska lösningarna vad avser majoritetssamfundens kyrkor, tyder på att föreställningen om dessa byggnader som ett nationellt, sekulärt kulturarv är generellt förgivettagen i båda länderna och att den i dagsläget motiverar det allmännas ekonomiska stöd till samfunden. I Sverige finansierar staten endast åtgärder som syftar till att värna kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden. I Frankrike har kommunerna fått rollen som det allmänna och står därmed för större delen av förvaltningskostnaderna, med visst statligt bistånd för restaurering av kyrkor klassificerade som historiska minnesmärken.

Kulturmiljövårdens principer för att identifiera kulturvärden är avgörande i båda systemen. Även om de svenska kyrkorna har ett generellt skydd uppstår även här situationer när mer kulturhistoriskt värdefulla miljöer prioriteras framför mindre värdefulla. Båda ländernas system innebär också att andra trossamfund förfördelas. I Frankrike äger och underhåller kommunerna endast katolska kyrkor, i Sverige ges statliga medel endast till bevarande av kyrkobyggnader ägda av Svenska kyrkan.

Intressant är att franska politiker övervägde en lösning som liknar den svenska, det vill säga att skydda de katolska kyrkorna *som grupp* och därmed etablera ett stabilt och förutsägbart statligt bidragssystem. Som Julien Lacaze visar tänkte man sig att det statliga bidraget till kyrkorna som historiska minnesmärken, kunde motsvara det stöd som staten under 1800-talet bidrog med genom att betala

56. Jean-Pierre Babelon och André Chastel, *La notion de patrimoine*, Liana Levi, Paris, 1994, s. 84. Essän utkom första gången i tidskriften *Revue de l'Art* 49/1980.

57. Françoise Choay, *L'allégorie du patrimoine*, Seuil, Paris, 1992; Daniel J. Grange och Dominique Poulot, *L'esprit des lieux: le patrimoine et la cité*, Presses universitaires de Grenoble, 1997; Jean-Michel Leniaud, *Les Archipels du passé: le patrimoine et son histoire*, Fayard, 2002; Nathalie Heinich, *La fabrique du patrimoine: de la cathédrale à la petite cuillère*, Maison des sciences de l'homme, Paris, 2009.

prästernas löner. Klassificeringssystemet blev i det sammanhanget en stötesten. Även om kyrkorna stod för en stor andel av de högst rankade minnesmärkena, var det fortfarande en bråkdel som definierades som historiska minnesmärken. Idag, trots ländernas olikartade vägval, har majoritetssamfundens byggnader i både Frankrike och Sverige en anmärkningsvärd ställning som offentligt subventionerade kulturmiljöer. I Sverige är cirka 2.400 miljöer skyddade som byggnadsminnen och närmare 2.900 kyrkor som kyrkliga kulturminnen.⁵⁸ Närmare 55 procent av det lagskyddade kulturarvet består med andra ord av kyrkobyggnader tillhörande eller tidigare tillhörande Svenska kyrkan.

I Frankrike lagskyddas drygt 40.000 miljöer såsom historiska minnesmärken eller potentiella minnesmärken (*inscrits*), varav cirka 34 procent av dem är religiösa byggnader.⁵⁹ Bland dessa drygt 14.000 objekt finns kyrkor, kapell och delar av klosteranläggningar. Klassificeringen har stor betydelse för kommunernas möjligheter att erhålla statligt stöd för restaureringsinsatser. Forskning visar

emellertid att kulturarvslagstiftningen generellt har liten inverkan på de katolska församlingarnas utrymme att styra över kyrkorummens utformning. Eftersom församlingarna är skyldiga att respektera kommunens allmänna egendom anses de vaka över och därmed värna kulturarvet. Konflikter mellan religionsutövarens rätt att ordna lokalerna efter sina behov, och det allmännas intresse att bevara uppstår, enligt Anne Fornerod, när *estetiska* överväganden läggs till de praktiska vårdinsatserna.⁶⁰ Religiös användbarhet ställs då mot antikvarisk gestaltning – båda aspekter lika möjliga att omtolka och förhandla.

Det religiösa kulturarvet, skriver rättshistorikern Marie Cornu, låter sig inte delas upp med utgångspunkt i de olika intressen som de troende, Kyrkan, gemene man eller det allmänna har i samfunden.⁶¹ Ändå är det i någon mån det lagstiftningen i båda länderna har försökt att göra, i syfte att säkra både mångfalden av användningar och användare, och statens konfessionslöshet *och* byggnadernas bevarande.

58. Riksantikvarieämbetet 2016.

59. *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte* Rapport d'information n° 345 (2014-2015) Hervé Maurey. Rapport genomförd på uppdrag av Delegationen för regionala och lokala myndigheter, Sénat. 17 mars 2015, s. 15.

60. Fornerod 2006, s. 548.

61. Marie Cornu, "Propos introductifs", i Basdevant-Gaudemet 2006, s. 11.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- Babelon, Jean-Pierre och André Chastel, *La notion de patrimoine*, Liana Levi, Paris 1994
- Basdevant-Gaudemet, Brigitte et al. (dir.), *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*, Paris L'Harmattan, Collection Droit du patrimoine culturel et naturel, 2006
- Brigitte Basdevant-Gaudemet, "Propriété publique et affectation culturelle. Fondements historiques". *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Basdevant-Gaudemet mfl (red.), Paris. L'Harmattan 2006
- Choay, Françoise, *L'allégorie du patrimoine*, Seuil, Paris 1992
- Conseil d'Etat, 20 juin 2012, Commune des Saintes Maries de la mer, req. n° 340648, från Légifrance 1 juli 2017
- Conférence des évêques de France 2016, *État des lieux des églises en France, septembre 2016*, Département Art Sacré
- Cornu, Marie, Propos introductifs, *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Basdevant-Gaudemet mfl (red.), Paris. L'Harmattan 2006
- DICI, *Documentation Informations Catholiques Internationales*, La moitié des prêtres diocésains ont plus de 75 ans, 2016
- Férat, Françoise, *Au service d'une politique nationale du patrimoine: le rôle incontournable du Centre des monuments nationaux*, Rapport d'information nr 599 (2009-2010), fait au nom de la commission de la culture, déposé le 30 juin 2010
- Fornerod, Anne, *Le régime juridique du patrimoine culturel: affectation culturelle, protection et valorisation des édifices culturels*. Dissertation, Université Paris Sud, 2006
- Fornerod, Anne, *Le régime juridique du patrimoine religieux*, L'Harmattan 2013
- Fornerod Anne, "Financer le patrimoine religieux en France. De nouvelles limites entre culturel et culturel?", *Le devenir des églises. Patrimonialisation ou disparition*, Presses de l'Université du Québec 2014
- Foucaud, Isabelle, "Avec la crise, la vente d'églises s'accélère", *Le Figaro*, 31 januari 2013
- Fromageau Jérôme. *Patrimoine architectural, urbain et paysager: enjeux juridiques et dynamiques territoriales*. Ministère de la Culture et de la Communication, Paris, L'Harmattan 2003
- Grange, Daniel J. och Dominique Poulot, *L'esprit des lieux: le patrimoine et la cité*, Presses universitaires de Grenoble, 1997
- Guénois, Jean-Marie, "Les évêques français inquiets du manque de prêtres", *Le Figaro*, 10 november 2013
- Guerlac, Othon, "The Separation of Church and State in France", *Political Science Quarterly* vol XXIII no.2 1908
- Gunn, T. Jeremy, "Religion and Law in France. Secularism, Separation and State Intervention", *Drake Law Review*. Vol. 57, 2009, s. 949-978
- Heinich, Nathalie, *La fabrique du patrimoine: de la cathédrale à la petite cuillère*, Maison des sciences de l'homme, Paris, 2009
- Ifop (Institut français d'opinion publique), *Le catholicisme en France 2010*, 2010
- "Immobilier: 'On va vendre plus de 1000 églises'", *Le Parisien*, 12 mars 2016
- Institut CSA, Note d'analyse du pôle opinion corporate, *Catholicisme en France*, mars 2013
- Lacaze, Julien, "Au chevet des églises avec Barrès (1905-1913): du classement à la protection des monuments", *Le devenir des églises Patrimonialisation ou disparition*, Presses de l'Université du Québec 2014
- Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte* Rapport d'information n° 345 (2014-2015) Hervé Maurey. Rapport genomförd på uppdrag av Delegationen för regionala och lokala myndigheter, Sénat. 17 mars 2015
- Lesegretain, Claire, "Sur le plan juridique, une gestion compliquée", *La Croix*, 6 oktober 2010
- Leniaud, Jean-Michel, *Chroniques patrimoniales*, Éditions Norma 2001
- Leniaud, Jean-Michel, *Archipels du passé: le patrimoine et son histoire*, Arthème Fayard Editions 2002
- Leniaud, Jean-Michel, "Un étrange compromis. Le patrimoine culturel en France", *Quel avenir pour quelles églises* Lucie Morisset et al. (red.), Presses de l'Université du Québec 2006
- Löfgren, Eva, "Les défis de la conservation du patrimoine de l'Église de Suède: financement étatique et continuité de l'usage", *Revue du Droit des Religions*, nr 3 2017
- de Mallevoüe, Delphine, "Ces enterrements célébrés par des laïques", *Le Figaro*, 31 oktober 2008

- Morisset, Lucie K. & Luc Noppen, "Du patrimoine démodé au retour du Grand Tour: réflexions sur la désaffection des cultes", *Téoros Revue de recherche en tourisme* 24-2/2005, Tourisme, religion et patrimoine, 2005, p.39–46
- Niel, Xavier, "L'état de la pratique religieuse en France, Division Conditions de vie des ménages", *Insee*, 1998
- Poulot, Dominique, *Musée, nation, patrimoine: 1789–1815*, Gallimard, Paris, 1997
- Prélot, Pierre-Henri, "Les moines au Mont Saint Michel. Étude de cas", *Le Patrimoine culturel religieux. Enjeux juridiques et pratiques culturelles*. Basdevant-Gaudemet mfl (red.), Paris. L'Harmattan, Collection Droit du patrimoine culturel et naturel, 2006, s. 259–276
- Souchal, François, *Le vandalisme de la révolution*, Nouvelles Éditions Latines, Paris, 1993
- Swenson, Astrid, *The rise of heritage: preserving the past in France, Germany and England, 1789–1914*, Cambridge: Cambridge University Press 2013
- Verhoeven, Timothy, "An Encouraging Precedent': The United States and the Separation of Church and State in France, 1832–1905", *French Historical Studies*, Duke University Press, s. 447–473

Elektroniska källor

- Base Mérimée, Frankrikes kulturdepartements databas över historiska minnesmonument, 2014, från internet 2014-09-10 <http://www.culture.gouv.fr/culture/inventai/patrimoine/>
- Centre des monuments nationaux 2016, från internet 2016-08-17, <https://www.monuments-nationaux.fr>
- Insee 1998, från internet http://www.insee.fr/fr/ffc/docs_ffc/ip570.pdf
- Observatoire du patrimoine religieux (OPR) 2015, från internet 2015-12-04 <http://www.patrimoine-religieux.fr>
- Statistiques de l'Église catholique en France (guide 2014). [Katolska kyrkans statistik] 2014, från internet 2015-12-10: <http://www.eglise.catholique.fr/conference-des- eveques-de-france/guide-de-leglise/leglise-catholique-en-france-et-en-chiffres/371402-statistiques-de-leglise-catholique-en-france-guide-2013/>
- TNS Sofres, *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte*, Présentation des résultats de l'enquête quantitative et qualitative, 2015. Sammanfattning av rapporten till senaten, från internet 2016-08-04, <http://www.tns-sofres.com/sites/default/files/2015.01.15-lieux-de-culte.pdf>

Bild 1. Markus kirke, Oslo, tegnet av Sverre Knudsen 1927. Kirken ble bygget for Markus menighet i Den norske kirke. Kirken leies i dag ut til den karismatiske pinsemenigheten Jesus Church, men eksteriør og interiør er bevart. Foto: Oddbjørn Sørmoen.

KIRKEBYGGFORVALTNINGEN I NORGE

Oddbjørn Sørmoen

Bakgrunnen for dagens kirkebyggforvaltning i Norge, som kjennetegnes av sterke bindinger mellom kirkebygg og lokalsamfunn, er vesentlig for å forstå de utfordringer kirkebyggene i dag står overfor. Artikkelen forklarer dette og tar videre opp dagens forvaltnings- og finansieringssystem, delingen av ansvar på nasjonalt og lokalt nivå.

Avslutningsvis tar den for seg noen utfordring, som ikke minst skyldes den pågående prosessen med å skille stat og kirke, der de nasjonale kulturminneverdier knyttet til kirkens kulturminner ikke har vært diskutert. Artikkelens siste del er forfatterens egne vurderinger, bygget på 23 års erfaring fra offentlig kulturminneforvaltning knyttet til kirkebygg.

KIRKENE TILHØR LOKALSAMFUNNET

Allerede på Mostertinget i 1024, da kristenretten formelt ble innført i Norge, ble det bestemt at bøndene skulle finansiere kirkebyggene. Slik var det gjennom hele middelalderen og slik fortsatte det også etter reformasjonen i 1537. *Folket* bygget kirker, mens *Kongen* etter reformasjonen, først den dansk-norske stat og senere den norske, utnevnte og betalte prestene i de samme kirkene.

Kirkebyggene var den viktigste fellesoppgaven for lokalsamfunnet,¹ og de var religiøse og sekulære samlingspunkter over hele landet. Presten var ofte den eneste embetsmannen, og det var i og ved kirken at det offentlige livet fant sted, som oftest på søndag

1. Staten og Den norske kirke, Norges offentlige utredninger 2006:2, s. 139.

i forbindelse med messetid. Det var på kirkeloftet eller nær kirkene at forsvaret oppbevarte sitt utstyr, og det var på kirkestedet at de hadde lokal militær eksersis etter kirketid. Det var i kirkene at konfirmasjonsopplæringen ble holdt. Utenfor kirken var det plass for offentlige avstraffelser.

Under det dansk-norske eneveldet som ble innført ved et statskupp i 1660, tok kongen myndighet og eiendomsrett over kirkene. På 1720-tallet ble ca. 620 kirker på landet følgelig solgt til menigheter og privatpersoner, for å fylle statskassen etter Den store nordiske krig mot Sverige. Mange private kirkeiere var mer interesserte i kirkegodset, dvs. skog og eiendom, som fulgte med enn i vedlikeholdet av selve kirkebygningen, noe som førte til at mange kirker forfalt. I 1818 kom derfor et lovverk som ga menighetene rett til å overta kirkene dersom de private kirkeierne ikke oppfylte sine forpliktelser.

En av de viktigste oppgavene for det lokale selvstyret, som ble etablert ved formannskapslovene i

1837, var å ordne opp i forfallet som preget mange kirker. *Lov om Kirker og Kirkegaarder* i 1897 ga soknet eiendomsrett til kirkene og forbød salg av kirker. Kirker som fremdeles var i privat eie ble dermed tilbakeført til den lokale menighet.

Denne historien er bakgrunnen for dagens sterke bindinger mellom kirkebyggene og lokalsamfunnene i Norge: Det var lokalsamfunnet som bygde og driftet kirkebyggene, og ikke minst brukte dem, og det var følgelig det som var eier. Med noen få unntak var det ingen adel som eide eller satte sitt preg på kirkebyggene, men stedets folk, noen naturligvis mer velstående enn andre.

I dag er bindingen mellom institusjonen Den norske kirke og folket løsere, selv om den varierer. Det vi kan kalle «det emosjonelle eieforholdet» til kirkebygget er likevel fremdeles veldig sterkt de fleste steder, og kirkebygget utgjør som oftest en viktig del av stedets identitet.

Bild 2. Gimmestad gamle kyrkje, Sogn og Fjordane, ukjent arkitekt, 1692. Kirken er en av de få tidlige lutherske kirker i Norge. Stedet fikk ny kirke i 1910, men lokalbefolkningen gikk imot rivning av gamlekirken. Foto: Oddbjørn Sørmoen.

JURIDISK GRUNNLAG

I *Lov om den norske kirke*¹ § 15, står det at:

Kommunen utreder følgende utgifter etter budsjettforslag fra kirkelig fellesråd: a) utgifter til bygging, drift og vedlikehold av kirker (...).

Dette betyr at det lokale kirkelig fellesråd lager et budsjett som oversendes kommunen. Budsjettet blir grunnlag for kommunens bevilgninger til den lokale kirkens virksomhet, inkludert vedlikehold av kirkebygget. Eiendomsretten til kirkebyggene er omtalt i § 17, 3 ledd:

Kirkene er soknets eiendom, med mindre annet følger av særskilt rettsgrunnlag. Soknene i en kommune kan i fellesskap eie kirker.

Loven fastslår at kirken eies av soknet, dvs. de som er medlemmer av Den norske kirke på stedet. I § 18 står at:

Forvaltningen av kirkene hører under kirkelig fellesråd, med mindre annet er bestemt av departementet.

Denne loven er en videreføring av den historiske «kontrakten» mellom kirkebygget og lokalsamfunnet, overført til vår egen tid, siden lokalsamfunnet i dag er representert ved kommunen.

I hvert sogn skal det etter loven være minst en kirke. I hver kommune er det minst ett, men som oftest flere sogn. Sognene, ved de valgte menighetsrådene, velger to representanter til et *kirkelig fellesråd*, kommunen velger sin representant og biskopen utpeker en prost eller prest til det samme fellesrådet. Fellesrådet ansetter en daglig leder, som oftest kalt kirkeverge. Fellesrådet med sin daglige leder har det administrative ansvaret for kirkene innen kommunens grenser, noe som også inkluderer drift og vedlikehold av kirkebygget og, med noen få unntak, også gravplassvirksomheten.²

DEPARTEMENTER DELER ANSVAR

Det overordnede nasjonale ansvaret for kirkebyggene er i Norge i praksis delt mellom tre departementer: *Kommunal- og moderniseringsdepartementet*, fordi kommunene har økonomisk ansvar for lokalkirkene, *Kulturdepartementet*, fordi departementet har det overordnede ansvaret for tros- og livsynssamfunnene og forvalter kirkeloven, og *Klima- og miljødepartementet*, fordi kulturminnevernet ligger her. Det er historiske og til dels naturlige årsaker til dette, men for forvaltningen av de kirkelige kulturminnene er dette en stor utfordring. Delt ansvar betyr i dette tilfellet at hvert departement viser mindre interesse for kirkebyggene i budsjettsammenheng.

Kommunal- og moderniseringsdepartementet har naturligvis et bredt spekter av andre oppgaver i tillegg til gudshus og kulturminner. Men under dette departementet ligger imidlertid *Husbanken* som har ansvaret for en rentekompensasjonsordning der kirkeeierne gjennom kommunene kan søke om dekning av renten til lån for nødvendig oppgradering av kirkebyggene. Disse lånene betinger imidlertid at kommunene har råd til å ta opp lån. Dagens rekordlave rente gjør også støtten mindre attraktiv. Antallet søknader er nå lavere enn på mange år. Denne finansierungsordningen ble først slettet fra statsbudsjettet for 2017, men kom inn igjen gjennom budsjettforhandlingene.

Kulturdepartementet har påvirket kirkebyggsektoren på flere måter, men først og fremst gjennom årlige bevilgninger ved å finansiere et lite miljø av fagfolk ansatt i KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter som bistår fellesrådene med bl.a. råd og opplæring for å dyktiggjøre disse i sitt daglige arbeid med kirkebyggforvaltningen, energisparing og inneklime, sikkerhet, jevnlig statistikker på kirkebyggsektoren, og oppbygging og drift av en omfattende kirkebyggdatabase, i dag den nasjonale forvaltningsbasen for alle sektorer og nivåer som arbeider med kirkebygg.

1. Lov om Den norske kirke (kirkeloven). LOV-1996-06-07-31.

2. «Gravplass» er det som tidligere ble kalt «kirkegård».

KIRKEBYGGENE SOM KULTURMINNER

Riksantikvaren ligger i dag under Klima og miljødepartementet. Da Riksantikvaren ble opprettet i 1912, ble institusjonen lagt under Kirkedepartementet. For kirkebyggene var det en fordel fordi både Den norske kirke som institusjon og kirkebyggenes kulturminneinteresser ble forvaltet av samme departement, selv om altså vedlikeholdet av byggene allerede den gang ble finansiert av kommunene. Riksantikvaren tok et stort ansvar for hvordan de eksisterende kirkene skulle forvaltes, og gjennom rådgivning og restaureringer hvordan de skulle se ut. Store ressurser ble lagt inn i restaureringer, avdekking av historie og tydeliggjøring av verdier og endringer som ga føringer for liturgi og bruk.

Lov om fredning av og bevaring av fortidsminner, vedtatt i 1905, bestemte i praksis at *bare* kirker fra før reformasjonen i 1537 automatisk var fredet. Etter lov om fredning (...) ble i praksis bare kirker fra før reformasjonen i 1537 automatisk fredet. Dette var likevel ikke noe stort problem fordi den kunnskapsmessige og forvaltningsmessige avstanden mellom Riksantikvaren og Kirkedepartementet for øvrig var så kort. Mangler i lovverket, som for eksempel at ingen lutherske kirker eller løst inventar fra den lutherske kirken var fredet som kulturminner, var ikke noe stort problem. Rundskrivet «Restaurering av kyrkjer og kyrkjeinventar» fra 1947³, om forvaltning av kirkebygg, satte en flytende grense på 90 år for kirker Riksantikvaren skulle befatte seg med som rådgiver.

I 1972 ble denne tette organisatoriske forbindelsen mellom kirke og kulturminnevern brutt. Riksantikvaren ble et direktorat under det nyopprettede Miljøverndepartementet, i dag Klima- og miljødepartementet. Det nye departementets portefølje spente vidt; fra oljeforurensning og rovdyrforvaltning til arealplanlegging og et stadig bredere interessefelt innen kulturminnevernet. Kirkebyggene, som fra opprettelsen og særlig de første tiårene tok stor del av Riksantikvarens oppmerksomhet, var nå blitt et lite særrområde. I budsjettssammenheng er

det alltid prosentvis lite av departementets midler som benyttes til kulturminnevern, og naturligvis enda mye mindre som brukes på kirkelige kulturminner. Blant de kirkelige kulturminner er det bare de 28 stavkirkene fra middelalderen som har hatt spesielle bevaringsprogrammer under dette departementet.

RIKSANTIKVAREN DEFINERER

Siden det er Riksantikvaren som har det overordnede ansvaret for kulturminnevernet, er det også dette direktoratet som har ansvaret for å definere hvilke kirker som er nasjonale kulturminner og hvilke konsekvenser dette får for kirkebyggene.

Mens Sverige og Danmark på 1600 og 1700-tallet var mektige og i perioder krigførende nasjoner, var Norge bare en fattig provins under Danmark. Dette er en av grunnene til at landet i dag bare har ett slott og ingen borger. Kirkebyggene er derfor den vanligste arkitektoniske kulturminnetypen i Norge, som til gjengjeld finnes spredt over hele landet. For kulturminnevernet burde kirkene derfor stå høyt på dagsordenen.

For Stortinget, som et moderne sekulært parlament, er det først og fremst de kirkene som er definert som *kulturminner* som er interessante. Det er langt enklere å argumentere for nasjonale satsinger på vedlikehold og istandsetting av kirker som har en nasjonal kulturminneverdi, enn for de som kun er trossamfunnet Den norske kirkes forsamlingslokaler. Antallet kirker med status som nasjonale kulturminner, er derfor viktig.

Riksantikvaren har fredet 14 prosent av de 1630 kirkene i Den norske kirke. Dette er overveiende automatiske fredninger gjennom kulturminneloven som setter grensen for slike fredninger til 1649. Bare en håndfull kirker fra etter 1650 er fredet ved enkeltvedtak. Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er automatisk listeførte som kirker av nasjonal interesse, samt et utvalg av kirker bygget mellom 1850 og 2000. Disse to gruppene av listeførte kirker

3. Rundskriv frå Kyrkje- og undervisningsdepartementet til presteskap og sokneråd Jnr. 8132-A-1947, Oslo, den 12. februar 1948.

utgjør 46 prosent av det totale antallet kirker. Til sammen er dermed 60 prosent av kirkene vigslet til bruk i Den norske kirke regnet som kulturminner av nasjonal interesse. (Til sammenligning er 87 prosent av de ca. 3.400 svenske kirkene vernet og 76 prosent av de ca. 16.300 anglikanske i England.)

Riksantikvaren snakker om å endre den automatiske fredningsgrensen for kirker til nærmere vår egen tid. Videre har denne også lenge ønsket at det totale antallet kirker med nasjonal interesse skal reduseres. Dette er konturene av en fremtidig kulturminnepolitikk for kirkebyggene.

Den nåværende listeføringen kom med Rundskriv T-3/2000, som var et samarbeid mellom den gang Miljøverndepartementet og Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet. Et rundskriv er ingen lov, og selv om verdivurderingene bak listeføringen skal være de samme som ved en fredning, viser det seg at listeføringen i seg selv gir et svakere vern i saksbehandlingen. Mens en fredet kirke behandles etter både kulturminneloven og kirkeloven, behandles en listeført kirke kun etter kirkeloven, dog etter en obligatorisk rådgivning fra Riksantikvaren.

Går antallet vernede kirker ned, betyr dette at eventuelle økende satsninger på verneverdige kirkebygg vil gjelde færre bygninger, samtidig som

fredning forskyver tyngdepunktet i avgjørelsene fra kirke til kulturminnevernet. Det er dessuten verdt å merke seg at kirkenes løse inventar fra etter 1537 fremdeles ikke er dekket av kulturminneloven. Dette betyr i praksis at kirkeinventar fra den lutherske kirke i Norge ikke har noe vern etter dette lovverket.

SEKTORANSVARET

Riksantikvaren har lenge arbeidet for at de offentlige sektorene skal ta ansvar for sine egne kulturminner. I praksis betyr dette at Forsvaret tar aktivt ansvar for egne kulturminner gjennom bevilgninger fra Forsvarsdepartementet, naturligvis under oversyn av og i samarbeid med Riksantikvaren. Det samme gjelder helsesektoren under Helse- og omsorgsdepartementet og andre sektorer.

Sektoransvaret er mer komplisert for kirkebyggene fordi de ikke eies av en statlig sektor eller enhet, men av flere hundre selvstendige sogn, og fordi ansvaret ligger på flere departementer. Kirken har derfor enda ikke tatt dette overgripende sektoransvaret og i praksis overlatt ansvaret for de antikvarisk faglige spørsmål og vurderinger til Riksantikvaren. I diskusjonene om statlige overføringer til den selvstendige kirken har spørsmålet om finansiering til denne type oppgaver hittil ikke vært berørt.

Bild 3. Dønnesfjord kapell, Finnmark, tegnet av Jacob Wilhelm Nordan 1888. Fredet av Riksantikvaren 2009. Kirken er den eneste gjenstående bygning i Hasvik kommunen etter krigshandlingene under annen verdenskrig. Foto: Riksantikvaren, Oddbjørn Sørmoen.

KOMMUNENES ØKONOMISKE EVNE

Kirkeloven sier klart at kommunene har ansvaret for finansieringen av kirkevedlikeholdet. De fleste steder er det et godt samarbeid mellom kommunen og det kirkelige fellestråd, men et beregnet samlet nasjonalt etterslep på vedlikehold av kirker på mellom 10-12 milliarder kroner forteller tydelig om en uholdbar situasjon. Det er ingen sammenheng mellom den enkelte kommunes økonomi og antallet kirkebygg i kommunen eller kirkebyggenes kulturminneverdier. Mindre kommuner med begrensede inntekter kan ha flere middelalderkirker eller yngre kirker med høy nasjonal verneverdi og høye vedlikeholdskostnader. Uten ekstra statlige overføringer har de ingen mulighet til å ivareta sitt nasjonale ansvar. Viktige kulturminner vil gå tapt. I Norge er det ingen økonomisk utjevning mellom fattige og rike kommuner.

Oslo kommune har som hovedstad store skatteinntekter og mange av de største og mest påkostede kirkebygg fra «nasjonsbyggingsperioden» på sent 1800-tall og tidlig 1900-tall, men viser svak betalingsvilje. Flere større bykommuner, som Oslo og Drammen, har relativt stor andel borgere med annen religiøs eller livssynsmessig tilknytning.

SELVSTENDIGGJØRINGEN AV KIRKEN

Vi nærmer oss sluttfasen av den langvarige prosessen med å skille kirke og stat i Norge. Med grunnlovsendringen i 2012 gikk kongen av som kirkens overhode og regjeringen sluttet å utnevne biskoper. Arbeidsgiveransvaret for presteskapet ble overdratt fra stat til kirke fra 1. januar 2017, men noen viktige ledd i selvstendigjøringen gjenstår fremdeles. Prosessen skal etter planen være ferdig i 2020.

Endringene knyttet til skillet mellom stat og kirke betyr at kirken får en årlig bevilgning av staten som går til lønn til prester og biskoper og til den nasjonale administrasjonen.

På tross av skillet, eller «den nye relasjonen», mellom kirke og stat skal ansvaret for kirkebyggene forbli slik det alltid har vært, bygget og vedlikeholdt av lokalsamfunnet. Kirkeloven skal ikke endres på dette punktet. På lokalt plan, vil kommunen derfor

fremdeles betale slik den nå gjør. For kirkebyggene vil ikke skillet mellom stat og kirke få noen umiddelbare konsekvenser, blir det sagt.

Den generelle utviklingen i Norge går likevel samme vei som i de fleste andre land, selv om takten varierer. Samfunnet blir mer sekulært og samtidig mer flerkulturelt. Samtidig som stadig flere nordmenn mister en tradisjonell trostilhørighet, øker innvandringen fra land med andre kulturer og trosretninger. Resultatet er et livssynsmessig mindre homogent samfunn der bindingene til Den norske kirke svekkes for stadig flere borgere.

Med dagens forvaltningssystem får ikke dette konsekvenser for Den norske kirke og dens bygninger, siden bevilgningene fra stat og kommune er uavhengig av antall medlemmer. Men det er få som ikke tror at det over tid likevel vil fremtvinger seg endringer. Det er særlig to forhold som peker i denne retningen.

Siden det er de valgte politikerne som avgjør bevilgningene til kirkebyggene, avhenger kirkevedlikeholdet av den *politiske vilje til* å betale. En svakere oppslutning om Den norske kirke, vil bety en svakere politisk støtte til å betale for vedlikeholdet av kirkene. Grunnlovens § 16 sier:

Alle innbyggere i riket har fri religionsutøvelse. Den norske kirke, en evangelisk-luthersk kirke, forblir Norges folkekirke og understøttes som sådan av staten. Nærmere bestemmelser om Kirkens ordning fastsettes ved Lov. Alle tros- og livssynssamfunn skal understøttes på lik linje.

Dette betyr at tros og livssynssamfunn utenom Den norske kirke skal få forholdsvis like stor støtte til sine medlemmer som Den norske kirke får til sine.

Utgangspunktet er dekningen av Den norske kirkes behov, der kirkebyggene inngår. Når prosentandelen innbyggere som ikke er medlemmer av majoritetskirken vokser, vil også det totale budsjettet til tros- og livssynssamfunn vokse. En nødvendig, kostbar istandsetting av en nasjonalt verdifull kirke vil derfor også lett få konsekvenser for de andre samfunnene som ikke har et slikt nasjonalt ansvar, selv om regelverket sier at «merutgifter til

Bild 4. Jakob kirke, Oslo, tegnet av Georg Andreas Bull, 1880. Kirken ble nedlagt som sognekirke i 1985. Kirken heter nå Kulturkirken Jakob og er hovedkontor og lokaler for Kirkelig kulturverksted. Foto: Oddbjørn Sørmoen.

vedlikehold av fredede eller vernede kirkebygg og -inventar skal ikke tas med i beregningsgrunnlaget»⁴. Det er det ikke alltid like lett å definere hva som er «merutgifter».

Utviklingen går raskt. Når relasjoner mellom store og økonomisk tunge sektorer kommer i bevegelse, endrer raskt den politiske dynamikken seg. Det som bare for noen måneder siden så ut til å ligge helt fast, slik som finansieringen av tros og livssynssamfunnene, er nå på den politiske dagsorden.

I juni 2016 ble et forslag til endringer i loven om tilskudd til tros og livssynssamfunn utenom Den norske kirke sendt ut på høring.⁵

Nylige signaler fra regjeringen peker i retning av at man ønsker å vurdere hele finansieringssystemet slik at man på tross av det som tidligere er sagt, vil kunne endre på finansieringen til kirkebyggene. Dette vil kunne få alvorlige konsekvenser for den kirkelige delen av kulturarven.

Bild 5. Kulturkirken Jakob. Plakater forteller om en mangfoldig virksomhet. Foto: Oddbjørn Sørmoen.

4. Kulturdepartementets Rundskriv V-15B/2009: Kommunalt tilskudd til tros- og livssynssamfunn 23.10.2009.

5. Den norske regjeringens nettside: Høyring – forslag om endringer i lovgivinga om tilskott til trudoms- og livssynssamfunn utanom Den norske kyrkja (om statstilskott til pensjonspremie og eigenkapital til Den norske kyrkja).

UTFORDRINGER FREMOVER

Kirkene har mange funksjoner. Mange kirker er fremdeles det ene, store og vakre offentlige sere-monirommet på stedet. Det er for eksempel ikke tilfeldig at mange kirker ble de naturlige samlings-stedene etter terroraksjonene i regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011. I den grad kirken er et bygg for felleskapet, for lokal kultur, er stedsfor-mende, stedets konsertlokale osv., stilles det ikke så lett spørsmål ved det kommunale ansvar å betale for vedlikehold og drift av bygget. I den grad kirken ikke har disse funksjoner, blir det lokalpolitisk mer problematisk å forsvare en kommunal finansiering. Utfordringen for Kirken blir derfor å rettferdig-gjøre sin plass på de offentlige budsjetter ved å være aktuell for stedet der den ligger, ved å være åpen for ulike arrangementer, ved å presentere sin historie og plass i lokalsamfunnet, samtidig som den opprett-holder sin integritet som gudshus.

KOMMUNESTØRRELSER

Norge gjennomgår en sentralisering, selv om den på ingen måte er så sterk som i Sverige. Den sittende regjeringen arbeider aktivt med å effektivisere kommunesektoren blant annet ved å redusere antallet kommuner. I dag er det 428 kommuner. Størrelsen på disse varierer mye. Siden loven krever ett kirkelig fellesråd i hver kommune der det er flere sogn, vil en sammenslåing bety færre fellesråd. Opprettholdes det totale tilskuddet, kan større fellesråd bety styrket kompetanse også knyttet til kirkebygg.

Poenget med sammenslåing av kommuner er effektivisering, blant annet ved å skjære ned på utgifter. Kompetansestykingen som mange har sett for seg, er derfor ikke selvsagt. En sammenslåing vil også lett føre til en diskusjon om hvor mange sogn som er naturlig for den nye kommunen.

ØKT PRESS PÅ ANTALLET KIRKEBYGG

Endringene mellom kirke og stat fører på kort sikt til strukturelle endringer. På lengre sikt fører det naturligvis også til løsere offentlige forpliktelser.

Med «effektive» kommuner, fraflytting fra mange lokalsamfunn og mindre bevilgninger til kirken, er det naturlig at spørsmålet om hvor mange kirker man har bruk for kommer opp.

Endring av infrastruktur og bosetting er også sterke faktorer. Norge hadde sin største kirkebyg-geperiode etter middelalderen i årene mellom 1850 og 1920. Da var sjøen fremdeles den viktigste veien, ikke minst på Vestlandet. Kirkene ble lagt ved fjorden, slik at folk på begge sider kunne nå frem til gudstjenester og kirkelige handlinger. I dag kjører folk bil og det er færre som arbeider på hver gård. Fjordene binder ikke lokalsamfunnene sammen, men skiller dem. En del fellesråd har dermed langt flere kirker å vedlikeholde enn det man har bruk for til høymesse på søndag formiddag og andre kirkelige handlinger. Mange snakker derfor om «overtallige kirker».

HVOR MANGE?

Hva som er «overtallig», avhenger av den som defi-nerer ordet. Det er lenge siden nytteverdien av et kirkebygg bare ble målt etter antall tilstedeværende på søndag formiddag, men for en del aktører er dette den definisjonen som fremdeles gjelder.

Hvor vanskelig det kan være å bruke begrepet «overtallig», viser de følgende eksempler:

Jakob kirke fra 1880, tegnet av en av de største arkitekter i samtiden G. A. Bull, ble bygget for å dekke kirkebehovet i en typisk arbeiderklassebydel i den voksende hovedstaden. Kirken er en tidstypisk høyreist teglstenskirke i nygotisk stil, med vesttårn og høyt spir. I 1984 var befolkningstallet i bydelen sterkt redusert, og innvandrere med annen religiøs tilknytning var i voksende flertall. Menigheten ble derfor slått sammen med en annen menighet og det var ikke lenger behov for kirkebygget.

Oslo biskop ønsket å rive kirken, delvis for å forhindre at dette typiske kirkebygget skulle få en funksjon som stred mot det budskapet arkitekturen formidlet. Det var også en fordel å få bygget fjernet for å spare vedlikeholdskostnader.

Etter en vernekamp ble kirken fredet. Den er i dag leid ut til Kirkelig kulturverksted, en progressiv kirkelig kulturinstitusjon som har skapt en kreativ, ny og viktig arena for utstillinger, plateinnspillinger, konserter og for ulike andre kulturarrangementer.

Den tidstypiske *Bredtvet kirke* i Oslo, tegnet av Carl Corwin og vigslet i 1977, ble i 2013 tatt ut av bruk som luthersk sognekirke, fordi den demografiske sammensetningen i området der den ligger i Groruddalen hadde endret seg betydelig og den lutherske menigheten var redusert. Menigheten ble derfor slått sammen med en nabomenighet.

Bredtvet er et område med stor innvandring, og innvandrere kommer like gjerne fra andre kristne trossamfunn som fra andre religioner. I dag heter kirken St. Johannes og rommer en stor og svært aktiv, multietnisk katolsk menighet. Kirken er fremdeles kirke for lokalsamfunnet.

Markus kirke ved bydelen St. Hanshaugen, også i Oslo, var en påkostet og moderne kirke i tråd med sin tid da den ble bygget i 1920, tegnet av Sverre Knudsen. Kirken ligger i en bydel preget av leiegårder fra århundreskiftet 1900. Markus skli­r godt inn i bygårdskvartalet samtidig som den gir bydelen karakter ved at den fremstår som et typisk kirkebygg. Interiørmessig er den et verdifullt «gesamtkunstwerk» der alle elementer er spesialtegnet og dekorert av arkitekten og andre kunstnere. Kulturminne­verdien er svært høy. Kirken er i dag i bruk av den karismatiske frimenigheten Jesus Church.

I Bergen sentrum har det også skjedd store strukturelle endringer som har krevd nytenkning. Man endret i år 2000 statusen til en del sentrumskirker fra å være menighetskirker til å rendyrke noen som «kategorialkirker». Samtidig slo man sammen mindre menigheter til færre, men større. *Nykirken* fra 1763 ble «barnekatedral», *St. Jakob kirke* fra 1921 er blitt kirke for «Studentmenigheten i Bergen» og middelalderkirken *Korskirken* ble kirke for Kirkens bymisjon, som driver et viktig sosialt arbeid blant trengende, ofte hjemløse. Disse eksemplene viser at begrepet «overtallighet» ikke er entydig. Det er biskopen som «forordner gudstjenester», dvs.

Bild 6. Tidligere Bredtvet kirke, Oslo, tegnet av Carl Corwin 1977. Kirken har siden 2013 vært leid ut til Den katolske kirke under navnet St. Johannes apostel og evangelist kirke. Foto: Oddbjørn Sørmoen.

bestemmer hvor ofte det skal holdes gudstjenester. Er det forordnet gudstjeneste i en kirke, er kirken per definisjon i bruk og den kan ikke sies å være overtallig.

Den selvstendige norske kirke skal være en landsdekkende folkekirke. I praksis betyr dette at kirken skal tilby gudstjenester over alt der det bor folk i Norge. Noen steder gjør det ikke det lenger, som f.eks. i Dønnesfjord i Finnmark. *Dønnesfjord kirke* ble bygget i Galten, i Hasvik kommune, i 1888. Kirken er kanskje den enkleste kirken tegnet av arkitekt Jacob Wilhelm Nordan. Under evakueringen i 1944 ble alle bygg i Galten og i resten av Hasvik kommune brent ned, med unntak av denne kirken. Etter krigen ble tettstedet flyttet til Øya, i samme kommune. Kirken ble også flyttet. Det nye samfunnet ble nedlagt på 1960-tallet, og kommunen og kirkelig fellesråd ønsket å flytte kirken. Riksantikvaren fredet imidlertid kirken i 2009 for at den skulle bevares på stedet som det kulturminnet bygget er. I dag er det bare noen feriehus på Øya og kirken brukes til gudstjenester som regel bare en gang i året, og sporadisk til bryllup.

”Overtallige kirker” skyldes ikke alltid bare fraflytting, sekularisering og demografiske endringer. I Stavanger bispedømme er det derimot steder med sterk kirkevekst. De gamle kirkene blir for små og det bygges større kirker med flere funksjoner, ofte på de gamle kirkestedene. Menigheten har derfor vokst ut av den gamle kirken. Tananger er et slikt eksempel. Den gamle kirken fra 1879, en såkalt «linstowkirke» pga. arkitekt Linstows typetegninger, er nå gudshus for en etiopisk ortodoks menighet. Både denne og flere av Oslo-kirkene som er omtalt ovenfor reiser spørsmålet om hvem som skal eie og ha forvaltningsansvaret for de kirkebyggene som er «overtallige» for Den norske kirke.

Over hele Europa er religionen og kirkebyggene fundamentale deler av kulturarven. Slik er det også i Norge. Kirkens betydning for Norge som nasjon og for norsk kultur er uvurderlig. Kirkebyggene er med å skape identitet til de steder de ble bygget. Det er umulig å kappe båndene til den tusen år gamle historien, selv om den moderne, sekulære norske stat tilsynelatende ser en effektivitetsgevinst i nettopp det.

KILDER OG LITTERATUR

Imsen, Steinar, *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo: Cappelen Damm, 2016

Sørmoen, Oddbjørn, «Kirkene – en truet kulturarv?», i *Fremtid for fortiden* 3 / 4, p. 24 – 29, Fortidsminneforeningen Oslo Akershus, Oslo, 2014

Kultur- og kirke departementet, *Staten og Den norske kirke*, Norges offentlige utredninger 2006:2, Oslo, 2006

Kulturdepartementet *Lov om Den norske kirke (kirke-loven)*, sist endret 1.1.2017, Oslo, 1996

Kyrkje- og undervisningsdepartementet, Rundskriv til presteskap og sokneråd Jnr. 8132-A-1947, Oslo, 1948

Kulturdepartementet, Rundskriv V-15B/2009: Kommunalt tilskudd til tros- og livssynssamfunn, Oslo, 2009

Den norske kirkes nettside, Alminnelige bestemmelser for Ordning for hovedgudstjeneste https://kirken.no/globalassets/kirken.no/migrering/kr_09_1_11_alm_best_ordning_hovedgt.pdf, 2011. Nedlastet: 14. januar 2017

Den norske regjeringens nettside, Høyring – forslag om endringar i lovgivinga om tilskott til trudoms- og livssynssamfunn utanom Den norske kyrkja (om statstilskott til pensjonspremie og eigenkapital til Den norske kyrkja).

URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/hoyring--forslag-om-endringar-i-lovgivinga-om-tilskott-til-trudoms--og-livssynssamfunn-utanom-den-norske-kyrkja--om-statstilskott-til-pensjonspremie-og-eigenkapital-til-den-norske-kyrkja/id2505612/> 2011. Nedlastet 14. januar 2017

Bild 1. Bekväm uppställning för Champing i St Thomas, Friarmere, utanför Manchester. Foto: Joseph Casey Photography, 2016.

CHURCHES CONSERVATION TRUST I ENGLAND

Ola Wetterberg

I antologins inledande kapitel konstateras att situationen för de engelska kyrkorna är ”sårbar, då kyrkan inte har medlemskap utan bygger på aktivt engagemang, frivilliga insatser och donationer.” Det innebär att en kyrka snabbt kan skapa stora ekonomiska problem om den förlorar sin lokala betydelse.

Den engelska situation har lett fram till tillkomsten av ett stort antal stiftelser och organisationer med syfte att bevara och utveckla kyrkorna som kulturarv. Mest framträdande av dessa stiftelser är Churches Conservation Trust (CCT). Organisationen instiftades genom en särskild lag år 1969 och har i uppdrag att förvalta särskilt värdefulla kyrkor som tillhört Church of England och inte längre ha någon

pastoral användning. Den engelska situationen har också resulterat i den speciella form av återanvändning som engelsmännen kallar ”extended use”, där kyrkan fortfarande behålls invigd men samtidigt har en annan, oftast huvudsaklig, användning.

Det här kapitlet presenterar Churches Conservation Trust och deras arbete med utvidgade bruk av kyrkobyggnader. Fokus ligger på den systematiska flerstegsprocess som utvecklats inom CCT för att hitta lämpliga användningar och samtidigt säkerställa en långsiktigt hållbar förvaltning. Avslutningsvis sammanfattas några erfarenheter från organisationens verksamhet med relevans för situationen i Sverige.

ENGLAND OCH SVERIGE

England har liksom Sverige en kyrka med en särställning i relation till staten. Bägge ländernas ”huvudkyrkor” äger ungefär lika många kyrkobyggnader per invånare, och byggnaderna anses allmänt ha en stark ställning i lokalsamhället. Den andel av befolkningen som regelbundet går i kyrkan, låter döpa och konfirmera sig är låg i bägge länderna, och har sjunkit drastiskt under en följd av decennier.

Men om likheterna är många, så är olikheterna i kyrkoförvaltningen lika framträdande. Sverige har en medlemskyrka där över 60 procent av medborgarna betalar medlemsavgift med hjälp av skattsedeln. I England har kyrkan inga medlemmar och 2012 angav ungefär 20 procent att de kände tillhörighet till Church of England. Finansieringen vilar i första hand på donationer, fonder och en omfattande aktieportfölj. Några direkta statsanslag finns inte utom vissa anslag till kyrkoreparationer. Till skillnad från i Sverige, är omvårdnaden och förvaltningen av kyrkorna i princip helt beroende av lokalt engagemang, frivilligorganisationer och stiftelser.

Det lagstadgade skyddet för kyrkorna är också olika. Där lagen i Sverige endast gäller Svenska kyrkans byggnader och är generell, det vill säga gäller alla kyrkans byggnader uppförda före 1940, så är skyddet i Storbritannien selektivt. Skyddet gäller ett antal värdefulla byggnader, som pekats ut genom ett listningsförvarande och är samma för alla typer av byggnader, inte bara kyrkor. I listningen visar sig dock en betydande skillnad mellan olika samfund. Av omkring 14.700 listade religiösa byggnader så tillhör 13.000 Church of England, som har 80 procent av sina byggnader listade.

De förutsättningar som Church of England har innebär att erfarenheten av övertaliga byggnader

med otillräckliga underhållsresurser är lång. Mot slutet av 1950-talet tillsattes en särskild kommission efter ett antal uppmärksammade kyrkostängningar, och 1969 trädde ett nytt regelverk i kraft för att tydliggöra hur nedläggningar skulle gå till genom ett avsnitt om övertaliga kyrkor i Pastoral Measure. Sedan dess har omkring 1.800 kyrkor stängts, 900 fått ny användning och 350 rivits. Även om utvecklingen var kraftigast fram till slutet av 1980-talet, så är det en dramatisk omvandling som fortfarande pågår och under 2000-talets första decennium stängdes 24 kyrkor per år.¹

KYRKOR SOM TAGITS UR BRUK

Det är inte skyddsgraden som avgjort vilka kyrkor som tagits ur bruk och vilka som behållits. Nedläggningen har fördelat sig jämnt över skyddade och oskyddade kyrkobyggnader. Av dessa har ungefär 20 procent rivits, medan mer än hälften har funnit nya användningssätt.

Närmare hälften av de funktionsförändrade kyrkorna har antingen fått ny religiös (kristen) användning eller användning i det lokala samhället för olika offentliga ändamål. En femtedel har blivit bostäder. Tillsammans med andra kommersiella användningar för kontor, handel och lätt industri så utgör dessa kyrkor drygt 25 procent.²

Det är framförallt kommersiella och privata användningar som fått stor uppmärksamhet internationellt, och som ibland används som avskräckande exempel, även i den svenska debatten.³ I England har diskussionen om lämpliga och mindre lämpliga användningssätt varit omfattande, även om grundprincipen i 1968 års reform (Pastoral Measure) var att vidga antalet möjliga alternativa användningar. En fråga som varit i fokus är privatiseringen, inte minst genom konvertering för bostadsändamål, där

1. Linda Monckton, *Churches and Closure in the Church of England. A Summary Report*. English Heritage. 2010.

2. Ibid.

3. Problematiken berörs bland annat i Sjöström Ingrid, ”Kyrkobyggnad till salu” – ”Kyrkorum att hyra”: ny användning för gamla kyrkor?”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2007, vol. 53, s. 8–21; jfr Hammar, Bo, ”Dags att riva svenska kyrkor”. *Svenska Dagbladet* 2 oktober 2011.

många argumenterar för ett allmänt tillgängligt religiöst kulturarv, och önskar att hålla kyrkorna öppna.⁴

Den svenska och engelska diskussionen berör varandra på ett tydligt sätt. Antalet engelska exempel på vad som i svenska ögon måste betraktas som okonventionella lösningar är dock stort, och ett frihetligare sätt att se på de avställda kyrkobyggnadernas nya användning har utvecklats.

IT'S ALL ABOUT PEOPLE

I samband med att de nya regleringarna av övertalighetsfrågan i England trädde i kraft år 1969 bildades en stiftelse dit övertaliga skyddade kyrkor kunde överlåtas för bevarande när alla andra alternativ var uttömda. Denna ”övertaliga kyrkors fond” kom senare att få namnet Churches Conservation Trust (cct), det vill säga stiftelsen för kyrkobevarande.⁵ Efter tio år hade fått man ansvaret för 147 kyrkor och idag när detta skrivs är antalet över 350. Stiftelsen skapades som ett partnerskap mellan kyrkan, staten och olika välgörenhetsorganisationer, där staten och kyrkan står för en väsentlig del av finansieringen. Av den kontinuerligt ökande omsättningen stod staten och kyrkan för omkring 4 miljoner pund år 2010 som då utgjorde 78 procent av omsättningen, år 2014 har statens andel minskat till 31 procent av en kontinuerligt ökande totalbudget. Framgångsrik fundraising tillsammans med stora bidrag till enstaka dyra projekt förklarar i och för sig andelsminskningen, men det är ändå så att de offentliga och obundna bidragen minskar och beroendet av välgörenhet och fonder ökar över tid.⁶

I grunden styrs stiftelsen av staten genom paragrafer i Pastoral Measure.⁷ Den har som uppgift att i nationens och engelska kyrkans intresse bevara övertaliga kyrkobyggnader av historiskt, arkeologiskt och arkitektoniskt värde.⁸ I sin vision formulerar dock organisationen ett bredare mål: de historiska kyrkorna skall vara till glädje för alla med sina historiska och estetiska värden, men de skall även ses som resurser för lokalsamhället, samhället i stort och ekonomin.

To achieve this we need to engage and inspire individuals and communities so that together we can conserve, enjoy and promote our fine collection of historic churches. Working with volunteers, visitors and donors we aim to create innovative partnerships to ensure our churches thrive.

The key is recognising what these buildings can contribute to modern life; whether as a heritage gem to discover during a walk in the country, a place to meet or learn, a cultural venue or a destination to visit as part of a day out.⁹

EXTENDED USE – UTVIDGADE BRUK

CCT:s formella uppdrag är att bevara kyrkor av historiskt, arkeologiskt och arkitektoniskt intresse. Överlåtelseformen ger långtgående förfogande- och beslutanderätt över kyrkorna, även om man inte går så långt som till att tala om att stiftelsen äger byggnaderna.

Underförstått är att de kyrkor som hamnar hos CCT skall användas på ett värdigt sätt. Regelverket möjliggör att byggnaderna behålls invigda som kyrkor, även om alla de konsekvenser som

4. En mer utförlig genomgång av den svenska medborgarnas attityder finns i Bäckström, Anders och Bromander, Jonas, ”Kyrkobyggnader och det offentliga rummet. En undersökning av kyrkobyggnadens roll i det svenska samhället”, *Svenska kyrkans utredningar* 1995:5. Undersökningen visar att upp emot 10 procent av svenskarna år 1995 är positiva till att se en kyrka som bostad, en siffra som i senare undersökningar visat sig vara i ökande. Å andra sidan är kyrkorummet som offentlig plats en av högst tillmätta värden i samtliga undersökningar. Jfr *Kyrkbussen* 2014. Svenska kyrkan, Investigo. Eva Lagercrantz 2014-05-13, medborgarundersökning tillgänglig i powerpoint-form på adressen: <https://internwww.svenskakyrkan.se/statistik/kyrkbussar>.

5. Monckton 2010, s. 5.

6. Se CCT Annual reports and Accounts publicerade på organisationens hemsida: www.visitchurches.org.uk.

7. Pastoral Measure 1983, No. 1, Part III, Appointment of statutory bodies for purposes relating to redundant churches, Section 44.

8. Ibid. Section 44, paragraf 4.

9. CCT Our vision på hemsida den 14 augusti 2017, www.visitchurches.org.uk.

följer av denna helgd inte gäller vid upplåtelse åt tredje man eller i samband med förändringar och ombyggnader.¹⁰ Företrädarna för CCT är alltid angelägna om att framhålla att deras kyrkor fortsätter att vara invigda som kyrkor och ibland används för gudstjänst.

Den grundprincip som CCT arbetar efter är att få kyrkorna i användning igen genom att lägga till nya användningar till den redan existerande, men kraftigt reducerade, kyrkliga. Ibland är dessa nya användningar mycket drastiska och kräver omfattande ingrepp i byggnaderna, men i de flesta fall handlar det om mindre förändringar, rent underhåll och aktiviteter som utnyttjar byggnaden som den är. Det handlar alltså om det som man kallar för ”extended

use”, utvidgade bruk, även om möjligheten att hålla gudstjänst ofta blir en symbolisk sådan.

FRÅN ÖVERTALIGHET TILL AFFÄRSPLAN

Redan innan en kyrka hamnar hos CCT har en omfattande process för att hitta alternativa möjligheter ägt rum. När en församling inte längre ser några egna möjligheter att fortsätta förvalta byggnaden skall frågan lämnas över till stiftet och en rapport med en analys av tillstånd och alternativ tas fram. Kan man efter denna analys fortfarande inte hitta några lämpliga användningar för byggnaden så kan den stängas, och man står inför beslut om rivning, eller om överlåtelse till annan organisation. I detta läge det kan bli aktuellt att CCT får ansvaret.

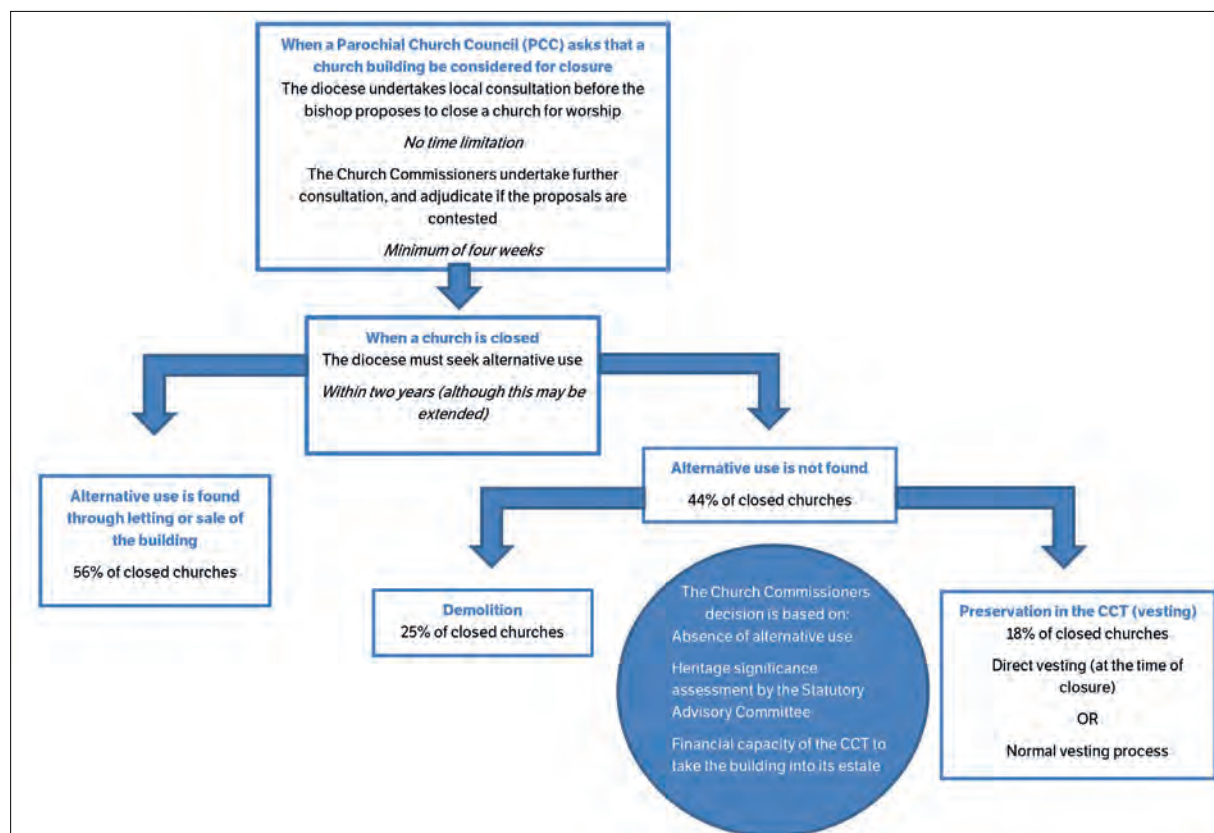

Bild 2. Beslutsprocess från stängning till överlåtelse till CCT. Källa: Historic England 2015, s. 9.

10. Pastoral Measure 1983, Section 44, paragraf 7A.

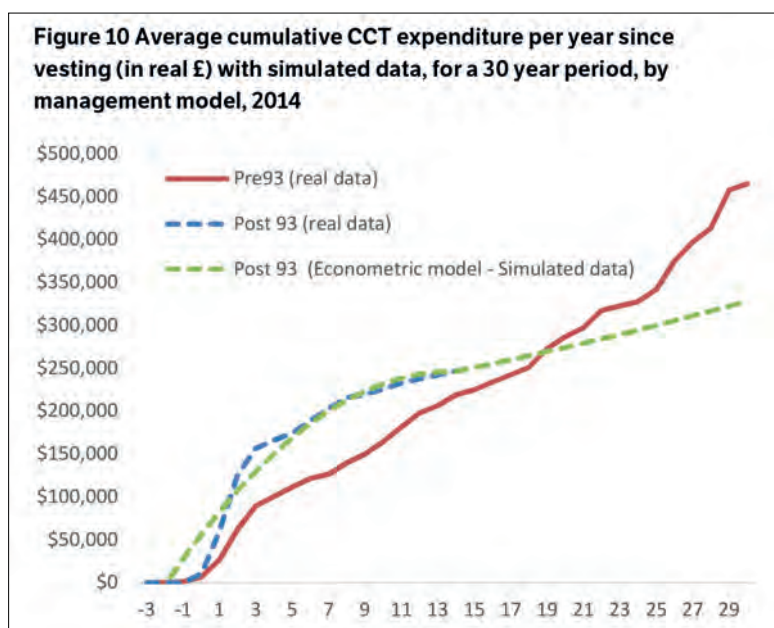

Bild 3. Genomsnittlig ackumulerad utgiftsnivå per år och kyrka, jämförelse mellan kyrkor överlätning till CCT före och efter 1993. Simulerade siffror efter 2014. Beräknad besparing cirka 29 procent. Källa: Historic England 2015, s. 16.

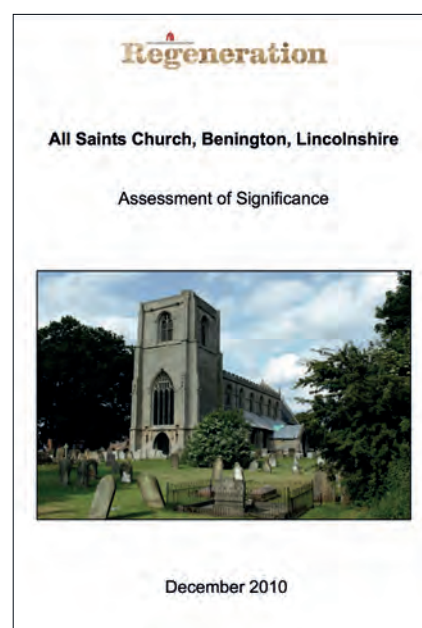

Bild 4. Exempel på värderingsdokument från CCT, All Saints Church, Benington, Lincolnshire, 2010.

CCT sätter efter överlämnandet igång en ny och omfattande process för att hitta en långsiktig lösning för byggnaden, en lösning som inte bara är lämplig betraktad ur religiösa, kulturella och kulturvårdande synvinklar, utan också på sikt skall vara hållbar också ur ekonomisk synvinkel.

Bakgrunden till dagens arbetssätt – en arbetsprocess som integrerar kulturhistoriska, ekonomiska och sociala frågor i en affärsplanemodell – kan avläsas i två större policybeslut. Det första beslutet fattades år 1993 och innebar införandet av ett systematiskt och proaktivt arbetssätt. Det andra policybeslutet fattades 2007 och handlar om socialt engagemang.

Fram till år 1993 hade processen fram till en lämplig förvaltningslösning sett olika ut från fall till fall, och man såg att kostnaderna för underhållet blev höga. Av detta skäl infördes ett proaktivt arbetssätt baserat på en policy för investeringar, underhåll och

reparationer: *The Churches Conservation Trust model for investment in Condition, Maintenance and Repair for historic places of worship*.¹¹ När verksamheten utvärderades drygt tjugo år senare konstaterades att det nya arbetssättet visat sig något dyrare under en inledande period, men att det indikerade kraftigt minskande kostnader på längre sikt jämfört med de kyrkor som kommit till CCT:s förvaltning före 1993.¹²

Den andra policyförändringen handlade om organisationens sociala ansvar, inte minst i de lokala samhällen där kyrkorna är belägna. Som en bekräftelse på en redan pågående utveckling antog CCT år 2007 en arbetsmodell för socialt engagemang. Under 2000-talet hade de sociala och kulturella frågorna, och det lokala engagemanget blivit allt viktigare i kulturmiljöarbetet i allmänhet, något som också gällde arbetet inom CCT. I England spelade det under 1990-talet tillkomna Heritage Lottery Fund (HLF) en

11. Historic England. *Evaluating the impact of the Churches Conservation Trust model for investment in Condition, Maintenance and Repair for historic places of worship*. Final report 27th March 2015, s. 10.

12. Ibid., s. 12–23.

viktig roll. HLF blev snabbt en av de viktigaste finansierarna av kulturarvsprojekt – även av projekt inom CCT – och ställde starka sociala, kulturella och politiska villkor för sina bidrag. Lotterifonden är också i hög grad aktiv och direkt engagerad i projektarbetet och kräver omfattande redovisningar av projektens sociala effekter.

Lokalt engagemang bland människor i närområdet sågs av CCT som en målsättning med ett eget värde, men också som en nyckelfaktor i att skapa framgångsrika och ekonomiskt hållbara projekt. Eftersom Church of England och därmed också CCT inte har någon stark offentlig finansiering så är man i högre utsträckning beroende av frivilligarbete och donationer än i Sverige.

Framgången i detta arbete ledde år 2007 till att CCT genom en förändring i Pastoral Measure fick tillstånd att bedriva rådgivningsverksamhet till kyrkor som fortfarande var i bruk. Avsikten var att *förebygga* stängning av kyrkor. CCT utvecklade en arbetsmodell för socialt engagemang där grunden för en långsiktig förvaltning var att utveckla och vidmakthålla kyrkans relevans för lokalsamhället. Hypotesen var att lokalt ägande och engagemang alltid var att föredra framför en överlåtelse till CCT eller någon annan.¹³

Kombinationen av ekonomiska och sociala mål för bevarandet av de kulturhistoriskt värdefulla kyrkorna har resulterat i ett arbetssätt med flera olika systematiserade steg som presenteras i nästa avsnitt.¹⁴

ARBETSPROCESSEN

Efter överlämnandet av en kyrka till CCT görs en grundlig utredning av dess betydelse (assessment of significance) som skall ligga till grund för det fortsatta arbetet. De värdekategorier som skall avhandlas – hämtade från Conservation Principles utgiven av English Heritage – är dokumentvärde, historiskt värde, estetiskt värde och samhällsvärde (communal).

Medan den vetenskapliga och estetiska värderingen följer liknande mönster som karaktäriseringsarbetet i Sverige, så handlar värderingen av samhällsvärdet om att utreda de innebörder och värden som tillmätts kyrkobyggnaden av de människor som har en relation till den.¹⁵

I ett andra steg inventeras möjligheter och problem med den nya kyrkan. Fem olika frågor skall besvaras: Vilka reparationsbehov finns, vilka anpassningar av byggnaden är möjliga, vilka särskilda risker och problem finns, långsiktig hållbarhet i projektet, möjlighet till extern finansiering och risker.¹⁶

Bild 5. Exempel på en genomgång av olika alternativa handlingsalternativ (options appraisal), som skall göras för varje kyrka. Källa: The Churches Conservation Trust (2014), s. 32.

13. Historic England 2015, s. 10–11, s. 68.

14. En redovisning av stegen finns t.ex. i Nordström, Ylva, *Heritage Values in Redundant churches. A study in how heritage values are managed in churches vested in The Churches Conservation Trust*. Examensarbete, Institutionen för kulturvård, Göteborg, 2016.

15. Värderingen bygger på riktlinjer från English Heritage i Drury, P. J. & McPherson, Anne (red.), *Conservation principles: policies and guidance for the sustainable management of the historic environment*. English Heritage, London, 2008, s. 7, 27–32: “Communal value: the meanings of a place for the people who relate to it, or for whom it figures in their collective experience or memory.” Se till exempel: *All Saints Church, Benington, Lincolnshire. Assessment of Significance*. Churches Conservation Trust, December 2010, s. 17. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

16. Nordström 2016, s. 15.

Example: Old Duchy Palace

Options	Advantages	Disadvantages
Do nothing	None apparent	Building would remain at risk, and would decline further to the detriment of Lostwithiel Town Centre and Conservation Area.
Residential conversion/holiday let	Commercial solution not requiring grant funding	Unacceptable level of intervention to historic fabric and subdivision of large historically important spaces. No on-site parking or amenity/garden area. Unpopular with local community. Change of use likely to be objected to by English Heritage. Commercially unviable (tested with Vivat Trust)
Bar/restaurant	Commercial solution not requiring grant funding	Would displace existing businesses. Would require major interventions to historic fabric to accommodate commercial kitchen. Likely to be unpopular with residential neighbours. High risk venture, especially in current climate.
Education outreach centre	Would fit town centre location	Lack of sponsoring organisation.
Council One Stop Shop	Would fit town centre location	Fowey was eventually chosen as One Stop Shop for this Community Network Area.
Drop In/Family Centre	Would fit town centre location	Facilities already available at Community Centre, do not wish to relocate.
Arts/Craft Centre	Would fit town centre location. Could complement existing local uses.	Lack of sponsoring organisation. High risk venture, especially in current climate.
Museum/Heritage Centre	Would fit town centre location	Lostwithiel Museum is close by and does not plan to relocate. Not viable on its own.
High quality venue for hire by both commercial and community organisations with heritage centre in undercroft	Would fit town centre location In line with community wishes Offers imaginative opportunities for heritage interpretation Commensurate with historic high status of building	Expensive to develop and manage. High levels of footfall moving upstairs and in main first floor hall putting pressure on building fabric and services Viability diminished by Heritage Lottery funding rejection

Bild 6. Exempel på en genomgång av olika alternativa handlingsalternativ (options appraisal). Källa: The Churches Conservation Trust (2014), s. 32.

I ett tredje steg, som ofta integreras med det andra, genomförs en systematisk jämförelse mellan olika handlingsalternativ, en alternativutvärdering. I ett standardiserat format sammanfattas utgångspunkter från den kulturella värderingen och vårdbehoven i relation till fem eller sex olika alternativa användningar. Arbetet skall resultera i att man identifierar och väljer ett huvudsakligt handlingsalternativ.

AFFÄRSPLANEN – EN HANDBOK FÖR ATT NÅ UPPSATTA MÅL

När man valt riktning startar arbetet med att utforma en plan och närma sig ett verkligt projekt. Detta fjärde och ”sista” steg i processen skall resultera i en affärsplan. Enkelt uttryckt är en affärsplan en sammanfattning av projektets syften och målsättningar och hur dessa kan uppnås.¹⁷

You may not be used to thinking of your project as a ‘business’, especially if you are motivated more by the desire to contribute something of value to your local area than to make a profit. However, it is useful to think of your project in business terms because in order to be successful and have a positive impact on the community you need to be certain that the project’s sustainability is assured. In addition, if your project has social objectives then any profit is a surplus that can be re-invested to strengthen your project or improve the activities on offer.¹⁸

Så förklarar CCT vad en affärsplan är i *How to: Make the business case for your project*. Denna handbok som utarbetats tillsammans med flera andra parter¹⁹, sammanfattar i lättfattlig form tjugo års erfarenhet av att driva utvecklingsprojekt kring de bevarandevärda kyrkorna. Skriften är konkret och riktar sig till människor utan tidigare erfarenhet av större projekt, och går systematiskt igenom alla steg från idé och visionsarbete till ekonomisk riskbedömning.

17. The Churches Conservation Trust. *How to: Make the business case for your project*. u.å. (2014), s. 9.

18. Ibid., s. 16.

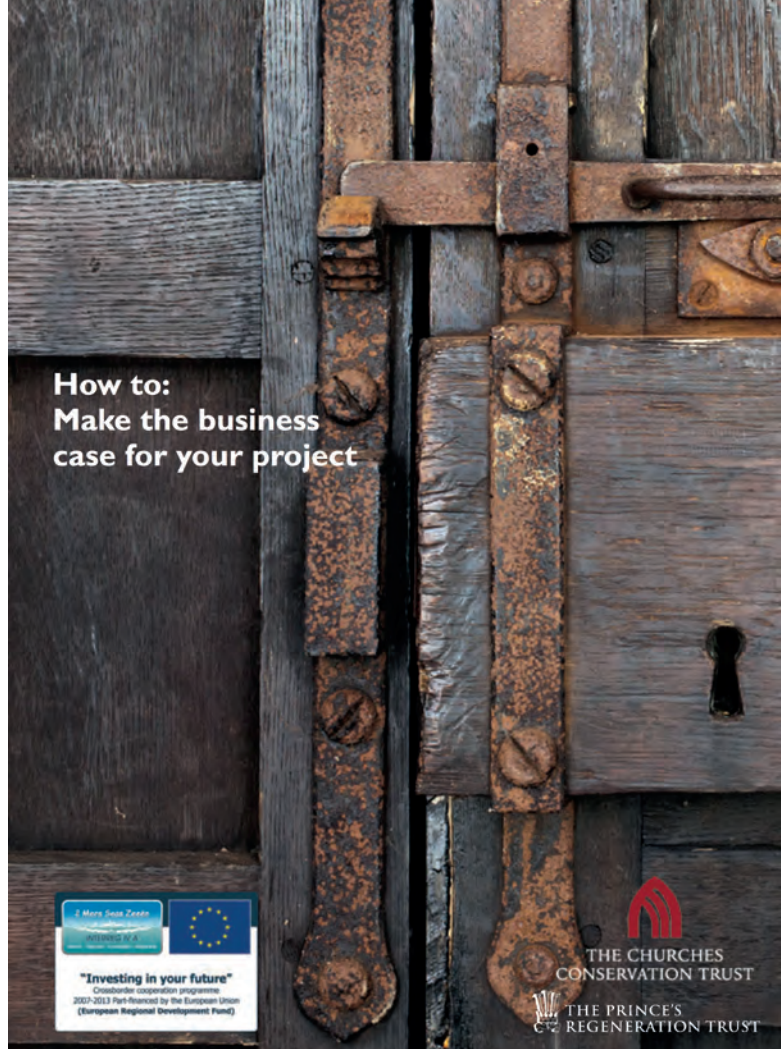
19. Inom Interreg-projektet Heritage Recycled som pågick mellan 2011 och 2013 samarbetade man med en belgisk NGO, Kempens Landschaft, och företaget Suffolk Mind. *How to: Make the business case for your project* är utgiven i samarbete med The Prince’s Regeneration Trust.

**ALL SAINTS
MAIN ROAD, BENINGTON
BOSTON, LINCOLNSHIRE, PE22 0BT**

**OPTIONS APPRAISAL FOR FUTURE USE
BENINGTON COMMUNITY HERITAGE TRUST
JANUARY 2012**

V 36 25.01.12
Printed: 25.01.12

**How to:
Make the business
case for your project**

Bild 7 & 8. Skrifter om alternativutvärdering och affärsplan av The Churches Conservation Trust.

THEORY OF CHANGE

Den process som CCT har utvecklat är generell och tillämpas på alla typer av situationer. Syftet är inte stora och omfattande projektlösningar, även om sådana förekommer. Utgångspunkten är att göra så lite som möjligt, men så mycket som behövs. Exempel på stora projekt som krävt omfattande investeringar är hälsocentret Quay Place inrymt i kyrkan S:t Mary at the Quay i Ipswich och cirkusskolan i Bristols S:t Paul, men det finns också många exempel där de fysiska förändringarna i kyrkorna är minimala.

Den kontinuerliga utvecklingen inom CCT mot ett mer systematiskt arbetssätt med fokus på sociala frågor har efter hand resulterat i en tyngdpunktsförskjutning i formuleringen av organisationens centrala mål. Crispin Truman, den verkställande chef som stått i spetsen för arbetet formulerar det så här i en artikel skriven tillsammans med kollegan Anthony Bennet: "The [CCT] Regeneration Taskforce supports communities to create projects that address community needs through local historic churches."²⁰ Det uppdrag som i Pastoral Measure var och är att bevara kyrkor av historiska och estetiska skäl, har alltså i CCT:s verksamhet formulerats som ett medel

20. Anthony Bennet & Crispin Truman, "The Churches Conservation Trust: Achieving Multiple Forms of Impact". *Philanthropy Impact Magazine*, issue 10, 2016, s. 38.

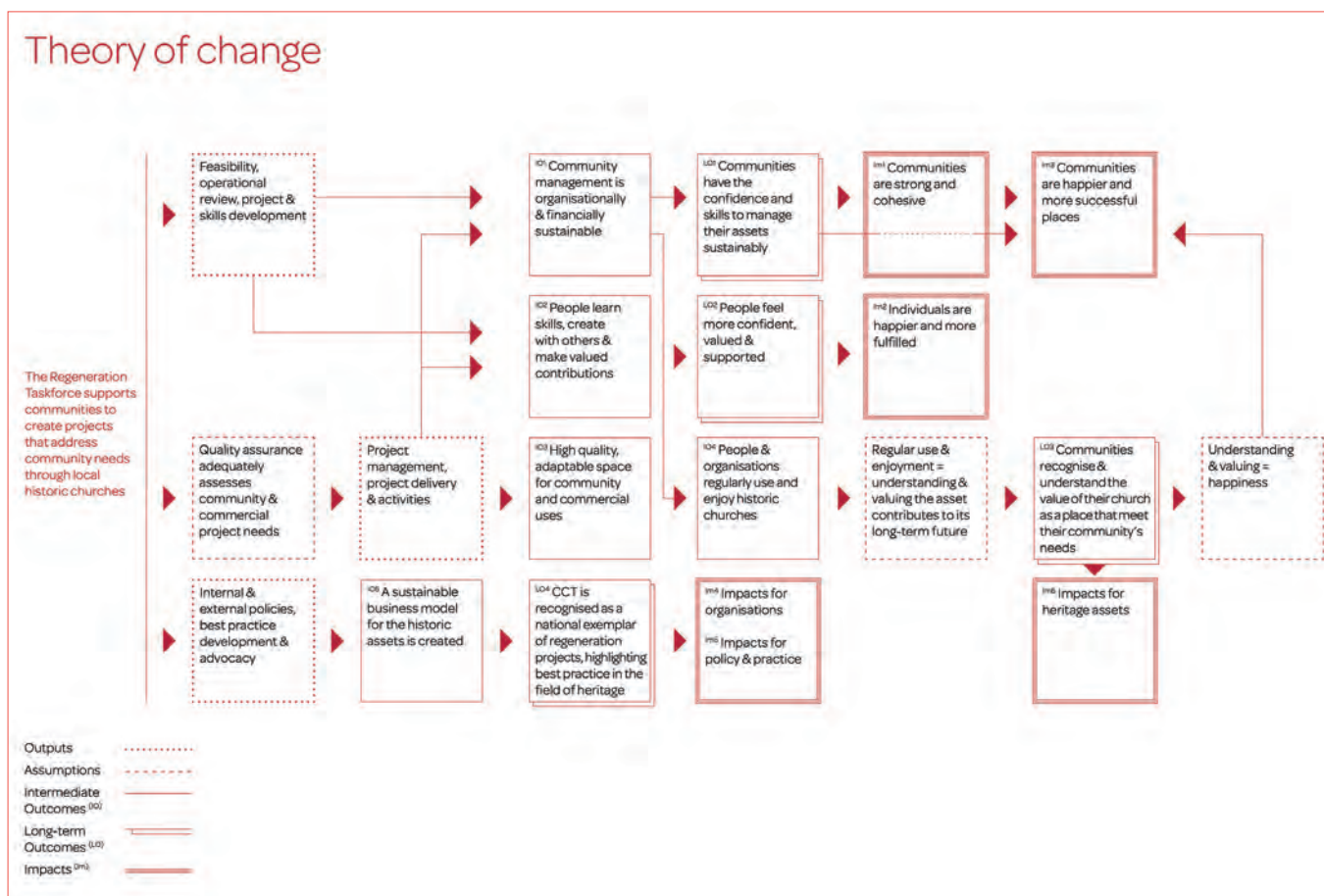

Bild 9. Theory of Change med sin mångfald av olika målsättningar på olika nivåer. Källa: The Churches Conservation Trust, Regeneration Team Impact Report 2015/16.

för att nå lokala sociala målsättningar. Femtio års erfarenhet hade också visat att det behövdes en mer nyanserad syn på organisationens mål, och ett bättre sätt att mäta och förstå verksamhetens resultat:

We realised however, that we needed to develop something a bit more sophisticated and, crucially, transferable, for the growing number of complex, multi-dimensional community and heritage projects we were getting involved in. We needed an impact measurement system which could apply consistently across a diverse range of projects in very different situations: from a heritage and enterprise space in post-industrial Bolton to a community hub and shop in rural Lincolnshire.²¹

Detta kvalitetssäkringssystem har resulterat i en modell av målsättningar och påverkansvägar som CCT kallar *Theory of Change*. I denna beskrivs på ett schematiskt och detaljrikt sätt vilka mål och resultat organisationen strävar efter. Theory of Change är ett verktyg för att utveckla strategier, för att göra prioriteringar och utvärdera verksamheten.²² På ett övergripande plan handlar det om – enligt Truman och Bennet – att ta det komplexa samspelet mellan människa och byggd miljö på allvar, och samtidigt försöka visa att de stora ekonomiska investeringar som krävs är välmotiverade och ger resultat.²³

21. Bennet & Truman, 2016, s. 38.

22. The Churches Conservation Trust, *Regeneration Team Impact Report 2015/16*, 2016.

23. Bennet & Truman, 2016, s. 37.

AFFÄRSPLANEMODELLEN I ETT STORT PROJEKT

Det kanske största, mest uppmärksammade och krävande projekt som stiftelsen genomfört är ombyggnaden av en enorm katedralliknande nygotisk kyrka från 1880-talet: All Souls i Bolton, beläget alldeles utanför Manchester.

Ett projekt av detta slag kan pågå under lång tid, i detta fall i mer än ett decennium, och kräver en omfattande processhantering. Bolton är ett exempel där samarbetet med den lokala befolkningen varit helt grundläggande, och där denna interaktion präglat både genomförande och resultat.

Kyrkan uppfördes under den industriella högkonjunktur då Bolton tillsammans med Manchester var ett framgångsrikt textilindustriellt centrum. Hundra år senare, år 1987, hade industrierna lagts ner och befolkningen dominerades av människor med asiatisk och muslimsk bakgrund.

Kyrkan, som är en skyddad kulturbyggnad, hade spelat ut sin roll. Den förklarades vara övertalig och överfördes i CCT:s förvaltning. Kyrkan stängdes och fick sedan stå oanvänd och utan mycket omvårdnad i nästan tjugo år.

År 2004 tog Inayat Omarji som bodde i området kontakt med CCT. Han hade passerat byggnaden dagligen under hela sitt liv, men aldrig satt sin fot i den. Han hade insett potentialen i den stora byggnaden, centralt belägen i stadsdelen, som i sitt dåvarande skick bara var en barriär i staden.²⁴

I dialog mellan CCT och stadsdelens representanter växte en vision om ett stadsdelscentrum fram. En plats som skulle erbjuda offentlig och privat service till invånarna samt bli en kulturell och social mötesplats. Idén var att följa kyrkans ursprungliga program, att vara en plats öppen för ”alla själar”. I den projektplan som arbetades fram

Bild 10. All Souls, kyrkan.
Foto: CCT, 2014.

Bild 11. All Souls, interiören före ombyggnad. Foto: CCT, 2009.

Bild 12. Bolton, omgivande bebyggelse. Foto: Ola Wetterberg, 2014.

24. Inayat Omarji, muntlig föredragning, seminarium i Bolton 13 mars 2014.

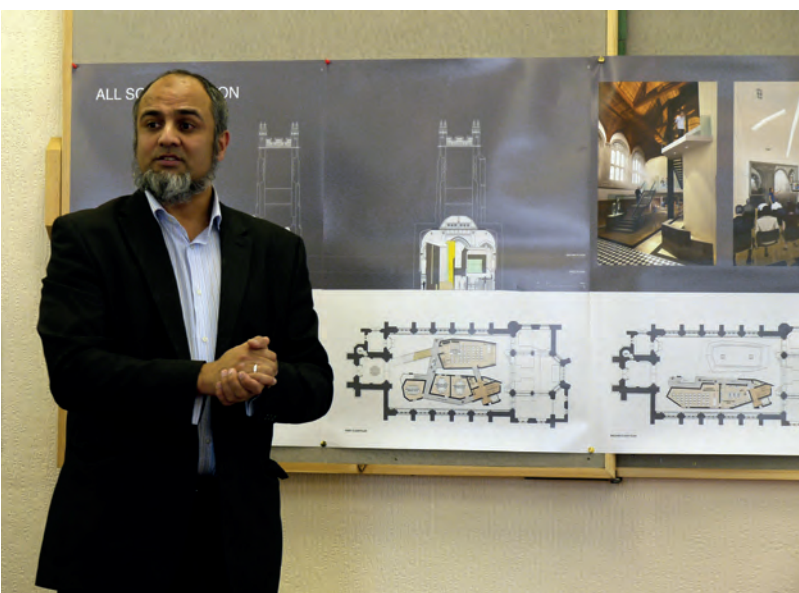

Bild 13. Inayat Omarji presenterar ombyggnadsprojektet, Bolton 2014. Foto: Ola Wetterberg.

ingick att kyrkan fortfarande skulle vara invigd som kristen kyrka, trots sin placering i en stadsdel med en huvudsaklig muslimsk befolkning. Ett lokalt förankrings- och idéarbete startade. Det kom att leda till omfattande restaureringsinsatser, nybyggnader inom den gamla byggnadskroppen och ett långdraget affärsplanearbete där såväl finansiering som verksamhetsplanering blev stora utmaningar. Först 2015, elva år senare, invigdes kyrkan igen.

Projektet i Bolton inleddes och vägledades som i alla CCT-projekt av lokala event i kyrkan. Under intensiva aktivitetsdagar fylldes kyrkan med alltifrån spektakulära rovfågelsuppvisningar till information och bokbord, klätterskulpturer, utställningar om platsens historia, kaffe och musik. Avsikten var att skapa uppmärksamhet och lokal förankring för projektet genom att göra byggnaden känd, men

också att samla in idéer för visions- och programarbete. Händelserna dokumenterades, spreds genom filmer på Youtube och andra sociala media, och bearbetades av lokala arbetsgrupper tillsammans med de professionella teamen från CCT.

Långsamt skalades aktiviteterna och ekonomin upp i Bolton. Ett par år in i projektet erhöles ett första bidrag på femhundra tusen kronor från Heritage Lottery Fund (HLG). År 2008 gav HLG ett större projektbidrag på mer än 2,5 miljoner kronor, och samtidigt bildades en lokal organisation *All Souls Crompton Community Centre* som arbetade i partnerskap med CCT. Fyra år senare anslog HLG närmare 35 miljoner kronor för huvudprojektet, att genomföra restaurerings- och ombyggnadsåtgärder. Ett anslag som kompletterades med medel från Boltons fullmäktige och ett antal fonder. Totalt har ungefär 50 miljoner kronor (4,9 miljoner pund) investerats i Bolton.

De dokument och steg som ingår CCT:s arbetsätt var integrerade delar i arbetet. Ett Statement of Significance arbetades fram i samarbete mellan CCT och en fristående konsult, och här redovisades inte enbart betydelsebärande skikt i byggnaden, utan också problem och utmaningar med själva restaureringsarbetet.²⁵ Som ett komplement till detta gjordes också en medborgarundersökning för att utreda vilka behov som fanns och vilka funktioner ett stadsdelscentrum borde innehålla.²⁶ Affärsplanen arbetades fram av den lokala organisationen för All Souls med stöd av CCT och granskades av en fristående konsult med specialisering mot affärsplanering inom kulturarvsområdet.²⁷

När projektet var slutfört hade programmets innehåll reviderats och ändrat riktning flera gånger, men huvudlinjen låg fast, ett stadsdelscentrum med service samt kulturella och sociala aktiviteter. Idag innehåller kyrkan bland annat kontor för mindre

25. "Church of All Souls, Bolton, Lancashire. Statement of Significance prepared for The Churches Conservation Trust", The Architectural History Practice Limited. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

26. "All Souls Community Centre Survey", Bolton Council, Arts and Community Development. 2006. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

27. <http://www.costainheritage.com/index.html>.

Bild 14. Aktiviteter från invigningen av All Souls i Bolton 2014. Centrala kyrkorummet under en av podarna. Foto: CCT.

företag, olika möteslokaler för små och stora event, ett café, en interaktiv utställning om platsens och människors historia. Verksamheten drivs av en fristående organisation och man har ett par hundra, större och mindre, arrangemang varje år, och tar emot omkring 750 besökare varje månad.²⁸

Initiativtagaren, Inayat Omarji, fick 2014 Historic Englands (motsvarigheten till svenska Riksantikvarieämbetet) utmärkelse Angel Award, ett pris som uppmärksammar lokalt engagemang i kulturarvet. Projektet har också prisats av organisationen RICS²⁹, både för restaurering och för sitt bidrag till lokalsamhället. Arkitekterna bakom restaureringen, OMI Architects, fick pris av organisation Civic Voice för bästa restaurering, vilket motiverades av sättet att möta den lokala situationen där byggnadens arkitektur förvandlats i en lokalt förankrad process:

[All Souls] has been transformed from a run-down and empty church, into a leading example of a modern community space for the 21st century. The judges felt it has “a really lovely community story; the person who was responsible for cleaning off graffiti on the building started the whole project and the local Muslim community has been behind it all the way.” ... The Trust hopes that the award-winning design with its multi-purpose and multi-faith community use will become a national model for the 200 other inner city churches at risk.³⁰

Arkitektoniskt är All Souls i Bolton ett av de mest spektakulära som CCT genomfört. Idén bygger på att kyrkorummet med sina arkitektoniska detaljer hålls intakt, och nya verksamheter introduceras inuti kyrkorummet i nya små byggnader, så kallade pods. Det ursprungliga kyrkorummets volymer kan upplevas och väggarna lämnas orörda.

Som ett tekniskt och arkitektoniskt restaureringsprojekt är All Souls avslutat. En ambitiös restaureringsinsats, som delvis bedrivits som en lokal lärlingsutbildning i olika hantverk, har kombinerats med en tekniskt tung installation av nya strukturer inne i själva gudstjänstrummet. 2000-tal möter 1800-tal på ett drastiskt sätt, spännande tycker några, utmanande tycker andra. Podarna har delvis haft svårt att hitta rätt hyresgäster, arbetsklimatet utanför podarna har under vintern tidvis varit kallt, de ursprungliga entrédörrarna fungerade inte som de skulle och fick bytas.

När kyrkan invigdes presenterades den som ett positivt exempel på ett bra integrationsprojekt, med reportage även i internationell media.³¹ Många besökare och en ambitiös programverksamhet med allt från läsläsning till konserter och möten kring interreligiös samverkan präglade kyrkan. Samtidigt innebar den färdiga restaureringen att flera spänningsförhållanden kom upp till ytan. Bland

28. *All Souls Bolton. Our first two years.* u.å. (2016). För mer information se hemsidan: <http://www.allsoulsbolton.org.uk>.

29. Royal Institution for Chartered Surveyors, en internationell organisation som erbjuder standarder och certifieringar inom fastighets- och byggssektorn, ursprungligen bildad i London.

30. Internetkälla 16 augusti 2017: <http://www.civicvoice.org.uk/get-involved/designawards/designawards2015/>.

31. Se t.ex. den amerikanska public-servicekanalen NPR:s program ”In English Town, Muslims Lead Effort To Create Interfaith Haven”, den 3 mars 2015, kl. 03.46 am. (www.npr.org)

Bild 15. Utsikt från koret mot entrén, All Souls, Bolton. Från arkitektpresentationen, OMI architects, 2014.

Bild 16. Från invigningen av podarna, All Souls, Bolton. Foto: CCT, 2014.

annat utbröt en konflikt kring den alkoholserving som enligt projektplanen skulle finnas i anslutning till kyrkans restaurang, och media rapporterade om finansiella problem i verksamhetsuppstarten.³² Efter en offentlig diskussion valde Inayat Omarji att avgå ur organisationens styrelse, några valde att bojkotta det nya centrat³³ och verksamhetschefen slutade

under hösten 2016. Verksamheten har alltså både haft framgångar och motgångar. Under hösten 2017 görs en nystart med delvis ny organisation.³⁴ All Souls måste ses som ett stadsdelscentrum i vardande, där de kulturella och sociala effekterna ännu inte kan värderas fullt ut.

32. Se t.ex. *The Bolton News*, 8 november 2016: "Fears over future of All Souls Church in Astley Bridge amid reports of financial struggles."

33. Intervju med Andrew Sutter, director All Souls och Peter Aiers, chef för region North & South East på CCT, 6 februari 2016, All Souls, Bolton.

34. Se nyhet på allsoulsbolton.org.uk den 21 juli 2017: "A new era for All Souls".

Working in partnership with the community

All Souls has local people at its heart; our programme features activities for everyone.

Children enjoy learning new skills at one of our free workshops

Abseiling from our 36m tower has proven popular at our community open days

Meeting room hire and catering for conferences and business events helps support our community activities

All Souls is once again a venue to celebrate important occasions in the lives of local people

'Wonderful use of a lovely building - so glad it continues to serve the local community.'

Bild 17. Från rapporten "All Souls, Our two first years". Hämtad från organisationens hemsida den 16 augusti 2017. allsoulsbolton.org.uk.

SMÅ PROJEKT, SAMVERKAN OCH CHAMPING

Få projekt inom CCT har den omfattning som All Souls i Bolton. Många kyrkor kan med mindre åtgärder åter fungera i sitt lokala sammanhang, som utställningshallar, konsertlokaler, lokala träffpunkter och loppmarknader med mera. Även i dessa fall behövs dock noggrann planering och en plan som gör ett långsiktigt bevarande möjligt.

Vid sidan av arbetet med de stora och små projekten driver CCT sina frågor i samhällsdebatten, och skapar uppmärksamhet för de övertaliga kyrkorna och deras värden. De var en av initiativtagarna till den internationella organisationen Future for religious heritage (FRH), som bildades efter ett möte i Canterbury år 2010. Redan då deltog representanter från ett stort antal länder, och idag är FRH väl etablerad med återkommande konferenser och ett kontor i Bryssel. CCT är aktiva i sociala medier, arrangerar utbildning i hantverk – alltifrån prova på aktiviteter till kurser och lärlingsplatser – producerar läromaterial för skolor, arrangerar familjeverksamheter och är överhuvudtaget aktiva i det offentliga samtalet.

Bild 18 & 19. I Redgrave S:t Mary i Suffolk, en grandios kyrka från 1300-talet, mitt ute på landsbygden, har installation av vatten, ett mindre kök och 200 parkeringsplatser möjliggjort för konserter och teaterföreställningar och det har bildats av en lokal bevarandeförening. Kyrkan har återigen börjat användas för högmässa och andra högtider med mångdubblat deltagande. En församlingsmedlem konstaterar att människor nu ser på byggnaden med nya ögon: "There has been a new focus and rekindling ... There is a great feeling for this building." (St Mary's given second lease of life, *The Telegraph*, 31 maj 2008.) Foto: CCT.

Bild 20. Champing i St Michael the Archangel, Boston. Foto: Joseph Casey Photography

En spektakulär verksamhet som väckt mycket uppmärksamhet även i internationell press är möjligheten att övernatta i en kyrka. Man kallar det för Champing, det vill säga camping i en kyrka, ett uttryck lånat från trenden med Glamping som in sin tur betyder glamorös camping. Champing är dock marknadsförd som en mer kulturell aktivitet där semestern och övernattningen kan ges en mer seriös överton. Gästerna kan lära sig om det kyrkliga kulturarvet och bidra till dess bevarande. Verksamheten har på kort tid blivit en succé. Bokar för sig och sin familj gör man på en särskild web-plats:

<http://www.champing.co.uk>. Priset är överkomligt, man får kyrkan för sig själv för en natt, möblerad med bekväma sitt- och sängplatser. Under året 2017 erbjuds 12 champing-kyrkor utspridda över England och Orkney. Verksamheten ger vissa inkomster, men skall kanske framförallt ses som ett kompletterande sätt att öka kyrkornas användning, och ett smart sätt att nå ut med marknadsföring och budskap. Förutom stor uppmärksamhet i brittiska medier har man fått inslag i *National Geographic* och *New York Times*, i länder som Italien, Spanien, Australien, Tyskland och Sverige.

SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

För Church of England blev övertalighetsproblematiken påtaglig långt tidigare än för Svenska kyrkan, och erfarenheten av att hantera denna är idag omfattande. Finns det något att lära av CCT i England, trots alla olikheter?

Några principiella erfarenheter i CCT:s verksamhet framträder som skulle kunna vara utgångspunkter för en diskussion om de svenska övertaliga och avställda kyrkornas framtida förvaltning.

1. **Efterfrågan och engagemang.** CCT:s verksamhet bygger på att det finns, eller kan skapas,

About St Peter's Church

This attractive little church dates to the 12th century with later medieval additions. The original Norman masonry can still be seen inside, whilst the exterior maintains its early-medieval style with few modifications. Note the blocked doorways and windows on the exterior walls.

The church has a number of interesting features, including a blocked hagioscope (also known as a squint) and some medieval timbers in the north aisle. The interior was renovated and restored during the 19th century and most of the church's furnishings date from that period.

Archaeological discoveries, including several Roman villas, indicate very early settlement at Normanby; the village is situated along Ermine Street, a main Roman route from London to the north. The name Normanby, meaning 'village of the Norwegians', suggests uninterrupted settlement through the Anglo-Saxon period. The -by-Spital suffix relates to the village's proximity to a nearby medieval hospital.

A thousand years of English history awaits you

The Churches Conservation Trust is the national charity protecting historic churches at risk.

We've saved over 340 beautiful buildings which attract more than a million visitors a year. With our help and with your support they are kept open and in use – living once again at the heart of their communities.

Access

Due to their age, historic church floors can be uneven and worn and lighting can be low level. Please take care, especially in wet weather when floors can be slippery.

Help us do more

To protect these churches, and others like them, we need your help. If you enjoy your visit please give generously or if you would like to become a CCT supporter and join in our exclusive 'behind-the-scenes' visits please go to our website.

THE CHURCHES
CONSERVATION TRUST

visitchurches.org.uk

The Churches Conservation Trust
1 West Smithfield, London EC1A 9EE
Tel: 020 7213 0660
Registered Charity No: 258612
© CCT 2012

your church tour

Church of
St Peter

Normanby-by-Spital

THE CHURCHES
CONSERVATION TRUST

Bild 21. St Peter är en 1100-tals kyrka som ligger i Normanby by Spital i Lincolnshire, en by med 300 invånare i ett övervägande ruralt landskap. Utan några ingrepp alls används kyrkan som konsthall, toalett hittar man i det närliggande metodistkapellet. Källa: Informationsbroschyr, CCT.

en efterfrågan på den byggnad som skall förvaltas och att denna efterfrågan också motsvaras av ett aktivt engagemang i lokalsamhället. En stor del av deras arbete handlar därför å ena sidan om att skapa uppmärksamhet, visa på möjligheter och att engagera människor, å andra sidan om att utveckla realistiska användningar. Ur detta har dagens allians mellan sociala mål och affärsmodeller vuxit fram.

2. **Realism och ekonomisk bärkraft.** Eftersom CCT inte kan förlita sig på att staten eller andra finansiärer går in långsiktigt och tar alla underhålls- och driftskostnader, går CCT långt i sina krav på att förvaltningen skall vara ekonomiskt hållbar och kunna ge någon form av intäkter som inte enbart baserar sig på bidragsbeslut grundade i kulturhistoriska skäl.

3. **Systematiska och uthålliga arbetsmodeller.** Redan tidigt uppmärksammades behovet av planmässighet i arbetet, för att förhindra skenande kostnader och nå långsiktigt hållbara mål. Nyckeln har här varit en långt driven systematik, med tydliga steg och krav på en ordnad dokumentation. Utmärkande för arbetet har också varit att man tack vare tydligheten kunnat integrera olika aspekter, och på så sätt fått en sammanhängande strategi där den ekonomiska rationaliteten i och för sig varit nödvändig, men inte överordnats sociala och kulturella mål.

4. **Förebyggande arbete.** Det har visat sig att angreppssätt och metoder som använts i arbetet med avställda kyrkor kan vara relevanta för att förebygga övertalighet. Flera stift och församlingar väljer idag att själva utveckla ”affärsmodeller” för sina aktiva kyrkor, med eller utan stöd av CCT, för att undvika att behöva överlåta sina kyrkor till någon annan organisation.

Svårigheterna som CCT har att hantera rör både de sociala ambitionerna och organisationens ekonomiska villkor. I sin vision och sitt budskap sätter CCT stort fokus på människors delaktighet och på lokalsamhället. I det praktiska genomförandet

finns emellertid stora risker för besvikelse, när mycket höga underhålls- och reparationskostnader måste finansieras. Flera av de större projekten har bara i reparationskostnader kostat tiotals miljoner kronor, och de fasta intäkterna till driften minskar. Här går organisationen en svår balansgång mellan olika intressen. Problematiken blir ännu svårare i områden där övertaligheten inte primärt beror på sekularisering utan på att lokalsamhället domineras av människor som tillhör andra trossamfund. Beroendet av fonder och stiftelser för att finansiera verksamheten ger också svårigheter att styra verksamheten. CCT:s betoning av användning, ekonomisk bärkraft och vikten av att sätta människor i första rummet, har givit en radikal syn på vad ett kyrkorum kan användas till. Även när man styrt bort från sådant man uppfattar som uppenbart olämpligt, så är det fortfarande högt i tak.

Svenska kyrkans fastighetsutredning *Gemensamt ansvar*³⁵ har berört flera av dessa frågor i sin slutrapport, bland annat möjligheten att ha en mer flexibel syn på olika kyrkors användning, liksom betoningen på behovet av en fortsatt lokal förankring för kyrkor som tas ur religiöst bruk. Utredningens huvudförslag för lokalt övertaliga kyrkor innebär att församlingar får möjlighet att överlåta dessa till trossamfundet Svenska kyrkan, och lägga det praktiska förvaltningsansvaret på stiftet. På så sätt skall kostnaderna för lokal övertalighet delas gemensamt av församlingarna genom en särskild avgift. I *Gemensamt ansvar* förutsätts också att de övertaliga kyrkorna, liksom i England, förblir invigda som kyrkor. Enligt förslaget bör beslut om användningen fattas av respektive domkapitel. Vid denna omfördelningsprincip grundad på skiljandet mellan lokalsamhälle och förvaltningsansvar, stannar utredningen i sina resonemang kring de övertaliga kyrkorna.

Överlåtelsen från församlingen till trossamfundet skall endast kunna ske som en sista utväg. Först skall alla andra handlingsalternativ ha prövats, inklusive

35. *Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar, 2015:1, kapitel 5.

uthyrning, alternativ användning och rivning.³⁶ Hur den konkreta förvaltningen därefter skall utformas för att nå allmänt formulerade målsättningar lämnas i decentraliseringens tecken till stiftet. Vem som har rätt att använda kyrkorna och till vilket ändamål preciseras inte heller närmare i förslaget, även om allmänna principer diskuteras. En mängd frågor återstår alltså att utreda, inte minst på stiftsnivå.

För att möta dagens utmaningar, och kommande nya uppdrag, pågår i Lunds stift sedan ett par år en samverkan där arbetsmetoder från CCT prövas och anpassas efter svenska förhållanden i projektet

”Framtidens kyrka – projekt 2020”.³⁷ I Odarslövs avsakraliserade kyrka prövas tanken på en ”framtidenskyrka”, kanske ett mångkulturellt andaktsrum; i Virke kyrka vill man utveckla ett ekologiskt centrum; i Östra Nöbbelövs kyrka skall skapas en kulturkyrka med utställningar och ett centrum för konstnärer och musiker. I olika led av dessa processer deltar personal från CCT med erfarenheter, arbetsmodeller och inspiration.³⁸ Denna samverkan kommer på ett konkret sätt att visa på möjligheter och begränsningar som finns i erfarenhetsöverföringen från England till Sverige.

36. *Gemensamt ansvar* 2015, s. 187.

37. Svenska kyrkans hemsida, Lunds stift, 2017-03-07: ”Framtidens kyrka – projekt 2020”.

38. Svenska kyrkans hemsida, Lunds stift, 2015-09-23: ”England inspirerar till kreativitet i kyrkorummet”; ”Kyrka förvandlas till en ny mötesplats”, *Sydsvenskan* 17 januari 2017; ”Engelska kyrkor kan bli förebild”, *Ystads allehanda* 18 sept 2015; Fastighetsdagen i Lunds stift handlade den 29 mars 2017 om utmaningarna som kommer genom *Gemensamt ansvar*.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- The Churches Conservation Trust, *Regeneration Team Impact Report 2015/16*. 2016
- The Churches Conservation Trust, *How to: Make the business case for your project*. u.å. (2014)
- Bennet, Anthony & Crispin Truman, "The Churches Conservation Trust: Achieving Multiple Forms of Impact". *Philanthropy Impact Magazine*, issue 10, 2016
- Drury, P. J. & McPherson, Anne (red.), *Conservation principles: policies and guidance for the sustainable management of the historic environment*. English Heritage, London, 2008
- Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar, 2015:1
- Hammar, Bo, "Dags att riva svenska kyrkor", *Svenska Dagbladet*, 2 oktober 2011
- Historic England, *Evaluating the impact of the Churches Conservation Trust model for investment in Condition, Maintenance and Repair for historic places of worship*. Final report 27th March 2015
- Monckton, Linda, *Churches and Closure in the Church of England*. A Summary Report. English Heritage. 2010
- Nordström, Ylva, *Heritage Values in Redundant churches. A study in how heritage values are managed in churches vested in The Churches Conservation Trust*. Examensarbete, Institutionen för kulturvård, Göteborg. 2016
- Pastoral Measure 1983, No. 1, Part III, Appointment of statutory bodies for purposes relating to redundant churches, Section 44
- Sjöström Ingrid, "Kyrkobyggnad till salu" – "Kyrkorum att hyra": ny användning för gamla kyrkor?", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2007, 53
- St Mary's given second lease of life, *The Telegraph*, 31 maj 2008

Bild 1. Utsikt över Roms många kyrkor från Terrazza del Pincio. I förgrunden till höger San Carlo al Corso. Foto: Maria Mellgren, 2015.

NYA BRUK FÖR KYRKOMILJÖER I ROM

Maria Mellgren

I Rom har religionen alltid spelat en huvudroll. Staden är belägen i ett av de äldsta kristna områdena i världen och är samtidigt platsen för Vatikanen, den romersk-katolska kyrkans huvudsäte. Om detta vittnar stadssilhuetten som är översållad av kupoler och klocktorn tillhörande stadens över 900 kyrkor. Sedan medeltiden har antalet kyrkor i Roms centrala delar hållit sig förhållandevis konstant. Innanför de antika stadsmurarna finns idag drygt 400 kyrkor, inklusive kapell och oratorier. Utanför murarna finns minst lika många kyrkor och cirka 300 av dessa är tillkomna på 1900-talet.¹

Sett i historiskt perspektiv är nya bruk av religiösa byggnader inget nytt i Italien. Det har skett både genom politiska beslut men också på grund av övertalighet. Så många som 600 av Roms kyrkor har försvunnit genom århundradena, en tredjedel av dessa genom de förändringar som följde efter 1870, då Rom blev huvudstad i den nybildade nationen Italien.² Staden genomgick en snabb ombyggnad för att kunna hysa såväl statlig byråkrati som den hastigt växande befolkningen. I denna process förvandlades många av stadens centralt belägna kloster till kontor för ministerier och ämbetsverk.³ Religiösa brödraskap

1. Börje Magnusson, *Rom. En konst- och kulturhistorisk vägledning*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 2001, s. 99.

2. Ibid.

3. Gunilla Linde Bjur och Hans Bjur. *Rom. Arkitektur och stad*. Stockholm: Balkong Förlag 2015, s. 143.

upplöstes och fick sina tillgångar indragna.⁴ Kyrkor har också, vid sidan av mängder av profana byggnader, förstörts eller flyttats på grund av stadsomvandling när nya breda gator dragits fram genom äldre tätbebyggda kvarter.

Samtidigt som äldre kyrkor överges till följd av sekularisering och bristande underhåll, byggs fortfarande nya i Roms förorter, där merparten av stadens invånare bor. Det religiösa byggnadsbeståndet i Rom minskar men fylls samtidigt kontinuerligt på. Ett sentida exempel på att man fortfarande bygger nya kyrkor i städernas utkanter är den stora satsningen att bygga 50 nya församlingskyrkor som gjordes inför Jubelåret 2000.⁵ Italien är långt mindre sekulariserat än norra Europa, men även här är det en pågående process.

Kapitlet belyser genom några utvalda exempel olika sätt att ta sig an centralt belägna kyrkobyggnader som har blivit övertaliga och övergivits. Exempelen visar prov på hur omgestaltningar av både små och stora byggnadskomplex i urbana lägen har gett plats åt nya funktioner.

ORATORIO DEL GONFALONE SOM KONSERTSCEN

Oratorio del Gonfalone är ett avsakraliserat 1500-talsoratorium som ligger på via del Gonfalone, precis invid floden Tibern i stadsdelen Ponte. När oratoriet byggdes av brödrskapet Arciconfraternita del Gonfalone 1544 fanns tidigare på platsen ruinerna av en äldre kyrka, Santa Lucia Vecchia. Oratoriet utmärks främst av att interiörens väggar är helt täckta av en freskcykel från det sena 1500-talet, vilken visar passionshistorien.⁶ Målningarna beställdes av kardinalen Alessandro Farnese som var brödrskapet beskyddare. De påbörjades efter att det skurna och förgyllda trätakets kardinalens familjevapen kom på plats 1568. Den fasad

Bild 2. Oratorio del Gonfalone. Foto: Maria Mellgren, 2016.

som möter dagens besökare tillkom i mitten av 1600-talet i samband med en restaurering av både oratoriet och det angränsande församlingshuset.⁷ Brödrskapet upphörde under 1900-talets första år och en annan församling fick därefter under ett par decennier tillgång till oratoriet. I början av 1930-talet

4. Magnusson 2001, s. 98.

5. Gunilla Linde Bjur, "Dio Padre Misericordioso", *Arkitektur* 2007:8, s. 39.

6. Ferruccio Lombardi, *Roma, Chiese, conventi, chiostrì. Progetto per un inventario 313–1925*. Roma: EdilStampa 1993, s. 147. Bland målnarna nämns bland annat Federico Zuccari, Cesare Nebbia och Livio Agresti.

7. Lombardi 1993, s. 147.

lånades byggnaden ut till en präst som intresserade sig för mission och social verksamhet för stadens sophämtare. Oratoriet kom snart att användas som förråd för sophämtarna, något som i förlängningen ledde fram till stängning och avkristnande. Byggnaden räddades dock genom att omvandlas till en musikscen. Initiativet kom från körledaren Gastone Tosato, som organiserade körer för många av stadens kyrkor. 1950 grundade han Coro Polifonico Romano och fann i det övergivna oratoriet en lämplig lokal. Staden restaurerade byggnaden och den öppnades som musikscen 1960. Vid sidan av den musikaliska verksamheten arrangeras även kulturella och vetenskapliga evenemang i det gamla oratoriet, liksom luncher i samarbete med en av stadens restauranger.⁸

Den nuvarande användningen har inneburit ett minimum av ingrepp i den känsliga interiören, vars fresker är i gott skick efter att de konserverades 1999–2000 under ledning av kulturvårdsmyndigheten Soprintendenza per i Beni Artistici e Storici i Rom.⁹ Den ursprungliga utformningen, en sal med rektangulär plan som kantas av väggfasta stolar i trä, utgör tillsammans med de imponerande freskerna inramningen till de konserter och andra arrangemang som ges idag. Salen möbleras med stolar för åhörarna vid konserttillfällena. För att tillmötesgå intresset för freskerna är oratoriet också öppet för bokade visningar fyra dagar i veckan.¹⁰ Med sin nya funktion som konsertscen har byggnaden varit i kontinuerligt musikaliskt bruk sedan 1500-talets slut då sång var en naturlig del av mässan som firades här.

PLATS FÖR UTSTÄLLNINGAR I SALA SANTA RITA

Rom har sedan början av 2000-talet en centralt belägen utställningslokal i kyrkan Santa Rita da Cascia in Campitelli i stadsdelen Sant'Angelo. Kyrkan ligger strax norr om den antika Marcellusteatern men har flyttats dit från sin ursprungliga plats på Kapitoliums sluttning, nedanför kyrkan Santa Maria in Aracoeli. Byggnaden har en mycket gammal historia som sträcker sig tillbaka till cirka år 1000, då den uppfördes på privat initiativ.¹¹ En ombyggnad 1643–1653 gav kyrkan en helt ny skepnad då den medeltida byggnaden formligen uppslukades av den nya. Arbetena avslutades med att arkitekten Carlo Fontana 1655 gav kyrkan en ny barockfasad.¹²

Kyrkan demonterades 1928 i samband med de stora stadsomvandlingsprojekt som genomfördes i Rom under Mussolinis styre. I detta fall gällde det byggandet av den nya via del Mare, en vägsträckning som skulle förbinda staden med havet och som medförde att många medeltida byggnader i Kapitoliums omgivning revs.¹³ Kyrkan återuppbyggdes 1937–40, i sitt 1600-talsutförande och med hjälp av det ursprungliga byggnadsmaterialet. Den lades då på sin nuvarande plats på via Montanara.¹⁴ Brödraskapet som tidigare brukat kyrkan hade dock inte längre intresse av den och 1952 anförtröddes den en annan liten församling som så småningom också lämnade den. Kyrkan avkristnades 1990 och ägarskapet övergick då till Roms kommun. Byggnaden restaurerades noggrant under åren 1999–2003 och återfick då sina in- och

8. Rome Guide (Romguide) *Oratorio del Gonfalone, Roma*.

9. Oratorio del Gonfalone (Fanans oratorium) 2016, *Oratorio del Gonfalone, L'Oratorio*.

10. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Oratorio del Gonfalone*.

11. Mariano Armellini, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*. Roma: Edizioni R.O.R.E. di N. Ruffolo 1942, s. 671.

12. Lombardi 1993, s. 245. Kyrkan uppfördes av den romerska familjen Buccabella och kallades från början San Biagio de Mercato eller de Mercatello, efter en marknad som fanns i närheten. Under påven Alexander VII Chigi (1655–1667) överläts kyrkan till monsignor Giuseppe Cruciani da Cascia som där grundade Comunità dei Casciani, som samlades i brödraskapet Confraternita delle Santissime Spine della Corona di Nostro Signore Gesù Cristo. Senare tilldelades kyrkan namnet Santa Rita da Cascia.

13. Roma Capitale (Roms kommun) 2016, *Roma Capitale – Sito Istituzionale – Sala Santa Rita*.

14. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Rita da Cascia in Campitelli*. Den medeltida kyrkans kampanil och absidfresk är bevarade in situ, den senare skyddad av en liten baldakin.

Bild 3. Santa Rita da Cascia in Campitelli. Foto: Maria Mellgren, 2016.

Bild 4. Sala Santa Rita. Foto: Maria Mellgren, 2016.

Bild 5. Sala Santa Rita. Foto: Ola Wetterberg, 2012.

utvändiga originalkulörer samtidigt som skadade delar rekonstruerades.¹⁵

I februari 2004 öppnades portarna till Sala Santa Rita, ett rum i stadens centrum som är tänkt att rymma kultur och samtidskonst. Föreningar och privatpersoner välkomnas att hyra det före detta kyrkorummet för aktiviteter som utställningar, ljudinstallationer, performancekonst och konserter.¹⁶ Invändigt utmärks kyrkorummet av väggarnas barockarkitektur och det geometriskt mönstrade stengolvet. Högaltaret och altarbarriären är bevarade men inte möbler eller andra konstverk.¹⁷

Det är kommunens enhet för kultur och turism, Dipartimento Attività Culturali e Turismo och den kommunala antikvariska myndigheten Sovrintendenza ai Beni Culturali di Roma Capitale som förvaltar byggnaden och som ansvarar för

verksamheten med stöd av det kommunala bolaget Zëtema Progetto Cultura.¹⁸ Kyrkan Santa Rita har genom historien överlevt flera genomgripande förändringar, inklusive en flytt av byggnaden, och är nu ett utställningsrum i kulturens tjänst disponibelt för stadens invånare.

KYRKA SOM KULTURSKOLA OCH KONSTSCEN

En annan kyrka vars nya verksamhet också ägnas kultur och konst är Santa Maria di Grottapinta. Den lilla kyrkan är belägen på platsen för lämningarna av den antika Pompejsteatern i stadens äldsta delar, på via di Grottapinta i stadsdelen Parione. Kyrkan har ett oklart tidigmedeltida ursprung och kallades ursprungligen San Salvatore in Arco.¹⁹ Den skänktes 1343 till brödrskapet Confraternita della Concezione della Santissima Vergine Maria och

15. Roma Capitale (Roms kommun) 2016, *Roma Capitale – Sito Istituzionale – Sala Santa Rita*.

16. Roma Capitale (Roms kommun) 2016, *Roma Capitale – Sito Istituzionale – Concessione della Sala Santa Rita per eventi e iniziative culturali*.

17. Lombardi 1993, s. 245.

18. Roma Capitale (Roms kommun) 2016, *Roma Capitale – Sito Istituzionale – Sala Santa Rita*.

19. Armellini 1942, s. 468.

gick sedan under det folkliga namnet Santa Maria di Grottapinta.²⁰ Kyrkan stod under lång tid under beskydd av den adliga Orsinifamiljen som bodde i närheten. Familjen genomförde en omfattande ombyggnad 1599, då man kastade om korets placering och gav den en ny fasad. Kyrkan behöll statusen som brödraskapskyrka fram till 1800-talet.²¹ I slutet av århundradet integrerades kyrkan med det närbelägna komplexet Palazzo Orsini Pio Righetti och överläts till ett barnhem för pojkar, Tata Giovanni, som använde den som sin kyrka.²²

När barnhemmet lämnade anläggningen 1926 övergavs kyrkan och då den inte fick någon ny roll utöver förråd, följde en lång tid av förfall vilket till slut ledde till att den var nära att rivas.²³ Kyrkan avkristnades 1986 och kommunen hyrde därefter ut den till en skola för konsthandverk kallad Accademia del Superfluo. För denna verksamhet infogades ett nytt våningsplan för att skapa två våningar i byggnaden. Den gamla kyrksalen utgör byggnadens största, publikt tillgängliga utrymme. Vid ombyggnaden bevarades det takvalv som fortfarande är synligt i interiören. Grundaren av skolan utökade 2004 verksamheten till ett kulturcentrum kallat Centro Studi Cappella Orsini.²⁴ Den avsakraliserade lilla kyrkan rymmer många olika typer av arrangemang, såsom kurser, konstutställningar, konserter, föredrag och presentationer.²⁵

HOTELL I DEN GAMLA KLOSTERSKOLAN

I Rom är många religiösa byggnader stora. Vid sidan av kyrkan finns ofta även kloster, undervisningslokaler, arkiv och bibliotek. På en smal tomt invid

Tibern i stadsdelen Campo Marzio huserar på via di Ripetta hotellet Residenza di Ripetta i den före detta klosteranläggningen Santa Maria del Rosario della Divina Provvidenza. I det stora byggnadskomplexet inrymdes tidigare ett kapell och en kombinerad skola och barnhem för fattiga ogifta kvinnor.²⁶ Verksamheten grundades 1674 och var belägen invid kyrkan Sant'Orsola a Ripetta. Intill denna byggdes klosterskolan Divina Provvidenza och i samband med detta blev kyrkan ett privat oratorium för denna anläggning.²⁷

Klosterskolan utvecklades och växte genom århundradena tack vare ett generöst påvligt stöd, då uppgiften att skydda och utbilda unga kvinnor

Bild 6. Santa Maria di Grottapinta. Foto: Maria Mellgren, 2014.

Bild 7. Cappella Orsini. Foto: Tom Granath, 2012.

20. Lombardi 1993, s. 155. Kyrkans nya namn kom troligen till på grund av att den angränsade till en underjordisk passage, liknande en grotta, bemålad med graffito.

21. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Maria di Grottapinta*.

22. Pro Loco Roma Capitale (Kulturförening i Roms kommun) *La Chiesa di Santa Maria di Grottapinta – Pro Loco di Roma*.

23. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Maria di Grottapinta*; Pro Loco Roma Capitale (Kulturförening i Roms kommun) *La Chiesa di Santa Maria di Grottapinta – Pro Loco di Roma*.

24. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Maria di Grottapinta*.

25. Kulturskolan Cappella Orsini (Orsinikapellet) 2016, *Info Cappella Orsini*.

26. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Maria del Rosario della Divina Provvidenza*.

27. Armellini 1942, s. 393.

ansågs viktig. Det var också anledningen till att anläggningen undgick den italienska statens indragning av kloster 1873. Verksamheten flyttade ut från centrala Rom till stadens utkanter under det sena 1900-talet och därefter omgestaltades byggnadskomplexet för den nuvarande hotellverksamheten. Kapellet avkristnades och omvandlades till det som nu är hotellets konferens- och festsal, kallad Sala Bernini.²⁸ Den fasta inredningen är vitmålad och tunnvalvets takmålning, ett verk av Giacomo Triga, är helt bevarad.²⁹ Fasaden åt gatan är sluten och endast en diskret liten skylt vid ingången samt flaggorna över densamma avslöjar byggandets nya bruk som hotell. Högt upp på fasaden syns kapellsalens stora fönster. Vid omgestaltningen av anläggningen kunde mycket av byggnadens ursprungliga struktur

användas för den nya verksamheten. Flera delar av byggnaden vittnar om dess 1600-talsarkitektur och religiösa arv. De närmare 70 hotellrummen är stora och takhöjden generös. Korridorerna kantas av vida rundbågiga öppningar, såväl mot gården som mot angränsande rum. Den skuggiga och grönskande innergården används för matservering och rekreation. I marknadsföringen lyfter man fram möjligheten av att efter en lång dag kunna retirera till den före detta klosterbyggnaden som en avskild tillflyktsort.³⁰ Ett byggnadskomplex av denna storlek har lämpat sig väl för omvandling till hotell. Befintliga klosterceller har utan större svårigheter kunnat omvandlats till hotellrum, klostergården har blivit en oas att locka gäster med och det stora kyrkorummet lämpar sig väl för festarrangemang.

Bild 8 & 9. Före detta klosteranläggning, idag hotell Residenza di Ripetta. Foto: Maria Mellgren, 2015.

28. Ferruccio Lombardi, *Roma, Le chiese scomparse. La memoria storica della città*. Roma: Fratelli Palombi Editori 1996, s. 161.

29. Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor) 2016, *Santa Maria del Rosario della Divina Provvidenza*.

30. Hotell Residenza di Ripetta, 2016, *Luxurious Hotel Piazza del Popolo – Residenza di Ripetta Roma*.

BUTIKER I AVSAKRALISERAT ORATORIUM

I de butikstäta kvarteren i omgivningarna kring piazza di Spagna mitt i Rom ligger ett avsakraliserat oratorium där romarna har kunnat handla konfektionsvaror sedan 1970-talets början. Den lilla byggnaden Oratorio del Santissimo Sacramento di San Lorenzo in Lucina är belägen på via Belsiana, precis runt hörnet från exklusiva shoppinggatan via dei Condotti. Oratoriet byggdes 1578 av brödraskapet Santissimo Sacramento vid den närbelägna kyrkan San Lorenzo in Lucina för att fungera som ett annex till denna församling.³¹ För Roms invånare blev oratoriet, vid sidan av sin ordinarie verksamhet, under det sena 1800-talet också berömt som konsertlokal för barockmusik. Bakom oratoriet uppförde brödraskapet en byggnad för delar av sin verksamhet. Under senare tid, fram till 1980, har källaren använts för teaterföreställningar. När brödraskapet så småningom lämnade byggnaden avkristnades den och såldes 1970, efter beslut av kardinal Poletti, till ett konfektionsföretag.³² Därefter har byggnaden fungerat som butik.

En större butiklokal är inrymd i den stora oratoriesalen, outhyrd sedan en tid tillbaka, och en mindre butik finns i den gamla kryptan. Den stora salens rektangulära planform och det figurativt bemålade takvalvet från sent 1500-tal är bevarade från byggnadstiden.³³ I övrigt förändrades interiören i början av 2000-talet genom en påkostad butiksinredning för butikskedjan Gherardini. Ett våningsplan delar in salen i två våningar med en spiraltrappa som leder upp till andra våningen.³⁴ I samband med ombyggnaden konserverades också takmålningen, synlig från bottenvåningen genom en stor öppning i det nya golvet.³⁵ I den gamla kryptan huserar en klädbutik med ingång från vicolo Belsiana, på byggnadens långsida.³⁶ Den

Bild 10 och 11. Butikslokaler i Oratorio del Santissimo Sacramento di San Lorenzo in Lucina. Foto: Maria Mellgren, 2015 och 2016.

31. Armellini 1942, s. 409.

32. Lombardi 1993, s. 132.

33. Ibid.

34. Inredningsföretaget Artedil arredamenti (Artedil inredning) 2016, *Artedil arredamenti – Società italiana di interior contract – Gallery*.

35. Restaureringsföretaget Recuperarte, 2016, *Formazione – Recuperarte s.r.l.*

36. Butik Keep Outlet Uomo, 2016, *About us – Keep outlet store – Grandi firme outlet*.

kommersiella användningen märks i sidofasadens skyltfönster som tillhör butiken i kryptan. Oratoriet fick efter avkristnandet samma bruk som den stora majoriteten byggnader i kvarteret och den nya användningen har varat i över 40 års tid.

RESTAURANG I SANTA MARIA DELLA CLEMENZA

I Trasteveres restaurangtäta vindlande gränder är det ända sedan 1960-talet möjligt att in ta en måltid i en liten ombyggd oratoriebyggnad. Oratorio di Santa Maria della Clemenza dell’Arciconfraternita del Santissimo Sacramento uppfördes under tidigt 1600-tal på vicolo del Piede, alldeles intill en av stadsdelens största kyrkor, Santa Maria in Trastevere. I ett kapell i denna kyrka var Brödraskapet av det heliga sakramentet verksam fram till dess att de fick tillgång till oratoriet Santa Maria della Clemenza 1675.³⁷ Om detta berättar inskriften på arkitraven ovanför huvudportalen.³⁸ Ett större uppehåll i verksamheten inträffade då oratoriet år 1870 stängde och först arton år senare, restaurerat och expanderat, återinvigdes för religiöst bruk.³⁹ När brödraskapet upplöstes i början av 1900-talet avkristnades oratoriet och uppläts för sekulärt bruk.⁴⁰

För 50 år sedan omvandlades oratoriet till restaurang. Då hade byggnaden redan stått tom länge.⁴¹ Vid ombyggnaden infogades ett våningsplan som delar den stora salen i två våningar. En trappa leder upp till andra våningen och genom en stor öppning i golvet kommunicerar de båda våningarna med varandra. Övervåningen utgörs i sin helhet av en matsal som indelas i en större och en mindre av en välvd korbåge. Köket på bottenvåningen är inrymt i koret. Invändigt bevaras den rektangulära planformen samt spår av 1700-talsfreskerna.⁴² Dagens inredning härrör från restaurangens tillkomst på

Bild 12. Oratoriet Santa Maria della Clemenza.
Foto: Maria Mellgren, 2016.

1960-talet. Fasaderna har lämnats orörd och under sommarsäsongen kantas den av en uteservering. La Canonica, en sedan länge etablerad trattoria i Trastevere, ligger i en religiös byggnad som med relativt små medel har anpassats till sin nya funktion. Det nya bruket som restaurang ansluter till en av stadsdelens vanligaste verksamheter.

37. Lombardi 1993, s. 299.

38. Restaurang La Canonica (Prästgården) 2016, *La Canonica ristorante, cocktail bar, aperitivo*.

39. Armellini 1942, s. 798.

40. Lombardi 1993, s. 299.

41. Enligt uppgift från restaurangägaren 2016-06-11.

42. Lombardi 1993, s. 299.

Bild 13. Restaurang i Santa Maria della Clemenza. Foto: Maria Mellgren, 2016.

DET KYRKLIGA KULTURARVET I NYA SAMMANHANG

Exemplen visar att även i en stad som Rom, med en stark kyrklig tradition och ett omfattande religiöst kulturarv med höga värden, har kyrkor och andra religiösa byggnader givits nya funktioner. Kyrkorna som lyfts fram i artikeln har blivit övertaliga när församlingen har upplösts eller av andra skäl inte

längre varit intresserad av byggnaden. Inte sällan har kyrkans nya bruk föregåtts av en lång tids förfall och först efter mer eller mindre akuta insatser har byggnaden kunnat räddas undan rivning.

De arkitektoniska lösningarna visar att fasaderna i samtliga undersökta fall har lämnats orörda, så när som på skyltar som informerar om den nya verksamheten. Förändringarna rör alltid interiören.

De invändiga anpassningarna är emellertid också lågmälda. Med små medel har man omvandlat kyrkorummet genom att låta interiörens väggfasta inredning inrama den nya verksamheten, såsom för konsert-, utställnings-, konferens- och festlokaler. I dessa exempel har man utnyttjat den befintliga arkitekturen och gjort få förändringar. Genomgående har takmålningar konserverats och lämnats synliga. Små kyrkor har relativt lätt anpassats till en ny verksamhet men samtidigt har de genomgått den största arkitektoniska förändringen då de fått ett nytt våningsplan infogat i kyrksalen.

Det kyrkliga arvet återspeglas i flera fall i den nya verksamheten där nya benämningar av

lokaler hämtar inspiration ur byggnadens historia, exempelvis kulturskolan Cappella Orsini efter Orsinifamiljen som under lång tid var beskyddare åt kyrkan Santa Maria di Grottapinta. Flera avkristnade kyrkor i Rom har så höga kulturhistoriska värden och är av så stort intresse att de visas för allmänheten. Ibland blir visningar en del av den nya verksamheten, såsom i fallet med Oratorio del Gonfalone.

Exemplen illustrerar hur nya verksamheter av helt olika karaktär har gjort det möjligt att fortsätta bruka och därmed bevara de gamla kyrkomiljöerna. Med nytt innehåll förblir kyrkorna viktiga byggnader i Roms stadslandskap.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- Armellini, Mariano, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*. Roma: Edizioni R.O.R.E. di N. Ruffolo 1942
- Linde Bjur, Gunilla, "Dio Padre Misericordioso." *Arkitektur* 2007:8, 39
- Linde Bjur, Gunilla och Hans Bjur, *Rom. Arkitektur och stad*. Stockholm: Balkong Förlag 2015
- Lombardi, Ferruccio. Roma, *Chiese, conventi, chiostri. Progetto per un inventario 313–1925*. Roma: EdilStampa 1993
- Lombardi, Ferruccio. Roma, *Le chiese scomparse. La memoria storica della città*. Roma: Fratelli Palombi Editori 1996
- Magnusson, Börje, *Rom. En konst- och kulturhistorisk vägledning*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 2001

Elektroniska källor

- Butik Keep Outlet Uomo, 2016, *About us - Keep outlet store - Grandi firme outlet*, <http://www.keepoutlet.com/about-us/> 2016-06-08
- Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor), 2016, *Oratorio del Gonfalone - Churches of Rome Wiki - Fandom powered by Wikia*, http://romanchurches.wikia.com/wiki/Oratorio_del_Gonfalone 2016-07-05
- Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor), 2016, *Santa Maria del Rosario della Divina Provvidenza - Churches of Rome Wiki - Fandom powered by Wikia*, http://romanchurches.wikia.com/wiki/Santa_Maria_del_Rosario_della_Divina_Provvidenza 2016-04-05
- Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor), 2016, *Santa Maria di Grottapinta - Churches of Rome Wiki - Fandom powered by Wikia*, http://romanchurches.wikia.com/wiki/Santa_Maria_di_Grottapinta 2016-07-07
- Churches of Rome Wiki (Roms kyrkor), 2016, *Santa Rita da Cascia in Campitelli - Churches of Rome Wiki - Fandom powered by Wikia*, http://romanchurches.wikia.com/wiki/Santa_Rita_da_Cascia, 2016-06-14
- Hotell Residenza di Ripetta, 2016, *Luxurious Hotel Piazza del Popolo - Residenza di Ripetta Roma*, <http://www.residenzadiripetta.com/hotel.html> 2016-04-05
- Inredningsföretaget Artedil arredamenti (Artedil inredning), 2016, *Artedil arredamenti - Società italiana di interior contract - Gallery*, <http://www.arredamentiartedil.it/realizzazioni-interni> 2016-06-08
- Kulturskolan Cappella Orsini (Orsinikapellet), 2016, *Info - Cappella Orsini*, <http://cappellaorsini.com/info/>, 2016-07-07.
- Oratorio del Gonfalone (Fanans oratorium) 2016, *Oratorio del Gonfalone, L'Oratorio*, <http://www.oratoriogonfalone.com/index.php?ID=5&menu=L'ORATORIO> 2016-07-05
- Pro Loco Roma Capitale (Kulturförening i Roms kommun) *La Chiesa di Santa Maria di Grottapinta - Pro Loco di Roma*, <http://www.prolocoroma.it/chiesa-santa-maria-in-grottapinta> 2016-07-07
- Restaurang La Canonica (Prästgården), 2016, *La Canonica ristorante, cocktail bar, aperitivo*, <http://lacanonicaristorante.it> 2016-06-10
- Restaureringsföretaget Recuperarte, 2016, *Formazione - Recuperarte s.r.l.*, http://www.recuperarte.it/b4_8_gallery+boutique-gherardini-roma.html 2016-06-08
- Roma Capitale (Roms kommun), 2016, *Roma Capitale - Sito Istituzionale - Sala Santa Rita*, <http://www.comune.roma.it/pcr/it/newsview.page?contentID=NEW116418> 2016-06-14
- Roma Capitale (Roms kommun), 2016, *Roma Capitale - Sito Istituzionale - Concessione della Sala Santa Rita per eventi e iniziative culturali*, <http://www.comune.roma.it/pcr/it/newsview.page?contentId=NEW1093457> 2016-06-14
- Rome Guide (Romguide) *Oratorio del Gonfalone, Roma - Rome Guide Hotels in Rome*, Cooperativa Sociale Il Sogno a r.l., <http://www.romeguide.it/oratoriogonfalone/oratoriogonfalone.htm#eventi>, besökt 2016-07-05

Bild 1. I:a majdemonstration. Notera "Religionsfrihet - avskaffa statskyrkan". Foto: Karl Heinz Hernried. Källa: Nordiska museet. Id: NMA.0030692.

SVENSKA KYRKAN – ETT NATIONELLT KULTURMINNE?

Svante Beckman

Den allmänna samhällsutvecklingen har lett till att den särställning som Svenska kyrkan intar till staten numera framstår som i viss mån otidsenlig. Staten bör så långt som möjligt hålla sig neutral i förhållande till trossamfundet.

Regeringens skrivelse 1995:1

...ett reformarbete som garanterar att Svenska kyrkan förblir densamma.

Andra kyrkolagsutskottets betänkande 1995:1

Risken är att hela kyrkolivet betraktas som musealt.

Peter Bexell, *Kyrkans Tidning* 16/1 2014

År 1995 fattade riksdagen ett principbeslut om en genomgripande förändring av relationen mellan staten och Svenska kyrkan.¹ Vid millennieskiftet 2000 genomfördes den ”relationsförändring” som hade förutskickats under en god del av Sveriges moderna politiska historia. ”Kyrkans skiljande från staten” hade varit en huvudpunkt på det socialdemokratiska partiets program mellan 1897 och 1960. Frågan hade utretts i stort sett oavbrutet sedan 1958. I flera centrala avseenden upphävdes år 2000

den statskyrkoordning som Gustav Vasa började införa på reformationsriksdagen i Västerås 1527 och som fick sina huvuddrag genom Valriksdagen 1544, Uppsala mötes beslut 1593 och genom 1686 års kyrkolag. Ordningen reformerades radikalt på 1860-talet, på 1930-talet och omkring 1950. Mätt i mängden ny lagtext skedde den dittills mest genomgripande förändringen av statskyrkoordningen så sent som 1992, bara tre år innan principbeslutet om en relationsförändring fattades.

1. Prop. 1995/96:80. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan.

I flera avseenden kom en statskyrkoordning emellertid att bestå efter millennieskiftet. Att förtydliga i vilka avseenden den består och att förtydliga den framträdande *antikvariska* karaktären hos denna nya statskyrkoordning är huvuduppgiften för detta kapitel. Jag ska avslutningsvis diskutera några principiella och praktiska utmaningar mot den nya ordningen.

RELATIONSFÖRÄNDRING

Det officiella grundmotivet för en förändring av relationen mellan stat och kyrka var en utbredd uppfattning om den rådande ordningens otidsenlighet och dess allmänna svårförenlighet med en mångkulturell och multikonfessionell verklighet. Det fyrtioåriga utredningståget startade, i vilket framhölls att Sverige inte bara hade en medborgarnas religionsfrihet svårförenlig statskyrkoordning. Dessutom hade vi något så stort otidsenligt som en grundlagsfäst statsreligion i kraft av 2 § Regeringsformen och 4 § Successionsordningen. Paragraferna föreskriver konungens och tronföljarnas bekännelse till ”den rena evangeliska tron”.²

Den första stora utredningen om en relationsförändring, 1958 års utredning kyrka–stat, tillsattes av Ragnar Edenman och lämnade sitt slutbetänkande med fyra alternativa huvudlösningar 1968.³ Den följdes upp med en parlamentarisk beredning under ledning av Alva Myrdal.⁴ Beredningens förslag vann varken gehör hos partierna eller i kyrkomötet och 1973 meddelade regeringen Palme att någon proposition inte skulle läggas fram. Nästa etapp i förhandlingarna ledde till ett nytt beredningsförslag 1978, men det avvisades av kyrkomötet.⁵ Den sista utredningsomgången började med

Bild 2. Alva Myrdal. Källa: Dutch National Archives, The Hague, Fotocollectie Algemeen Nederlands Persbureau (ANEFO), 1945–1989. Id: 918-7413.

några motioner på kyrkomötet 1988 som begärde en grundlig utredning om kyrkans ekonomiska och rättsliga förhållanden. Regeringen tillsatte utredningen Ekonomi och rätt i kyrkan (ERK) och utvidgade direktiven till uppdraget att formulera principer och riktlinjer för en relationsförändring. Utredare blev hovrättspresidenten Carl Axel Petri, som hade medverkat redan i 1958 års utredning. I slutbetänkandet 1992 formulerades tre huvudalternativ.⁶ Efter remisser och underhandlingar tillsattes en ny parlamentarisk utredning, Kyrkoberedningen, med huvuduppgiften att ena staten och kyrkan om

2. Sören Ekström, *Makten över kyrkan: Om Svenska kyrkan, folket och staten*. Stockholm: Verbum, 2003, s. 92. Boken innehåller en översikt av hela utredningsförloppet och ger en initierad bild av processen från slutet av 1980-talet, där Ekström själv hade en framträdande roll i sin egenskap av Svenska kyrkans generalsekreterare.

3. SOU 1968:11. *Svenska kyrkan och staten: Slutbetänkande* (XI).

4. SOU 1972:36. *Sambälle och trossamfund: Slutbetänkande*.

5. SOU 1978:1. *Stat – kyrka: Ändrade relationer mellan staten och svenska kyrkan*.

6. SOU 1992:9. *Ekonomi och rätt i kyrkan*.

en relationsförändring. Utredningen hade Carl Axel Petri som ordförande. Till skillnad från de föregående beredningarna lyckades Kyrkoberedningen med sin uppgift.

I Kyrkoberedningens slutbetänkande *Staten och trossamfundet* framhölls principen om statens neutralitet i trosfrågor som central: ”Staten har i ett modernt samhälle inte någon anledning att särskilt gynna ett visst trossamfund. Tvärtom bör staten så långt som möjligt förhålla sig neutral i förhållande till de olika trossamfundet.”⁷ Principen definierade inte bara det önskvärda religionspolitiska tillståndet utan även en riktlinje för hur en relationsförändring stat–kyrka kunde berättigas.

I slutförhandlingen kom principen om statens neutralitet i trosfrågor att vägas mot flera andra synpunkter. Hit hörde att relationsförändringen skulle vara ekonomiskt neutral för Svenska kyrkan, för staten och skattebetalarna, principen att en bred enighet måste råda mellan och inom parterna och Svenska kyrkans önskan att få sin grundläggande identitet bekräftad i lag. Avvägningen hade två huvudsakliga motiveringar. Den ena var den långa historiska förbindelsen mellan stat och kyrka i Sverige. Den andra var kyrkomötets och riksdagens tveksamhet inför upprottet.

Som framgår av ingresscitaten från Andra kyrkolagsutskottets tillstyrkan av regeringsförslaget om en relationsförändring vid kyrkomötet 1995 bedömdes förslaget ge garantier från statens sida att Svenska kyrkan efter relationsförändringen ”förblir densamma”. En talande detalj är att utskottet ville överväga att den kyrkoavgift som enligt förslaget skulle ersätta kyrkoskatten även fortsättningsvis kunde kallas ”skatt”, synbarligen för att med symboliska medel lugna kyrkomötet om att Svenska kyrkan även efter relationsförändringen skulle

bestå som en offentlig samhällsinstitution.⁸ Mindre synlig är kompromissens hänsyn till motståndet inom riksdagspartierna. Genom Göran Perssons memoarer 2007 har splittringen inom regeringen blivit offentlig.⁹ Hade Persson blivit partiordförande och statsminister lite tidigare än han faktiskt blev, hade han möjligen avstyrat relationsförändringen. Dåvarande försvarsministern Thage G. Peterson uppger att reformen i riksdagen baserades på en överenskommelse mellan statsminister Ingvar Carlsson och centerpartiets ordförande Olof Johansson, men att den senare ”inte hade sitt parti med sig”.¹⁰

Principbeslutet 1995 följdes upp av ytterligare förhandlingar, en lång rad utredningar och nya lagar. Uppgörelsen mellan staten och Svenska kyrkan, ”paketet” senare kallat, innehöll följande huvudpunkter, som alla kom att regleras i lag eller avtal:

1. Svenska kyrkan och övriga trossamfund ges i Lag om trossamfund en ny lagskyddad juridiskt självständig status som ”trossamfund.” Kyrkan upphör att vara en del av det allmänna. Medborgarnas tvingande medlemskap till den kyrkliga kommunen avskaffas. Församlingarnas status som kommuner med beskattningsrätt försvinner. Principen om statens neutralitet i trosfrågor fastställs.

2. Genom Lag om Svenska kyrkan fastställer riksdagen de historiskt etablerade grunddragen i samfundets ställning som evangelisk-lutherskt trossamfund, samfundets organisationsstruktur samt dess verksamhetsmål – fira gudstjänst, läro-uppgiften, mission och diakoni – inklusive dess roll som ”öppen folkkyrka” verksam över hela landet.

3. All den av Svenska kyrkan dittills disponerade offentliga kyrkliga egendomen överförs till det fria samfundet. Kyrkoberedningens uppskattning av förmögenhetens storlek 1990 var 30 miljarder

7. SOU 1994:42. *Staten och trossamfundet*, s. 133.

8. Andra kyrkolagsutskottets betänkande 1995:1. Beteckningen ”kyrkoskatt” infördes 1962, tidigare hette den ”kyrkoavgift”.

9. Göran Persson, *Min väg, mina val*. Stockholm: Bonnier, 2007. Jfr Hasse Boström, ”Göran Persson ångrar skilsmässan från staten”. *Dagen* 2007-10-24.

10. Intervju i *Dagen* 2007-10-24. Det var 27 av de 69 centerpartiledamöterna av kyrkomötet 1995 som reserverade sig mot principbeslutet. Se Sören Ekström, *Svenska kyrkan. I går, i dag, i framtiden*. Svenska kyrkan, 2016, s. 158.

kronor.¹¹ Gamla juridiska oklarheter om ägandet av kyrkorna undanröjs och kyrkorna blir huvudsakligen församlingens egendom. En 10-årig skattebefrielse för de så kallade prästlönstillgångarna avsåg att ge det nya samfundet ett ekonomiskt startbidrag.

4. Kyrkoskatten omvandlas till en kyrkoavgift på samma nivå och med samma beräkningsprinciper som kyrkoskatten. Tillhöriga är enligt lag skyldiga att erlagga kyrkoavgiften och uppbörden sköts utan kostnad för Svenska kyrkan av Skatteverket i samband med den allmänna inkomstbeskattningen.

5. Genom församlingar och lokala kyrkliga samfälligheter blir Svenska kyrkan huvudman för all begravningsverksamhet utom i Stockholm och Tranås.

6. Genom lagfäst *kyrkoantikvarisk ersättning* får Svenska kyrkan 460 miljoner kronor per år av staten för de ”antikvariska överkostnader” som följer av Kulturminneslagens (senare Kulturmiljölagen) inskränkningar av Svenska kyrkans förfoganderätt över sina kyrkobyggnader, kyrkotomter och kyrkliga inventarier, i enlighet med KML kapitel 4. Denna lag från 1988 skulle alltså gälla också efter relationsförändringen.

7. Genom ett avtal mellan staten och Svenska kyrkan klargörs att samfundet åtar sig att, med erforderlig antikvarisk kompetens, axla rollen som förvaltare av det nationella kyrkliga kulturarvet, ”den största delen av vårt kulturarv”, som ”tillhör hela folket”, samt att hålla kyrkorna tillgängliga för allmänheten i minst samma utsträckning som tidigare.

8. När det gäller begravningsverksamheten och de kyrkoantikvariska uppgifterna är Svenska kyrkan fortsatt underordnad offentlighetsprincipen och Arkivlagen avseende skyldigheten att arkivera sina handlingar och fritt låta allmänheten ta del av dem.

9. En avvikande, oavsiktlig och officiellt oredovisad punkt i ”paketet” var att grundlagens föreskrift om monarkens och tronarvingarnas skyldighet att bekänna sig till ”den rena evangeliska tron” lämnades oförändrad, trots att Kyrkoberedningen föreslagit att den skulle strykas.¹²

Utanför de centrala delarna av överenskommelsen fanns också några mindre punkter där Svenska kyrkans offentlighetsliga status vidarefördes. Det gäller bland annat rätten att förrätta vigslar och skyldigheten att inom totalförsvaret vidta beredskapsåtgärder när det gäller begravingar och kyrkliga kulturminnen.¹³

Jag ska diskutera dessa nio huvudpunkter, först med utgångspunkt i frågan om statskyrkosystemet upphört eller består, sedan med utgångspunkt i frågan om en historisering och ”musealisering” av relationen mellan kyrka och stat, en process som också delvis spiller över på en musealisering av Svenska kyrkan.

HAR STATSKYRKOORDNINGEN UPPHÖRT?

När det gäller relationsförändringens nio huvudpunkter är det i första punkten otvetydigt att statskyrkosystemet ersatts med något nytt. Svenska kyrkan är inte längre formellt en offentlighetsreglerad del av det allmänna utan ett självständigt, enskilt trossamfund bland andra. Statens neutralitet i trosfrågor fastställs. I den nionde punkten, den bibehållna 4 § i Successionsordningen (och den ännu gällande 2 § RF 1809), är det lika otvetydigt att ett statskyrkosystem grundlagsmässigt består genom statschefens och tronarvingarnas skyldighet att tillhöra den rena evangeliska tron, en tro som därmed förblir en del av det svenska statsskicket. Övriga punkter innebär att en statskyrkoordning består i olika grad och mening.

11. SOU 1994:42, s. 153.

12. Successionsordningens föreskrift i § 4 följer av övergångsbestämmelserna till 1974 års regeringsform (punkt 40) som innebär att 2 § i 1809 års regeringsform fortfarande är i kraft. Paragrafen föreskriver att monarken måste bekänna sig till ”den rena evangeliska tron enligt den Augsburgska bekännelsen.”

13. Georg E. Landberg, ”Svenska kyrkans rättsliga ställning. Offentlig, privat eller något annat”. Examensarbete. Juridiska institutionen vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet 2003, s. 31–33. Därutöver kan nämnas det bistånd Svenska kyrkan får från Statistiska centralbyrån för att beräkna den inomkyrkliga omfördelningen av resurser.

Lagen om Svenska kyrkan

Lagen om Svenska kyrkan är den principiellt egendomligaste både ur synpunkten att Lagen om trossamfund avser att tillförsäkra Svenska kyrkan en ställning som ett från staten frigjort självbestämmande trossamfund och i skenet av principen om statens neutralitet i trosfrågor i samma lag. Hur kan ett samfund vara självbestämmande och fristående från staten om dess tro, organisation och verksamhetsmål fastställs genom en av riksdagen stiftad lag? På kyrkomötena efter år 2000 har denna egendomlighet diskuterats flera gånger. Motioner har väckts om att ersätta Lagen om Svenska kyrkan med ett fördrag mellan staten och kyrkan. Berörda utskott brukar avslå motionerna med hänvisning till att lagen ingår i 1990-talets framförhandlade paketlösning.¹⁴ Det var Svenska kyrkans företrädare som önskade sig denna lag eftersom den bedömdes vara nödvändig för att övertyga kyrkomötet om att gå med på en relationsförändring.¹⁵ Den kan ses som en i första hand inomkyrkligt motiverad garanti för att Svenska kyrkan ”förblir densamma” och en försäkring om att det symbiotiska förhållandet mellan stat och kyrka skulle bestå.¹⁶

Förutom att lagen reglerar bekännelsen, organisationen och verksamheten fastställer den principen om att det enskilda samfundet Svenska kyrkan förblir ”en öppen folkkyrka” och att den skall bedriva verksamhet i alla delar av landet. Den ”öppna folkkyrkan” är en mångformig teologisk och kyrkopolitisk idé.¹⁷ Bland mycket annat var den uttryck för att Svenska kyrkan inom ramen för statskyrkoordningen måste förstås som en ”kyrka öppen för alla”, inte bara för troende lutheraner och egna

medlemmar, utan för alla medborgare oavsett konfession, alltså en *nationell medborgarkyrka*, snarare än en kyrka för ett specifikt evangeliskt trossamfund.¹⁸ Principen kan ses som uttryck för de många försöken att mildra konflikten mellan statskyrkoordning och religion. Genom den så kallade Religionsfrihetslagen 1951 hade det blivit möjligt att utträda ur trossamfundet Svenska kyrkan utan att inträda i något annat samfund. Ur den kyrkliga kommunen (församlingen) kunde dock ingen utträda före år 2000. Tillhörighet och skattskyldighet till Svenska kyrkan som offentligrättslig kommun kunde ingen undandra sig. I den Myrdalska utredningen kan man hitta ansatser till ett folkkyrkligt principförsvar för statskyrkoordningen i termer av en offentlig serviceinstitution för att tillmötesgå medborgarnas religiösa behov.¹⁹ Jag menar att Lagen om Svenska kyrkan kan tolkas som att parternas enats om att denna dubbelhet i Svenska kyrkans identitet som evangeliskt trossamfund och som nationell medborgarkyrka skulle bestå.

Lagens förskrift om att Svenska kyrkan skall bedriva verksamhet i alla delar av landet understryker den bestående rollen som rikstäckande nationell medborgarinstitution som inga andra samfund kan tilldelas eller göra anspråk på. På ett, för många av riksdagens lagstiftare möjligen obegripligt sätt, flaggar den också för den så kallade ”territorialprincipen”, att Svenska kyrkan inte är, som frikyrkosamfundet, en rörelseorganisation eller en av medlemmarna skapad förening, utan att den, likt stat och kommun, är territoriellt definierad som en del av en rikstäckande offentlig samhällsordning. Formuleringarna i 1996 års Lag om Svenska kyrkan

14. Svenska kyrkan. Kyrkomötet. Kyrkorättsutskottets betänkande 2013:7.

15. Se Sören Ekströms översikt ”Principer för skiljandet mellan stat och kyrka”. Kulturutskottet 2008-12-03. (<http://media.wp.sorenekstrom.se/2014/06/KUforedrag>). En stor majoritet av församlingarna liksom Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund hade i remissen på Kyrkoberedningens förslag 1994 ställt sig avvisande till den föreslagna relationsförändringen. Ds 1995:34. *Remissammanställning. Kyrkoberedningens slutbetänkande Staten och trossamfundet* (SOU 1994:42).

16. Andra kyrkolagsutskottets betänkande, 1995:1.

17. För en översikt se Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2004.

18. SOU 1994:42, s. 48.

19. SOU 1972:36, s. 51ff.

har senare modifierats för att mildra intrycket att det är riksdagen som bestämmer över Svenska kyrkans identitet som trossamfund. Så länge denna lag består, består också en central del av en formell statskyrkoordning. Idén att riksdagen i lag skulle fastställa huvuddragen av något annat samfunds tro, organisation och verksamhet än Svenska kyrkans vore otänkbart. Genom denna lag består alltså även den del av den gamla statskyrkoordningen som identifierar Svenska kyrkan som en nationell medborgarkyrka.

Den kyrkliga egendomen

Att den offentliga av kyrkan disponerade egendomen skulle överföras till det enskilda samfundet Svenska kyrkan vid relationsförändringen var i utrednings- och förhandlingssammanhanget på 1990-talet inte kontroversiellt. Detta följde av principen om att Svenska kyrkan skulle gå ekonomiskt skadeslös ur relationsförändringen, som förhandlingarna inom Kyrkoberedningen hade att utgå från.²⁰ I det långa utredningsperspektivet hade frågan politiskt avgjorts redan 1968 i Olof Palmes direktiv till den Myrdalska utredningen. Där utslöt han den föregående utredningens alternativ D, som innebar att den offentliga kyrkliga egendomen vid en skilsmässa skulle behållas av staten, precis som det stått i socialdemokratins partiprogram i alla år före 1960.²¹ Palme föreskrev en ”generositet” gentemot Svenska kyrkan vid en skilsmässa och kunde luta sig mot kyrkastatutredningens siffror, som visade att egendomen bara gav en årlig avkastning på 25 miljoner kronor, att jämföra med kyrkans totala intäkter 1967 på omkring 600 miljoner kronor.²² I skenet av dessa

storleksordningar kunde staten kosta på sig att vara generös. I stat-kyrkautredningen 1978 hade en utgångspunkt för förhandlingarna varit att en relationsförändring inte skulle vara till ekonomisk nackdel för Svenska kyrkan.²³ Kyrkoberedningens princip om ekonomisk neutralitet var sedan länge knäsat i utredningsprocessen.

Att staten till ett enskilt samfund överlämnade en förmögenhet, som bokföringsmässigt uppgick till 30 miljarder i början på 1990-talet²⁴, är förvisso inte något uttryck för neutralitet och likabehandling av samfunden. Men det var inte heller meningen. Överenskommelsen om relationsförändringen innebar att Svenska kyrkan skulle förbli ekonomiskt intakt, det vill säga att den gamla ekonomiska kyrkoordningen skulle bestå när den offentlighetsliga statskyrkoordningen upphävdes. För att samtidigt upprätthålla de bägge principerna om Svenska kyrkans skadeslöshet och relationsförändringens ekonomiska neutralitet för staten, fick Kyrkoberedningen, med tanke på den massiva överföringen av offentlig kyrklig egendom till det fria samfundet Svenska kyrkan, anlägga ett speciellt äganderättsligt och bokföringstekniskt perspektiv. Det innebar i korthet att den kyrkliga egendomen i privaträttslig mening måste anses tillhöra Svenska kyrkan och att den som offentlig egendom betraktad historiskt inte disponerats för andra ändamål än Svenska kyrkans verksamhet.

Frågan om vem eller vad som i privaträttslig mening var ägare till den statskyrkliga egendomen har haft en framskjuten plats i alla de tre stora utredningsomgångarna sedan 1958. 1958 års utredning lutade åt att frågan var oavgörbar med

20. Ekström, ”Principer för skiljandet mellan stat och kyrka”, 2008; Inger Davidsson et al, ”Trygga kyrkans kulturminnesvård”, *Dagens Nyheter* 2009-09-07.

21. SOU 1972:37. *Sambälte och trossamfund*. Bilaga 1–19. ”Direktiv till 1968 års beredning om stat och kyrka”, s. 217–220. Partistyrelsen hade föreslagit punktens avskaffande i Arbetarrörelsens efterkrigsprogram 1944, men röstades ner av partikongressen. Se Daniel Alvinger, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973*. Göteborg: Församlingsförlaget, 2006.

22. SOU 1968:11, s. 206f.

23. SOU 1978:1, s. 113.

24. SOU 1994:42, s. 153.

hänsyn till alla förändringar av ägande- och kyrkorättsliga regelverk som ägt rum under statskyrkans långa historia.²⁵ Den Myrdalska utredningen lutade åt att den kyrkliga egendomen väsentligen tillhörde lokalsamhället med argumentet att den byggts och förvaltats med hjälp av kyrkoskatten.²⁶ På 1990-talet ägnade ERK-utredningen stor möda åt att visa att den statskyrkliga egendomen väsentligen måste förstås som ägd av kyrkan, främst av församlingarna.²⁷ Detta banade även väg för att riksdagen kunde undanröja den rättshistoriskt mångtydiga frågan om vem som ägde kyrkorna. Vid relationsförändringen blev huvudsakligen församlingarna kyrkornas ägare.²⁸ Utredningen bidrog också med äganderättsliga argument för att den kyrkliga egendomen skulle följa med Svenska kyrkan vid relationsförändringen även om denna avsikt varit politiskt avgjord sedan 1968. Härigenom dämpades intrycket av att överföringen av den kyrkliga egendomen innebar en radikal särbehandling av Svenska kyrkan. Om denna redan i allt väsentligt redan ägdes av kyrkan kunde detta tolkas som att någon överföring av offentlig egendom till ett enskilt samfund inte ägde rum, givet en rättslig identitet mellan Svenska kyrkan inom statskyrkoordningen och Svenska kyrkan som fritt trossamfund. I vidare bemärkelse var det just denna identitet som Svenska kyrkan av inomkyrkliga skäl var mycket angelägen om att framhålla.

Kyrkoavgiften

Uppgörelsens fjärde punkt rörde växlingen av kyrkoskatt till kyrkoavgift. Kyrkoavgiften utgör cirka 1 procent av medlemmarnas till kommunal inkomstskatt taxerade inkomst och är Svenska kyrkans största inkomstkälla (13,2 miljarder kronor 2015²⁹).

Förlusten av beskattningsrätten följde med avskaffandet av kyrkans rättsliga status som del av det allmänna. Man kan också formulera det omvänt. Genom att medborgarnas tvingande medlemskap i kyrkokommunen upphörde förlorade kyrkan beskattningsrätten. Denna rätt förutsatte att ingen kunde lämna kyrkokommunen. Förmodligen har majoriteten av alla dem som sedan 1951 utträtt ur trossamfundet Svenska kyrkan varit omedvetna om att de, trots detta, kvarställt som skattskyldiga medlemmar av den offentligrättsliga Svenska kyrkan, om än med reducerad skatteplikt. Kyrkomötet 1995 ville visserligen att själva beteckningen ”skatt” skulle behållas, synbarligen för att markera att Svenska kyrkan förblev en del av den nationella, offentliga samhällsordningen, om än inte längre i statskyrkoordningens formella bemärkelse.³⁰ I tre avseenden innebär växlingen dock att tydliga element av en statskyrkoordning består.

Det första är den lagreglerade skyldigheten för medlemmar att betala kyrkoavgift. Inget annat samfund och inte heller någon annan enskild organisation eller förening åtnjuter ett sådant lagskydd av sina medlemsavgifter.

Det andra är att staten, genom Skatteverket, åtar sig att utan kostnad för Svenska kyrkan sköta uppbörderna av kyrkoavgiften och distribuera den till församlingarna. Skatteverkets beräkning av värdet av subventionen är 110 miljoner kronor/år. Inget annat samfund åtnjuter denna favör. Däremot sköter Skatteverket numera, mot betalning, uppbörderna av medlemsavgifter även åt fyra andra samfund.³¹ Någon tidsgräns för subventionen och för den förvaltningsmässiga symbiosen mellan stat och kyrka genom Skatteverket sattes inte ut.

25. SOU 1967:46. *Kyrklig egendom. Skattefrågor. Prästerskapets privilegier*, s. 37–222.

26. SOU 1972:36, s. 18.

27. SOU 1992:9, s. 369–384.

28. Prop. 1997/98:116. Staten och trossamfundet. Bestämmelser om Svenska kyrkan och andra trossamfund.

29. Svenska kyrkans årsredovisning, 2015.

30. Andra kyrkolagsutskottets betänkande, 1995.

31. Uppgifterna kommer från Skatteverkets informationsavdelning. E-post 2016-09-28.

I det tredje och viktigaste avseendet består statskyrkoordningen genom att kyrkoavgiften ur medborgarnas synpunkt framträder och behandlas som en skatt. Det ekonomiska, politiska och symboliska värdet för Svenska kyrkan av att få kyrkoavgiften indriven i samband med och som en skenbar del av den allmänna inkomstbeskattningen, kan bedömas vara långt mycket större än värdet av den direkta subventionen på 110 miljoner kronor/år. Politiskt och symboliskt framträder därigenom Svenska kyrkan inför skattebetalarna som en bestående del av den offentliga samhällsordningen. Det stora ekonomiska värdet visar sig indirekt var fjärde år i samband med kyrkovalen. När medborgarna härigenom påminns om sitt medlemskap i Svenska kyrkan sker en kraftig ökning av antalet anmälningar om utträde.³² Man kan på goda grunder anta att en avsevärd del av Svenska kyrkans medlemmar är omedvetna om sitt medlemskap och medlemsavgiftens storlek.

De kyrkliga handlingarnas offentlighet

Enligt Lagen om Svenska kyrkan lyder de delar av Svenska kyrkans handlingar som rör begravningar och hanteringen av kyrkoantikvarisk ersättning under Arkivlagen och offentlighetsprincipen. I dessa avseenden behåller Svenska kyrkan en offentlig-rättsligt reglerad status. På eget initiativ har Svenska kyrkan beslutat att Svenska kyrkans handlingar i sin helhet skall vara allmänt tillgängliga enligt samma principer som gällde innan relationsförändringen.³³ Man markerar därigenom sin önskan att bibehålla kyrkans karaktär av offentlig institution.

Begravningsverksamheten

Genom principbeslutet 1995, senare utredd och fastställd genom Begravningslagen 1998, blev Svenska kyrkan genom sina lokala församlingar och kyrkliga samfund huvudman för all begravnings-

verksamhet utanför Tranås kommun och Stockholms stad. Begravningsverksamhet är ett offentligt åtagande, en skyldighet för det allmänna. Det kyrkliga huvudmannskapet för huvuddelen av verksamheten har därför innebörden att Svenska kyrkan tilldelas samma offentliga ansvarsuppgifter som man (bortsett från i Tranås och Stockholm) hade inom ramen för statskyrkoordningen. Genom uppgörelsen om begravningsverksamheten består alltså en väsentlig del av den gamla statskyrkoordningen.

Begravningsavgiften är en skatt som alla medborgare betalar och den uttas som en procentsats (i genomsnitt cirka 0,24 procent) av den till kommunal beskattning taxerade inkomsten. Uppbörderna sker genom Skatteverket och administreras av Kammarkollegium, som å statens vägnar årligen fastställer avgiftens nivå. Detta sker efter att man har granskat kostnadsberäkningar från de två kommunala och de 631 (år 2016) lokala kyrkliga huvudmännen. Begravningsverksamheten är Svenska kyrkans största offentligt finansierade inkomstkälla och uppgår 2016 till cirka 4 miljarder kronor.³⁴

I den långa utredningshistorien har frågan om Svenska kyrkan vid en relationsförändring skulle behålla begravningsverksamheten eller överlämna den till kommunerna diskuterats ingående. Den Myrdalska utredningen 1972 var tydlig med att de två stora civila samhällsuppgifterna i den dåvarande ordningen, folkbokföring och begravningsverksamhet, av principiella religionsfrihetsskäl inte borde kvarstå hos Svenska kyrkan vid en skilsmässa. Kommunerna skulle bli huvudman för begravningarna.³⁵ Även i 1978 års förslag skulle kommunerna vara huvudmän för begravningsverksamheten, men församlingarna skulle regelmässigt kunna engageras som utförare.³⁶ Före den sista utredningsomgången beslutade riksdagen att flytta

32. Preliminär månadsstatistik för aktiva in- och utträden. Källa: Svenska kyrkan.

33. Kyrkoordning för Svenska kyrkan 2017-01-01, kap. 53.

34. Uppgifterna kommer från Skatteverkets informationsavdelning. E-post 2016-09-28.

35. SOU 1972:36, s. 82–87.

36. SOU 1978:1, s. 53–59.

folkbokföringen till Skatteverket. I uppgörelsen om begravningsverksamheten kom praktiska och historiskt-symboliska skäl att tala för att Svenska kyrkan skulle behålla begravningsansvaret.

Kyrkoantikvarisk ersättning och den bevarade kulturminneslagen

Att Svenska kyrkan vid en separation från staten skulle behålla sina kyrkor, kyrkplatser och kyrkliga inventarier hade förordats av 1958 års utredning, av den Myrdalska utredningen och stat–kyrkaförhandlingarna 1978. Enstaka principiella invändningar mot detta kan vi tidigt finna hos företrädare för kulturminnesvården. I remissvar på den Myrdalska utredningen 1972 från den stora museiutredningen MUS 65 och från Riksantikvarieämbetet pekade man på en konflikt mellan den självständiggjorda Svenska kyrkans roll som trossamfund och rollen som förvaltare av ett mycket stort antal kulturhistoriskt värdefulla kyrkor. MUS 65 föreslog ett kommunalt ägande av kyrkorna.³⁷ Även om problemet med ansvaret för kyrkligt övertaliga kulturhistoriskt värdefulla kyrkor berörts i tidigare statliga och kyrkliga utredningar gavs frågan ingen vikt i Kyrkoberedningen 1994 eller i regeringens principförslag 1995. Vaga tankar i det äldre utredningsmaterialet om att staten skulle ta ansvar för dessa kyrkor fördes aldrig vidare och skulle ur Kyrkoberedningens synpunkt ha skapat problem med principen att relationsförändringen skulle vara ekonomiskt neutral för staten. Något mandat att föreslå ett utvidgat statligt ägande av övertaliga kyrkor hade man inte. I utredningen *Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven* (SOU 1997:43) menade man att det inte fanns något övertalighetsproblem att tala om.³⁸ Det var först tio år efter relationsförändringen som frågan åter kom på bordet.

Att staten vid en skilsmässa skulle ge någon form av bidrag till det kulturhistoriskt motiverade kyrko- underhållet var däremot tidigt klart. Magdalena Hillström har analyserat den långa vägen fram till riksdagsbeslutet om *kyrkoantikvarisk ersättning* 1998, senare infogad som § 16 och följande i Kulturmiljölagens kapitel 4.³⁹ Här ska jag först inrikta mig på hur den kyrkoantikvariska ersättningen (KAE) ska förstås i ljuset av frågan om statskyrkosystemets fortbestånd.

I frågan om den kyrkliga egendomen i allmänhet lutade ERK och Kyrkoberedningen åt att denna väsentligen borde förstås som Svenska kyrkans historiskt etablerade egendom i privaträttslig mening. När det gäller kyrkobyggnaderna finns fyra huvudinriktningar i synen på ägandet. (A) Enligt Lagen om trossamfund äger Svenska kyrkan genom sina församlingar kyrkorna. (B) I avtalet mellan staten och Svenska kyrkan från år 2000 fastslås att ansvaret för att bevara de kulturhistoriskt värdefulla kyrkorna delas mellan Svenska kyrkan och staten. (C) I regeringens principförslag 1995 fastläggs principen att kyrkorna betraktade som kulturarv ”tillhör hela Svenska folket” och ”är hela samhällets egendom”.⁴⁰ (D) Den fjärde huvudriktningen när det gäller ägande är att staten genom Kulturminneslagen kapitel 4 lagfäst en omfattande kulturhistoriskt motiverad inskränkning av ägarnas förfoganderätt över kyrkorna. I 2 § föreskrivs att alla Svenska kyrkans (ca 3.400) kyrkor skall bevaras och vårdas så att deras ”utseende och karaktär inte förvanskas” och i 3 § att alla väsentliga förändringar av kyrkor uppförda före 1940 (ca 2.700) kräver länsstyrelsens (ursprungligen Riksantikvarieämbetets) godkännande. Jag menar att förarbetenas försök att upphäva den uråldriga oklarheten om vem som äger kyrkorna misslyckades och att oklarheterna i stället vidarefördes i en ny fyrhövdad form som innebär att kyrkorna samtidigt

37. SOU 1974:9. *Sambälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttrandena över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. Utarbetad inom utbildningsdepartementet*, s. 306.

38. SOU 1997:43. *Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven*, s. 138.

39. Om bakgrunden till KAE, se Magdalena Hillström kapitel 9 i denna antologi.

40. Prop. 1995/96:80. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan.

ägs (1) av Svenska kyrkan, (2) av Svenska kyrkan och staten gemensamt, (3) av svenska folket och (4) av staten.

I Kyrkoberedningen argumenterade man för att kulturminneslagens inskränkningar av förfoganderätten måste kompenseras med ett statligt bidrag till kyrkounderhållet för att inte uppfattas som illegitima av församlingarna.⁴¹ Detta var ett av huvudmotiven för ett årligt statligt bidrag till Svenska kyrkan som utredningen framförde. Tidigare hade Statskontoret på ERK-utredningens uppdrag gjort en beräkning av de kulturhistoriskt motiverade kostnaderna för kyrkounderhållet. Statskontoret kom fram till att dessa uppgick till 400 miljoner kronor per år i 1990 års penningvärde.⁴² Det är från denna utredning som summan 460 miljoner kronor/år i riksdagsbeslutet om *kyrkoantikvarisk ersättning* 1998 stammar. Summan utgör i dagsläget ungefär hälften av statens sammanlagda utgifter för kulturmiljövård och betalas i sin helhet ut till Svenska kyrkan centralt, som fördelar den. Det bör noteras att ersättningen inte är knuten till kyrkobyggnaderna som sådana. Den utgår endast till av Svenska kyrkan ägda kyrkor. Säljs en kyrka följer lagskyddet med, men inte rätten till kompensation för inskränkning i förfoganderätten eller för överkostnader. Inga andra samfund har lagstadgad rätt till ekonomiskt bidrag för att upprätthålla sina kulturhistoriskt värdefulla gudstjänstlokaler.

Storleken av Statskontorets beräkning av de antikvariska överkostnaderna var troligen överraskande. Någon sådan beräkning hade aldrig gjorts tidigare. Inom statskyrkoordningen betalades nästan allt underhåll av församlingskyrkorna med kyrkoskatten inklusive bidrag från inomkyrkliga utjämningsystem och det fanns ingen anledning att försöka skilja ut den del av underhållskostnaderna

som utgjordes av särkostnader till följd av KML. Fattiga församlingar hade kunnat få bidrag från Kyrkofonden om byggnadsunderhållet var för betungande. Större statliga antikvariskt motiverade bidrag hade i stort sett bara kommit ifråga när det gäller domkyrkorestaureringar.⁴³

När Kyrkoberedningen resonerade om ett statligt bidrag till kyrkounderhåll infogades den specifika antikvariska hänsynen i ett större sammanhang:

Enligt vår mening kan grunden för ett samhällsstöd formuleras utifrån tanken att detta stöd ska ge församlingarna en ekonomi som är tillräckligt god för att garantera kyrkobyggnadernas bestånd. Som motprestation till sådant stöd får Svenska kyrkan utföra underhållet enligt de specialiserade krav som följer av Kulturminneslagens bestämmelser. Samhällets förstahandsintresse i fråga om kyrkounderhållet gäller emellertid inte denna fråga, även om den givetvis har en hög angelägenhet. Förstahandsintresset avser i stället bevarandet och fortlevandet i sig av kyrkobyggnaderna. Därför blir det också naturligt att knyta samhällsstödet till dessa faktorer.⁴⁴

Men så blev det inte. Staten var inte intresserad av att binda sig vid ett ansvar för kyrkornas bevarande i allmänhet.⁴⁵ Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet underströk att ersättningen inte fick uppfattas som ett bidrag till verksamhet, utan som en ersättning för kostnader betingade av kulturhistoriska hänsynstaganden.⁴⁶

Med avseende på kyrkor, kyrkplatser och kyrkliga inventarier består alltså en statskyrkoordning såtillvida att (1) staten genom Kulturmiljölagen behåller kontrollen över kyrkornas förändring, att (2) staten som företrädare för ”hela svenska folket” och ”hela samhället” behåller den ideella äganderätten till kyrkorna betraktade som nationellt kulturarv och att (3) att staten genom KAE substantiellt bidrar till

41. SOU 1994:42, s. 129.

42. SOU 1992:9. Bilaga 1. Statskontoret. ”Förvaltning av kyrkans kulturhistoriska arv”, s. 415–442.

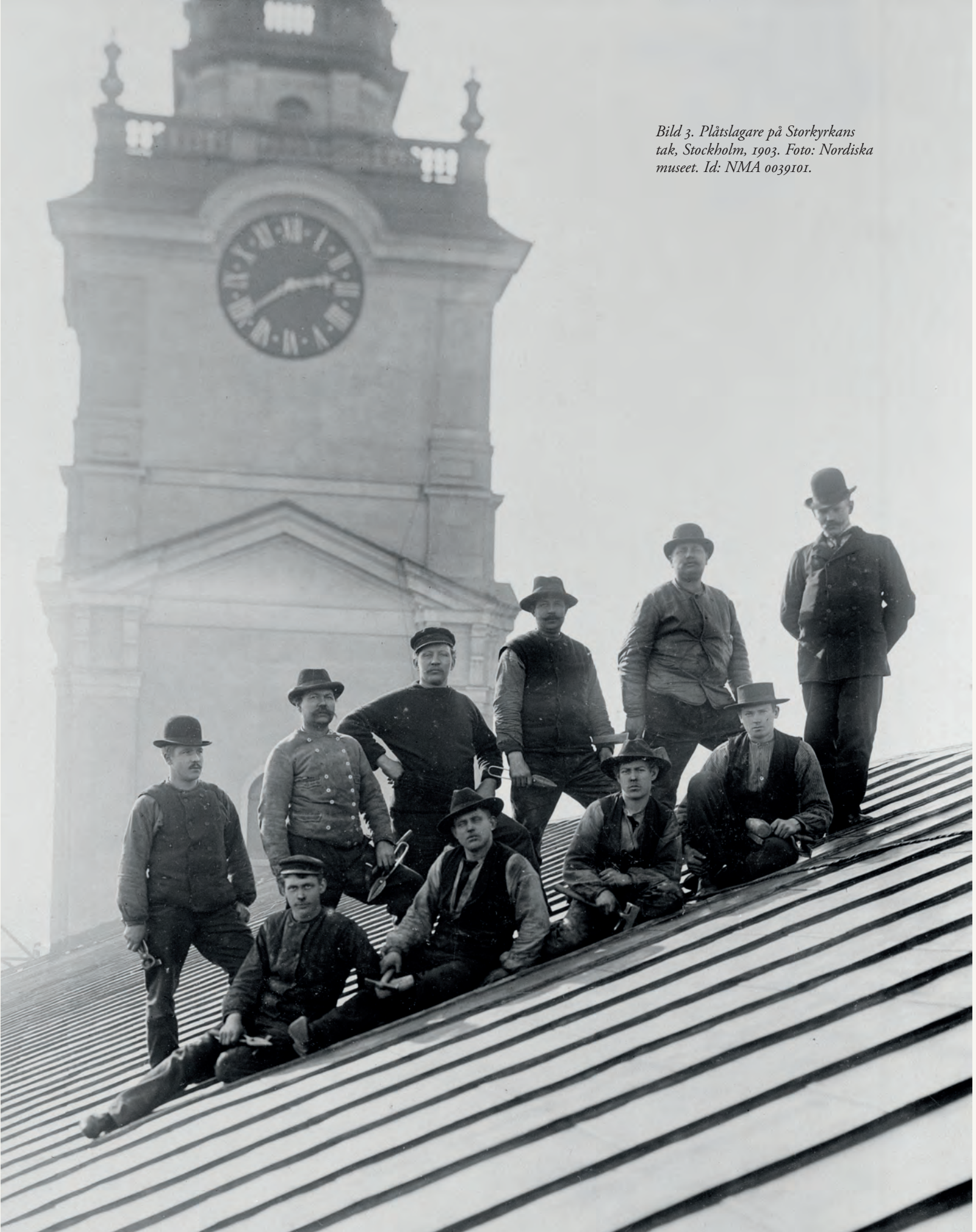
43. Se Magdalena Hillström kapitel 9 i denna antologi.

44. SOU 1994:42, s. 130.

45. Prop. 1998/99:38. Staten och trossamfunden – begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.

46. SOU 1997:43, s. 109–116.

*Bild 3. Plåtslagare på Storkyrkans
tak, Stockholm, 1903. Foto: Nordiska
museet. Id: NMA 0039101.*

kyrkornas underhåll och (4) att det endast är den gamla statskyrkoordningens kyrkor som omfattas av den antikvariska ersättningen.

Avtalet mellan stat och kyrka

Ett avtal mellan staten och Svenska kyrkan ”angående de kyrkoantikvariska frågorna” diskuterades i Kyrkoberedningen, aviserades i princippropositionen 1995 och undertecknades i februari år 2000. Avtalets uppgifter är att förtydliga en ömsesidig förståelse av att Svenska kyrkan, genom relationsförändringen, inträder i en särskild samhällsroll som förvaltare av, som det heter i avtalsingressen, ”den största delen av vårt kulturarv”; att Svenska kyrkan är införstådd med att rätten till detta kyrkliga kulturarv tillkommer ”hela folket” och alla medborgare; att kyrkorna skall hållas tillgängliga för allmänheten i minst lika stor utsträckning som tidigare; att Svenska kyrkan ska förvärva erforderlig antikvarisk kompetens för att sköta kyrkorna; att man ska samverka och samråda med berörda antikvariska myndigheter och slutligen att man regelbundet till regeringen skall rapportera hur man löst sina uppgifter.⁴⁷

Genom avtalet förtydligas att en statskyrkoordning består i den meningen att Svenska kyrkan avseende kyrkobyggnadsförvaltning inträder i en formell roll som nationell samhällsinstitution med ansvar för en uppgift som tillhör det allmänna. När det gäller Svenska kyrkans skyldighet att rapportera sin verksamhet på det kyrkoantikvariska området till regeringen behandlas man som likställd med en regeringen underställd offentlig myndighet. Namnet på dessa var femte år återkommande redovisningar är ”kontrollstationer” och det vittnar också om att i kyrkobyggnadsantikvarisk mening så är ett statskyrkosystem förfarande i kraft. Det är staten som har det yttersta ansvaret för det kyrkohistoriska arvet och Svenska kyrkan utför dessa förvaltningsuppgifter på samhällets vägnar och på statens uppdrag.

Svenska kyrkans ledning är helt införstådd med denna ordning. I förordet till redovisningen inför den senaste kontrollstationen 2014 skriver ärkebiskop Anders Wejryd och generalsekreterare Helén Ottosson Lovén:

Vem äger kulturarvet? Sedan 2000 äger Svenska kyrkan byggnader och artefakter. Men i djupare mening är det kyrkliga kulturarvet allas och Svenska kyrkan dess förvaltare. Vår uppgift är att låta var och en ta del av det arv vi fått ansvar för.⁴⁸

Att Svenska kyrkan genom kyrkoantikvarisk ersättning och avtalet med staten formaliseras som en, visserligen inte statlig, men nationell och offentlig kulturminnesvårdande samhällsinstitution, är ytterligare ett tydligt uttryck för att relationsförändringen år 2000 inte innebar statskyrkosystemets upphörande utan att ett gammalt statskyrkosystem ersatts av ett annat. Ersättningen och avtalet mellan stat och kyrka är, som jag ska återkomma till, också de klaraste uttrycken för att det nya statskyrkosystemet har en historisk-antikvarisk karaktär och legitimitetsgrund.

Successionsordningen

Anledningen till att grundlagskravet på monarkens och tronarvingarnas bekännelse till den ”rena evangeliska tron” inte ströks, som Kyrkoberedningen föreslagit och Svenska kyrkan förordat, var att Hovstaterna i remissomgången 1994 visserligen inte motsatte sig det men meddelade monarkens obekvämlighet. Regeringen ville inte ta strid med kungen och ansåg inte att riksdagen var mogen att ta ställning till frågan.⁴⁹ Bibehållandet av grundlagsparagrafen blev en principiellt mycket apart, oavsiktlig del av relationsförändringens lag- och avtalsreglerade innebörd. Av hövlighet mot kungahuset förblir den svenska staten på papperet en evangelisk stat.

47. Överenskommelse mellan staten och Svenska kyrkan i frågor som rörde kulturhistoriska värdena, Ku2000/470/Ka.

48. *Ett rum öppet för alla. Svenska kyrkans redovisning till regeringen angående de kyrkoantikvariska frågorna inför kontrollstationen 2014.* Svenska kyrkan, 2013.

49. Sören Ekström, ”Kungen och bekännelsen”, *Svensk kyrkotidning* 2010.

Paragrafen står i stark motsättningen till principen om statens neutralitet i trosfrågor i Lagen om trossamfund och dessutom i stark motsättning till principen om individens grundlagsfästa religionsfrihet. I det senare fallet kan man tänka sig ett försvar på två grunder. Den svagare är att sedan 1809 har våra grundlagar förbjudit staten att tvinga medborgarna i frågan om religiös tro⁵⁰, vilket inte hindrat staten att genom Kyrkolagen utöva ett genomgripande sådant tvång mot medborgarna ända fram till år 2000 (inklusive icke-medlemmars skattskyldighet till Svenska kyrkan). Såväl 2 § Regeringsformen som 4 § Successionsordningen tvingar konungen och tronföljarna till tro. Varför inte fortsätta med att enligt urminnes hävd ta mycket lätt på grundlagarna i religionsfrihetsfrågor? När det gäller Successionsordningen kunde man, med ett starkare argument, hävda att religionsfriheten är en princip som reglerar relationen mellan medborgarna och staten. Eftersom monark och tronarvingar är en del av staten, inga medborgare, så omfattas de inte av rätten till religionsfrihet.⁵¹ Så småningom skall jag argumentera för att bibehållandet av 4 § Successionsordningen inte är ett så udda och principvidrigt inslag i uppgörelsen som det i förstone verkar vara.

En summering

1. Av de nio huvudpunkterna i den genom lag och avtal reglerade innebörden av relationsförändringen vittnar två om att den gamla statskyrkoordningen består i stark formell mening. Det är Lagen om Svenska kyrkan och den bibehållna 4 § i Successionsordningen. Det är Sveriges riksdag som i lag fastställer huvuddragen av Svenska kyrkans tro, organisation och verksamhet och dess karaktär av en i hela landet verksam öppen folkkyrka. Successionsordningen identifierar (i följd av Regeringsformen 1809) staten som en evangelisk stat genom statschefens och tronarvingarnas tvingande bekännelse till denna tro.

50. Regeringsformen 1809 § 16.

51. Det är före hovrättspresidenten Johan Hirschfeldt som upplyst mig om detta argument.

52. Persson, 2007.

2. I två klara avseenden behåller Svenska kyrkan ställningen som en i lag och avtal definierad huvudman för offentliga ansvarsuppgifter och som del av den offentliga samhällsordningen. Det ena gäller begravningsverksamheten och det andra gäller förvaltningen av ett hela folket tillhörigt kulturarv av kyrkobyggnader. Det finns också en tredje, otydligare bestämd, bestående nationell samhällsuppgift för det fria samfundet. Det signaleras i föreskriften i Lagen om Svenska kyrkan att Svenska kyrkan även som fritt trossamfund är ”en öppen folkkyrka”. Tolkat inom ramen för den sentida statskyrkliga folkkyrkotanken innebär detta att Svenska kyrkan genom lag behåller ställningen som en konfessionsöverskridande nationell medborgarkyrka. Här kan man anmärka, att för det relativt starka motståndet mot en relationsförändring inom den socialdemokratiska regeringen 1994–95, anfört av finansminister Göran Persson, var bibehållandet av statskyrkan som nationell gemenskapsinstitution ett huvudargument.⁵²

3. I ett symboliskt och ekonomiskt viktigt avseende, nämligen kyrkoavgiften och dess uppbörd, behåller Svenska kyrkan i praktiken en skenbar status som offentligt organ.

4. Inordningen av vissa delar av Svenska kyrkans verksamhet under Arkivlagen och offentlighetsprincipen och den nya Kyrkoordningens föreskrift om att Svenska kyrkan i alla delar ska iakttä den gamla ordningens offentlighetsprincip, innebär att det enskilda samfundet behandlas som, och söker uppträda som, en del av den offentliga samhällsapparaten.

5. Om en statskyrkoordning definieras som att staten systematiskt privilegierar ett trossamfund före andra, så innebär relationsförändringen att en sådan ordning består. (1) Inget annat samfund kunde komma ifråga för att betros med skötseln av samhällets begravningsverksamhet. Att, av hänsyn till principen om statens neutralitet till trossamfundet,

Bild 4. Prins Oscars dop den 27 maj 2016. Foto: Claudio Bresciani. Källa: Sveriges kungahus.

tvinga kommunerna att axla denna uppgift var inte politiskt aktuellt och kanske oförenligt med principen om att relationsförändringen skulle vara statsekonomiskt neutral. (2) Om det är ett privilegium, eller inte, för ett samfund att få sin tro, organisation och verksamhet fastställd i lag kan man tvista om, men det är i alla fall en dramatisk form

av särbehandling. (3) Efter engångsöverföringen år 2000 av den statskyrkliga egendomen till det enskilda samfundet Svenska kyrkan, och efter utlöpande av skattebefrielsen för prästlönetillgångarna 2010, består särbehandlingen av den kostnadsfria uppbörden av kyrkoavgiften och (4) av förhållandet att staten endast tar ansvar för Svenska kyrkans

kyrkor och ersätter antikvariska överkostnader för vården av dem med 460 miljoner kronor/år.⁵³

DEN NYA STATSKYRKOORDNINGENS ANTIKVARISKA INRAMNING

Att en statskyrkoordning i flera avseenden består är inte överraskande. Alltsedan den Myrdalska utredningen 1968 har det politiska systemet varit inriktat mot att relationsförändringen skulle bli så smärtfri som möjligt för alla parter. I den sista omgången kom Svenska kyrkans egen strävan att, vid en formell frigörelse från staten, bibehålla många av huvuddragen i sin gamla samhällsroll och en intakt ekonomisk ställning, att väga tungt. Att staten var benägen att gå kyrkan tillmötes var uppenbart, även om många riksdagsmän nog gärna velat slippa stifta Lagen om Svenska kyrkan, som, jämte den oavsiktligt bibehållna § 4 Successionsordningen, framträder som den största principiella anomalin i uppgörelsen.

Sören Ekström, generalsekreterare i Svenska kyrkan 1987–1999 och en förgrundsperson i förhandlingarna, understryker att upplösningen av det statskyrkliga äktenskapet varken blev, eller var avsett att bli, ett radikalt uppbrott.⁵⁴ Hans bedömning grundas i en stor förtrogenhet med komplexiteten, inte bara i de historiskt ackumulerade relationerna mellan stat och kyrka, utan också med det vankelmod som, in i det sista, fanns hos bägge parterna i detta åldriga, allt mer hopplost otidsenliga äktenskap. I en rad propositioner erkänns principen om statens neutralitet i trosfrågor, omedelbart följd av påståendet att ”den långa historiska förbindelsen mellan stat och kyrka” motiverar ofrånkomliga avsteg från densamma.⁵⁵ Hänsyn till historien och bevarandet av historien blev ledmotivet för det officiella berättigandet av hur det gamla statskyrkosystemet förvandlades till ett nytt

statskyrkosystem. Genom att statens särbehandling av Svenska kyrkan berättigas av dess historiska särställning och dess nationella kulturhistoriska förvaltningsuppgifter innebär relationsförändringen, ur statsordningens synvinkel, att en obsolet *religiöst* motiverad statskyrkoordning vidareförs i en modern *antikvariskt* motiverad form.

Det klaraste förvaltningsmässiga uttrycket för detta är givetvis att Svenska kyrkan officiellt tilldelats ett samhällsuppdrag som förvaltare av det nationella kulturarvet bestående av Svenska kyrkans egna kyrkor, kyrkplatser och inventarier. Ordningen innebär att kyrkorummet samtidigt är trossamfundets primära religiösa kultplats och ett av länsstyrelsernas tillståndsgivning kontrollerat nationellt kyrkligt kulturminne vars bevarande är en nationell uppgift som Svenska kyrkan utför på statligt uppdrag. Om relationsförändringen trots allt innebär ett stort historiskt steg mot en senkommen sekularisering av den svenska staten, så innebär den samtidigt en genomgripande sekulär musealisering av kyrkorummet och av Svenska kyrkans offentliga uppgifter i samhällsordningen.

De två mest symboldigra uttrycken för en ny antikvariskt inramad statskyrkoordning är den oförändrade § 4 Successionsordningen och den bibehållna traditionen att riksmötet öppnas med en gudstjänst. Bägge markerar att staten i symbolisk-historisk bemärkelse förblir en evangelisk stat. Att det är genom monarkin som en stark symbolisk förbindelse mellan stat och kyrka upprätthålls är betydelsefullt. Monarkin i Sverige har överlevt sin principiella oförenlighet med en modern liberaldemokratisk statsordning genom att förlänas rollen som en museal nationell gemenskapsinstitution, en symbolisk-historisk statsteater. Genom relationsförändringen framträder starka drag av att även Svenska kyrkan fogas in som en bestående symbolladdad

53. Här bortser jag från att staten, numera genom Statens fastighetsverk, tidigare genom Vitterhetsakademien/Riksantikvarieämbetet, äger ca tio kulturhistoriskt värdefulla kyrkor som decennierna runt 1900 hade övergivits av sina församlingar. I *Statens kulturfastigheter – urval och förvaltning för framtiden* (SOU 2013:55), föreslogs, utan resultat, att Svenska kyrkan skulle återta ansvaret för dessa.

54. Ekström, 2003, s. 235.

55. Prop. 1995/96:80; 1997/98:116; 1998/99:38.

nationell gemenskapsinstitution på denna statshistoriska teaterscen.

Även i andra delar i uppgörelsen kan man finna den historiska legitimitetsgrunden för den nya ordningen.

(1) Både ERK och Kyrkoberedningen menar att en väsentlig legitimitetsgrund för att överföra den statkyrkliga egendomen till det nya trossamfundet är att denna egendom historiskt kan förstås som principiellt tillhörig Svenska kyrkan. Problemet är att en annan och rimligtvis tyngre vägande legitimitetsgrund, nämligen statens önskan att ge Svenska kyrkan goda framtida ekonomiska villkor (och den redan 1968 proklamerade politiska avsikten att egendomen skulle få behållas), inte var enkelt förenlig med den nya huvudprincipen om statens neutralitet till trossamfundet. Om egendomen historiskt sett var starkt bunden till kyrkan kunde man skapa intrycket av att någon överföring av offentlig egendom till det fria samfundet inte ägde rum.

(2) Genom Lagen om Svenska kyrkan förföll riksdagen paradoxalt nog behålla den statliga beslutsmakt över Svenska kyrkans tro, organisation och verksamhet som det var relationsförändringens uppgift att upphäva. Detta var en eftergift till Svenska kyrkan som fick formen att riksdagen bekräftade och gav sitt erkännande åt *den historiskt etablerade huvudkaraktären* hos trossamfundet. Lagen kan lite tillspetsat beskrivas som en ”historisk frysning” av en övergripande del av det immateriella svenskkyrkliga kulturarvet. Den är analog till den historiska frysningen av det materiella svenskkyrkliga kulturarvet genom Kulturmiljölagen, som föreskriver att *alla* Svenska kyrkans kyrkor ska vårdas så att ”deras utseende och karaktär inte förvanskas”.⁵⁶

(3) Också när det gäller begravningsverksamheten för relationsförändringen en historiskt etablerad ordning vidare. Den dominerande folkliga traditionen med kyrkliga begravningar och

förhållandet att begravningsplatser och kyrkplatser ofta sammanfaller spelade en avgörande roll för att motivera att den gamla ordningen fick bestå. För Svenska kyrkan fanns starka både symboliska och ekonomiska skäl att få behålla denna offentliga ansvarsuppgift. Från statens sida fanns goda pragmatiska skäl att slippa en stor omorganisation av huvudmannskapet för begravningarna. Ser man till befolkningens efterfrågan på rituella svenskkyrkliga tjänster (gudstjänst/nattvard, dop, konfirmation, vigsel och begravning) efter principbeslutet 1995 är det tydligt att kyrkan som begravningstempel och kyrkogård har en långt starkare folklig förankring än som rum för övriga rituella tjänster. Medan besök i söndagshögmässan, dop, konfirmationer och kyrkliga vigslar i det närmaste halverats de senaste 20 åren har de kyrkliga begravningarna bara minskat med 13 procent och utgör fortfarande tre fjärdedelar av alla begravningar.⁵⁷ Den monumentala historiciteten hos gravarnas kyrkor där ”våra fäder sova under kyrkohällen”, som det heter i Verner von Heidenstams *Sverige*, bidrar till att förtydliga Svenska kyrkans alltmer framträdande ställning som kulturminnesinstitution.

AVSLUTANDE REFLEXION

Principbeslutet om en relationsförändring mellan staten och Svenska kyrkan var resultatet av en komplex kompromiss. Den gjordes efter ett 37-årigt utrednings- och förhandlingsarbete, vars omfattning helt saknar motstycke i Sveriges historia. Mätt i mängden ny lagtext och mängden avskaffad lagtext är detta den mest omfattande förändringen av den svenska samhällsordningen som genomförts. Det främsta uttrycket för kompromissen var att många drag av en statskyrkoordning kom att behållas. Härigenom inträder en ny typ av offentlighetsordning i Sverige som innebär att Svenska kyrkan behåller en ställning som offentlig, nationell

56. Kulturmiljölagen (1988:950) 4 kap. 2§.

57. *Döpta* i % av alla födda: 79,1 (1995) 45,6 (2015). *Konfirmerade* i % av alla 15-åringar: 50,7 (1995) 27,8 (2015). *Kyrkligt vigda* i % av alla giftermål: 63,3 (1995) 33,5 (2015). *Kyrkligt begravda* i % av alla begravda: 89,3 (1995) 76,5 (2015). Döpta, konfirmerade, vigda och begravda enligt Svenska kyrkans ordning år 1970–2015. Källa: Svenska kyrkan.

samhällsinstitution, utan att i traditionell offentlig-rättslig mening längre vara en del av det allmänna. Svenska kyrkan heter efter relationsförändringen fortfarande Svenska kyrkan, som om det även fortsättningsvis egentligen bara finns en kyrka i Sverige. Symboliskt-historiskt förstärkt av färgglada detaljer som successionsordningens fjärde paragraf och riksmötets inledning med en gudstjänst i kungafamiljens närvaro, förblir Svenska kyrkan den svenska nationella samhällsordningens kyrka. Folkkyrkotraditionen har sedan länge betonat kyrkans ställning som rikstäckande, nationell gemenskapsinstitution.

Relationsförändringen innebär trots detta ett stort historiskt steg mot en slutlig rättslig sekularisering av den svenska staten. Kvarvarande formella uttryck för en statskyrkoordning är alla relativt enkla att avveckla när riksdagen känner sig mogen för detta.⁵⁸ När det gäller de två tunga bestående banden mellan staten och kyrkan, begravningsverksamheten och det delade kyrkoantikvariska ansvaret, är dessa ur statens synvinkel praktiska lösningar som visserligen innebär en historisk motiverad särbehandling av Svenska kyrkan, men som inte principiellt behöver ifrågasätta statens senkomna sekularisering. Ur statens synvinkel fick relationsförändringen en bekväm, om än relativt kostsam lösning.

När det gäller det symboliskt-historiska vidareförändret av Svenska kyrkan som nationell offentlig gemenskapsinstitution, bevarandet av Svenska kyrkans roll som begravningsinstitution och den starka markeringen av kyrkorna som omistligt nationellt kulturarv, så var relationsförändringen troligen också bekväm för en bred kulturkristen folkopinion. Med ”kulturkristen” menar jag då personer som inte har någon bestämd evangelisk tro, som sällan går i

kyrkan och aldrig deltar i kyrkoyal, men som kulturellt identifierar sig med en svenskkyrklig tradition och kristna värderingar, som känner respekt och tillhörighet till de historiska kyrkorummen och sympati för kyrkans ceremoniel och sociala verksamhet.⁵⁹ I många avseenden var relationsförändringen också bekväm för Svenska kyrkan, manifesterad genom den relativt breda uppslutningen kring reformen vid kyrkomötet 1995. En stark ekonomisk uppgörelse och bestående starka band till staten och den gamla ordningen bidrog till att dämpa farhågorna på församlingsnivå inför en relationsförändring.

Den knepigaste punkten i uppgörelsen, åtminstone i Svenska kyrkans perspektiv, är den nya kyrkoantikvariska ordningen. Den är principiellt problematisk i ett större perspektiv och hade redan tio år efter relationsförändringen visat sig innehålla potentiellt mycket stora praktiska problem.

Principproblemet – religionsfriheten

Ett klassiskt argument mot den svenska statskyrkoordningen var att den stred mot religionsfrihetens principer i två avseenden. Dels inskränkte den medborgarnas och andra samfunds religionsfrihet genom att Svenska kyrkan var en integrerad del av statsskicket och tillhörighet till den kyrkliga kommunen var en tvingande del av medborgarskapet. Dels inskränkte den Svenska kyrkan religionsfrihet genom dess underordning under statsmakten. Relationsförändringen sekulariserar staten men innebär samtidigt i två avseenden en inskränkning av Svenska kyrkans religionsfrihet. För det första genom att kyrkorna – åtminstone den stora majoriteten av Svenska kyrkans kyrkor – definieras som nationella kulturminnen som tillhör ”hela

58. ”Men det är väl en trolig utveckling att denna särställning i lagstiftningen för Svenska kyrkan med tiden upphäves.” Ingemar Brohed, ”Religion och samhälle. Förändrade relationer mellan Svenska kyrkan och staten år 2000 och religionsfrihetsfrågorna”. *Teologisk tidskrift* 2001:6, s. 549. Det var främst inskränkningen av kyrkans religionsfrihet genom Lagen om Svenska kyrkan Brohed avsåg.

59. David Thurffjell, *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei, 2015. Kulturkristendomen har diskuterats i Danmark. Enligt förre statsministern Anders Fogh-Rasmussen är det en stark dansk kulturkristendom som motiverat statskyrkosystemets bevarande i Danmark. (<https://www.religion.dk/viden/hvad-er-en-kulturkristen>) I Sverige förekommer ibland uttrycket ”allmänreligiös” för att beteckna en i religionsutövning passiv opinion som är allmänt sympatisk till kyrkan och upplever kyrkorummets helgd. Peter Bexell och Gunnar Weman, ”Både bruka och bevara. En introduktion”. I Peter Bexell och Gunnar Weman (red.), *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst*. Skellefteå: Artos & Norma, 2008, s. 14.

folket” och vars förändring kontrolleras av staten genom Kulturmiljölagen.⁶⁰ Rätten för samfundet att utforma sina gudstjänstlokaler i enlighet med sin rätt att fritt utöva sin religion begränsas. Om Svenska kyrkan överlåter en så kallad tillståndspliktig kyrka till ett annat samfund så inskränker Kulturmiljölagen också detta andra samfunds religionsfrihet.⁶¹

För det andra inskränker relationsförändringen Svenska kyrkans religionsfrihet genom att den ikläder samfundet en offentlig sekulär uppgift som kulturminnesvårdare på samhällets uppdrag av ”sina egna” kyrkor. Förutom att vara ett enskilt trossamfund är man en offentlig antikvarisk institution.

En gemensam nämnare för dessa inskränkningar är att relationsförändringen innebär en formell, antikvariskt definierad sekularisering, en kulturhistorisk musealisering av kyrkornas värdeinnehåll och av Svenska kyrkans huvuduppgifter. Kyrkorummets primära skyddsvärde för de nya ägarna, alltså Svenska kyrkans församlingar, är inte längre dess religiösa helgd och dess pastorala användbarhet utan dess kulturhistoriska värde som detta definieras genom länsstyrelsernas tillsyn och tillståndsgivning enligt Kulturmiljölagen.

Som en fråga om begränsningar av Svenska kyrkans religionsfrihet finns det knappast något genomslag av detta principproblem i 1990-talsmaterialet.⁶² Indirekt berördes problemet i Statskontorets utredning av hur stora de kulturhistoriskt motiverade kostnaderna för kyrkunderhållet var. Inledningsvis säger man:

En från staten åtskild kyrka måste göra sina egna ekonomiska prioriteringar och det allmänna kan inte kräva att förvaltningen av kyrkohistoriska byggnader prioriteras framför kyrkans kärnuppgifter.⁶³

Skäl till att den nya antikvariska kyrkoordningen inte uppfattades som problematisk var att stat och kyrka sedan 1960-talet varit överens om att ägandet av kyrkorna skulle övergå till Svenska kyrkan vid en skilsmässa och att man samtidigt, varken från statens eller Svenska kyrkans sida, ville ifrågasätta 1988 års kulturminneslag. Inom statskyrkosystemets ram var kyrkorna offentlig egendom. Kulturmiljölagens inskränkning av Svenska kyrkans förfogande över kyrkorummets (med föregångare i 1920 års Kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet m.m.⁶⁴), innebar ingen principiell inskränkning av dess religionsfrihet *eftersom det inte hade någon sådan frihet*.⁶⁵ Det särskilda skyddet för kyrkorna kunde inom statskyrkoordningens ram snarare ses som ett uttryck för statens höga värdering av denna del av det offentliga byggnadsbeståndet och för viljan att upprätthålla det, hellre än som en överföring av makten över kyrkorna från församlingarna till den statliga kulturminnesvården.

Dessutom fanns från Svenska kyrkans sida en strävan att så långt som möjligt behålla sin gamla ställning, och en önskan om att vid en relationsförändring i allt väsentligt ”förbli den samma”, som kyrkomötet 1995 formulerade det. Rollen som offentliga förvaltare av ett högt skattat, nationellt kyrkligt kulturarv överensstämde väl med denna önskan. Att Svenska kyrkan i förhandlingarna begärde en identitetsfastställande Lag om Svenska kyrkan vittnar tydligt om att de principiella betänkligheterna rörande samfundets religionsfrihet hade ringa betydelse. Den emancipation från staten som man ville ha var starkt begränsad. Att Svenska kyrkan accepterar sin nya roll som kulturminnesvårdare framgår av det tidigare citerade förordet till kyrkans rapport till regeringen av sitt uppdrag inför

60. För Svenska kyrkans kyrkor byggda före 1940 gäller enligt KML Kap. 4 § 3, att i stort sett alla yttre och inre förändringar måste ha tillstånd från länsstyrelsen.

61. Se Madeleine Sultán Sjöqvist kapitel 16 i denna antologi.

62. I Ingemar Broheds ovan citerade uppsats om relationsförändringens innebörd ur religionsfrihetssynpunkt nämns inte frågan, trots att han menar att kärnan i samfundets religionsfrihet enligt svensk och internationell lagstiftning gäller gudstjänstfirandet.

63. SOU 1992:9. Bilaga 1, s. 415.

64. SFS 1920:744, § 28–39.

65. Detta underströks i 1974 års regeringsform genom att kyrkomötets tidigare vetorätt i vissa kyrkolagsfrågor avskaffades.

*Bild 5. Gustav Vasa-statyn
i Nordiska museet.
Foto: Mats Landin.
Källa: Nordiska museet.*

kontrollstationen 2014. Även på församlingsnivå hittar man programmatiska genomslag av Svenska kyrkans nya dubbla roll som enskilt evangeliskt trosamfund och antikvarisk samhällsinstitution:

Oscars församlings verksamhetsidé är att förmedla och levandegöra kristen tro och tradition för nuvarande och kommande generationer samt förvalta och bevara det kyrkliga kulturarvet.⁶⁶

Det är först när de praktiska problemen med den nya kyrkoantikvariska ordningen börjat visa sig, som också de ignorerade principiella svårigheterna börjar komma till ytan. Det är inte heller i rika storstadsförsamlingar, som Oscars församling på Östermalm i Stockholm, som problemen visar sig.

Praktiska problem – för många kyrkor

Vid relationsförändringen år 2000 hade Svenska kyrkan cirka 3.400 kyrkor, vars ”karaktär och utseende” inte får ”förvanskas”. För omkring 2.700, varav hälften med medeltida rötter, gäller att inga väsentliga förändringar får göras utan länsstyrelsens tillstånd. År 1988, när Kulturminneslagen (senare Kulturmiljölagen) tillkom, var ännu över 90 procent av befolkningen medlemmar av Svenska kyrkan. Vid relationsförändringen år 2000 hade medlemfrekvensen sjunkit till 82,9 procent. 2015 var den 63,5 procent. Svenska kyrkans prognoser pekar på ett medlemstal kring 45 procent 2030 och kring 30 procent 2050. Demografiska rörelser sedan flera decennier innebär en förstärkt avfolkning av landsbygden och mindre tätorter till förmån för storstadsområden och universitetsorter.⁶⁷

Resultatet av dessa tre samverkande förhållanden är att Svenska kyrkan konfronteras med ett snabbt växande problem med ansvaret för fler kyrkor än

den kyrkliga verksamheten har ett varaktigt behov av. Störst är givetvis problemet i de tidigare folkrika och kyrkotäta jordbruksbygderna i landets södra och mellersta delar. Här ligger inte bara de flesta av de små medeltida ”kulturhistoriska märkliga” stenkyrkorna utan också de flesta av de 470 nya stora kyrkorna, oftast byggda i tegel, som tillkom under den stora nybyggnadsperioden 1850–1890. I många nuvarande församlingar i dessa områden kommer det på ett par decenniers sikt inte finnas några medlemmar kvar.

Tusen kyrkor har övergivits, rivits och ruinsatts i Sveriges kyrkobyggnadshistoria.⁶⁸ Redan 1234 skrev biskopen i Skara stift till påven och bad om tillåtelse att få riva ett antal av stiftets överflödiga 575 kyrkor.⁶⁹ Omkring 200 medeltidskyrkor revs eller ruinsattes under senare delen av 1800-talet.⁷⁰ Genom Kulturmiljölagen har statsmakten, lite ohistoriskt kan man mena, bestämt att alla Svenska kyrkans kyrkor skall bevaras för all framtid i det skick och utseende som de hade den 1 januari år 2000.

Kyrkounderhållet är förvisso inte det enda förvaltningsekonomiska problem som församlingarna i avfolkningsbygderna konfronteras med. Omfattande sammanslagningar av församlingar, förstoringar av pastorat, kraftiga förstärkningar av det inomkyrkliga ekonomiska utjämningsystemet har på kort tid visat sig nödvändiga för att upprätthålla den pastorala verksamheten. En ofrånkomlig konsekvens av den snabba minskningen av antalet lokala kyrkliga enheter är att allt fler enskilda församlingar och pastorat fått allt fler sällan eller aldrig använda kyrkor att ansvara för.⁷¹

Risken för att Svenska kyrkans roll som kulturminnesförvaltare hotar att tränga ut den pastorala rollen, blir allt mer pregnant i många bygder. År

66. Oscars församling. Verksamhetsberättelse 2014.

67. *Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar 2015:1, s. 28–88

68. Jes Wienberg, ”När Gud flyttar ut: ödekyrkor förr och nu”. I Markus Dahlberg et al (red.) *Maglarp – Kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010.

69. Ekström, 2016, s. 132.

70. Wienberg, 2010.

71. *Gemensamt ansvar*, 2015:1.

2011 publicerade en bekymrad före detta domprost, H. B. Hammar en uppmärksammas debattartikel i *Svenska Dagbladet*.

I detta läge, med allt färre betalande medlemmar, gäller det att se om sitt hus, och göra det i tid. Antalet kyrkobyggnader utgör då något utav en tickande bomb. Den aktuella siffran är 3384. Så många kyrkor behövs inte. Värt att notera är att mer än femhundra nyttjas på sin höjd någon gång per månad. I detta läge finns bara en lösning för att klara ekonomin: stäng ett antal kyrkor, eller lägg dem i malpåse. Allra helst: spräng dem!⁷²

Intressant nog låtsades Hammar vara okunnig om att Svenska kyrkan genom Kulturmiljölagen och genom avtalet med staten om de kyrkoantikvariska frågorna saknar möjligheten att lösa sina kyrkliga överkapacitetsproblem på detta dramatiska sätt. Peter Bexell, en teolog som gett ut skrifter om kyrkorummet, skrev i *Kyrkans Tidning* 2014:

Med lite överdrift: När överenskommelsen med staten om att behålla 'alla' kyrkor inte längre kan upprätthållas (den dagen kommer) står församlingarna med ett antal musealt restaurerade monument mer eller mindre oanvändbara för sina gudstjänstbehov [...] Kyrkan behöver kriterier för att göra sina egna prioriteringar av vilka kyrkorum som ska satsas på, och kriterierna måste få vara anorlunda än kulturminnesvårdens. Det är bättre att redan nu bejaka att det finns skilda kriterier, och att man måste tala om saken.⁷³

Ingen av dessa starkt kritiska inlägg lyfter explicit principfrågan om den nya antikvariska statskyrkoordningens inskränkning av Svenska kyrkan religionsfrihet och av gudstjänstrummets rätt till frihet från politiskt, kulturhistoriskt motiverat tvång. Bägge artiklarna går runt het gröt och mynnar ut i godmodiga konstruktiva budskap. Under texten är dock: Den här ordningen är inte rimlig! Hammar antyder: Vi tänker spränga *våra* kyrkor om *vi* inte behöver dem! Bexell antyder: Kör ut statens kulturhistoriska månglare ur *våra* tempel! Bägge är röster i det äganderättsliga limbo som relationsförändringen har försatt både Svenska kyrkan och staten i: Vems är egentligen kyrkorna? Apparaterna på bägge sidor svarar givetvis att ansvaret delas mellan stat och kyrka. Det är bara enstaka röster som är beredda att hävda att kyrkorna tillhör Svenska kyrkan. Men den inbyggda oklarheten på denna punkt hotar att förvandla Svenska kyrkan till en på sikt ohållbar kombination av ett krympande enskilt evangeliskt trossamfund och ett växande halvstatligt kyrkoantikvariskt storföretag.

72. H.B. Hammar, "Dags att riva svenska kyrkor", *Svenska Dagbladet* 2011-10-02.

73. Peter Bexell, "Välj vilken kyrka som skall satsas på", *Kyrkans Tidning* 2014-01-16.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor och litteratur

- Alvunger, Daniel, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944 – 1973*. Diss. Göteborg: Församlingsförlaget, 2006
- Bexell, Peter, ”Välj vilken kyrka som skall satsas på”, *Kyrkans Tidning* 2014-01-16
- Bexell, Peter och Gunnar Weman, ”Både bruka och bevara. En introduktion”. I Bexell, Peter och Gunnar Weman (red.), *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst*. Skellefteå: Artos & Norma, 2008
- Brohed, Ingemar, ”Religion och samhälle. Förändrade relationer mellan Svenska kyrkan och staten år 2000 och religionsfrihetsfrågorna”. *Teologisk tidskrift* 2001:6
- Bostrom, Hasse, ”Göran Persson ångrar skilsmässa från staten”, *Dagen* 2007-10-24
- Claesson, Urban, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2004.
- Davidsson, Inger et al, ”Trygga kyrkans kulturminnesvård”, *Dagens Nyheter* 2009-09-07
- Ekström, Sören, *Makten över kyrkan: Om Svenska kyrkan, folket och staten*. Stockholm: Verbum, 2003
- Ekström, Sören, ”Kungen och bekännelsen”, *Svensk kyrkotidning* 2010
- Ekström, Sören, *Svenska kyrkan: I går, i dag, i framtiden*. Svenska kyrkan, 2016. URL: https://issuu.com/svenskakyrkan/docs/svenskakyrkan_sorenekstrom_april201
- Ett rum öppet för alla. Svenska kyrkans redovisning till regeringen angående de kyrkoantikvariska frågorna inför kontrollstationen 2014*. Svenska kyrkan, 2013
- Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar, 2015:1
- Hammar, H.B., ”Dags att riva svenska kyrkor”, *Svenska Dagbladet* 2011-10-02
- Landberg, Georg E., ”Svenska kyrkans rättsliga ställning. Offentlig, privat eller något annat”. Examensarbete. Juridiska institutionen vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet, 2003. URL: <https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/2024/1/200313.pdf>
- Persson, Göran, *Min väg, mina val*. Stockholm: Bonnier, 2007
- Thurfjell, David, *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei, 2015
- Wienberg, Jes, ”När Gud flyttar ut: ödekyrkor förr och nu”. I Dahlberg, Markus, Thomas Romberg och Jes Wienberg (red.), *Maglarp – Kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010

Offentligt tryck

- Ds 1995:34. *Remissammanställning. Kyrkoberedningens slutbetänkande Staten och trossamfunden* (SOU 1994:42). Stockholm: Fritze, 1995
- Prop. 1995/96:80. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan
- Prop. 1997/98:116. Staten och trossamfunden. Bestämmelser om Svenska kyrkan och andra trossamfund
- Prop. 1998/99:38. Staten och trossamfunden – begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.
- Regeringsform, 1809
- SOU 1967:46. *Kyrklig egendom. Skattefrågor. Prästerskapets privilegier. 1958 års utredning kyrka–stat X*. Stockholm, 1967
- SOU 1968:11. *Svenska kyrkan och staten: Slutbetänkande. 1958 års utredning kyrka–stat XI*, Stockholm, 1968
- SOU 1972:36. *Samhälle och trossamfund: Slutbetänkande. 1968 års beredning om stat och kyrka*. Stockholm, 1972
- SOU 1972:37. *Samhälle och trossamfund: Slutbetänkande. Bilaga 1–19. 1968 års beredning om stat och kyrka*, Stockholm, 1972
- SOU 1974:9. *Samhälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttranden över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. Utarbetad inom utbildningsdepartementet*. Stockholm: Allmänna förlaget, 1974
- SOU 1978:1. *Stat – kyrka: Ändrade relationer mellan staten och svenska kyrkan*. Stockholm: Allmänna förlaget, 1978
- SOU 1992:9. *Ekonomi och rätt i kyrkan: Slutbetänkande, ERK-utredningen*. Stockholm: Allmänna förlaget, 1992
- SOU 1994:42. *Staten och trossamfunden. Betänkande av Kyrkoberedningen*. Stockholm: Fritze, 1994
- SOU 1997:43. *Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven: betänkande*. Stockholm: Fritze, 1997

SVENSKA KYRKAN – ETT NATIONELLT KULTURMINNE?

SOU 2013:55. *Utredningen om omstrukturering av statens bestånd av vissa kulturfastigheter, Statens kulturfastigheter. Urval och förvaltning för framtiden: betänkande*, Stockholm: Fritze, 2013.

Svensk författningssamling. Kulturmiljölag (1988:950).

Svensk författningssamling. Kungörelse (1920:744) med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.

Svensk författningssamling. Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform.

Svensk författningssamling. Lag (1998:1591) om Svenska kyrkan

Svensk författningssamling. Successionsordning (1810:0926).

Kyrkomötet 2015
Nästa talare:

2015-11-18 10:56:00
Svenska kyrkan

*Bild 1. Kyrkomötet 2015 (beskuren).
Foto: Magnus Aronson/IKON.*

DET SVENSKA KYRKOBEVARANDET OCH RELIGIONSPOLITIKEN

Tobias Harding

Sverige beskrivs ofta som ett av världens mest sekulariserade länder. Samtidigt är det ett land som fram tills helt nyligen har haft en statskyrka och där den tidigare statskyrkans kulturarv utgör en väsentlig del av det offentligt skyddade kulturarvet. Det här kapitlet handlar om hur den statliga synen på kyrkor som kulturarv har utvecklats under de senaste hundra åren och hur denna utveckling kan förstås i ljuset av en bredare sekulariseringsprocess där förhållandet mellan kyrka och stat har förändrats över tid. Kapitlet inleds med en kort jämförande diskussion kring sekulariseringsvägar med betoning

på relationerna mellan kyrka och stat i Frankrike och USA. Därefter ges en bakgrund till motsvarande utveckling i Sverige, följt av en analys av kyrko- och kulturarvspolitik i 1900-talets Sverige fram till relationsförändringen år 2000. Analysen bygger på ett urval av kyrko- och kulturarvspolitiska utredningar och propositioner samt på existerande forskning om sekularisering, kulturarv och nationell identitet.¹

SEKULARISERINGSVÄGAR

Historiskt sett har begreppet sekularisering ofta förståtts som en process där tro och religion får

1. Denna genomgång av officiellt skriftligt material har till stor del skett inom ramarna för det pågående forskningsprojektet "Hur Svenska kyrkan blev ett nationellt kulturarv", och flera av de slutsatser som presenteras här kan betraktas som preliminära resultat från det projektet. Projektet är finansierat av Vetenskapsrådet och genomförs av Ola Wetterberg (Göteborgs universitet), Svante Beckman (Linköpings universitet), Magdalena Hillström (Linköpings universitet), Eva Löfgren (Göteborgs universitet), samt Tobias Harding (Høgskolen i Sørøst-Norge).

allt mindre betydelse i samhället. Mycket tyder emellertid på att utvecklingen varit mer komplicerad och motsägelsefull än så och att den har sett olika ut i olika länder. Ofta används Frankrike och USA som representativa exempel på två skilda utvecklingslinjer.²

I Frankrike präglas de dominerande föreställningarna om sekularisering av den historiska kampen mellan upplysningsorienterade sekularister och katolska kyrkan. Före revolutionen legitimerades monarkin av religionen, samtidigt fanns det en konflikt mellan monarkin och påvedömet. Under revolutionen etablerades en huvudsakligen kyrkofientlig republik. Under första republiken var förstörelse av religiösa föremål vanligt förekommande och under större delen av 1800-talet kom fransk historia att präglas av en kamp mellan kyrkan och den sekulära staten om det offentliga rummet. Idén att staten och offentligheten bör vara befriade från religiösa inslag är fortfarande en central del av den franska nationella självbilden. Under andra halvan av 1900-talet har motsättningen mellan katolicism och republikanism förlorat mycket av sin forna betydelse. Istället har debatterna handlat om närvaron av andra religioner, framför allt islam, i det offentliga rummet.³

I USA har den nationella självbilden präglats av historien som invandrarland befolkat av människor med varierande religiös tillhörighet och bakgrund. Någon dominerande kyrka har aldrig funnits, även om anglikanska kyrkan före revolutionen fungerade som statskyrka i kolonierna. Den amerikanska sekulariseringsvägen har präglats av tanken att staten

bör vara opartisk i förhållande till trossamfunden. Religionen som sådan har uppfattas som en positiv del av både samhället och livet, och samhällslivet har präglats av en mångfald av religiösa samfund. Till en början sågs katolicismen som svärförenlig med amerikansk identitet men efter hand har den generellt positiva inställningen till religion kommit att omfatta en allt vidare krets av religiösa samfund.⁴

I Frankrike sågs identifikationen med katolska kyrkan, även i relativt sen tid, som en utmaning mot den republikanska självbilden. I USA har kyrkor och samfund däremot spelat en central roll i uppbyggnaden av det civila samhället.⁵ I Norden, England och Tyskland kan vi se en utveckling där statskyrkosystemet (eller liknande konstruktioner) under lång tid har bibehållits och förblivit centralt i den historiska självbilden, även om den etablerade religionens och de dominerande samfundens roll i samhället har minskat.⁶

Franska revolutionen beredde vägen för en ny syn på kyrkor och kyrkliga föremål som konsthistoriska objekt, ofta framställda i ett musealt sammanhang. De kyrkliga föremålen placeras i sammanhang där de i första hand betraktas som kulturarv.⁷ Den franska republikens sekularism har efter revolutionen inte hindrat att Notre Dame de Paris och Jeanne d'Arc rekontextualiserats som nationella symboler. Dynastiska, religiösa och proto-nationalistiska symboler, såsom flaggor, riksvapen, historiska hjältar och nationella skyddshelgon, har rekontextualiserats som nationella, snarare än rent religiösa, symboler. I några länder, exempelvis Frankrike och Turkiet, har den nationella identiteten ställts mot den religiösa

2. Jfr. José Casanova, *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Univ. of Chicago Press 1994 och "Two Dimensions, Temporal and Spatial, of the Secular: Comparative Reflections on the Nordic Protestant and the Southern Catholic Patterns from a Global Perspective", Breemer, R. van den, J. Casanova & T. Wyller (eds.) *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014, samt Charles Taylor, *A Secular Age*. Harvard: Harvard University Press 2007.

3. Casanova 1994; Taylor 2007 samt Pierre Birnbaum, *The Idea of France*. New York: Hill & Wang 2001.

4. Robert N. Bellah, *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial*. Chicago: Univ. of Chicago Press 1992; Casanova 1994; Taylor 2007.

5. Casanova 1994; Birnbaum 2001.

6. Casanova 2014; Tobias Harding, "The dawn of the secular state? Heritage and identity in Swedish church and state debates 1920–1939", i *International Journal of Cultural Policy*, 2016 (a), Vol. 22, Issue 4.

7. Crispin Paine, *Religious Objects in Museums: Private Lives and Public Duties*. London: Bloomsbury Academic 2013.

eller den monarkistiska. I andra länder, exempelvis Tyskland, Storbritannien och Sverige, har den byggts vidare på dessa.⁸

Jämför man utvecklingen i Sverige med sekulariseringsvägarna i Frankrike och USA är den på många sätt avvikande. En del forskare menar att man kan urskilja en tredje *nordisk* sekulariseringsväg som tydligt skiljer sig från den franska och den amerikanska. Den kännetecknas av en nära relation mellan kyrka och stat och bibehållande av statskyrkosystem, eller liknande modeller, i kombination med en långtgående sekularisering både när det gäller trosförhållanden och religionens roll i politiken.⁹

KYRKA OCH STAT FÖRE 1900-TALET

Under medeltiden var kyrkan i Sverige en del av den romersk-katolska. I och med reformationen skildes den från påvens överhöghet och blev en statskyrka underställd kronan. Den medeltida kanoniska rätten avskaffades och ersattes år 1686 med en nationell kyrkolagstiftning som reglerade kyrkans organisation, lära och liturgi. Den nya kyrkolagen kunde, liksom andra lagar, ändras av riksdagen och kungen. Ärkebiskopen och de övriga biskoparna utsågs av kungen, prästerskapet var ett av riksdagens fyra stånd och avfall från kyrkans lära bestraffades under 1600-talet med döden.¹⁰ Kyrkan och staten blev med andra ord sammansvetsade. Mycket förändrades med reformation men mycket bevarades också, däribland kyrkans episkopala organisationsstruktur. Kvar blev också den juridiska modell där kyrkorna betraktades som självägande stiftelseliknande

enheter. En sockenkyrka eller domkyrka kunde äga sig själv och förvärva eller förvalta annan egendom, till exempel genom donationer.¹¹

Relationen mellan kyrka och stat under medeltiden präglades av en maktbalans inom ramen för en västeuropeisk katolsk kristenhet. Efter reformationen sammanflätades kyrka och stat. Kyrkan och armén var de mest närvarande representanterna för statsmakten runt om i landet.¹² Det lutherska Sverige var en del av ett europeiskt statssystem byggt på principen att monarkens religion också skulle vara undersåtarnas.¹³ För att stärka Sveriges anseende i förhållande till andra stater betonades kulturarvet. Redan på 1600-talet utnämndes en riksantikvarie och prästerskapet – i egenskap av statens representanter – fick i uppdrag att rapportera historiskt relevanta ”monument”, till exempel medeltida kyrkor. Redan under århundradet närmast efter reformationen började de tidigare katolska kyrkorna ses som ett kulturellt arv och inte bara som religiösa byggnader.¹⁴

Under sjutton- och artonhundratalet ökade religionsfriheten men kyrka och stat förblev tätt sammanflätade. Först år 1863 skiljdes de sekulära landskommunerna från kyrkans församlingar (i städerna fanns sedan länge sekulära lokala myndigheter).

KULTURARV, FOLKKYRKA OCH FOLKHEM

I början av 1900-talet var Sverige mitt uppe i en urbaniserings- och industrialiseringsprocess. Många människor flyttade från sin hembygd i olika delar av landet till nya industriella centra. Föreställningen

8. Casanova 1994; Anthony D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press 2003; Tobias Harding, *Nationalising Culture: The Reorganization of Swedish Cultural Policy 1970–2002*. Linköping: Linköping University Press 2007.

9. Casanova 2014.

10. Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria. Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum 2002.

11. Örjan Simonsson, *Herraväldet i helgedomen: Uppsala domkyrkas förvaltning cirka 1530–1860*. Upplandsmuseets skriftserie Nr 5, Uppsala: Upplandsmuseet 2008. SOU 1992:9.

12. Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*. Stockholm: Carlsson 2010.

13. Casanova 1994; Taylor 2007.

14. Jonas Grundberg, *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. GOTARC Serie C, 33. Göteborg: Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet 2000; Fredric Bedoire, *Restaureringskonstens historia*. Stockholm: Norstedts 2001; Helena Wängfelt Ström, ”Heligt, hotfullt, historiskt: kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige”, *Lychnos*, 2011.

att människorna var på väg att lämna ett traditionsbundet förflutet för ett nytt och modernt samhälle kom på många sätt att forma tidens intellektuella strömningar. Inte minst den framväxande synen på kulturarvet kom att präglas en sådan bild; det handlade om att bevara minnet av en livs- och samhällsform som var på väg att försvinna. Institutioner som Nordiska Museet kan sättas i samband med en nationalistisk rörelse; landsbygdens traditionella livsformer uppfattades som mer autentiska

representanter för den nationella kulturen än det framväxande industrisamhället.¹⁵ I senare forskning framstår den tidens nationella diskurs som en process där föreställningar om nationell identitet rekonstruerades och homogeniserades, visserligen på basis av äldre traditioner och identiteter, men med en ny och mer enhetlig nationell självbild som resultat. Detta framgår inte minst av att det samtidigt fanns flera olika, delvis motsägelsefulla, försök att definiera den nationella identiteten. Ursprungligen fokuserade till

Bild 2. Biskop Manfred Björkquist, som här besöker kvarnen Tre Kronor, var en av förgrundsfigurerna i den så kallade ungkyrkorörelsen som uppstod i början av 1900-talet. Foto: Sune Sundahl, 1950. Källa: Arkitektur- och designcentrum.

15. Jft. Grundberg 2000.

Bild 3. Edane kapell. Armatur med unglyrkorörelsens kors. Foto: Henrik Lindblad, 2014.

exempel Nordiska museet och Skansen på en skandinavistisk syn på den nationella gemenskapen och den gemensamt nordiska kulturen och historien betonades. När det nya museet stod färdigt kort efter upplösningen av unionen mellan Sverige och Norge hade det däremot fått en fastare nationalstatlig förankring. Den manifesterades bland annat genom att Livrustkammarens samlingar placerades i museets centrala hall.¹⁶

Decennierna efter sekelskiftet 1900 innebar flera omfattande samhällsförändringar. Resultatet blev en modern nationalstat, en föreställd gemenskap grundad på tanken om en delad etnisk, språklig och religiös identitet.¹⁷ I Sverige, liksom i Tyskland, betonades kontinuiteten mellan medeltidens samhälle och den moderna nationalstaten.¹⁸ De folkrörelser som växte fram under det sena 1800-talet organiserades i stor utsträckning som en motoffentlighet

16. Magdalena Hillström, *Ansvar för kulturarvet: Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*, Linköping: Linköpings universitet 2006; Magdalena Hillström, "Nordiska museet och skandinavismen", i Hillström, Magdalena & Sanders, Hanne, *Skandinavism: En rörelse och en idé under 1800-talet*, Centrum för Öresundsstudier 32, Göteborg: Makadam 2014.

17. Grundberg 2000; Kjell Blücker, *The Church as Nation: A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Frankfurt: Peter Lang 2000; Samuel Edquist, *En folklig historia. Historieskrivning i studieförbund och hembygdsrörelse*. Umeå: Borea 2009.

18. Blücker 2000; Harding 2016a.

riktad mot samhällets etablerade skikt, inklusive staten och Svenska kyrkans prästerskap. Detta gäller inte minst arbetarrörelsen och frikyrkorörelsen. Det förekom emellertid också förnyelserörelser inom samhällets etablerade organisationer. Så verkade till exempel unglyrkorörelsen under åren kring första världskriget inom ramarna för Svenska kyrkan för en nationell pånyttfödelse i kristen anda. Ungkyrkorörelsen byggde på en identifikation av kyrka och nation; Svenska kyrkan skulle bokstavligen vara just en *svensk* kyrka, en kristendom som inte bara var protestantisk utan också tolkad i och av den svenska nationen och präglad av dess historia. I detta sammanhang fick den medeltida församlingskyrkan en central symbolisk betydelse. Under mellankrigstiden kom den att spela en roll i samhällsdebatten, inte minst som symbol för bondesamhällets lokala gemenskaper, för kyrkans och kristendomens centrala roll i dessa och för kontinuiteten med det förflutna.¹⁹

Den lokala gemenskapen blev en metafor för hela nationen; en traditionell gemenskap där kristendomen och statskyrka spelade centrala roller. Denna syn på nationen och kyrkan kommer till uttryck i den för unglyrkorörelsen centrala psalmen ”Fädernas kyrka”.²⁰ I den betonas kyrkans roll som platsen för centrala riter i den enskildes och nationens liv, och som en manifestation av gemenskapens kontinuitet över tid.²¹ Dessa idéer om lokal och nationell identitet fick betydelse långt utanför unglyrkorörelsen. Kopplingen mellan den lokala sockengemenskapen och den nationella gemenskapen återfinns också i det tidiga 1900-talets demokratiörelser. Det fanns, menade man, en demokratisk tradition i Sverige som gick tillbaka till medeltidens sockengemenskaper

och vidare till vikingatidens tingsmöten.²² Församlingsgemenskapen kunde alltså användas för att legitimera både kyrkans centrala roll i den nationella gemenskapen och demokratin som en styresform med traditionell förankring i Sverige.

Sammanfattningsvis framstår kyrka och nation, betraktade som föreställda gemenskaper, som överlappande storheter i de tongivande kretsarna i mellankrigstidens Sverige. Till och med uttalat antikyrkliga politiker, som den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg, såg statskyrkosystemet som garant för samhällelig enhet och ett instrument för att undvika att kyrkan politiserades.²³

Bild 4. Arthur Engberg, Sveriges styresmän 1937.

19. Se ovan anförda arbeten.

20. ”Fädernas kyrka” skrevs 1909 av J.A. Eklund och nådde en bred popularitet inom unglyrkorörelsen (Blückert 2002). Den ingick den i det appendix som 1921 lades till psalmboken och togs med som officiell psalm 1937. 1986 ströks den i samband med att psalmboken reviderades (Eckerdal 1988).

21. Lars Eckerdal, ”Fädernas kyrka’ och Guds: Kyrkosyner i Svenska kyrkans psalmböcker”, *Svensk teologisk kvartalsskrift*, 1998:64; Blücker 2000; Harding 2016a.

22. Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*. Stockholm: Atlas 2001; Blücker 2000; Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, reviderad utgåva. Stockholm: Norstedt 2015.

23. Harding 2016a; Claesson 2004; jfr t.ex. Engberg 1945.

Folkhemmet och folkkyrkan växte under 1900-talets första hälft fram parallellt: en stat och en kyrka – båda med valda demokratiska församlingar. De skulle tillsammans värna medborgarnas välfärd. Båda byggde på föreställningar om en gemensam nationell kultur och en gemensam historia.²⁴

Under 1900-talets första decennier lades grunden till dagens kulturmiljölagstiftning. Kyrkorna skyddades som monument och minnen från olika skeden i nationens historia. Gällande lagstiftning har en direkt föregångare i den kungliga förordning som utfärdades 1920 till skydd för statliga kulturbyggnader, inklusive de statskyrkliga.²⁵ I denna spelade skyddet av församlingskyrkorna en mycket stor roll. Värt att notera är att skyddet uppfattades som en statlig angelägenhet. Ärkebiskopen Nathan Söderblom ansåg att Svenska kyrkan, liksom Church of England, själv skulle ansvara för kyrkornas kulturminnen, men den tanken fick inget gehör.²⁶

RELIGIONSFRIHET OCH KULTURARV I EFTERKRIGSTIDENS SVERIGE

År 1951 fick svenska medborgare rätt att lämna Svenska kyrkan utan att träda in i något annat samfund och utan särskilt tillstånd. Därmed ansåg riksdagen att full religionsfrihet hade införts. Varken utredningen bakom lagförslaget eller de ledande riksdagsmän som uttalade sig under riksdagsdebatten såg det som något avgörande problem ur religionsfrihetssynpunkt att lagstiftningen också innebar att de flesta svenskar även i fortsättningen automatiskt blev medlemmar i Svenska kyrkan från födseln.²⁷ En annan viktig reform under mitten av 1900-talet var avskaffandet av kyrkans roll i skolans

religionsundervisning. I utredningen bakom 1951 års religionsfrihetslag diskuterades även reformeringen av kristendomsundervisningen. Där framgår att man nu uppfattade kyrkotillhörigheten som någonting som var och en hade en grundläggande rätt att välja fritt.²⁸ Därmed hade ett viktigt steg tagits på vägen bort från den konfessionella staten och mot en tydligare åtskillnad mellan religion och sekulär stat.

Under 1960- och 1970-talen pågick en intensiv diskussion och omfattande utredningsverksamhet kring frågan om att skilja Svenska kyrkan från staten. År 1968 tillsattes en parlamentarisk utredning ledd av Alva Myrdal.²⁹ Några omedelbara praktiska resultat fick arbetet inte då det visade sig omöjligt att uppnå enighet kring flera viktiga frågor. Svårigheterna gällde bland annat ägandet av den kyrkliga jorden, kyrkans finansiering och ansvaret för begravningsväsendet. Under 1980-talet genomfördes flera viktiga kyrkopolitiska förändringar. En nationell kyrkostyrelse infördes och kyrkomötet reformerades så att det bestod av proportionellt valda representanter för kyrkans medlemmar. Kyrkan fick en mer samlad ledning än tidigare och denna uppfattades ha demokratisk legitimitet. På sikt skulle dessa demokratiskt och praktiskt motiverade förändringar visa sig vara betydligt viktigare för kyrkans skiljande från staten än de föregående decenniernas utredningar.³⁰ När kulturminneslagen (SFS 1988:950)³¹ infördes år 1988 var det tydligt att bevarandet av Svenska kyrkans kyrkobyggnader utgjorde ett centralt inslag i kulturarvspolitiken. Detta framgår inte minst av argumentationen för den nya lagen i 1988 års kulturminnesproposition:

24. Blücker 2000; Claesson 2004; Harding 2016a.

25. SFS 1920:744; Grundberg 2000.

26. Bedoire 2013.

27. SOU 1949:20; Riksdagen 1951, SFS 1951:680.

28. SOU 1949:20.

29. SOU 1972:36.

30. Ekström 2003; Harding 2007; Harding 2016b; jfr SOU 1992:9; SOU 1994:42.

31. I samband med att vissa ändringar infördes i SFS 1988:959 bytte lagen också namn från lag om kulturminnen till kulturmiljölagen. Prop. 2012/13:96, s. 1.

Mot bakgrund av bl. a. kyrkornas historiska betydelse som socknens hjärtpunkt och exempel på gångna tiders byggnadsskick måste flertalet av våra äldre kyrkor tillmätas en stor kulturhistorisk betydelse. I och för sig vore en urvalsmetod möjlig som bygger på fullständig inventering med granskning av varje enskild byggnad och kyrkotomt. Jag bedömer det emellertid som en orealistisk och tidsödande väg mot bakgrund såväl av svårigheterna att göra sådana avgränsningar i fråga om de äldre kyrkorna som kulturminnesvårdens aktuella behov och begränsade resurser. Jag föreslår i stället regler som innebär ett generellt tillståndskrav för de äldre kyrkliga miljöerna, men som samtidigt medger ett individuellt urval från sentida och tillkommande produktion. Jag delar utredningens bedömning att åren 1939-1940 är en naturlig gräns om man skall göra en kulturhistoriskt grundad åldersuppdelning av kyrkorna. Åren efter år 1940 byggdes få kyrkor. När kyrkobyggandet åter ökade under 1950-talet började kyrkornas karaktär att ändras på ett sätt som motiverar mitt förslag att slopa den statliga tillståndsprövningen av nya kyrkobyggen. Flertalet kyrkobyggnader från tiden efter år 1939 skiljer sig också från kyrkor i traditionell mening.³²

Propositionstextens resonemang vilar på den redan etablerade föreställningen om kyrkobyggnaden betydelse för den lokala identiteten och dess samband med äldre tiders sockengemenskap. Regeringen menade att en inventering i syfte att välja ut särskilt skyddsvärda kyrkobyggnader skulle bli onödigt resurskrävande. Diskussionen var inte ny. År 1922 föreslog utredningen Fornminnesvårdskommittén att en inventering av kyrkobyggnaderna med avseende på deras skyddsvärde skulle genomföras.³³ I 1920 års förordning (beslutad medan utredningen fortfarande arbetade) infördes istället ett generellt skydd

för Svenska kyrkans kyrkobyggnader.³⁴ Under 1980-talet fördes samma diskussion om valet av modell. Riksantikvarieämbetet föredrog ett generellt skydd medan Svenska kyrkan förordade att man skulle välja ut särskilt skyddsvärda kyrkor.³⁵ Att tidsgränsen sattes till år 1939 var en nyhet i kulturmiljölagen. Enligt propositionen hade efterkrigstidens kyrkor en annan "karaktär" än de äldre. Detta stärker intrycket av att skyddet av kyrkorna var förenat med deras status av historiska byggnader. De var minnen av ett agrart förflutet.³⁶

ÄNDRADE RELATIONER MELLAN KYRKA OCH STAT
I början av 1990-talet togs frågan om kyrkans skiljande från staten återigen upp till politisk diskussion. Arbetet inleddes med en utredning om ekonomi och rätt i kyrkan (ERK-utredningen). Den skulle behandla de ekonomiska och juridiska förutsättningarna för kyrkans framtida organisation.³⁷ Sedan utredningen hade slutfört sitt arbete framstod en mera självständig kyrka för många inblandade inte bara som önskvärd utan också som fullt genomförbar. Ett omfattande utrednings- och förhandlingsarbete följde.³⁸ Reformen genomfördes år 2000 och innebar en fullständig förändring av kyrkans rättsliga och principiella ställning. Enligt utredarna hade relationsförändringen väsentligen underlättats av att kyrkan hade fått en centralstyrelse och ett kyrkomöte grundade på representativ demokrati. Kyrkan uppfyllde därmed vad som nu ansågs vara rimliga kriterier för demokrati i civilsamhälleliga organisationer. Det tidigare av demokratiska principer motiverade statliga inflytandet ansågs därför inte längre behövas. Den statliga kontrollen över kyrkan

32. Prop. 1987/88:104, s. 57.

33. SOU 1922:11.

34. SFS 1920:744.

35. Prop. 1987/88:104.

36. Jfr Harding 2016a.

37. SOU 1992:9.

38. I det här sammanhanget viktiga kyrkoutredningar under 1990-talet var framförallt Kyrkoberedningen (SOU 1994:42), Utredningen om trossamfundens rättsliga ställning (SOU 1997:41), Begravningsverksamhetskommittén (SOU 1997:42), Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet (SOU 1997:43), samt Utredningen om kyrkans personal och om samfundsstöd (SOU 1997:45). Dessutom levererade Kammarkollegiet en i sammanhanget relevant utredning om den kyrkliga egendomens rättsliga ställning (SOU 1997:47). De olika utredningarna sammanfattas i SOU 1997:55.

övergavs emellertid inte helt. Kyrkans karaktär av öppen folkkyrka, den demokratiska organisationen och dess evangelisk-lutherska bekännelse skulle även fortsättningsvis regleras i lag. Kyrkan blev friare i sitt förhållande till staten, bland annat genom att församlingarna, stiftet och kyrkan som helhet blev självständiga juridiska personer, på samma gång som staten fortsatte att garantera att dess grundläggande karaktär förblev den samma.³⁹

Bilden av Sverige som ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle hade under 1990-talet blivit alltmer dominerande. Tanken att statskyrkosystemet skulle vara förenligt med normen om statens neutralitet i religiösa frågor tedde sig alltmer orimlig. Staten kunde visserligen vara positiv till religionsutövning som sådan, men den skulle i så fall ge likvärdigt stöd till alla etablerade samfund. Den förändring av relationerna mellan kyrka och stat som genomfördes år 2000 framstår därmed som en kompromiss mellan idén om en oberoende demokratisk folkkyrka och önskemål om en statligt garanterad identitet.⁴⁰ Det är förmodligen få som idag skulle förorda en återgång till statskyrkosystemet.

Göran Persson är kanske den sista ledande politiker som uttryckligen gett sitt stöd åt tanken om nationen och folkkyrkan som överlappande storheter.⁴¹ I sina memoarer skriver Persson:

Kyrkan är vår svenska folkkyrka i ordets bästa mening. Där ska alla ha rätt att samlas, dit ska alla kunna gå, oavsett religiös tillhörighet i övrigt. Till kyrkan ska vi alla vara välkomna när livet stundom väljer en riktning vars konsekvenser vi kanske inte orkar bära själva. Sådana händelser inträffar för alla, många gånger i livet. [...] Jag anser att när Svenska kyrkan skildes från staten inleddes en rörelse bort från det gemensamma över mot det privata. [...] Den utvecklingen hade kanske kommit ändå, men den har definitivt påskyndats av kyrkans skiljande

från staten. Vad gäller kostnaden för det kulturhistoriska arvet, det vill säga klockstaplar och kyrkobyggnader, kommer det nog ändå bli staten, det vill säga alla svenska skattebetalare, som får rycka in.⁴²

Ironiskt nog blev det ändå regeringen Persson som genomförde relationsförändringen mellan staten och Svenska kyrkan. Principbeslutet fattades år 1995, månaderna före Perssons tillträde som statsminister och partiordförande. Det rådde då en bred enighet i riksdagen och bland ledande kyrkliga företrädare om att statskyrkosystemet inte längre var förenligt med grundläggande normer i ett mångkulturellt och sekulärt samhälle. Det fanns också en bred enighet kring att religiösa samfund, i likhet med andra delar av det civila samhället, skulle stödjas av staten och att ett sådant stöd var förenligt med religionsfriheten.⁴³

Relationsförändringen medförde inte någon egentlig förändring av de grundläggande principerna i den statliga politiken för det kyrkliga kulturarvet. De utredningar som föregick reformen framhöll att det kyrkliga kulturarvet även i fortsättningen skulle vara en statlig angelägenhet och att kulturmiljölagen skulle behållas.⁴⁴ Däremot skulle det krävas en helt ny finansieringsmodell när församlingarna förlorade sin beskattningsrätt. Det var denna aspekt som skulle leda fram till modellen med kyrkoantikvarisk ersättning. I 1998 års proposition framställs de grundläggande principerna som följer:

Det kyrkliga kulturarvet har byggts upp under närmare ett årtusende och har formats i kontinuerlig växelverkan med andra delar av samhället. Genom kyrkans historiska ställning har det kommit att både avspegla och utgöra en väsentlig del av Sveriges historia. Det är fråga om ett levande kulturarv som genom århundradena fortlöpande har använts och alltjämt används för samma ändamål. Det är också ett kulturarv som är tillgängligt för alla, ober-

39. Prop. 1989/99:38. För en utförligare diskussion kring processens organisatoriska aspekter, se Harding 2016b.

40. Harding 2016b; jfr prop. 1995/96:80; prop. 1989/99:38.

41. Jfr Blückert 2000; Harding 2016a.

42. Göran Persson, *Min väg, mina val*. Stockholm: Bonnier 2010, s. 20f.

43. Sören Ekström, *Makten över kyrkan. Om Svenska kyrkan, folket och staten*. Stockholm: Verbum 2003; Harding 2007.

44. SOU 1992:9; SOU 1994:42; SOU 1997:43; SOU 1997:55; Tobias Harding, *The Heritagization of Religion: Heritagization in Swedish Policies on Religious Built Heritage 1920-2010*, paper presenterat vid Association for Critical Heritage Studies internationella konferens, University of Quebec in Montreal, Montreal 2016; se också Magdalena Hillström, kapitel 7.

oende av exempelvis kyrkotillhörighet, ålder, kön och medborgarskap. Var och en har möjlighet att uppleva kyrkobyggnaderna och deras inventarier som historiska och antikvariska minnesmärken, att ta del av konst och arkitektur, att lyssna på kyrkomusik eller att söka en stund av stillhet och ro. [...] Det är av stor betydelse att detta gemensamma kulturarv bevaras till kommande generationer.⁴⁵

Beskrivningen kan förstås som en del av en berättelse där nationen en gång *har varit* ett i religiöst hänseende homogent samhälle, men där homogeniteten i relativt sen tid har ersatts av religiös pluralism. Kyrkorna som kulturarv förblir därför en statlig angelägenhet medan kyrkan som religiös institution inte längre kan vara statskyrka. Det är intressant att notera, att propositionen ger kyrkornas icke-religiösa roll – den som förblir ett statligt ansvar – en relativt vid tolkning. Det handlar inte bara om kulturarvet som historisk dokumentation, utan också om möjligheten att ta del av kyrkobyggnaderna som en bredare estetisk, kanske rent av andlig, upplevelse. Folkkyrkans grundläggande tanke om allmän tillgänglighet har så att säga omvandlats till ett statligt ansvar för kyrkorna som kulturarv. Välfärdsstaten har med andra ord inte upphört att ta ansvar för vad som skulle kunna beskrivas som medborgarnas ”andliga välfärd”. Detta ansvar formuleras dock inte längre i religiösa termer, utan av ett bredare sammanhang som inkluderar bland annat kultur- och utbildningspolitiken.⁴⁶

På det juridiska planet medförde relationsförändringen en tydlig förändring när det gällde ägandet av kyrkor tillkomna före år 1840. Tidigare hade dessa vanligtvis inte ägts av församlingarna, utan istället betraktats som självägande stiftelse-liknande enheter. Kyrkorna som juridiska enheter kunde alltså ses som ägare till kyrkobyggnaderna,

och ofta också till andra egendomar som under århundradena hade tillkommit genom donationer eller på annat sätt. Kyrkornas juridiska form var dock betydligt äldre än den moderna stiftelseformen. Den reglerades direkt i kyrkolagstiftningen, av vilken det bland annat framgick hur och till vilka ändamål egendomen skulle användas.⁴⁷ Från och med år 2000 ägs både kyrkor och kyrkogårdar i de flesta fall istället direkt av församlingarna, som nu betraktas som privaträttsliga juridiska personer. En tydligare uppdelning mellan stat och civilsamhälle har genom denna förändring ägt rum: istället för av ålderdomliga stiftelse-liknande enheter, som fanns i ett av särlagstiftning reglerat gränsland mellan civilsamhälle och stat, ägs kyrkorna nu av församlingar i Svenska kyrkan, det vill säga av organisationer med en självständig beslutsmakt byggd dels på en medlemsbaserad representativ demokrati, dels på det prästerliga ämbetsansvaret.⁴⁸

Den statliga regleringen av Svenska kyrkan sker nu i första hand genom kulturmiljölagen, lagen om Svenska kyrkan, lagen om trossamfund, samt begravningslagen. Även om Svenska kyrkans grundläggande bekännelse fortfarande regleras i lag har regleringen av kyrkans religiösa budskap och ritual begränsats väsentligt. Däremot kvarstår omsorgen om de döda och om kulturarvet. Dessa har förblivit statliga ansvarsområden. Begravningsväsendet sköts visserligen i större delen av landet av Svenska kyrkans församlingar (med undantag för Tranås och Stockholms kommuner) men är enligt lagstiftningen ett delegerat statligt ansvar, inte en privat eller civilsamhällelig verksamhet. Finansieringen sker genom en obligatorisk begravningsavgift.⁴⁹

Det kyrkliga kulturarvet fortsatte att regleras i den statliga kulturmiljölagstiftningen, med särskilt

45. Prop. 1998/99:38 s. 134.

46. Jfr Berggren & Trägårdh 2015.

47. SOU 1992:9; jfr. t.ex. Simonsson 2008.

48. Filip Wijkström, "Svenska kyrkan i ett omförhandlat samhällskontrakt", i A. Bäckström (red.) *Välfärdsinsatser på religiös grund: Förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos; Tobias Harding, *From State Church to Third Sector Organization? The Separation of Church and State in Sweden*. Paper presenterat vid The 12th International Conference of the International Society for Third-Sector Research, Ersta Sköndal Högskola, Stockholm 2016 (b).

49. Prop. 1995/96:80; Prop. 1998/99:38; Prop. 1998/99:116.

skydd för Svenska kyrkans kyrkor uppförda före 1940. Hela detta omfattande kulturarv ägs nu av privata rättssubjekt (Svenska kyrkan och dess församlingar) men staten betraktar deras bevarande som en angelägenhet för hela samhället. Kostnaden för detta kunde inte Svenska kyrkan förväntas bära ensam. Genom den kyrkoantikvariska ersättningen infördes ett nytt system där Svenska kyrkan ersätts för de ”överkostnader” som kulturmiljölagens föreskrifter medförde. Ersättningen och dess användning regleras i en överenskommelse mellan staten och Svenska kyrkan.⁵⁰

AVSLUTNING

Dagens Sverige har beskrivits som ett post-kristet samhälle. Med det menas ett samhälle som präglas av en kristen historia även om kristendomen i traditionell mening inte längre dominerar majoritetens världsbild.⁵¹ Sverige utmärks idag av en tilltagande religiös pluralism. Men trots en nedåtgående trend är 63 procent av befolkningen fortfarande medlemmar i Svenska kyrkan. Religionspolitiken strävar å ena sidan efter en likvärdig behandling av de religiösa samfundet, å andra sidan regleras grunderna för Svenska kyrkans bekännelse och organisation i lag. Vissa symboliska element har också bevarats från statskyrkans dagar. Hit hör gudstjänsten före riksdagens öppnande och grundlagens krav på att statschefen ska tillhöra kyrkan. Det kyrkliga kulturarvet – i synnerhet alla kyrkor uppförda före 1940 – utgör en stor del av det kulturarv som skyddas i kulturmiljölagstiftningen. När relationsförändringen genomfördes fanns det en dominerande berättelse om att samhället hade gått från religiös och kulturell homogenitet mot mångfald, pluralism och sekularisering. Samtidigt såg man ett särskilt

värde i att kyrkorna även fortsättningsvis skulle användas ”för samma ändamål” och att de förblev öppna för alla oavsett religiös tillhörighet.⁵²

Innebär det att Sverige har övergett den nordiska sekulariseringsväg som diskuterades inledningsvis? Frågan har inget enkelt svar, men utvecklingen kan ändå beskrivas som att landet har tagit ett nytt steg på denna väg. Både i Sverige och i USA förhåller sig staten nu positiv till flera trosriktningar. En skillnad är att i USA kommer detta till uttryck genom att staten inte ger ekonomiskt stöd till något samfund medan den svenska staten stödjer ett flertal trossamfund. Det nya förhållandet mellan kyrka och stat som fullbordades i och med relationsförändringen år 2000 beskrivs i de officiella dokument som diskuterats ovan inte som en likabehandling, utan som en likvärdig behandling. Det har i praktiken inneburit en fortsatt särbehandling av Svenska kyrkan. Särskilt tydlig är denna särbehandling när det kommer till historiska och minnespolitiska aspekter, manifesterade i en lagstiftning som fokuserar på kyrkor och kyrkogårdar.

Det är även värt att notera att kyrkornas statligt skyddade kulturarvsaspekter har getts en vid mening. Det gäller att säkerställa att ”[v]ar och en har möjlighet att uppleva kyrkobyggnaderna och deras inventarier som historiska och antikvariska minnesmärken, att ta del av konst och arkitektur, att lyssna på kyrkomusik eller att söka en stund av stillhet och ro”.⁵³ När kyrkorna skyddas som kulturarv inkluderar detta med andra ord många olika aspekter. Här har sekulariseringsprocessen inneburit att en stat, post-kristen snarare än lutheransk, fortsätter att prioritera skyddet av kyrkobyggnadsarvet och har gett Svenska kyrkan den centrala rollen i detta arbete.

50. Prop. 1998/99:38, Kulturdepartementet 2000, Skr. 2008/09:220.

51. Ann af Burén, *Living Simultaneity: On religion among semi-secular Swedes*. Huddinge. Södertörns Högskola 2015; David Thurffjell, *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei 2015.

52. Prop. 1998/99:38, s. 134.

53. Ibid.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor och litteratur

- Birnbaum, Pierre, *The Idea of France*. New York: Hill & Wang 2001
- Bedoire, Fredric, *Restaureringskonstens historia*. Stockholm: Norstedts 2013
- Bellah, Robert N., *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial*. Chicago: Uni. of Chicago Press 1992
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, reviderad utgåva. Stockholm: Norstedt 2015
- Blückert, Kjell, *The Church as Nation: A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Frankfurt: Peter Lang 2000
- Burén, Ann af, *Living Simultaneity: On religion among semi-secular Swedes*. Huddinge. Södertörns Högskola 2015
- Casanova, José, *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Uni. of Chicago Press 1994
- Casanova, José, "Two Dimensions, Temporal and Spatial, of the Secular: Comparative Reflections on the Nordic Protestant and the Southern Catholic Patterns from a Global Perspective", i Breemer, R. van den, J. Casanova & T. Wyller (eds.) *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014
- Claesson, Urban, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2004
- Eckerdal, Lars "'Fädernas kyrka' och Guds: Kyrkosyner i Svenska kyrkans psalmböcker", i *Svensk teologisk kvartalskrift*, 1998:64
- Edquist, Samuel, *En folklig historia. Historieskrivning i studieförbund och hembygdsrörelse*. Umeå: Borea 2009
- Ekström, Sören, *Makten över kyrkan. Om Svenska kyrkan, folket och staten*. Stockholm: Verbum 2003
- Engberg, Arthur, "Religionsfriheten" i Arthur Engberg. *Tal och skrifter III*. Stockholm: Tiden 1945 (tidigare publicerad i Social-Demokraten, 25 juli 1925)
- Grundberg, Jonas, *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. GOTARC Serie C, 33. Göteborg: Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet 2000
- Harding, Tobias, *Nationalising Culture: The Reorganization of Swedish Cultural Policy 1970–2002*. Linköping: Linköping University Press 2007
- Harding, Tobias, "Faith-Based Organizations and the Secular State: The Establishment of a Muslim Study Association in Sweden", i *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33:3 2013.
- Harding, Tobias, "The dawn of the secular state? Heritage and identity in Swedish church and state debates 1920–1939", i *International Journal of Cultural Policy*, 2016 (a), Vol. 22, Issue 4.
- Harding, Tobias, *From State Church to Third Sector Organization? The Separation of Church and State in Sweden*. Paper presenterat vid The 12th International Conference of the International Society for Third-Sector Research, Ersta Sköndal Högskola, Stockholm 2016 (b)
- Harding, Tobias, *The Heritagization of Religion: Heritagization in Swedish Policies on Religious Built Heritage 1920–2010*. Paper presenterat vid Association for Critical Heritage Studies internationella konferens, University of Quebec in Montreal, Montreal 2016 (c)
- Hillström, Magdalena, *Ansvar för kulturarvet: Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*, Linköping : Linköpings universitet 2006
- Hillström, Magdalena, "Nordiska museet och skandinavismen", i Hillström, Magdalena & Sanders, Hanne, *Skandinavism: En rörelse och en idé under 1800-talet*, Centrum för Öresundsstudier 32, Göteborg: Makadam 2014
- Kulturdepartementet. *Överenskommelse mellan staten och Svenska kyrkan rörande de kulturhistoriska värdena inom Svenska kyrkan*. 2000-03-02. KU 2000/470/Ka
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*. Stockholm: Atlas 2001
- Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria. Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum 2002
- Persson, Göran, *Min väg, mina val*. Stockholm: Bonniers 2010

- Paine, Crispin, *Religious Objects in Museums: Private Lives and Public Duties*. London: Bloomsbury Academic 2013
- Simonsson, Örjan, *Herraväldet i helgedomen: Uppsala domkyrkas förvaltning cirka 1530–1860*. Upplandsmuseets skriftserie Nr 5, Uppsala: Upplandsmuseet 2008
- Sellberg, Erland, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*. Stockholm: Carlssons 2010
- Smith, Anthony D., *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press 2003
- Taylor, Charles, *A Secular Age*. Harvard: Harvard University Press 2007
- Thurfjell, David, *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei 2015
- Wangefelt Ström, Helena, ”Heligt, hotfullt, historiskt: kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige”, *Lychmos*, 2011
- Wijkström, Filip, ”Svenska kyrkan i ett omförhandlat samhällskontrakt”. i A. Bäckström (red.) *Välfärdsinsatser på religiös grund: Förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos & Norma 2014

Offentligt tryck

- Proposition 1987/88:104. *Om kulturmiljövård*
- Proposition 1995/96:80. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan*
- Proposition 1998/99:38 *Staten och trossamfunden. Begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen*.
- Proposition 1997/98:116. *Staten och trossamfunden. Bestämmelser om Svenska kyrkan och andra trossamfund*
- Proposition 2012/13:96. *Kulturmiljöns mångfald*
- Regeringens skrivelse 2008/09:220. Kyrkoantikvariska frågor
- Riksdagen. Andra kammaren, protokoll 1951-10-26
- SFS 1920:744. Kunglig Maj:ts kungörelse med föreskrifter om det offentliga byggnadsväsendet
- SFS 1951:680. Religionsfrihetslag
- SFS 1988:950. Kulturmiljölag
- SOU 1922:11. *Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt organisation av kulturminnesvården*
Historik, memorial angående minnesvårdens nuvarande ståndpunkt, utländsk lagstiftning samt bilagor
- SOU 1949:20. *Dissenterlagskommitténs betänkande med förslag om religionsfrihetslag mm*
- SOU 1972:36. *Sambälle och trossamfund. Slutbetänkande av 1968 års beredning om stat och kyrka*
- SOU 1992:9. *Ekonomi och rätt i kyrkan. Slutbetänkande av ERK-utredningen*
- SOU 1994:42. *Staten och trossamfunden. Slutbetänkande av Kyrkoberedningen*
- SOU 1997:41. *Staten och trossamfunden. Rättslig reglering: grundlag, lag om trossamfund, lag om svenska kyrkan. Betänkande av Utredningen om trossamfundens rättsliga reglering*
- SOU 1997:42. *Staten och trossamfunden. Begravningsverksamheten. Betänkande av Begravningsverksamhetskommittén*
- SOU 1997:43. *Staten och trossamfunden. Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven Betänkande av Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet*
- SOU 1997:45. *Staten och trossamfunden. Stöd, skatter och finansiering. Betänkande av Utredningen om kyrkans personal och om samskapsstöd*
- SOU 1997:47. *Staten och trossamfunden. Den kyrkliga egendomen. Betänkande av Kammarkollegiet*
- SOU 1997:55. *Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av förslagen från de statliga utredningarna*

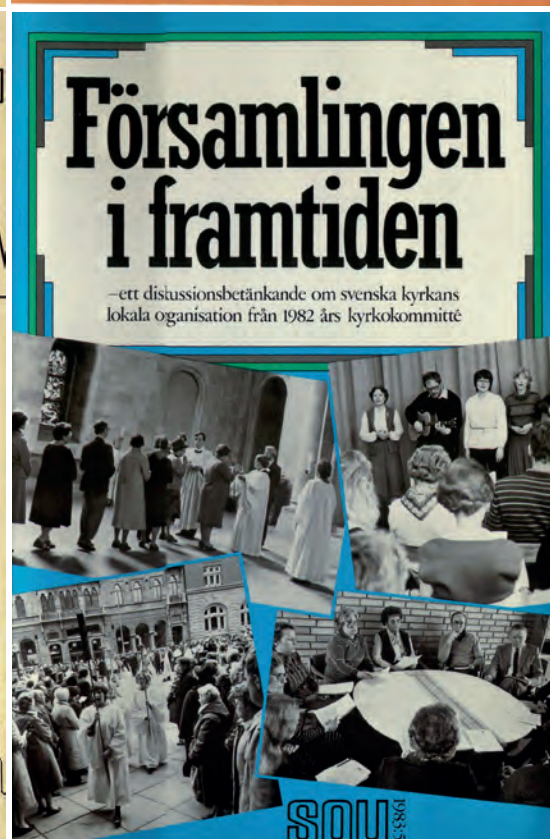
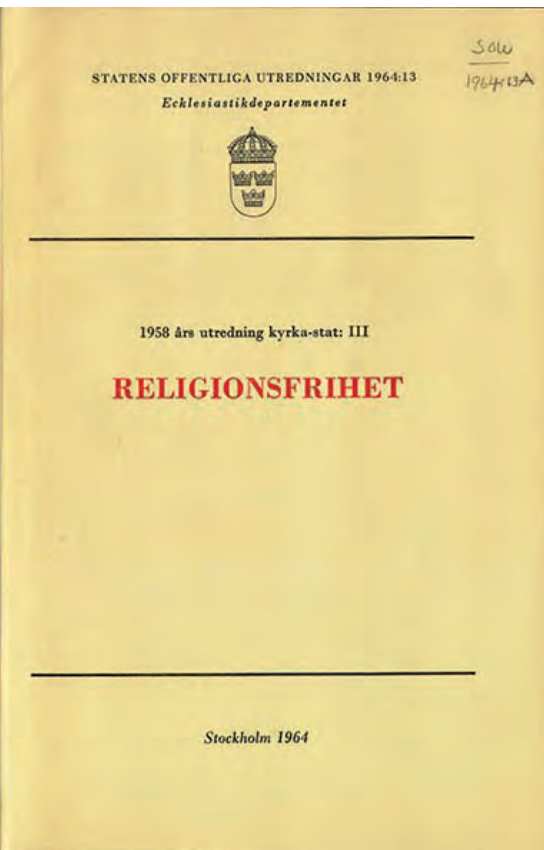

Bild 1. Exempel på offentliga utredningar kring frågor som rör kyrka-stat. Källa: Kungliga biblioteket; Digitaliserade SOU:er.

STATEN, KYRKAN OCH ANSVARET FÖR KYRKOPYGGNADERNA

Magdalena Hillström

Allt sedan frågan om en förändrad relation mellan kyrka och stat hamnade på utredningsbordet i slutet av 1950-talet har ett samhällsstöd till bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader övervägts. Det här kapitlet beskriver hur frågan har bearbetats i utredningar och propositioner fram till riksdagens beslut om en kyrkoantikvarisk ersättning år 1998. Under perioden från 1958 års stat–kyrka-utredning till stat–kyrka-förhandlarnas förslag år 1978 spelade bidrag till kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader en marginell roll. Under 1980-talet ökade uppmärksamheten på att många församlingar med svag skattekraft hade betydande svårigheter att klara av kyrkounderhållet och statliga bidrag började utbetalas, bland annat till Gotlandskyrkorna, men summorna var små. Från det att Statskontoret

kommit fram till, att ett rimligt stöd till Svenska kyrkan för vården av kyrkobyggnaderna vid en eventuell relationsförändring var i storleksordningen 400 miljoner kronor (i 1990 års priser), och sedan det genom 1995 års principproposition stod klart att det nettobidrag Svenska kyrkan sedan länge var utlovad vid en relationsförändring skulle ha formen av ett bidrag till kyrkobyggnader, blev ansvaret för kyrkobyggnaderna centralt i förhandlingarna.

Studien förtydligar att bevarandet av kyrkobyggnaderna är invecklad i frågan om kyrkans ekonomi i allmänhet och i bevarandet av en rikstäckande kyrklig verksamhet i synnerhet. Den visar att den specifika frågan om storleken på och motiven för ett statligt bidrag till kyrkounderhållet efterhand dras in i den allmänna frågan om storlek, rubricering och

UTREDNINGAR OMNÄMND I KAPITLET

1943–1949	Dissenterlagskommittén SOU 1949:20. <i>Betänkande med förslag till religionsfrihetslag m.m.</i>
1950	1950 års dissenterskatteutredning SOU 1950:41. <i>Betänkande angående vissa med religionsfrihetslagstiftningen sammanhängande spörsmål avgivet av 1950 års dissenterskatteutredning.</i>
1958–1968	1958 års utredning kyrka–stat SOU 1964:13. <i>Religionsfrihet (III).</i> SOU 1964:16. <i>Historisk översikt – Kyrkobegrepp (IV).</i> SOU 1967:46. <i>Kyrklig egendom, skattefrågor, prästerskapets privilegier (X).</i> SOU 1968:11. <i>Svenska kyrkan och staten. Slutbetänkande (XI).</i>
1968–1972	1968 års beredning om stat och kyrka SOU 1970:2. <i>Om stat och kyrka: en sammanställning av remissyttrandena över Svenska kyrkan och staten.</i> SOU 1971:29. <i>Kyrkan kostar: en ekonomisk studie av Svenska kyrkans församlingar.</i> SOU 1972:36. <i>Sambälle och trossamfund. Slutbetänkande.</i> SOU 1972:37. <i>Sambälle och trossamfund. Bilaga 1–19. 1968 års beredning om stat och kyrka.</i> SOU 1974:9. <i>Sambälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttrandena över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. Utarbetad inom utbildningsdepartementet.</i>
1975–1978	Stat–kyrka–överläggningarna SOU 1978:1. <i>Stat – kyrka. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan.</i> SOU 1978:2. <i>Stat – kyrka. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bil. 1. Kyrkans framtida organisation: förslag.</i> SOU 1978:3. <i>Stat – kyrka. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bil. 2/12. Utredningar i delfrågor. Redovisning av arbetsmaterial i stat–kyrka–överläggningarna.</i>
1976–1979	Byggnadsvårdsutredningen SOU 1979:17. <i>Kulturhistorisk bebyggelse – Vård att vårda.</i>
1980–1981	Kyrkofondsutredningen SOU 1981:88. <i>Ekonomisk utjämning inom Svenska kyrkan.</i>
1982–1986	1982 års kyrkokommitté SOU 1983:55. <i>Församlingen i framtiden: ett diskussionsbetänkande om Svenska kyrkans lokala organisation från 1982 års kyrkokommitté.</i> SOU 1984:75. <i>Församlingarna om framtiden. Sammanställning av remissyttrandena över 1982 års kyrkokommittés diskussionsbetänkande (SOU 1983:55) Församlingen i framtiden.</i> SOU 1985:1. <i>Församlingar i samverkan. Rapport från 1982 års kyrkokommitté.</i> SOU 1986:17. <i>Framtid i samverkan: 1982 års kyrkokommittés slutförslag till lokal och regional organisation i Svenska kyrkan.</i>
1984–1986	Kyrkobyggnadsutredningen Ds C 1986:11. <i>Kulturhistorisk tillsyn över den kyrkliga miljön. Betänkande avgivet av Kyrkobyggnadsutredningen.</i>
1989–1992	Utredningen om ekonomi och rätt i kyrkan (ERK) SOU 1992:9. <i>Ekonomi och rätt i kyrkan.</i>
1990–1992	1990 års kyrkobyggnadsutredning (SvK) Svenska kyrkans centralstyrelse 1992. <i>Fädernas kyrkor – till varje pris? Diskussionsbetänkande avgivet av 1990 års kyrkobyggnadsutredning.</i>
1992–1994	Kyrkoberedningen SOU 1994:42. <i>Staten och trossamfunden.</i>
1993–1996	1993 års kyrkobyggnadsutredning (SvK) Svenska kyrkans centralstyrelse 1996. <i>Fädernas kyrkor – och framtidens? Betänkande av 1993 års kyrkobyggnadsutredning.</i>
1994–1995	Kyrkoutjämningsutredningen SOU 1995:144. <i>Utjämning av intäkter och kostnader inom Svenska kyrkan.</i>
1996–1997	Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet SOU 1997:43. <i>Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven.</i>

Bild 2. Utredningar omnämnda i kapitlet.

motivering av de ekonomiska bidrag Svensk kyrkan givits löfte om för att en relationsförändring skulle vara ”ekonomiskt neutral” för kyrkan. Studien visar också att det finns en ofrånkomlig överlappning mellan vad som är kulturhistoriska och inomkyrkliga bevarandemotiv och kostnader. I försöken till gränsdragning mellan dem understryks att en sådan i realiteten är omöjlig att göra. Kyrkoberedningen (1994) konstaterande att målsättningen var bevarandet av kyrkorna *i sig* och markerade därmed att de kulturhistoriska och inomkyrkliga bevarandemotiven sammanföll.

I ljuset av den längre historien har problemet med pastoralt övertaliga kyrkor spelat en viktig roll för kraven på statligt ansvarstagande. Frågan har varit känslig och från mitten av 1990-talet tonades övertalighetsproblemet starkt ned. Det oaktat är förhållandet att Svenska kyrkan har fler kyrkobyggnader än det pastorala behovet motiverar centralt för den rådande antikvariska regimens långsiktiga hållbarhet.

Kapitlet är disponerat i tre delar: ”I marginalen”, ”Mot mitten” och ”I centrum”. En utgångspunkt har varit att läsaren inte nödvändigtvis är förtrogen med utredningarnas huvudförslag och kort information ges därför om dessa. Det finns mycket skrivet om förhållandet mellan kyrka och stat. En forskningsöversikt finns det inte utrymme för här. Avsikten är inte heller att ge belysning åt kyrka–stat-problemen i hela deras komplexa vidd utan att noga undersöka stödet till kyrkobyggnader som en fråga i det långvariga stat–kyrka-arbetet.

I. I MARGINALEN

1958 års utredning kyrka–stat

År 1958 tillsatte Ragnar Edenman, ecklesiastikminister i Tage Erlanders ministär, en expertutredning med

uppgift att förutsättningslöst och utan ställningstaganden undersöka kyrka–stat-frågan.¹ Utredningen tillkom efter initiativ i riksdagen. I likalydande motioner i första och andra kammaren vid 1956 års riksdag framhöll Rolf Edberg (s), Hugo Osvald (fp), Rickard Sandler (s) och Anna Maria Sjöström-Bengtsson (s) att statskyrkosystemet var oförenligt med religionsfriheten. De begärde en utredning om formerna för, och de överskådliga konsekvenserna av, ett upplösande av det organisatoriska sambandet mellan kyrka och stat. 1956 års motioner framlades efter en mycket utdragen och intensiv debatt om religionsfriheten och statskyrkoordningen. Den hade inte avstannat sedan riksdagen beslutat om en ny religionsfrihetslag och ny dissenterskattlag år 1951. De nya lagarna lade i själva verket grunden för vad Sören Ekström kallat de långa utredningarnas tid.²

Utredningen presenterade fyra hypotetiska vägar för framtiden, A-, B-, C- och D-läget. I A-läget består i allt väsentligt statskyrkoordningen däremot genomförs en del reformer på lokal-, stifts- och riksnivå. I D-läget är kyrkan fri från staten och församlingarna har inte beskattningsrätt. Den kyrkliga jorden överförs till staten och de borgerliga kommunerna medan kyrkobyggnader, kyrkotomter och inventarier kvarstår i kyrklig disposition. B- och C-lägena är mellanlägen. I B-läget är kyrkan organisatoriskt lösgjord från staten men församlingarna behåller någon form av beskattningsrätt eller får hjälp av staten med uppbörden av medlemsavgifter. Debitering, uppbörd och indrivning av avgifterna infogas i det statliga uppbördssystemet. Kyrkan disponerar den kyrkliga jorden och övrig kyrklig egendom. C-läget skiljer sig från B-läget genom att kyrkan varken har beskattningsrätt eller får hjälp med uppbörden. D-läget skiljer sig från C-läget genom att kyrkan inte har tillgång till avkastningen

1. Ledamöterna var Iwar Wieslander (ordf.), Bertil Bolin, Olle Engström, Ruben Josefson och Åke Zetterberg.

2. Om motionerna, konstitutionsutskottets utlåtande och riksdagsdebatten, se Sören Ekström, *Makten över kyrkan: om Svenska kyrkan, folket och staten*, Stockholm: Verbum, 2003.

Förslag i 1968 års betänkande

	Stats- kyrka	Beskattningsrätt, hjälp med uppbörd	K:an disponerar jord och andra egendomar	Kyrkor är byggnads- minnen	K:an disponerar byggnader & tomter	Statliga bidrag till vård av kyrkor
A-läget	X	X	X		X	
B-läget		X	X	X	X	
C-läget			X	X	X	(X)
D-läget				X	X	X

A-läget: Statskyrkoordningen består. Ett fåtal reformer genomförs på lokal-, stifts- och riksnivå.

B-läget: Kyrka och stat är åtskilda men församlingarna behåller beskattningsrätt eller får hjälp av staten med uppbörd av medlemsavgifter. Kyrkan disponerar kyrklig jord och egendom. Kyrkorna lyder under byggnadsminneslagstiftningen.

C-läget: Kyrka och stat är åtskilda. Kyrkan disponerar kyrklig jord och egendom. Kyrkorna lyder under byggnadsminneslagstiftningen och vissa statliga bidrag ges till deras underhåll.

D-läget: Kyrka och stat är åtskilda. Kyrklig jord överförs till staten och de borgerliga kommunerna. Kyrkobyggnader, kyrkotomter och inventarier kvarstår i kyrklig disposition. Kyrkorna lyder under byggnadsminneslagstiftningen. Statliga bidrag utdelas till kyrkan för underhållet av byggnaderna.

Bild 3. Förslag i 1968 års betänkande.

av den kyrkliga jorden.³ Den grundläggande utgångspunkten för de hypotetiskalägena var ekonomin.⁴ I A- och B-lägena förändras inte kyrkans finansiella ställning. I C-läget och i synnerhet i D-läget skulle inkomsterna minska.

I samtliga fria lägen (B, C, D) är Svenska kyrkan organisatoriskt lösgjord från staten och författningsregleringen avskaffad. Det hindrade inte att staten även i en ordning där kyrkan var fri kunde ha anledning att ingripa i dess verksamhet och organisation. Det gällde dels om kyrkan tilldelades särskilda

förmåner, dels om kyrkan uppfattades som en maktfaktor i samhället. En av de förmåner som kunde bli aktuella var statsbidrag till underhåll av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader.⁵

Kyrkobyggnadernas skydd

Utredningen tänkte sig en ordning där kyrkobyggnaderna i de fria lägena (B, C och D) underkastades bestämmelserna i byggnadsminneslagen och ställdes under Riksantikvarieämbetets överinseende.⁶ Det var motiverat både med tanke på allmänintresset

3. SOU 1968:II. 1958 års utredning kyrka–stat. *Svenska kyrkan och staten: slutbetänkande*, Stockholm, 1968. A–D lägena presenteras på s. 151–222.

4. SOU 1967:46. 1958 års utredning kyrka–stat. *Kyrklig egendom, skattefrågor, prästerskapets privilegier*, Stockholm, 1967, s. II.

5. SOU 1968:II, s. 192f.

6. SFS. Byggnadsminneslagen (1960:690).

av att kyrkobyggnaderna garanterades ”ett tillfredsställande skydd ur kulturhistorisk synpunkt” och att ansvaret för kyrkobyggnaderna i egenskap av ovärderliga kulturminnen ytterst vilade på staten.⁷ Utredningen betonade emellertid att förslaget om en tillämpning av byggnadsminneslagen på kyrkobyggnader *inte i sig* medförde att staten påtog sig något *ekonomiskt* ansvar för deras vård och underhåll. Det berodde på att byggnadsminneslagen var utformad så att skyddsföreskrifterna utfärdades i samförstånd med ägaren. Den skyldighet att bevara en byggnads kulturhistoriska värde som tillkom denne skulle begränsas till det som var absolut nödvändigt. Det var bara om föreskrifterna medförde en omfattande inskränkning i ägarens förfoganderätt som en statlig ersättning kunde komma ifråga: ”Med den sålunda uppställda regeln står det klart att ersättningskrav vad gäller kyrkobyggnader endast i sällsynta undantagsfall kan komma att resas.”⁸ Denna grundregel kunde emellertid inte tillämpas i C- och D-lägena eftersom de innebar att flera av kyrkans inkomstkällor försvann. Betydande statliga bidrag skulle då, framför allt i D-läget, bli nödvändiga för vården av domkyrkor och kulturhistoriskt värdefulla församlingskyrkor. Några summor nämndes inte men utredningen förutsatte att ”statsmakterna skulle vara benägna att ekonomiskt bispringa den fria kyrkan i den omfattning, som är nödvändig för att säkra sådana byggnadsminnens bestånd för framtiden”.⁹

I utredningens förslag, närmast att karaktärisera som en skiss, var alltså ett större statligt bidrag till kyrkobyggnader avhängigt av huruvida kyrkan vid en skilsmässa skulle få behålla beskattningsrätten (eller fick hjälp med uppbörderna av avgifter) och den kyrkliga egendomen. Om den inte fick det togs för givet att staten skulle ge församlingarna ekonomiska

möjligheter att underhålla sina kyrkobyggnader. I stort sett alla kyrkor hade betydande kulturvärden, menade utredningen. Den främsta grunden för statliga bidrag var att ansvaret för alla äldre kyrkobyggnader i egenskap av ”omistliga kulturminnen” ytterst vilade på staten också i ekonomiskt hänseende om Svenska kyrkans finansiella ställning försämrades (C- och D-lägena). Om kyrkans ekonomiska ställning däremot inte försämrades skulle statliga bidrag endast i undantagsfall utgå.

Kyrkobyggnaden – en kyrklig uppgift

I det historiska perspektivet var tanken att kyrkan å statens vägnar förvaltade kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader ny. Det var också tanken att finansieringen skulle ske genom statliga bidrag. Två utredningar föregick 1951 års lagstiftningar om religionsfrihet och dissenterskatt, Dissenterlagskommittén och Dissenterskatteutredningen.¹⁰ Dissenterskatten var en reducerad kyrkoskatt och betalades av den som inte var medlem av Svenska kyrkan. Dissenterskatteutredningen skulle göra en mera grundlig bedömning av dissenterskattens storlek än Dissenterlagskommittén hade gjort. Uppdraget var att undersöka hur det kyrkliga skatteuttaget fördelade sig på kyrkliga och borgerliga uppgifter. Detta var viktigt att klargöra eftersom dissenterskatten motiverades just av kyrkans *borgerliga* uppgifter. Dissenterlagskommittén tyckte inte att kyrkobyggnaderna var ett område som motiverade stora skattelättnader för de som utträtt. Kyrkobyggnaderna kunde till stor del hänföras till borgerliga uppgifter, ansåg man. Många kyrkor användes för andra ändamål än gudstjänst och förrättningar. Ett stort antal var i kraft av sin ålder byggnadsminnesmärken och därmed en angelägenhet för alla medborgare.¹¹

7. SOU 1968:II, s. 221f.

8. Ibid.

9. SOU 1967:46, s. 222.

10. SOU 1949:20. Dissenterlagskommittén. *Betänkande med förslag till religionsfrihetslag m.m.*, Stockholm, 1949; SOU 1950:41. 1950 års dissenterskatteutredning. *Betänkande angående vissa med religionsfrihetslagstiftningen sammanhängande spörsmål*, Stockholm, 1950.

11. SOU 1949:20, s. 339f.

Dissenterskatteutredningen avvisade senare med bestämdhet denna uppfattning. Det saknades skäl att föra utgifter för kyrkobyggnader till borgerliga ändamål, menade de sakkunniga. Den omständigheten att en del gamla kyrkor kunde betraktas som byggnadsminnesmärken gjorde ingen skillnad. Kyrkorna var en kyrklig uppgift och de som hade utträtt ur Svenska kyrkan hade ingen anledning att bidra till deras vård och underhåll.¹² Med 1958 års utredning var uppfattningen att kyrkobyggnaderna var en rent kyrklig angelägenhet överspelad, även om dissenterskattelagen, som gällde fram till och med år 1999, var beslutad på denna grundval.¹³

Bild 4. SOU 1950:41.

12. SOU 1950:41, s. 23.

13. SFS. Lagen (1951:691) om viss lindring i skattskyldigheten för den som icke tillhör svenska kyrkan.

14. SOU 1970:2. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Om stat och kyrka: en sammanställning av remissyttrandena över Svenska kyrkan och staten* (SOU 1968:11), Stockholm, 1970.

15. *Ibid.*, s. 227.

16. *Ibid.*, s. 247.

Remisserna till 1958 års utredning

I remisserna till 1958 års utredning uttryckte en lång rad instanser starka farhågor för att en upplösning av banden mellan kyrka och stat skulle leda till sämre ekonomiska villkor för Svenska kyrkan att bedriva rikstäckande verksamhet.¹⁴ Många fann det också högst troligt att antalet medlemmar skulle minska om statskyrkoordningen upphörde. I synnerhet uttalades oro över glesbygdsförsamlingarnas ekonomiska framtid. Utsikten att Svenska kyrkan av besparingsskäl på sina håll skulle tvingas lägga ned både verksamhet och kyrkor föranledde stor skepsis till en förändring. Domkapitlet i Linköping menade att en försämrad ekonomi i första hand skulle drabba kyrkobyggnaderna: "Skulle kyrkans ekonomi försämrats, torde en av kyrkans första – om än smärtsamma uppgifter – bli att överlämna en rad kyrkor till det allmänna för att ej hennes ekonomi från första stund skulle komma att undergrävas. Kyrkans resurser måste i stället användas på ett i andlig mening livsfrämjande och livsuppehållande arbete bland människorna."¹⁵ Av samma mening var Domkapitlet i Skara. En fri kyrka kunde knappast prioritera underhållet av kyrkor. Det var rimligt att förvänta sig att staten tog ett stort ansvar. Domkapitlet i Visby tvivlade starkt på att det egna stiftet i ett fritt läge (enligt alternativen C och D) skulle kunna "hålla Ordets förkunnelse vid makt" och kyrkobyggnaderna i ett godtagbart skick och ville ogärna se en utveckling mot att de senare förvandlades från levande kyrkor för den gudstjänstfirande församlingen till nödortfiktigt underhållna "döda museikyrkor".¹⁶ Stiftsnämnden i Lund förutspådde att en finansiering av kyrkan genom medlemsavgifter skulle leda till ökade utgifter för de enskilda medlemmarna eftersom inkomstbortfallet av juridiska personer och det statliga

skatteutjämningsbidraget (i C-läget) måste kompenseras. Höjda avgifter skulle leda till färre medlemmar, vilket i sin tur skulle leda till ytterligare avgiftshöjningar i en ond cirkel. I ljuset av detta scenario var det knappast troligt att kyrkan i ett fritt läge skulle förmå upprätthålla församlingslivet och levande kyrkor på alla orter: ”Med sin centrala och väsentliga målsättning för ögonen måste en fri kyrka ställas inför kravet att uppge åtskilliga gamla positioner för att ta upp ny angelägen verksamhet. Vilka återverkningar detta kan få för glesbygdsbefolkningens tillgång till kyrklig omvårdnad och för våra landsbygdskyrkors – eller vissa större innerstadskyrkors – vidmakthållande är svårt att överblicka.”¹⁷ Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund genomförde en enkätundersökning bland sina medlemmar. Den visade att 91 procent av de 2.400 församlingar, pastorat och samfälligheter som svarat bestämt uttalade sig för ett fortsatt organisatoriskt samband mellan stat och kyrka (A-läget). Inom kyrkan fanns det således inte någon opinion för radikala förändringar av den gällande ordningen. Många ställde sig dock bakom förslagen till mindre reformer.¹⁸

Förslaget om statliga bidrag till kyrkobevarandet togs upp av 19 remissinstanser av sammanlagt 106. Majoriteten ställde sig positiva: ”Vårt lands kyrkobyggnader representerar i många fall helt unika och omistliga kulturvärden, som det måste vara samhällets uppgift att låta bevara åt framtiden”, anförde till exempel Hovrätten i Västra Sverige.¹⁹ Flera politiska partier fann det självklart att allmänna medel ställdes till kyrkans förfogande för bevarandet av kulturhistoriskt värdefull egendom. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län ansåg däremot att den borgerliga kommunen borde ta hela ansvaret:

Alltjämt skänker kyrkorna som monumentalbyggnader karaktär åt den bygd där de ligger. Som kulturminnesmärke är de i regel bygdens eller stadens förnämsta. Att överföra dem till ett samfund, som icke har ett organisatoriskt samband med bygdens offentliga liv i övrigt utan finge betraktas som en ideell förening, synes länsstyrelsen stötande.²⁰

1968 års beredning om stat och kyrka

1958 års utredning lämnade sitt slutbetänkande i mars 1968. Redan innan remisstiden hade gått ut tillsatte Olof Palme en ny utredning, 1968 års statkyrka beredning. Den var parlamentarisk och till kommitténs ordförande utnämndes Alva Myrdal.²¹ De sakkunniga skulle denna gång ta ställning till den principiella utformningen av förhållandet mellan kyrkan och staten med utgångspunkt i de hypotetiska lägena A–D. Lösningar i detaljfrågor fick anstå till dess beslut hade fattats i grundfrågan. Palme förordade A- och C-lägena. D-läget var oförenligt med rättesnöret att staten skulle visa stor generositet vid ett eventuellt upphävande av statskyrkosystemet. I B-läget föreföll kyrkan även i ett fritt läge behålla starka drag av statskyrka. Utredningsarbetet skulle bedrivas i en anda av tolerans och vidsynthet och med hänsyn till den aktuella opinionen.²²

Beredningens slutbetänkande *Samhälle och trossamfund* lämnades år 1972.²³ De sakkunniga ville skilja stat och kyrka åt. Enligt den förordade tidsplanen skulle riksdagen fatta ett principbeslut år 1974 och reformen träda i kraft den 1 januari 1983. Beredningen vägledades av fyra grundsatsar: religionsfrihet, trossamfundens likabehandling, samhällets positiva inställning till och aktiva stödande av olika trosåskådningar samt generositet

17. SOU 1970:2, s. 256.

18. Ibid., s. 40.

19. Ibid., s. 458.

20. Ibid.

21. Övriga ledamöter var Per Blomquist, Bertil Bolin, Olle Dahln, Gunnar Gustafsson, Lena Hjelm-Wallén och Gunnar Larsson.

22. SOU 1972:37. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Samhälle och trossamfund, Bilaga 1–19*, Stockholm, 1972. Bilaga 19. ”Direktiv till 1968 års beredning om stat och kyrka”.

23. SOU 1972:36. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Samhälle och trossamfund: slutbetänkande*, Stockholm, 1972.

gentemot Svenska kyrkan vid en relationsförändring. Principen om religionsfrihet innebar att staten skulle vara konfessionslös och opartisk i livsåskådningsfrågor. För individen inbegrep religionsfriheten både frihet från och till religion. För friheten till religion hade samhället ett ansvar. Alla medborgare, oavsett bostadsort, hade rätt att begära att samhället skapade rimliga förutsättningar för samtliga samfund att tillgodose människornas religiösa behov. Principen om individens religionsfrihet inbegrep också att stat och kommun tog ansvar för de uppgifter som i allmänhet fattades som borgerliga. Ur trossamfundens synvinkel innebar religionsfriheten självstyrelse.²⁴ I huvuddrag var reformförslagen följande:

Den offentligrättsliga regleringen av Svenska kyrkans organisation och bekännelse upphör (med några undantag). Beslutanderätten i inomkyrkliga frågor överflyttas till kyrkliga organ. Svenska kyrkan ges rätt till den kyrkliga egendomen. Folkbokföringen och begravningsväsendet förs över till det borgerliga samhället. Icke-medlemmars och juridiska personers skyldighet att betala skatt försvinner och Svenska kyrkans medlemmar betalar en kyrkoavgift. Staten hjälper till med uppbörden av avgifterna via skattemyndigheterna under en tioårsperiod. Ekonomiskt stöd till trossamfundet lämnas av staten.²⁵

En stor utmaning för 1968 års beredning var, mot bakgrund av den starka skepsis som präglade remissopinionen, att övertyga både denna och beslutsfattarna om att en från staten frigjord kyrka skulle kunna klara sig ekonomiskt med bibehållen identitet som rikstäckande folkkyrka. Beredningen föreslog att Svenska kyrkan även i fortsättningen skulle disponera den kyrkliga egendomen. Man underströk att denna under lång tid betraktats som socknens och att överförandet av den till kyrkan därför var ”ett av uttrycken för den generositet varom våra direktiv talar”.²⁶

24. SOU 1972:36. Se kapitel tre.

25. Ibid. Se t.ex. sammanfattning s. 11–21.

26. Ibid., s. 147.

27. Ibid., s. 126–135.

Beredningen föreslog vidare ett direkt statligt bidrag för ekonomisk utjämning mellan rika och fattiga församlingar inom samfundet (omkring 100–110 miljoner kronor i 1972 års penningvärde). Medlen skulle fördelas av en ny organisation, Trossamfundens samarbetsråd. Bidraget var inte särskilt riktat till Svenska kyrkan, även om den, beroende på sina många medlemmar, skulle få större delen. Härtill kom ytterligare stödformer: till ungdoms- och studiearbete, till samlingslokaler, till viss musikverksamhet och till kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader. Dessa stödformer var generella. De kunde sökas och erhållas av trossamfundet på samma villkor som andra bidragsberättigade.²⁷

Svenska kyrkans största inkomstkälla var kyrkoskatten. En relationsförändring såsom beredningen föreslog medförde att beskattningsrätten försvann och att en avgift infördes. Många remissinstanser hade oroat sig för konsekvenserna men beredningen underströk att det inte var någon större skillnad mellan avgift och skatt – med det undantaget att den bara skulle betalas av kyrkans medlemmar, inte av juridiska personer eller av icke-medlemmar. Beredningen förutsatte att antalet medlemmar skulle ligga kvar på en oförändrad hög nivå (över 90 procent av befolkningen) även i framtiden och ställde i utsikt att statens stöd till trossamfundet efter hand skulle öka. Genom dessa förslag, och mot bakgrund av att medlemstalen fortsatt skulle vara höga, menade man att kyrkans oro för den ekonomiska framtiden kunde stillas.

Axel Unnerbäcks rapport

Domkapitlet i Lund och stiftsnämnden i Göteborg efterlyste i sina remisser till 1958 års utredning ingående analyser av hur problemet med bevarandet av värdefulla kyrkobyggnader skulle lösas om kyrkan skiljdes från staten. Riksantikvarieämbetet var på samma linje: ”Ämbetet finner det angeläget att

hithörande ekonomiska spörsmål ingående penetreras vid det fortsatta utredningsarbetet”.²⁸ 1968 års beredning gick dem åtminstone delvis tillmötes genom att ge Axel Unnerbäck, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, i uppdrag att klargöra den gällande lagstiftningen, vilket ekonomiskt ansvar som staten historiskt sett hade tagit för kyrkobyggnader och vari deras kulturhistoriska värde bestod. Med ledning av principen om trossamfundens likställning skulle Unnerbäck också behandla andra än Svenska kyrkans kyrkobyggnader.²⁹ Unnerbäck underströk i sin rapport, att det var ett samhällsintresse att kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader bevarades för framtiden. Nästan alla kyrkor som hörde till Svenska kyrkan hade ett stort kulturhistoriskt värde. Det hade också en del – men avsevärt färre – byggnader som tillhörde andra samfund.

Enligt Unnerbäck hade Svenska kyrkans församlingskyrkor många funktioner. De var gudstjänstlokaler. De hade bildat utgångspunkt för sockenindelningen och fungerat som ”kulturella centra”. Kyrkorna var ofta de ”enda offentliga monumentalbyggnaderna på landsbygden” och hade tidigt fått karaktär av ”minnestempel över socknens avlidna”. Medeltidskyrkorna var särskilt värdefulla. De hörde till de äldsta byggnadsverken i Sverige och var ur det konsthistoriska perspektivet ”en tillgång av internationellt intresse”. Renässans- och barocktidens kyrkor var ”dokument från en tid, då Sveriges ställning som en europeisk stormakt befästes också inom konstens och arkitekturens område” medan 1700- och 1800-talens kyrkor ofta var resultatet av framstående arkitekters aktivitet. Sammantaget bildade kyrkobyggnaderna ”den viktigaste och rikaste samlingen av arkitekturmonument i landet”. Härtill kom tusentals konst- och kulturhistoriskt värdefulla inventarier och föremål.³⁰

Unnerbäck uppskattade antalet kyrkobyggnader tillhörande andra samfund till omkring 7.000.

Dessa kyrkobyggnader var, till skillnad från Svenska kyrkans, inte offentliga. Det hindrade inte att flera frikyrkobyggnader hade ett stort kulturhistoriskt värde. För att identifiera vilka var det lämpligt att söka efter ”representativa exemplar över hela skalan av lokaler, från de stora, stilbildande kyrkobyggnaderna till de anspråkslösaste missionshusen”.³¹ I städer och i tätorter kunde det finnas äldre frikyrkobyggnader som hade arkitektoniska värden och som var betydelsefulla ur ett samfunds- eller personhistoriskt perspektiv – även om många av de största och mest intressanta redan hade rivits.

Offentliga kulturcentra

1968 års beredning kom fram till att det var mycket angeläget att ekonomiska och juridiska garantier skapades för att bevara kulturhistoriskt värdefulla kyrkor, prästgårdar och andra byggnader som hörde till den kyrkliga miljön. Vad gällde Svenska kyrkans kyrkobyggnader var det, med tanke på deras funktion av ”offentliga kulturcentra”, naturligt att samhället kände ett mycket stort ansvar och utsträckte detta ansvar inte bara genom juridiskt skydd utan även genom tillskapandet av nya ekonomiska resurser. Det var vidare rimligt att alla invånare, oberoende av samfundstillhörighet, bidrog till kostnaderna. Samma synsätt borde ”i princip även läggas på andra trossamfunds likvärdiga kyrkobyggnader samt på prästgårdar och liknande byggnadskategorier av kulturhistoriskt värde”. Samhällets ekonomiska ansvar för kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader och inventarier skulle utformas på basis av om en kyrka användes för sitt egentliga ändamål eller ej. Om den användes var samhällsstödet ett bidrag till församlingarna och det skulle stå ”i relation till de kostnader församlingarna har utöver det underhåll som behövs för lokalernas användning i den kyrkliga verksamheten”. Om en kulturhistoriskt värdefull kyrkobyggnad hade lagts

28. SOU 1970:2, s. 466.

29. SOU 1972:37. Bilaga 14. Axel Unnerbäck. ”Statens nuvarande ansvar för kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader m.m.”

30. Ibid., s. 168ff.

31. Ibid., s. 174.

ned skulle samhället ta allt ekonomiskt ansvar. Det var Riksantikvarieämbetets uppgift att bedöma vilka kyrkobyggnader som var kulturhistoriskt värdefulla och därmed krävde särskild skyddslagstiftning och statliga ekonomiska insatser.³²

Närmare ställningstaganden fordrade ytterligare utredningsarbete. Hur ansvaret skulle fördelas mellan stat och kommun behövde klargöras och de ekonomiska insatserna skulle dessutom ”avvägas mot andra behov som anmäler sig vid en granskning i stort av samhällets politik i fråga om ansvarstagandet för kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer”. ”Storleken av de belopp som kan komma i fråga kan inte anges f. n. Det torde emellertid komma att röra sig om väsentliga summor”, meddelade beredningen.³³

1968 års beredning tänkte sig ett långtgående samhällsansvar för de kyrkliga kulturminnena. Varför samhället hade ett sådant ansvar sades det inget om. Det förutsattes vara självklart att alla skattebetalare skulle bidra till kostnader betingade av kulturhistoriska värden. Kanske tyckte utredarna att Unnerbäckes rapport klargjort vari samhällsintresset bestod. Motiv för andra former av samhällsstöd till trossamfunden redovisades dock. Ett var välfärdsstatens uppgift att tillgodose medborgarnas behov, i det här fallet de religiösa. Det kan kallas ett välfärdsstatligt motiv. Ett annat var demokratin. För en demokratisk samhällsordning var det av stor betydelse att olika livsåskådningar och trosriktningar fick komma till uttryck. Till skillnad från många kritiker menade beredningen att det inte kunde anses strida mot religionsfriheten att alla skattepliktiga blev tvungna att stödja religiös verksamhet. Att ”icke-medlemmen via sina allmänna skatter tvingas att bidra till ändamål som han kan stå främmande för är en logisk – och allmänt accepterad – följd av uppfattningen, att det moderna pluralistiska samhället ser mångfalden av åskådningar och aktiviteter som ett

värde i sig och därför understödjer dessa”.³⁴ Utredningen ville däremot av religionsfrihetsskäl avskaffa dissenterskatten och gjorde därmed en åtskillnad mellan icke-medlemmens skatteplikt till Svenska kyrkan och icke-medlemmens bidrag till trossamfunden över den allmänna skatten. Det var inte förenligt med religionsfriheten för icke-medlemmen att tvingas bidra till det samfund ur vilket han eller hon utträtt. Det var däremot förenligt med religionsfriheten för icke-medlemmen att den genom den allmänna skatten bidrog till samhällsstödet av trossamfunden.

Vad gäller samhällsstödet till kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader är det stor skillnad mellan de förslag som lämnades av 1958 och 1968 års utredningar. Den förra ansåg att ett stöd var motiverat om kyrkans finansiella ställning försämrades. Så skulle bli fallet i C-läget och särskilt i D-läget. Den senare utredningen ställde inga villkor för bidrag. Det skulle utgå även om kyrkan fick behålla egendomen och ekonomin även i andra avseenden säkerstälts. Till skillnad från 1958 års utredning – och med utgångspunkt i idén om trossamfundens likställning – uppmärksammade 1968 års beredning kyrkobyggnader tillhörande andra trossamfund. Den föreslog inte ett statligt stöd destinerat till Svenska kyrkan och dess kyrkobyggnader utan en utbyggnad av det generella stödet till kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Svenska kyrkans kyrkobyggnader gavs inget principiellt företräde och kyrkans behov skulle vägas mot andra områden för kulturminnesvärden.

Tanken att staten skulle överta det ekonomiska ansvaret för övertaliga kyrkor vidarefördes i efterkommande utredningar och det är värt att notera, att beredningen i sitt förslag till stöd till kyrkobyggnader som används, säger att stödet skall vägas mot kostnader som går utöver kyrkobyggnadens funktion som gudstjänstlokal. I senare utredningar dyker ”kulturhistoriska överkostnader” och andra

32. SOU 1972:36, s. 129–131.

33. Ibid., s. 131.

34. Ibid., s. 122.

begrepp upp för att göra åtskillnad mellan kostnader motiverade av religiös verksamhet och kostnader motiverade av kulturhistoriska hänsyn. Det finns emellertid ingenting som tyder på att stödet i 1968 års beredning skulle ha avsett något annat än just en ekonomisk stödform till trossamfunden i allmänhet och till Svenska kyrkan i synnerhet. Beredningens förslag i denna fråga bör ses mot bakgrund av den djupa pessimism beträffande kyrkobyggnadernas framtid som många remissinstanser uttryckt – eller rentav hotat med. Beredningen avsåg att stilla oron på denna punkt. Med principförslaget om ett generöst samhällsstöd till (och eventuellt framtida statligt övertagande av) kyrkobyggnaderna fanns ingen anledning att vara rädd för en framtida kyrkdöd.³⁵

Remisserna till 1968 års beredning

En sammanställning av remisserna till 1968 års beredning publicerades år 1974.³⁶ Redan innan remisstidens utgång stod det klart att en överenskommelse mellan kyrka och stat inte var i sikte.³⁷ Utredningens förslag hade emellertid resulterat i en livlig debatt. 870 remissinstanser yttrade sig över utredningens förslag. Härutöver hade Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund genomfört en enkätundersökning. Enkäten besvarades av 2.700 församlingar. Av resultatet att döma hade beredningen inte lyckats särskilt väl med att tillmötesgå den kyrkliga opinionen. 86 procent kunde inte acceptera beredningens reformförslag, 98 procent trodde att den kyrkliga ekonomin skulle försämrats och 95 procent att antalet medlemmar skulle minska.³⁸ Många remissinstanser, med de kyrkliga i majoritet, avvisade förslaget att församlingarnas status av kommuner skulle upphöra och beskattningsrätten försvinna. Utan beskattningsrätt hotades kyrkans

ekonomi, ansåg man. Liksom tidigare förutspåddes att Svenska kyrkans karaktär av territoriellt organiserad och öppen folkkyrka skulle gå förlorad om den föreslagna reformen genomfördes och liksom tidigare var det förväntade scenariot att många glesbygdsförsamlingar på sikt skulle försvinna.³⁹

Beredningens förslag om ett samhällsstöd till kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader fick stöd hos många remissinstanser. En majoritet av

Bild 5. SOU 1974:9.

35. Jfr "bruksdöden".

36. SOU 1974:9. *Samhälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttranden över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. Utarbetad inom utbildningsdepartementet.* Stockholm: Liber, 1974.

37. Om efterspelet till utredningen, se Ekström, 2003, s. 112–121 och Daniel Alvunger, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944 – 1973.* Diss. Göteborg: Församlingsförlaget, 2006, s. 144–156.

38. SOU 1974:9, s. 11ff.

39. Ibid., s. 266.

de som yttrade sig instämde med utredningens uppfattning. De allra flesta var också övertygade om att en relationsförändring skulle leda till en sämre ekonomi för kyrkan och varnade för konsekvenserna för kyrkobyggnaderna. Några ansåg att utredningens reformförslag var ett direkt hot mot ”det kulturhistoriska arv som kyrkorna representerar”.⁴⁰ Stiftsnämnden i Göteborg förutsåg att relationsförändringen skulle innebära en utveckling mot nedläggning av kyrkor i glest befolkade områden och att behovet av statliga bidrag till de kulturhistoriskt värdefulla kyrkorna skulle bli mycket stort. En i sammanhanget avvikande uppfattning redovisades av Musei- och utställningssakkunniga (MUS 65), som menade att det ekonomiska och förvaltningsmässiga ansvaret för kyrkobyggnaderna skulle vila på kommunerna och finansieras via kommunalskatten. Den principiella utgångspunkten var kyrkobyggnadernas status av offentlig egendom. I synnerhet gällde det sockenkyrkorna, som sockenmedlemmarna i generationer hade tagit ansvar för. ”Ingen annan byggnadskategori kan heller göra anspråk på i så hög grad vara offentlig och för alla självklart tillgänglig.”⁴¹ MUS 65 påpekade också att många fler besökte kyrkorna i deras egenskap av historiska minnesmärken än för att fira gudstjänst. Riksantikvarieämbetet framhöll att kyrkorna med nödvändighet måste ”behålla sin ställning som offentlig kulturell nationalegendom, tillgänglig för alla oavsett samfundstillhörighet” och ansåg, i likhet med MUS 65, att de skulle förvaltas av de borgerliga kommunerna.⁴²

Byggnadsvårdsutredningen

Eftersom de hittills omnämnda utredningarna inte ledde till ett åtskiljande mellan kyrka och stat var

församlingarna fortsatt offentligrättsliga organ med beskattningsrätt. Alla skattskyldiga betalade kyrkoskatt. De som hade utträtt hade en skattelindring. Medlemsminskningen var liten. Det hindrade inte att oron för de ekonomiskt svaga församlingarna och landsbygdens kyrkobyggnader växte. Även med bibehållen beskattningsrätt var läget för många församlingar problematiskt och på Gotland, där 92 församlingar tog hand om 93 övervägande medeltida kyrkor, var situationen mycket bekymmersam. Ansvaret för församlingskyrkorna vilade på församlingarna. Ett skatteutjämningsbidrag utgick från staten och i undantagsfall utbetalades över riksstaten bidrag till kostnaderna för dyra restaureringar. Riksantikvarieämbetet kunde ge mindre bidrag. För domkyrkorna var situationen en annan. Till dessa utgick anslag över riksstaten vid större ombyggnader och restaureringar. Den viktigaste statliga stödformen till kyrkobyggnaderna var från mitten av 1960-talet AMS-bidragen. Mellan 1966 och 1974 restaurerades sjutton församlingskyrkor på Gotland med heltäckande bidrag från AMS.⁴³

År 1976 tillsattes Byggnadsvårdsutredningen.⁴⁴ Vid tidpunkten hade beredskapsarbetena inom kulturmiljövården drastiskt minskat. Det uppmärksammades i motioner till riksdagen och av 1975 års kyrkomöte, som efterfrågade en utredning med anledning av de skattesvaga församlingarnas svårigheter att vårda sina kyrkor. Byggnadsvårdsutredningen skulle undersöka möjliga stödåtgärder för bevarandet av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och överväga statens ansvar på området. Övervägandena skulle ta som utgångspunkt att kostnadsansvaret *i första hand* tillkom förvaltaren/ägaren men samtidigt pröva vilka slags ekonomiska insatser som krävdes för att det brett formulerade

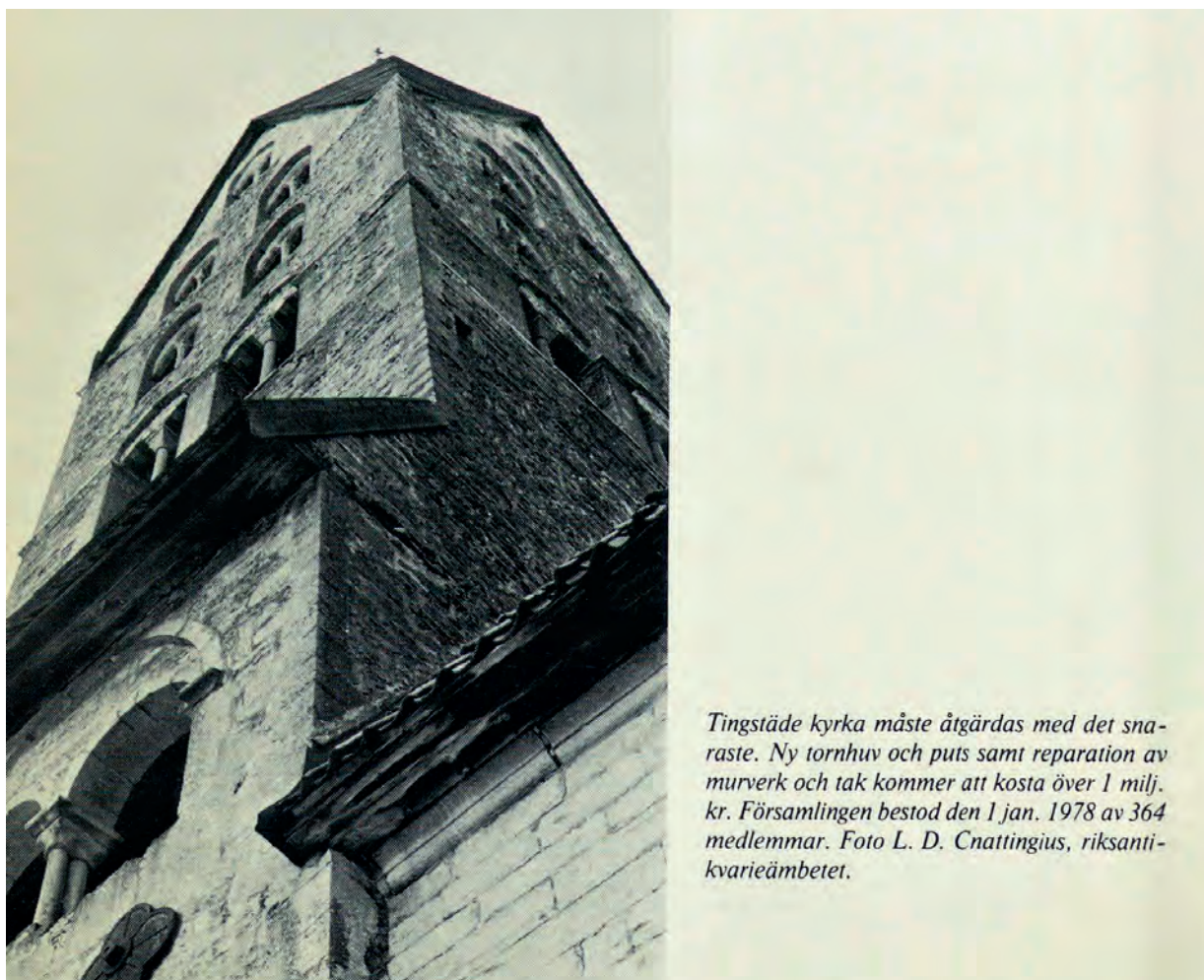
40. SOU 1974:9, s. 308.

41. Ibid., s. 348.

42. Ibid., s. 112.

43. SOU 1979:17. Byggnadsvårdsutredningen. *Kulturhistorisk bebyggelse – Vård att vårda*, Stockholm: Liber, 1979, s. 55–70, 195–196.

44. Ledamöter var Ragnar Edenman (ordf.), Ingegärd Fränkel, Åke Green, Gunvor Ryding, Ivan Swanström, Karl-Erik Svartberg och Hans Wachtmeister.

Tingstade kyrka måste åtgärdas med det snaraste. Ny tornhuv och puts samt reparation av murverk och tak kommer att kosta över 1 milj. kr. Församlingen bestod den 1 jan. 1978 av 364 medlemmar. Foto L. D. Cnattingius, riksantikvarieämbetet.

Bild 6. SOU 1979:17, s. 179.

bevarandemålet skulle uppnås när det gällde kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.⁴⁵

Byggnadsvårdsutredningen tillsattes inte med anledning av kyrka–stat-frågan. Ett eventuellt utbyggt stöd till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, kyrkobyggnader inbegripna, gjordes inte beroende av huruvida kyrkan skulle skiljas från staten eller ej. Nu var emellertid den senare frågan också på bordet. Förhandlingar mellan kyrka och stat hade inletts år

1975. Med anledning av dessa anvisades i direktivet till Byggnadsvårdsutredningen, att riktlinjen för kyrka–stat-diskussionen var att statens stöd till bevarande av kyrkobyggnader skulle inordnas i generella stödformer.⁴⁶ Det var samma kurs som 1968 års beredning hållit i frågan.

Byggnadsvårdsutredningen konstaterade att församlingarnas ekonomiska möjligheter att underhålla kyrkobyggnaderna och deras inventarier hade

45. SOU 1979:17. Bakgrunden till utredningen och direktivet på s. 27–30.

46. Ibid., s. 28.

försämrats, ibland med mycket negativa konsekvenser för deras kulturhistoriska värde. Moderna material och metoder användes i stället för traditionella i syfte att hålla kostnaderna nere. Nya värmeanläggningar ledde till inomhusklimat som var olämpligt för orglar och träskulpturer. Tendensen till försämring av tillståndet för det kyrkliga kulturarvet skulle med all sannolikhet förstärkas och det krävdes stora ekonomiska insatser ”om ett urval av våra värdefullaste kyrkor skall kunna underhållas med traditionella material och därmed behålla sitt hävdvunna utseende”. Situationen var mest allvarlig i landsbygdsförsamlingarna. På sikt var det osäkert om de alls skulle klara av att bära kostnaderna för kyrkobyggnaderna. Utredarna påpekade dock att församlingarnas ekonomiska problem inte kunde lösas genom deras förslag. Det var nödvändigt att utgå ifrån att kyrkan, oavsett om den var skild från staten eller ej, förmådde ”klara underhållet av sina kyrkobyggnader så att dessa kan användas i den kyrkliga verksamheten med bibehållna kulturvärden”. Det var samtidigt ofrånkomligt att staten hjälpte till.⁴⁷

Majoriteten av församlingskyrkorna i Sverige hade ett sådant kulturhistoriskt värde att det var ett allmänt intresse att de bevarades för framtiden. Det fanns emellertid inga skäl att särbehandla Svenska kyrkans byggnader framför andra samfunds byggnader eller framför andra former av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Ett undantag från denna regel var domkyrkorestaureringarna, som även fortsättningsvis borde omfattas av generösa statliga bidrag. Ett annat kyrkorna på Gotland.

De sakkunniga i Byggnadsvårdsutredningen föreslog att staten skulle bidra till byggnadsvården med totalt 120 miljoner kronor årligen varav 40 miljoner kronor avsåg direkta bidrag. Aktuella indirekta stödformer var ränte- och amorteringsfria lån, skattelättnader, utökad avdragsrätt för reparation och

underhåll samt beredskapsarbeten. Stöd skulle utgå till det underhåll som krävdes för att ta tillvara byggnadens kulturhistoriska värde – under förutsättning att åtgärderna inte ökade byggnadens bruksvärde. Bidraget avsåg kyrkor, magasin, industribyggnader, torp och ladugårdar, gatubeläggningar, parker och broar. För kulturhistoriskt värdefulla bostäder fanns redan fördelaktiga lån.

Utredningen räknade med att 900 små församlingar hade behov av statliga bidrag till underhåll av kyrkobyggnader. Det sammanlagda stödbehovet för Svenska kyrkans byggnader uppskattades till sju miljoner kronor per år. Det totala stödbehovet för kulturhistorisk bebyggelse uppskattades, som sagt, till 120 miljoner kronor per år. Då hade kommittén utöver de 900 kyrkorna också räknat med vårdbehov för 60.000 byggnader på landsbygden och för motsvarande 1,75 miljoner kvadratmeter i tätort.⁴⁸ Riksantikvarieämbetet hade i sitt remissvar till 1968 års beredning betonat att församlingskyrkorna och kyrkogårdarna utgjorde kärnan i det materiella kulturarvet. I Byggnadsvårdsutredningen var däremot stödet till kyrkobyggnaderna en ekonomiskt underordnad fråga och kyrkomiljöerna en mindre del i den stora massan av byggnader och miljöer som behövde samhällets stöd för att bevaras för framtiden.

I remissbehandlingen av Byggnadsvårdsutredningens betänkande markerade en rad kyrkliga instanser att stödbehovet till de 900 församlingarna var alldeles för lågt beräknat. Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund bedömde det årliga medelsbehovet till mellan 18 och 27 miljoner kronor.⁴⁹ Detta kommenterades inte särskilt av utbildningsministern Jan-Erik Wikström när han i regeringens proposition om åtgärder för vård och bevarande av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse väckte förslag om en ökning av statsanslaget till byggnadsminnesvård med 12,2 miljoner kronor.

47. SOU 1979:17, s. 121ff.

48. Ibid., s. 150–156.

49. Prop. 1980/81:122. *Om åtgärder för vård och bevarande av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*. Bilaga 3. Sammanställning av remissyttranden.

Anslaget, disponerat av Riksantikvarieämbetet, skulle framför allt användas till profana byggnadsminnen, församlingskyrkor och till kyrkorna på Gotland.⁵⁰ Anslagshöjningen var betydande, men långt ifrån vad Byggnadsvårdsutredningen begärt. De 12 miljonerna ger en tydlig fingervisning om vilken ekonomisk nivå staten var beredd att lägga sig på ifråga om direkta anslag för fördelning till vården av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (domkyrkorna undantagna).

Bild 7. SOU 1978:3.

50. Prop. 1980/81:122.

51. Överläggningarna var organiserade genom fyra arbetsutskott med representanter från både kyrka och stat. En inomkyrklig arbetsgrupp utarbetade ett förslag till kyrkans framtida organisation. Det kyrkliga organisationsförslaget och de gemensamma arbetsutskottens förslag redovisades utförligt i två bilagedelar (SOU 1978:2-3) till huvudbetänkandet SOU 1978:1, *Stat-kyrka: Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Betänkande av deltagarna i stat-kyrka överläggningarna*, Stockholm: Liber, 1978.

52. SOU 1978:1, s. 31ff.

53. *Ibid.*, se sammanfattning s. 13-20.

Förhandlingar mellan kyrka-stat

I början av år 1975 inleddes överläggningar i stat-kyrka-frågan mellan den ansvarige ministern och departementstjänstemän å ena sidan och ärkebiskopen och en kyrklig arbetsgrupp å den andra. I april beslutade regeringen att tillsätta en kyrkoministerns stat-kyrka-grupp med uppgift att fortsätta diskussionerna med företrädare för Svenska kyrkan.⁵¹ Överläggningarna fortsatte efter regeringsskiftet år 1976 och slutfördes året därpå. Målet för förhandlingarna var att lägga fram förslag till lösningar på en rad praktiska problem. De skulle vara acceptabla för båda parter och ligga till grund för ett principbeslut om en ändrad relation (men inte "skilsmässa") mellan kyrka och stat vid årsskiftet 1983/84.⁵² Huvudresultaten av överläggningarna var mycket kortfattat följande:

Inträde i kyrkan sker genom dop eller anmälan för redan döpta. Församlingarnas kommunstatus upphör och beskattningsrätten försvinner. Svenska kyrkans medlemmar betalar en avgift och staten hjälper utan tidsbegränsning till med uppbörden via skattesystemet. En helt ny organisation byggs upp på riksplanet. En central kyrkostyrelse inrättas och kyrkomötet reformeras. Huvudmannskapet för begravningsverksamheten förs över på kommunerna. Den offentligrättsliga regleringen av kyrkans förhållanden upphör men en lag om Svenska kyrkan stiftas. Kyrkan får tillgång till den kyrkliga egendomen och får 275 miljoner kronor i 1975 års penningvärde i årligt bidrag från staten (1,4 miljarder kronor i dagens penningvärde).⁵³

En ledande princip för förhandlingarna var att de ekonomiska förutsättningarna för kyrkan efter en relationsförändring skulle svara mot de som gällde innan. Principen motiverade de statliga

bidragen. Till skillnad från remissvaren till både 1958 och 1968 års utredningar uttryckte förhandlingarna ingen som helst oro för framtiden för kyrkobyggnaderna och bevarandet av deras kulturhistoriska värden. Kyrkans demokratiskt uppbyggda organisation skapade garantier för egendomens fortbestånd inom Svenska kyrkan, ansåg man. Det gällde också för kyrkobyggnaderna och andra kulturmiljöer. Förhandlingsdeltagarna fann heller ingen anledning att anta annat än att den framtida kyrkans intresse för att vårda och skydda kulturhistoriskt värdefull egendom skulle sammanfalla med statens. I underlaget för beräkningen av det föreslagna statsbidraget hade befintliga statsbidrag till kyrkorestaureringar medtagits. Det handlade om bidrag som utbetalats av Riksantikvarieämbetet till församlingskyrkor, bidrag över riksstaten till domkyrkorestaureringar samt beredskapsmedel. Flera av dessa poster varierade kraftigt år från år och därför preciserades summan inte. Av resonemangen i övrigt kan slutsatsen dras att bidrag till kyrkobyggnader var en liten del av de 275 miljonerna, gissningsvis omkring 10 miljoner kronor. Med hänvisning till Byggnadsvårdsutredningens arbete förutsattes att kyrkan också skulle tilldelas bidrag för vården av kyrkorna inom ramen för statens allmänna stöd till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Man föreslog att alla äldre kyrkor vid en relationsförändring skulle bli byggnadsminnen och underställas byggnadsminneslagen. Som vi har sett framhöll 1958 års utredning att denna lagstiftning inte i sig medförde något ekonomiskt ansvarstagande från statens sida. Förhandlingarna kommenterade inte särskilt lagens utformning. De såg uppenbarligen ingen anledning att närmare gå in på frågan om de ekonomiska och administrativa konsekvenserna av förslaget.⁵⁴ Byggnadsvårdsutredningens betänkande lades fram år 1979. Samma år röstades stat–kyrka-förhandlingarnas förslag ned av kyrkomötet.⁵⁵

I marginalen: observationer

1968 års beredning gjorde inga försök att precisera omfattningen av det statliga stödet till kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader utan angav endast att det var fråga om betydande belopp. Inte heller 1958 års utredning nämnde några siffror. Byggnadsvårdsutredningen kom fram till att sju miljoner kronor var en rimlig summa. De kyrkliga remissinstanserna tyckte att behoven missbedömts. Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund menade att bidrag i storleksordningen 18–27 miljoner kronor per år fordrades för kyrkunderhållet i fattiga församlingar.

I de hittills tre redovisade kyrka–stat-utredningarna, varav en var resultatet av förhandlingar mellan kyrka och stat, ägnades frågan om bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader och samhälleligt stöd åt detta liten uppmärksamhet. Området var varken principiellt, ekonomiskt, juridiskt eller administrativt av större betydelse. Den största enskilda stödposten som diskuterades under 1970-talet var utjämningsbidraget (enligt 1978 års förslag också ett verksamhetsbidrag med samma summa). Detta hade en indirekt konsekvens för antikvariskt kyrkunderhåll så till vida att många fattiga landsortsförsamlingar hade kulturhistoriskt värdefulla kyrkor. De antikvariska aspekterna hade emellertid ingen central plats i diskussionen. Det viktiga var att säkerställa att församlingarna klarade av underhållet av sina kyrkor. Det sammanlagda bidragsbehovet vid en relationsförändring beräknades i förhandlingarna mellan kyrka och stat 1975–1978 till 275 miljoner kronor. Stöd till kyrkobyggnader var bara bråkdelar i sammanhanget.

I Byggnadsvårdsutredningen fick bidrag till kyrkobyggnader av naturliga skäl större plats, men med tydlig betoning av att gamla kyrkor var en mindre del av ett mycket stort kulturhistoriskt värdefullt byggnadsbestånd. 1968 års beredning,

54. SOU 1978:3. *Stat – kyrka: ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bil. 2/12. Utredningar i delfrågor. Redovisning av arbetsmaterial i stat–kyrka-överläggningarna*, Liber: Stockholm, 1978, s. 216f, 109; SOU 1978:1, s. 70, 78, 111f, 119.

55. Se Ekström, 2003, s. 131–135.

Byggnadsvårdsutredningen och kyrka–stat–förhandlingarna var inställda på att ett ekonomiskt stöd till kyrkobyggnader skulle inordnas i det befintliga statliga stödsystemet. Både 1968 års beredning och Byggnadsvårdsutredningen betonade att det var viktigt att såväl Svenska kyrkans som andra religiösa samfunds kyrkobyggnader bevarades för eftervärlden.

II. MOT MITTEN

Kyrkofonden och kyrkobyggnadsbidraget

Under 1980-talet ökade uppmärksamheten på ett redan känt problem: många landsbygdsförsamlingar hade få medlemmar och svag skattekraft. För dessa församlingar var kyrkounderhållet en tung post i budgeten och kyrkobyggnaderna ofta för stora i förhållande till de pastorala behoven. År 1980 tillsattes en utredare med uppgift att utforma ett enhetligt system för ekonomisk utjämning mellan de kyrkliga kommunerna via kyrkofonden.⁵⁶ Utredaren skulle också överväga om kyrkofonden kunde ge bidrag till kostnadskrävande kyrkounderhåll och restaureringar. Den omedelbara bakgrunden till utredningen var att riksdagen med anledning av kraftiga besparingar i de offentliga utgifterna beslutat att reducera de statliga skatteutjämningsbidragen till de kyrkliga kommunerna med 40 procent.⁵⁷

Kyrkofondsutredningen konstaterade att ett nytt system för ekonomisk utjämning via kyrkofonden förutsatte en ingående analys av kostnaderna. I brist på sådant underlag föreslogs att det nya utjämningsystemet skulle utformas i två etapper. Den andra etappen skulle ta vid efter en analys av den kyrkokommunala ekonomin. Utredningen förordade, att ett ställningstagande till huruvida kyrkofonden skulle ge bidrag till kyrkorestaureringar skulle skjutas upp till den andra etappen. Kommunministern Karl Boo var av samma mening.⁵⁸ Bland remissinstanserna

gick meningarna isär om bidrag till restaureringar skulle utgå från fonden. Länsstyrelsen i Östergötlands län påpekade att många församlingar hade gamla och kulturhistoriskt värdefulla kyrkor. Vid restaureringar ställde de kulturminnesvårdande myndigheterna krav som kunde få stora ekonomiska konsekvenser för resurssvaga församlingar och det förekom att kyrkorenoveringar lett till höjda utdebiteringar. Genom statsbidrag kunde höjningar av kyrkoskatten undvikas. Domkapitlet i Växjö ansåg att resurssvaga församlingar måste ges stöd i sina kulturvårdande insatser: ”I delar av vårt land har den lavinartade kostnadsökningen för detta slag av nödvändiga konserverings- och renoveringsarbeten så tungt belastat de små församlingarnas ekonomi att föga utrymme lämnas för medel till den kyrkliga verksamheten.” Domkapitlet i Lund varnade för att ett bidrag till restaureringar genom kyrkofonden kunde leda till att samhällets ekonomiska ansvar för kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader minskade och avvisade förslaget. Statsbidrag fordrades. Av samma mening var Domkapitlet i Göteborg.⁵⁹

Domkapitlet och stiftsnämnden i Visby framhöll att finansieringen av kyrkorestaureringar var ”en ekonomisk fråga av betydande storleksordning”. Statsanslagen var inte tillräckliga och församlingarna belastades med kostnader för byggnadsvård som drabbade ”den egentliga kyrkliga verksamheten”. Riksantikvarieämbetet konstaterade att många församlingar inte längre klarade av att med egna skatteintäkter svara för ”en ur tekniska och kulturhistoriska synpunkter tillfredsställande vård av sina kyrkor”. Ur kulturminnesvårdens perspektiv var utvecklingen oroande. På sikt innebar den ”ett hot mot den oersättliga del av landets kulturarv som kyrkorna, deras inredning och inventarier utgör”. De bidragsmedel som ämbetet förfogade över räckte inte. Det var nödvändigt att hitta

56. Utredaren var justitierådet Fredrik Sterzel.

57. SOU 1981:88. Kyrkofondsutredningen. *Ekonomisk utjämning inom svenska kyrkan*, Stockholm: Liber, 1981.

58. Prop. 1981/82:158. *Om kyrkofonden och ekonomisk utjämning inom svenska kyrkan*.

59. Prop. 1981/81:158. Bilaga 3. Förteckning över remissinstanser och sammanställning av remissyttranden över betänkandet (SOU 1981:88) *Ekonomisk utjämning inom svenska kyrkan jämte* (SOU 1981:89) bilagor.

andra lösningar. Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund avstyrkte förslaget om bidrag till kyrkorestaureringar och Sveriges kyrkokamerala förening tyckte det var orimligt att församlingarna ensamma bar kostnaderna för vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader. Jörns församling ansåg det ”helt befängt” att kyrkofonden skulle ge bidrag till kostnadskrävande kyrkoreparationer. Kyrkans omsorger måste i första hand gälla människorna, inte byggnaderna: ”Skulle detta genomföras, konserveras den tendens som redan nu är alltför stark i vårt land, att en gång uppförd kyrkobyggnad skall bestå, oberoende av om den är funktionsduglig eller ej. Det finns redan nu skräckexempel på hur församlingar – med Riksantikvarieämbetets goda minne – satsat hela sin ekonomi för årtionden framåt i en fullständigt hopplös kyrkobyggnad och skaffat sig en utdebitering långt utöver vad som är försvarbart.”⁶⁰

Det nya utjämningsystemet trädde i kraft år 1983. Utformningen sågs som ett provisorium avsett att fungera fram till år 1985.⁶¹ Kyrkofondsutredningens återstående uppgifter övertogs av 1982 års kyrkokommitté, varom mer skall sägas nedan. Hit hörde frågan om kyrkofonden skulle ge bidrag till restaureringar. År 1984 förändrades förutsättningarna för svaret på denna fråga. Då fick kommittén ett tilläggsdirektiv.⁶² Det hade sin upprinnelse i en proposition om kommunalekonomiska frågor i vilken finansminister Kjell-Olof Feldt föreslog att den kommunala beskattningen av juridiska personer skulle avskaffas. Det skulle innebära ett inkomstbortfall för de kyrkliga kommunerna på 170 miljoner kronor. Civilminister Bo Holmberg tyckte

det var rimligt att församlingarna kompenseras för inkomstbortfallet och att kompensationen skulle tillfalla kyrkofonden. Den föreslagna summan var 83 miljoner kronor per år.⁶³ Kyrkokommittén fick i uppgift överväga om delar av kompensationen kunde reserveras för underhåll av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor. Kommittén gjorde bedömningen att den saknade både resurser och tid för att göra den analys av den kyrkokommunala ekonomin som Kyrkofondsutredningen förutsatt för den andra etappen och föreslog att kyrkofonden skulle utdela bidrag till kostnader i samband med kyrkunderhållet som en ny komponent i det kyrkliga utjämningsystemet. Den föreslagna ramen var 31 miljoner kronor.⁶⁴ Det hör till saken att riksdagen beslutat, att kompensationen för inkomstbortfallet till följd av avskaffandet av juridiska personers beskattning från och med år 1987 skulle sänkas till 31 miljoner kronor per år. ”Jag räknar med att den av mig föreslagna ersättningen skall vara tillräcklig för ifrågavarande ändamål”, anförde Holmberg.⁶⁵ Det höll inte Domkapitlet i Göteborg och Storkyrkoförsamlingen med om. De ansåg att det föreslagna beloppet var alldeles för litet.⁶⁶

Kyrkobyggnadsbidraget infördes den 1 januari 1989. Då trädde också den nya kulturminneslagen i kraft. Bidrag fick ges till kostnadskrävande restaureringar på kulturhistoriskt värdefulla kyrkor och för åtgärder som följde av kulturhistoriska värden. År 1989 utdelade kyrkofonden 25 miljoner kronor i byggnadsbidrag. Fem år senare uppgick beloppet till 101 miljoner kronor. Kyrkobyggnadsbidraget utvecklades alltså snabbt till den viktigaste bidragsformen för kulturhistoriskt värdefulla kyrkor.

60. Prop. 1981/82:158.

61. Ibid.

62. Kommittédirektiv. Dir 1984:11. Tilläggsdirektiv till 1982 års kyrkokommitté.

63. Prop. 1983/84:133. *Regeringens proposition om kommunalekonomiska frågor inför år 1985.*

64. SOU 1986:17. 1982 års kyrkokommitté. *Framtid i samverkan: 1982 års kyrkokommittés slutförslag till lokal och regional organisation i Svenska kyrkan.* Del 1. Stockholm: Liber, 1986.

65. Prop. 1985/86:100. *Förslag till statsbudget för budgetåret 1986/87.* Bilaga 15. Anslaget ”Vissa ersättningar till kyrkofonden” behandlas på s. 99–101. Cit. s. 100.

66. Prop. 1987/88:31. *Om ny organisation på lokal- och stiftplanet i svenska kyrkan m.m.* Bilaga 2. ”Förteckning över remissinstanser och sammanställning av remissyttranden över kyrkokommitténs slutbetänkande”.

Det finansierades emellertid med fondens ordinarie medel, inte med statsbidrag.⁶⁷ Från och med år 1991 utbetalades nämligen inga sådana.⁶⁸

1982 års kyrkokommitté

Sedan kyrkomötet år 1979 avvisat förslaget till relationsförändring ställdes reformer av Svenska kyrkans centrala och lokala organisation i förgrunden. Kyrkans lokala struktur utreddes av 1982 års parlamentariska kyrkokommitté.⁶⁹ Från kyrkligt håll hade krav på en sådan utredning länge ställts och 1982 års kyrkomöte hade kommit fram till att en strukturreform var ofrånkomlig. Målsättningen för översynen var att skapa ekonomiskt och befolkningsmässigt bärkraftiga enheter på lokal nivå. Holmberg framhöll i direktivet att det var nödvändigt att lösa de kyrkliga kommunernas ekonomiska och organisatoriska problem. De ekonomiska resurserna var begränsade och det var orimligt att en del kyrkliga kommuner behöll otidsenliga strukturer på andra kommuners bekostnad.⁷⁰ 1982 års kyrkokommitté skulle lämna förslag i frågor som bedömdes vara både känsliga och svåra. Oro kunde väckas, inte minst hos dem ”som just i sin egen bygd är starkt fästa vid den ordning vi har i dag”.⁷¹ Det första betänkandet hade av detta skäl karaktär av diskussionsunderlag. Det innehöll förslag till organisationsmodeller men inga ställningstaganden. Kommittémedlemmarna var emellertid eniga om att det fanns allvarliga strukturproblem att komma till rätta med.

Utgångsläget för utredningen var de befolkningsomflyttningar som inneburit krympande församlingar med svag skattekraft på landsbygden å ena sidan och växande församlingar med stark

skattekraft i städerna å den andra. Kommittén skisserade tre modeller för den framtida lokala organisationen: (1) Församlingen förblir kyrkokommun med ansvar för församlingsvårdande uppgifter. De största kostnaderna – byggnader och tjänster – läggs på pastoraten. (2) Pastoraten blir minsta kyrkokommunala enhet. Församlingarna bildar verksamhetsdistrikt inom pastoratet. (3) Den kyrkliga kommunen omfattar samma geografiska område som den borgerliga. Församlingarna består som verksamhetsdistrikt.⁷²

Kommittén konstaterade, att kyrkobyggnaderna många gånger var ett bekymmer för små församlingar. Drifts- och underhållskostnaderna var betydande och dessutom var kyrkorna ofta överdimensionerade i förhållande till folkmängden och antalet gudstjänstbesökare. Ekonomiskt och demografiskt motiverade församlingssammanslagningar skapade ett överflöd av gudstjänstlokaler och även om gudstjänster sammanlystes till en kyrkobyggnad, och de andra användes mera sparsamt, var de sammanlagda underhållskostnaderna stora. Strukturreformer syftande till att mindre enheter samarbetade eller slogs samman markerade särskilt det i och för sig redan välbekanta problemet att kyrkobyggnaderna på landsbygden var för många. För 1982 års kyrkokommitté var överskottet av kyrkobyggnader utan tvivel ett problem, men inte ett oöverstigligt sådant. Enligt utredarna var det nämligen ett samhällsintresse att bevara kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader. Denna ståndpunkt hade 1968 års beredning intagit och man fann uppenbarligen ingen anledning att ändra på detta. Det största problemet var de kyrkor som varken användes eller hade ett kulturhistoriskt

67. Svenska kyrkans utredningar (1996:1). 1993 års kyrkobyggnadsutredning. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1996, s. 203–213.

68. Skattereformen 1990–1991 innebar ökade intäkter för församlingarna. Skattemyndighetens övertagande av folkbokföringen medförde lägre kostnader. Det motiverade att statsbidraget till fonden drogs in.

69. Ledamöter var Sören Ekström (ordf.), Georg Andersson, Karl Boo, Wiwi-Anne Cederqvist, Urban Gibson, Lars Rydje och Göran Åstrand.

70. SOU 1983:55. 1982 års kyrkokommitté. *Församlingen i framtiden: ett diskussionsbetänkande om svenska kyrkans lokala organisation från 1982 års kyrkokommitté*. Stockholm: Liber, 1986. Bakgrunden och direktivet s. 5ff.

71. *Ibid.*, s. 9.

72. *Ibid.*, modellerna presenteras på s. 94–95.

värde, det vill säga de som vare sig församlingen eller samhället hade anledning att bevara.⁷³

Vad skall vi göra med kyrkobyggnader som varken används av församlingen eller är kulturhistoriskt värdefulla? Kan vi riva kyrkor? Kan vi tänka oss andra användningsområden för kyrkobyggnader? Det var frågor kommittén lämnade vidare.⁷⁴ Av remissvaren att döma väckte de stort engagemang.⁷⁵ Många kyrkliga och borgerliga organ var kritiska till varje tanke på att flytta underhållsansvaret för kyrkobyggnaderna till någon annan enhet än församlingen och slog vakt om den traditionella sockenindelningen. Riksantikvarieämbetet menade att risken var överhängande att problemet med de sällan eller aldrig använda kyrkobyggnaderna skulle öka om strukturreformer genomfördes där ansvaret fördes till större enheter. Små församlingars känslomässiga engagemang i kyrkobyggnaden skulle försvagas och i förlängningen leda till omfattande kyrkonedläggningar: ”Vi menar att det måste vara ett gemensamt församlings- och samhällsintresse att våra kyrkor används, får tillsyn och underhåll.”⁷⁶ Föreningen Sveriges landsantikvarier ansåg att den bästa lösningen var att den existerande församlingsindelningen bestod: ”Genom att bevara och stärka församlingsgemenskapen inom de gamla socknarna får man den bästa garantin för att kyrkan bevaras. Genom att den nyttjas och ingår i bygdens liv blir underhållet självklart.”⁷⁷ (Hur landsantikvarierna tänkte sig att församlingsgemenskapen skulle bevaras och stärkas i församlingar med ett fåtal invånare och ett obetydligt antal gudstjänstbesökare är oklart.)

73. SOU 1983:55, s. 80f.

74. Ibid.

75. Diskussionsbetänkandet trycktes i 32.000 exemplar och mer än 2.500 remissvar kom in. De sammanställdes i SOU 1984:75. *Församlingarna om framtiden. Sammanställning av remissyttranden över 1982 års kyrkokommittés diskussionsbetänkande (SOU 1983:55) Församlingen i framtiden*, Stockholm: Liber, 1984.

76. Ibid., s. 216.

77. Ibid., s. 230.

78. Ibid.

79. SOU 1985:1. 1982 års kyrkokommitté. *Församlingar i samverkan. Rapport från 1982 års kyrkokommitté*, Stockholm: Liber, 1985, s. 79; SOU 1986:17, s. 155f.

80. Ds C 1986:11. Kyrkobyggnadsutredningen. *Kulturhistorisk tillsyn över den kyrkliga miljön*, Stockholm: Liber, 1986.

Flera remissinstanser instämde med kommittén att bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor var ett samhällsintresse och kom till slutsatsen att staten måste skjuta till medel. Föreningen Sveriges landsantikvarier, som uppenbarligen fruktade för en situation där underhållet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor skulle sluka upp kulturmiljövårdens resurser, hade en i sammanhanget avvikande mening. Föreningen påpekade att kommittén tycktes förutsetta att kulturminnesvården skulle träda in och skjuta till medel för kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader. För en sådan uppfattning fanns det anledning att varna: ”Uppgiften är så omfattande att den både nu och i framtiden ligger långt utanför kulturminnesvårdens möjligheter. Bevarandet av kyrkorna måste till väsentlig del ske genom insatser inom kyrkan själv.”⁷⁸

Övertaliga kyrkor

I lägesrapporten *Församlingar i samverkan* diskuterade 1982 års kyrkokommitté det ekonomiska ansvaret och en handläggningsordning för hanteringen av övertaliga kyrkor.⁷⁹ I slutbetänkandet lämnades inget förslag. Kommittén hänvisade i stället till en pågående utredning. Under tiden som 1982 års kyrkokommitté arbetade förordnades nämligen regeringsrådet Stig Brink som särskild utredare för att se över bestämmelserna om statlig tillsyn över kyrkobyggnader och begravningsplatser. Betänkandet *Kulturhistorisk tillsyn över den kyrkliga miljön* lämnades 1986, samma år som 1982 års kyrkokommitté lämnade sitt slutbetänkande.⁸⁰ Utredarens huvuduppgift var att åstadkomma

förenklingar i det omfattande regelsystem kyrkobyggnaderna var ställda under. Utredningens förslag till lag om kulturhistorisk tillsyn över kyrkobyggnader, kyrkliga inventarier och begravningsplatser kom senare att infogas i den nya kulturminneslagen. I uppdraget ingick också att föreslå bestämmelser om övertaliga kyrkor. Utredningen presenterade en handläggningsordning och menade att kostnadsansvaret för övertaliga kyrkor borde ligga på staten och bidrag utbetalas genom Riksantikvarieämbetet. Den direkta konsekvensen för staten förutspåddes bli liten. På sikt kunde statens utgifter för övertaliga kyrkor emellertid öka. I regeringens proposition om kulturmiljövård framhöll utbildningsminister Bengt Göransson att remisskritiken mot denna del av utredningen varit mycket omfattande och att han mot bakgrund av denna och mot bakgrund av att problemet var mycket litet inte fann anledning att lämna förslag i frågan.⁸¹

Mot mitten: observationer

I backspegeln är det tydligt att händelseutvecklingen under 1980-talet medförde en ökad uppmärksamhet på landsbygdsförsamlingarnas ekonomi och kostnaderna för kyrkobyggnaderna. Det statliga anslaget till byggnadsminnesvård ökade med 12 miljoner. Kyrkobyggnadsbidraget infogades som en komponent i det inomkyrkliga utjämningsystemet och kyrkofonden fick (för en kort tid) 31 miljoner kronor i statligt bidrag för kyrkorestaureringar. Bidraget var ett uttryck för att staten var beredd att gå kravet på samhälleligt ansvarstagande till mötes. Statsbidragen till kyrkofonden avvecklades år 1990 och utjämningsystemet, kyrkobyggnadsbidraget inräknat, blev en fråga om kyrkoskatteintäkternas fördelning mellan rika och fattiga församlingar. I utredningsarbetet introducerades begreppet övertalighet: Svenska kyrkan hade fler kyrkobyggnader än det pastorala behovet motiverade. Kyrkokommittén anmärkte att problemet med övertaliga kyrkor var välkänt men gjorde gällande att kulturhistoriskt värdefulla

kyrkobyggnader var ett samhällsansvar och att den svåraste nöten att knäcka var de kyrkor som varken användes eller hade ett kulturhistoriskt värde. Enligt den Brinkska utredningen var övertalighetsproblemet mycket litet. Oavsett om det var stort eller litet bedömde Göransson utifrån remissopinionen att det var klokast att inte närmare gå in på det.

III. I CENTRUM

Ekonomi och rätt i kyrkan (ERK)

År 1989 lades ånyo kyrka–stat–frågan på utredningsbordet. Då utnämndes hovrättspresidenten Carl Axel Petri att såsom särskild utredare kartlägga Svenska

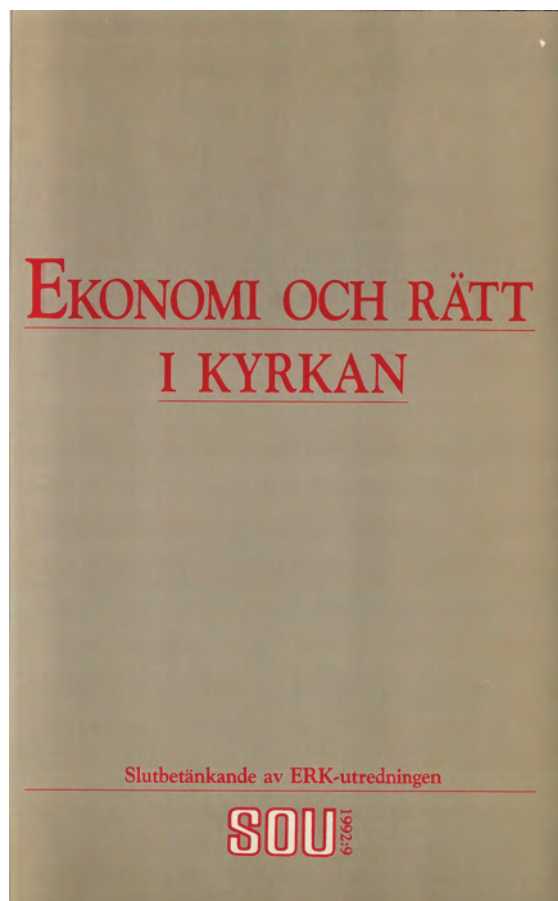

Bild 8. SOU 1992:9.

81. Prop. 1987/88:104. Om kulturmiljövård.

kyrkans ekonomiska och rättsliga förhållanden. Slutbetänkandet *Ekonomi och rätt i kyrkan* lämnades år 1992.⁸² Enligt kyrkomötet skulle utredningen inte betraktas som ett initiativ i kyrka–stat-frågan. Regeringen tyckte annorlunda: ”Om det skall vara någon mening med den utredning som kyrkomötet har begärt, så måste den bidra till att skapa klarhet kring de ekonomiska och rättsliga förutsättningarna för kyrkan, inte bara vid mindre förändringar inom de nuvarande relationerna mellan staten och kyrkan utan även vid längre gående relationsförändringar.”⁸³

Utredningen *Ekonomi och rätt i kyrkan* presenterade tre modeller för den framtida relationen mellan staten och Svenska kyrkan. I modell 1 ges kyrkan så stor frihet som möjligt inom ramen för ett bibehållet konstitutionellt samband med staten. Riksdagens lagstiftningsmakt består och församlingarna behåller beskattningsrätten. Modellen innebär inga förändringar beträffande den kyrkliga egendomens rättsliga ställning eller förvaltning. I modell 2 är kyrkan mer fristående från staten och regleras i en ramlag. Den anger de grundläggande principerna för kyrkans organisation och verksamhet. Kyrkan

disponerar den kyrkliga egendomen. Beskattningsrätten upphör men staten hjälper till med uppbörderna av medlemsavgifterna via skattesystemet. Modell 3 innebär att Svenska kyrkan intar samma rättsliga ställning som andra trossamfund och att dess verksamhet och organisation regleras helt och hållet av kyrkan själv. Kyrkan får ingen hjälp med uppbörderna av medlemsavgifterna men tillförsäkras rätt till den kyrkliga egendomen.⁸⁴ Ur ekonomisk synpunkt kunde modell 3 innebära stora svårigheter eftersom den inte innefattade en uppbördshjälp: ”Syftet med den föreslagna uppbördshjälp i modell 2 är givetvis att söka lindra de ekonomiska olägenheterna av att kyrkan förlorar sin beskattningsrätt.”⁸⁵

Statskontoret räknar

Frågan om ett stöd för bevarandet av de kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnaderna togs upp. Utredningen menade att det i den första modellen kunde diskuteras om inte stat eller kommun borde ge bidrag med tanke på att bevarandet av kyrkor var både ett samhällligt och ett kyrkligt intresse. Å andra sidan kunde det ”med fog göras gällande

ERK-utredningens 3 modeller (1992)

Modell 1 Kyrkan ges så stor frihet som möjligt inom ramen för ett bibehållet konstitutionellt samband med staten. Församlingarna behåller beskattningsrätten. Modellen innebär inga förändringar beträffande den kyrkliga egendomens rättsliga ställning eller förvaltning.

Modell 2 Kyrkan är mer fristående från staten. Den regleras i en ramlag som anger de grundläggande principerna för kyrkans organisation och verksamhet. Kyrkan disponerar den kyrkliga egendomen. Beskattningsrätten upphör men staten hjälper till med uppbörderna av medlemsavgifterna via skattesystemet.

Modell 3 Svenska kyrkan intar samma rättsliga ställning som andra trossamfund. Kyrkan får ingen hjälp med uppbörderna av medlemsavgifterna men tillförsäkras rätt till den kyrkliga egendomen.

Bild 9. ERK-utredningens modeller.

82. SOU 1992:9. ERK-utredningen. *Ekonomi och rätt i kyrkan: slutbetänkande*, Stockholm: Liber, 1992.

83. Ibid. s. 29.

84. Ibid. Modellerna sammanfattas på s. 22–25.

85. Ibid., s. 409.

att kyrkan genom sin beskattningsrätt är skyldig att svara för att kyrkobyggnaderna hålls i ett också från kulturminnesvårdens synpunkt godtagbart skick”.⁸⁶ I modell 2 och 3, där det inte finns någon beskattningsrätt, var det rimligt att Svenska kyrkan fick ett statligt stöd. Ett lämpligt riktmärke var 400 miljoner kronor per år (i 1990 års penningvärde).

Det föreslagna ersättningsbeloppet hade tagits fram av Statskontoret.⁸⁷ Statskontoret påpekade att bevarandet av kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader var ett område som kunde hamna i ekonomisk kris om församlingarnas beskattningsrätt upphörde. Förvaltningen var dyr och Svenska kyrkan kunde inte förväntas prioritera byggnaderna framför sina andra uppgifter. Ett samhällsstöd var nödvändigt och formerna för detta en central fråga vid en relationsförändring mellan kyrka och stat.

En ny modell för finansiering av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor förutsatte kunskap om vad underhållet och driften kostade. För att få fram ett underlag gjordes en enkätundersökning. Den visade att den genomsnittliga kostnaden för ett års drift och underhåll av en kyrka uppgick till 330.000 kronor. Uppräknat med 3.300 kyrkor blev totalkostnaden 1,1 miljard kronor. Alla utgifter kunde emellertid inte hänföras till bevarandet av kulturhistoriska värden. Det blev nödvändigt att resonera i termer av ”överkostnader”, även om de var mycket svåra att fastställa. För att beräkna överkostnaden utgick Statskontoret från att många församlingar i förhållande till behoven hade överdimensionerade kyrkobyggnader som de varken kunde flytta från eller bygga om. Till överkostnader kunde därför räknas en del av uppvärmningskostnaderna. Det kunde också, och av samma skäl, delar av försäkringskostnaderna. Till detta kom investeringskostnader (reparationer och

reoveringar). De kunde till omkring 90 procent räknas till överkostnader. Sammanlagt kunde överkostnaderna beräknas till 130.000 kronor per kyrkobyggnad. Den totala överkostnaden, det vill säga den som samhället skulle stå för, blev då 430 miljoner kronor. Totalsumman blev 360 miljoner kronor om man uteslöt 500 kyrkor uppförda efter år 1940. Statskontoret skrev: ”Hur man än resonerar kommer man inte förbi de stora osäkerheterna i underlagsmaterialet. Låt oss avsluta diskussionen med att konstatera att ett samhälleligt stöd i storleksordningen 400 Mkr per år i 1990 års prisnivå kommer att krävas om samhället vill ta ansvar för kyrkornas kulturhistoriska värden i en framtid med åtskillnad mellan kyrka och stat.”⁸⁸

Statskontorets bestämning av överkostnader avvek från Byggnadsvårdsutredningens. Den tyckte att begreppet ”kulturhistoriska överkostnader” borde begränsas till medverkan av konservator och antikvarisk expertis, nyanskaffning och behandling av traditionella material, bevarandet av befintliga material, miljöskapande delar, byggnadsdelar utan funktion och så kallade överloppshus (byggnader och anläggningar utan användning).⁸⁹

Kyrkoberedningen

Efter ERK-utredningen följde den parlamentariska Kyrkoberedningen under Carl Axel Petris ordförandeskap.⁹⁰ Den lämnade betänkandet *Staten och trossamfunden* två år senare och förslagen utgjorde sedan ett underlag för riksdagens principbeslut om en förändrad relation mellan kyrka och stat år 1995.⁹¹ Till grund för beredningens ställningstagande låg att staten i ett modernt samhälle bör vara neutral i förhållande till de olika trossamfunden och behandla dem likvärdigt. Det hindrade inte att en förändring

86. SOU 1992:9, s. 404.

87. SOU 1992:9. Bilaga I. Statskontoret. ”Förvaltning av kyrkans kulturhistoriska arv”, s. 415–442.

88. Ibid., s. 430.

89. SOU 1979:17, s. 151–153.

90. Övriga ledamöter var Bertil Hansson, Bengt Kindbom, Kenneth Landelius, Torgny Larsson, Inger Lundberg, Carl-Eric Lundgren, Christina Odenberg, Eva Zetterberg, Jan Erik Ågren och Göran Åstrand.

91. SOU 1994:42. Kyrkoberedningen. *Staten och trossamfunden: betänkande*, Stockholm: Fritze, 1994.

av relationen mellan kyrka och stat måste ta hänsyn till Svenska kyrkans ställning av majoritetssamfund och de många som uttryckte oro för kyrkans framtida ekonomi: ”Förändringen måste genomföras på sådant sätt att Svenska kyrkan ges rimliga garantier för att dess verksamhet även fortsättningsvis kan bedrivas under i stort samma förutsättningar som idag.”⁹²

Huvudpunkterna i Kyrkoberedningens förslag var kortfattat följande:

(1) Svenska kyrkan får ställning som ett eget rättssubjekt.

(2) Församlingar, pastorat och andra kyrkliga samfälligheter upphör att vara kommuner.

(3) En särskild juridisk form, registrerat trossamfund, skapas och en lag om trossamfund införs.

(4) Församlingsskatten ersätts av en lagstadgad kyrkoavgift. Den administreras via skattesystemet och betalas endast av medlemmarna.

(5) Kyrkan får ersättning från staten för vården av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader och ett statligt verksamhetsbidrag.

(6) Svenska kyrkans huvudmannaskap för begravningsverksamheten behålls och en begravningsavgift införs.

(7) Svenska kyrkan disponerar den kyrkliga egendomen.

Utredarna slog fast att stora delar av den kyrkliga egendomen, kyrkobyggnaderna inräknade, utgjorde ett viktigt och för alla medborgare gemensamt kulturarv. Riktlinjen skulle därmed vara att en framtida förändring av relationen mellan kyrka och stat inte fick medföra att skyddet och underhållet av kyrkobyggnaderna försämrades. Det innebar, för det första, att kulturminneslagens fjärde kapitel skulle finnas kvar och, för det andra, att staten tog en stor del av det ekonomiska ansvaret för kyrkobyggnaderna. Vad gällde bidragets storlek gick beredningen på ERK-utredningens förslag, i sin tur baserat på Statskontorets beräkningar av överkostnader, men påpekade att kyrkofonden i sin

92. SOU 1994:42, s. 46.

Bild 10. SOU 1994:42.

remiss till ERK-utredningen hade beräknat investeringskostnaderna till 450–550 miljoner kronor per år. Beredningen tyckte inte att mera preciserade kostnadsberäkningar var nödvändiga. Eftersom det knappast var möjligt att dra en skarp gräns mellan ordinarie kostnader och kostnader som följde av skyddslagstiftningen borde det ”kulturminnesvårdande intresset” av att kyrkobyggnaderna bevarades i ett gott skick ställas i förgrunden. Utgångspunkten för samhällsstödet skulle vara att *ge församlingarna en ekonomi som garanterade kyrkobyggnadernas fortsatta existens*. Svenska kyrkan skulle som en *motprestation* underhålla kyrkobyggnaderna enligt bestämmelserna i kulturminneslagen. I första

hand avsåg nämligen samhällsintresset ”bevarandet av och fortlevnaden i sig för kyrkobyggnaderna” inte antikvariskt specificerade kulturhistoriska värden hos dem. Stödet skulle utgå till Svenska kyrkan för att denna svarade för kyrkunderhållet och utgöra ett led i statens och kyrkans ömsesidiga åtagande att bevara kyrkobyggnadernas kulturvärden. Benämningen ”samhällsstöd” var central. Det var *inte* fråga om ett statsbidrag, utan just ett ”samhällsstöd”, baserat på en långsiktig överenskommelse mellan staten och Svenska kyrkan. En ersättning från staten stod i samklang med bibehållen lagstiftning och var dessutom viktigt för att lagskyddet skulle uppfattas som legitimt av församlingarna.⁹³

Det huvudsakliga motivet för en ersättning från staten var att församlingarnas beskattningsrätt skulle upphöra. De sakkunniga resonerade så här:

När kyrkan organisatoriskt är en del av staten svarar församlingarna ensamma för de kostnader som uppstår i arbetet med att bevara kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden. Ordningen kan anses ”naturlig” eftersom församlingarna har beskattningsrätt. Uttaget av församlingsskatt fick antas vara anpassat till kostnaderna. I ett läge där kyrkan blivit självständig från staten och församlingsskatten ersatts av en kyrkoavgift som *endast betalas av medlemmarna* blir situationen en annan. Det blir då nödvändigt att på annat sätt reglera *alla* skattebetalares ansvar för bevarandet av det kyrkliga kulturarvet. ERK-utredningen och Statskontoret hade kommit till samma slutsats. En förlorad beskattningsrätt motiverade ett statligt bidrag för underhållet av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor.

Resonemanget har två förutsättningar. Den ena är att förlorad beskattningsrätt i sig motiverar ett statligt bidrag. Den andra att en förlorad beskattningsrätt medför att *endast kyrkans avgiftsbetalande*

medlemmar bidrar till bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Om en relationsförändring inte äger rum aktualiseras inte heller frågan om *alla* medborgares ansvar. Varför inte då? Svaret är som följer:

Medlemskap i församling och skattskyldighet

Med 1951 års lag om religionsfrihet blev det möjligt att lämna Svenska kyrkan utan att samtidigt gå in i ett annat religiöst samfund.⁹⁴ Justitieminister Herman Zetterberg framhöll i propositionen att kyrkan var en statsinstitution med tanke på att dess verksamhet reglerades i lag, att många kyrkliga ärenden avgjordes av Kungl. Maj:t och att ekonomin till största delen vilade på beskattning men betonade samtidigt att kyrkan *inte* kunde betraktas som statsinstitution i samma mening som andra. Svenska kyrkan var ”en andlig gemenskap, ett trossamfund, som leder sitt ursprung från de äldsta kristna församlingarna och vars karaktär och verksamhet bestäms av dess bekännelse”. Hänsyn skulle tas till ”kyrkans karaktär av trossamfund och de principer som ur denna synpunkt böra läggas till grund för medlemskapet”.⁹⁵ Lagrådet, kammarrätten och deltagare i den livliga debatten om religionsfrihetslagstiftningen framhöll att den nya lagen rättsligt sett var problematisk. Den gjorde det möjligt att lämna *trossamfundet* Svenska kyrkan men detta existerade inte som ett självständigt rättsligt subjekt. Kammarrådet Tom Wohlin formulerade förhållandena så, att talet om ’in- och utträde i kyrkan var meningslöst, då det ej existerade någon vägg, vari en dörr kunde anbringas’.⁹⁶ Det hade han i en viktig aspekt rätt i: Alla invånare tillhörde, oavsett om de var medlemmar i Svenska kyrkan eller ej, en församling – ”statskyrkoförsamlingen”, som 1925 års religionsfrihetssakkunniga benämnde den.⁹⁷

93. SOU 1994:42, s. 125–131.

94. Gunnar Edqvist har givit värdefulla kommentarer till detta avsnitt.

95. Prop. 1951/52:100.

96. SOU 1964:13. 1958 års utredning kyrka–stat. *Religionsfrihet*, Stockholm, 1964, se s. 75–79. Cit. s. 79.

97. SOU 1927:13. 1925 års religionsfrihetssakkunniga. *Betänkande med förslag angående vidgad rätt till utträde ur svenska kyrkan jämte därmed sammanhängande frågor*, Stockholm, 1927, s. 216.

Församlingen var ett offentligrättsligt reglerat rättssubjekt och i likhet med den borgerliga kommunen en tvångssammanslutning. Den hade beskattningsrätt. En skatt är, för att citera 1958 års utredning, ”ett tvångsbidrag, som utgår till tvångssammanslutningar, vilka fullföljer offentligrättsliga uppgifter”.⁹⁸ Skatternas karaktär av tvångsbidrag innebär att tvingande åtgärder används för att driva in obetalda skatter. Ingen kan lämna en tvångssammanslutning. Ingen kan heller undgå att betala skatt till den. 1925 års religionsfrihetssakkunniga framhöll att det fria utträdet ur Svenska kyrkan skulle innebära att medlemmarna av ”statskyrkoförsamlingen” bestod av tre grupper: medlemmar av Svenska kyrkan, medlemmar av andra religiösa samfund (inklusive andra än kristna) och ”konfessionslösa”.⁹⁹ ERK-utredningen gjorde långt senare en distinktion mellan det ’yttre’ kyrkosamfundet Svenska kyrkan och trossamfundet.¹⁰⁰

År 1953 tillsattes en utredning med uppgift att anpassa församlingsstyrelselagen till den nya kommunallagen beslutad samma år. Kommunalagen innehöll bestämmelser om medlemskap. Dessa saknades i den då gällande församlingsstyrelselagen. Utredningen förordade en definition enligt vilken mantalsskrivningen skulle konstituera medlemskapet.¹⁰¹ Förslaget om medlemskap vidarefördes inte då många remissinstanser var kritiska till att det inte överensstämde med reglerna för medlemskapet i Svenska kyrkan.¹⁰² Medlemsbegreppet aktualiserades ånyo på 1990-talet. Då en ny kommunallag hade stiftats önskade regeringen harmonisera kyrkolagen med denna.¹⁰³ Regeringen

ville använda begreppet ”medlem” för de som var folkbokförda i församlingen. ”Medlem” åtskildes från ”kyrkomedlem” (medlem av Svenska kyrkan) i förslaget till författningstext. Kyrkomötet tyckte det var ”vanskligt att använda begreppet medlem i detta sammanhang”. Det fick inte ”blandas samman med religionsfrihetslagens medlemsbegrepp som avser tillhörigheten till Svenska kyrkan som trossamfund”. Kyrkomötet ville att ”medlem” skulle ersättas av ”folkbokförd i församlingen” men det gick inte regeringen med på.¹⁰⁴ Om denna kommunalanpassning av kyrkolagen yttrade Svenska kyrkans centralstyrelse följande:

En kommun är en tvångssammanslutning. Även om det sedan drygt 40 år är fritt att utträda ur trossamfundet Svenska kyrkan kan ingen lämna sitt medlemskap i församlingen som kyrklig kommun. [...] Om det varit allmänt känt att detta är grunden för dissenterskatten talar mycket för att detta med rätta skulle ha medfört starkare reaktioner av religionsfrihetsskäl.¹⁰⁵

En tydligare åtskillnad mellan församlingen i bemärkelse kyrklig kommun och församlingen som en del av trossamfundet Svenska kyrkan skulle skymma det förhållandet att ”människor i första hand möter Svenska kyrkan som lokal församling där evangelium förkunnas och sakramenten delas ut”, menade styrelsen. Dessutom skulle föreskrifterna i kyrkolagen om att församlingen lokalt svarar för kyrkans verksamhet bli mycket oklara.¹⁰⁶ Enligt den då gällande kyrkolagen är församlingen den grundläggande lokala enheten inom Svenska kyrkan. Den utgör en kyrklig kommun. En församling får

98. SOU 1968:11, s. 213. Se även SOU 1992:9, s. 141.

99. SOU 1927:13, s. 263.

100. SOU 1992:9, s. 280.

101. SOU 1957:15. Församlingsstyrelsekommittén. *Församlingslag*, Stockholm, 1957.

102. Prop. 1961:70.

103. Församlingsstyrelselagen upphävdes med den nya kyrkolagen (1992:300).

104. Prop. 1994/95:129. *Kommunallagsanpassning av kyrkolagen m.m.*

105. Ds C 1995:34. *Remissammanställning. Kyrkoberedningens slutbetänkande Staten och trossamfundet (SOU 1994:42)*, Stockholm: Fritze, 1995, s. 55.

106. Ibid.

själv eller i samverkan med andra ”ha hand om de församlingsangelägenheter som har anknytning till församlingens eller de berörda församlingarnas områden eller till deras medlemmar”. Med församlingsangelägenheter avses (bland annat) främjande av kyrkans gudstjänstliv och undervisning, diakoni och evangelisation, anskaffande och underhåll av lös egendom, kyrkobyggnad, församlingshus och andra församlingslokaler, anläggande och underhåll av begravningsplatser.¹⁰⁷

Medlemskap i församling och skattskyldigheten till den var alltså tvingade för alla folkbokförda. De skattskyldiga som inte var medlemmar av trossamfundet Svenska kyrkan betalade, som tidigare påpekats, en reducerad kyrkoskatt, den så kallade dissenterskatten. Den avsåg att svara mot kostnaderna för kyrkans borgerliga uppgifter.¹⁰⁸ Efter att 1968 års utredning visat att de kostnader som dissenterskatten officiellt avsåg att täcka – folkbokföring och begravning – motsvarade 30 procent av de kyrkokommunala utgifterna, sänktes dissenterskatten år 1974 till från 60 till 30 procent av församlingsskatten.¹⁰⁹ År 1993 sänktes den till 25 procent.¹¹⁰ Anledningen var att folkbokföringen år 1991 hade överförts på Skattemyndigheten. När kyrkoskatten höjdes, exempelvis i samband med ökade utgifter för kyrkobyggnader eller nyanställning av personal, höjdes skatten av naturliga skäl även för dem som inte var medlemmar av Svenska kyrkan. Icke-medlemmarnas skattebidrag var inte destinerat till folkbokföring och begravningsväsende. Skattelindringen var räknad i procent av kyrkokommunernas totala utgifter och inte på de

faktiska kostnaderna. Dissenterskattemedlen ingick i de sammanlagda skatteintäkter församlingarna hade att fördela på sina kostnader.

Dissenterskatten hade länge varit en stötesten när utredningen om ekonomi och rätt i kyrkan tillsattes och den instämde med kritiken som riktades mot skatten.¹¹¹ Beskattningen av icke-medlemmar borde upphöra. I synnerhet var det olämpligt att icke-medlemmarna betalade dissenterskatt i Tranås och Stockholm där de borgerliga kommunerna ansvarade för begravningsverksamheten. Men det fanns ett problem. Om de som stod utanför trossamfundet men var medlemmar av församlingen (kyrkokommunen) inte var skattskyldiga till densamma skulle församlingen upphöra som tvångssammanslutning. Den kommunala statusen skulle avslutas och församlingsskatten förlora sin karaktär av allmän kommunalskatt. Medlemmarna av Svenska kyrkan skulle i stället betala en avgift.¹¹²

Kyrkoberedningens viktigaste motiv för en ersättning från staten för vården av kyrkobyggnaderna var, som sagt, att församlingarnas beskattningsrätt skulle upphöra. De sakkunniga resonerade så här: Det faktum att alla folkbokförda tillhör en kyrkokommun med lagstadgad beskattningsrätt innebär att *alla* skattepliktiga bidrar till kyrkounderhållet. När denna ordning, enligt beredningens förslag, upphör och ersätts med en avgift som *endast betalas av Svenska kyrkans medlemmar*, uppstår en situation där det endast är dessa som tar ett ekonomiskt ansvar för kyrkobyggnaderna. Det bedömdes som orimligt: ”De kyrkliga kulturhistoriska värdena är av en sådan art och har en sådan dignitet att deras

107. SFS. Kyrkolag (1992:300). 1961 års församlingsstyrelselag ersattes av 1982 års lag om församlingar och kyrkliga samfälligheter som i sin tur ersattes av 1988 års församlingslag, vilken upphävdes med 1992 års kyrkolag.

108. Prop. 1973:84. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om ändring i lagen (1951:69) om viss lindring i skattskyldigheten för den som icke tillhör svenska kyrkan.*

109. SOU 1971:29. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Kyrkan kostar: en ekonomisk studie av Svenska kyrkans församlingar 1969*, Stockholm, 1969; Prop. 1973:84.

110. Skatteutskottets betänkande 1991/92: SKU 18. De kyrkliga kommunernas uttag av skatt.

111. Se t.ex. SOU 1964:13, s. 131–150; 1992:9, s. 310. Lika ifrågasatt var förhållandet att de som inte var medlemmar i Svenska kyrkan hade besvärsrätt men saknade rösträtt i församlingen.

112. SOU 1992:9, s. 311. Det bör dock noteras att ERK-utredningens modell i innebar att församlingarna skulle behålla beskattningsrätten. Dissenterskatten skulle däremot upphöra. Förslaget förutsatte en grundlagsändring och fördes inte vidare av Kyrkoberedningen.

vård utgör ett mycket framträdande allmänintresse. Bevarandet av dessa värden är en angelägenhet för hela samhället och svenska folket.”¹¹³ Därtill skulle ett upphörande av tvånget att tillhöra en församling med största sannolikhet ge en sämre ekonomi. Eller som ERK-utredningen formulerade det: ”Om en församling inte längre är en tvångssammanslutning eller en kommun skulle detta – teoretiskt sett – kunna innebära att den inte skulle kunna fullgöra sina åtaganden om ett stort antal medlemmar lämnade den.”¹¹⁴ För att förtydliga: Det är först när tvångssammanslutningen upphör som församlingen är något den enskilde kan tillhöra eller inte tillhöra och betala avgift till – eller inte. Som vi har sett ovan hade Dissenterskatteutredningen betonat att kyrkounderhållet var en inomkyrklig fråga och formellt avsåg dissenterskatten att svara mot kostnaderna för de borgerliga uppgifterna begravning och folkbokföring. Även om Kyrkoberedningen hade rätt i sak, alla skattepliktiga hade bidragit till kyrkounderhållet, så var det inte i överensstämmelse med bestämmelserna för dissenterskatten.

Utifrån utredningens resonemang förefaller det rimligt att den statliga ersättningen någorlunda skulle svara mot inkomstbortfallet av dissenterskatten med justering för kyrkans inkomster av den begravningsavgift alla skattskyldiga enligt förslaget skulle erlägga. Intäkterna av dissenterskatten var år 1992 270 miljoner kronor.¹¹⁵ Kyrkoberedningen underströk att den statliga ersättningen till underhållet av kyrkobyggnaderna inte avsåg att leda till att kyrkans ekonomi blev bättre. För att uppnå neutralitet skulle kyrkoavgifterna sänkas så att de sammanlagda intäkterna blev lika stora som förut. Det kan enkelt räknas ut, att om ersättningen inte hade utgjort ett reellt tillskott så skulle inte heller en avgiftssänkning bli nödvändig.

Beredningens motiv för en ersättning från staten för vården av kyrkobyggnaderna är mångtydiga men förslaget framstår tydligtvis som en del i en uppgörelse om relationsförändringens ekonomiska neutralitet för Svenska kyrkan. Stödet är avsett att kompensera för en förlorad beskattningsrätt. I sammanfattningen av beredningens förslag står det följande: ”Svenska kyrkans ekonomi *säkerställs* förutom genom kyrkoavgiften av att den får behålla den egendom som den nu disponerar. Vidare föreslår vi att staten skall betala dels ersättning för vården av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, dels visst verksamhetsbidrag.”¹¹⁶ Ersättningen är också ett ”samarbetsstöd” som följer av att kyrkobyggnaderna är ett allmänintresse för vilket kyrkan och staten har ett gemensamt ansvar. Ett tredje motiv rör skyddslagstiftningens legitimitet. En statlig påлага i form av skyddslagstiftning för kyrkobyggnader kan inte accepteras med mindre än att staten kompenserar för detta. Här förefaller utgångspunkten vara att kyrkobyggnadernas allmänintresse är sekundärt i förhållande till ägarnas – församlingarnas – ”egenintresse”. Kyrkobyggnaderna etableras således som ett allmänintresse genom bibehållen kulturminneslagstiftning i kombination med ett ekonomiskt stöd som uppväger för olägenheterna av begränsningen av rådigheten över egendomen. Det kan tilläggas, att enligt Kyrkoberedningens förslag skulle, utöver ett statligt bidrag till det kyrkliga kulturarvet, effekterna av den förlorade beskattningsrätten mildras genom att staten åtog sig att kostnadsfritt hjälpa till med uppbörden av kyrkoavgiften i samband med den allmänna beskattningen.

Ett 50-tal remissinstanser behandlade frågan om samarbetsstöd för bevarandet av det kyrkliga kulturarvet. En majoritet ställde sig positiva till förslaget men flera ansåg att den omnämnda summan

113. SOU 1994:42, s. 128.

114. SOU 1992:9, s. 311.

115. SOU 1994:42. Bilaga 2. Statskontoret. ”Allmän begravningsavgift”, s. 6.

116. Ibid., s. 12. Min kursivering.

var för låg. Svenska kyrkans församlings- och pastorsförbund menade att det handlade om årliga miljardbelopp.¹¹⁷

1995 års principbeslut

I oktober år 1995 framlade den socialdemokratiska regeringen med Marita Ulvskog som ansvarig minister en proposition om ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Propositionen innehöll principförslag om bland annat den rättsliga regleringen, den kyrkliga egendomen och vården av kulturhistoriska värden. En principiell utgångspunkt var att staten skulle ställa sig neutral till olika trossamfund. Grundläggande för förslaget var att Svenska kyrkans folkkyrkliga identitet skulle säkerställas i en särskild lag *och* att likställigheten med Svenska kyrkan och andra trossamfund skulle ökas genom ett konstitutionellt skydd för alla. Enligt regeringen var det väsentligt att Svenska kyrkan även efter en relationsförändring var en rikstäckande folkkyrka, öppen för envar, demokratiskt uppbyggd med församlingarna som grund. ”Ingen del av landet får ställas utanför kyrkans liv och vara undandragen den kyrkliga verksamheten. Folkkyrkans rikstäckande uppbyggnad måste värnas.”¹¹⁸

En förutsättning för den levande folkkyrkans fortlevnad var att förändrade relationer mellan kyrka och stat inte ledde till en försämring av kyrkans ekonomi. Enligt regeringen säkerställdes denna genom införandet av en lagstadgad kyrkoavgift för Svenska kyrkans medlemmar, kostnadsfri uppborrdshjälp, ersättning för vården av kulturhistoriskt värdefulla byggnader samt – och inte minst – att kyrkan fick behålla den egendom som den disponerade.

Regeringen föreslog angående vården av den kulturhistoriskt värdefulla egendomen att

kulturminneslagens skydd skulle behållas efter en relationsförändring, att Svenska kyrkan även i framtiden genom sina församlingar och samfälligheter skulle bära ansvaret för de kyrkliga kulturminnena och att Svenska kyrkan skulle få en ersättning för vården av den kulturhistoriskt värdefulla egendomen. Motiven överensstämde med Kyrkoberedningens: (a) Församlingsskatten skulle avskaffas och ersättas av en kyrkoavgift för de kyrkotillhöriga. Det var orimligt att kostnaderna endast bars av Svenska kyrkans medlemmar. (b) Församlingarna var skyldiga att följa kulturminneslagens bestämmelser. Det innebar inskränkningar och fördyringar för vilka en kompensation rimligen borde utgå. (c) Ersättningen utgjorde ”ett led i ett ömsesidigt åtagande av staten och kyrkan att bevara de kulturhistoriska värdena *inom* kyrkan”. Det ömsesidiga åtagandet skulle regleras i en långsiktig överenskommelse. Vidare skulle Svenska kyrkans sammantagna avgiftsuttag minskas i totalt samma omfattning som den statliga ersättningen. Regeringen överlämnade för vidare utredning frågorna om den statliga ersättningens storlek, utformning och finansiering men fastslog att en relationsförändring *inte* fick leda till ”försämrade förutsättningar för vård och underhåll av kyrkans kulturhistoriska värden i framtiden”.¹¹⁹

1993 års kyrkobyggnadsutredning

Redan före riksdagens principbeslut år 1995 hade Svenska kyrkans centralstyrelse tillsatt en utredning med uppgift att utreda frågorna om övertaliga kyrkor och vem som skulle bära kostnadsansvaret för dem. Utredningen hade en föregångare i 1990 års kyrkobyggnadsutredning. Den lyfte fram problemställningar och infallsvinklar på ämnet övertalighet för vidare diskussion i betänkandet *Fädernas kyrkor – till varje pris?* (1992).¹²⁰ När betänkandet *Fädernas*

117. Ds 1995:44, s. 350–375.

118. Prop. 1995/96:80. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan*.

119. Ibid.

120. Svenska kyrkans utredningar. 1990 års kyrkobyggnadsutredning. *Fädernas kyrkor – till varje pris?* Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1992. Utredaren var Clarence Nilsson.

kyrkor – och framtidens? lämnades år 1996 var principbeslutet fattat av riksdagen.¹²¹

På uppdrag av utredningen gjordes en enkätundersökning av människors inställning till kyrkobyggnaderna.¹²² Studien omfattade sex pastorat och genomfördes av religionssociologerna Anders Bäckström och Jonas Bromander. Den visade att församlingskyrkan hade en stark förankring hos människor oavsett om de brukade besöka den eller ej. Kyrkobyggnaden uppfattades som en symbol för orten, kulturella värden, gudstro och gemenskap med tidigare generationer. Den var viktig vid centrala händelser i livet såsom dop, bröllop och begravning. Intresset för att lägga ned kyrkor eller att privatisera dem var litet och få kunde tänka sig rivning. Av undersökningen kunde utläsas att 8 procent hade en stark relation baserad på kyrklig aktivitet till kyrkobyggnaden, 52 procent hade en ”känslomässig samhörighetsnivå” och 74 procent hade en ”symbolisk/kulturell samhörighetsnivå”.¹²³ Genom att fokusera på olika ”relationsnivåer” tydliggjordes, menade författarna, att kyrkobyggnaden var en länk mellan de religiöst engagerade (minoriteten) och de som kände en kulturell samhörighet (majoriteten). ”Undersökningen är således ett belägg för att religionen förkroppsligad genom kyrkobyggnaden ingår som en del av flertalet svenskars kulturuppfattning och därför knappast kan tänkas bort.”¹²⁴ Det faktum, att 49 procent av de tillfrågade svarade att de kände ganska låg eller ingen samhörighet med den lokala kyrkobyggnaden pekar på att slutsatserna kunde ha nyanserats.¹²⁵ Här är dock inte platsen att närmare analysera studiens upplägg och tolkningar av svaren.

Enkätundersökningens resultat spelade en central roll för utredningens ställningstagande i övertalighetsfrågan. Statistiska centralbyrån hade redovisat statistik över användningsgraden av 3.485 kyrkobyggnader. 1.689 av dessa hade ett medelutnyttjande; de användes mer än en dag per månad men minde än två dagar i veckan. 206 stycken användes högst en gång per månad och återstoden två dagar i veckan eller mer.¹²⁶ Med tanke på att gudstjänstdeltagandet var lågt var det adekvat att tala om en pastoral överkapacitet av gudstjänstlokaler i förhållande till behoven, ansåg utredningen. Det fanns däremot ingen anledning att sätta likhetstecken mellan överkapacitet och övertalighet. Överkapaciteten kunde fastställas objektivt, med övertaligheten förhöll det sig annorlunda. Svenska kyrkan, den lokala församlingen, pastoratet, kulturmiljövården eller lokalbefolkningen kunde göra olika bedömningar. Attitydundersökningen hade visat att kyrkobyggnaden hade en stor betydelse också för dem som inte var kyrkligt aktiva och att bevarandet av kyrkobyggnaderna var ett viktigt motiv för medlemskap. Ur den breda allmänhetens perspektiv fanns det inga övertaliga kyrkor. Ytterligare en aspekt att ta hänsyn till var den kulturhistoriska. Nästan alla kyrkor hade kulturhistoriskt värde och borde bevaras till eftervärlden. De kulturvårdande myndigheterna, liksom allmänheten, gjorde anspråk på församlingarna att behålla och underhålla kyrkobyggnaderna. Stängning eller nedläggning kunde bara bli aktuellt i yttersta undantagsfall.¹²⁷

Enligt utredningen medförde förvaltningen av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor flera särkostnader. Till dessa hörde kulturhistoriska överkostnader enligt

121. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 1996. Ord. Clarence Nilsson.

122. Undersökningen i sin helhet redovisad i Anders Bäckström & Jonas Bromander, *Kyrkobyggnaden och det offentliga rummet: En undersökning av kyrkobyggnadens roll i det svenska samhället*, Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1995.

123. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 92f.

124. *Ibid.*, s. 93.

125. *Ibid.*, s. 46.

126. *Ibid.*, s. 109.

127. *Ibid.*, 105–108, 121f, 181ff.

förordningen om bidrag till kulturmiljövård¹²⁸ och de överkostnader Statskontoret kalkylerat med. För beräkningen av statsbidragets storlek var det också nödvändigt att beakta Svenska kyrkans förvaltningsuppdrag. Med detta följde kulturkostnader i vid mening. Enligt utredningen borde statens bidrag till Svenska kyrkan ta hänsyn till att det fanns en historiskt given byggnadsstruktur. Kyrkorna var för många i förhållande till behovet av gudstjänstlokaler. Alla var inte nödvändiga för att bibehålla en riktäckande verksamhet. Det var inte aktuellt att lägga ned några kyrkor men det var befogat att statliga bidrag utgick till de som sällan användes. Samhällets ekonomiska ansvar var helt enkelt större för de sparsamt använda kyrkorna än för andra eftersom ”kostnaderna för dessa kyrkor är kulturkostnader som bör få bli underlag för ett samhällsstöd till kyrkan”.¹²⁹

En till utredningen bilagd studie innehöll en pilotundersökning om kostnaderna för drift och underhåll av kyrkor fördelade på kategorierna ”gudstjänst” och ”kultur”. Författaren Bo Åberg menade att man i ett första steg fick göra en bedömning av kyrkobyggnadens betydelse för den kyrkliga verksamheten med hänsyn till det genomsnittliga gudstjänstdeltagandet och de geografiska förutsättningarna. I ett andra steg fick man göra en justering för kulturkostnader, kyrkans storlek inkluderad. Underlaget för studien var Enköpings kyrkliga samfällighet. Här två exempel för att illustrera tillvägagångssättet: För Vallby kyrka (1400-tal) fördelar sig kostnaderna 80 procent på gudstjänst och 20 procent på kultur. För Löts kyrka (1400-tal) fördelar sig kostnaderna 10 procent på gudstjänst och 90 procent på kultur. Utfallet av undersökningen blev att 44 procent av samfällighetens sammanlagda drifts- och investeringskostnaderna var kulturkostnader.¹³⁰

Kyrkobyggnadsutredningen betonade att de kommande kyrka-stat-förhandlingarna borde

leda till att församlingar och samfälligheter fick tillräckliga ekonomiska resurser för att garantera kyrkobyggnadernas fortbestånd. ERK-utredningen och Kyrkoberedningens förslag om ett årligt bidrag i storleksordningen 400 miljoner (i 1990 år priser) var ett lämpligt riktmärke, inte minst med tanke på att kyrkokommunernas sammanlagda investeringskostnader år 1993 uppgick till 480 miljoner kronor.¹³¹ Det är förvånande att inga försök gjordes att bedöma totalkostnaderna för Svenska kyrkan på grundval av Åbergs räkneexempel. Det förefaller sannolikt att Svenska kyrkans sammanlagda kulturkostnader enligt utredningens synsätt avsevärt översteg de 400 miljoner (i 1990 års priser) Statskontoret räknat med. Statskontoret hade tagit hänsyn till att många församlingar hade för stora kyrkobyggnader men inte till att en del användes sporadiskt (eller inte alls) för gudstjänst och kyrkliga handlingar. Därjämte hade ju 1993 års kyrkobyggnadsutredning välgrundad anledning att förmoda att ”överkapaciteten” skulle bli ännu större i framtiden då de demografiska trenderna var välkända. Med det kulturkostnadsbegrepp utredningen konstruerade borde dessutom det statliga ekonomiska ansvarstagandet öka i samma takt som den kyrkliga användningen av kyrkorna minskade, men det sades det ingenting om. Utredarna föredrog uttrycket ”överkapacitet” framför ”övertalighet” men i realiteten innebar resonemanget att statens skulle ta stort ansvar för pastoralt övertaliga kyrkor.

Anledningen till att kyrkobyggnadsutredningen inte föreslog en större summa än det de två föregående utredningarna hade gjort skall sökas i bedömningen av vad som var politiskt möjligt, snarare än i de faktiska kostnaderna för ett mycket långtgående ekonomiskt samhällsansvar för ”överkapaciteten”. Marita Ulvskog hade vid en hearing i augusti år 1995 gjort tydligt att storleken av ersättningen var en förhandlingsfråga mellan kyrka och

128. Förordning (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård.

129. Fädernas kyrkor – och framtidens, s. 196–199.

130. Ibid., Bilaga 8. Bo Åberg. ”Kulturkostnader vid drift och underhåll av kyrkobyggnader”, s. 294–299.

131. Ibid., s. 201f.

stat. I vågskålen låg en mycket stor tveksamhet från regeringens sida om en ersättning i den storleksordning (400 miljoner kronor) Kyrkoberedningen föreslagit.¹³²

1993 års kyrkobyggnadsutredning accepterade det inom kulturmiljövården etablerade begreppet kulturhistoriska överkostnader men markerade att de ”var ena polen i ett fält av olika tydliga särkostnader”.¹³³ Genom att introducera begreppet kulturkostnad betonades att Svenska kyrkans ansvar för bevarandet av kyrkobyggnaderna genererade utgifter långt utöver antikvariska krav på material-äktighet, särskild ytbehandling, ursprungliga tekniker och expertmedverkan. Siktet var inställt på att inga kyrkor skulle läggas ned. Sammantaget lades till grund för de kommande förhandlingarna (1) kulturhistoriska överkostnader enligt den inom kulturmiljövården gängse förståelsen av dessa, (2) Statskontorets begrepp ”överkostnader” inklusive skattningen att cirka 95 procent av investeringskostnaderna ingick i dessa och (3) kulturkostnader förbundna med Svenska kyrkans förvaltningsuppdrag (kostnaderna för att bevara en historiskt given kyrkobyggnadsstruktur). I bedömningen av huruvida de 400 miljonerna var en tillräcklig summa eller inte höll man sig dock till totalkostnaderna för församlingarnas investeringar men markerade att medel därutöver krävdes för domkyrkorna.

Kyrkobyggnadsutredningen underströk att rågången mellan det inomkyrkliga utjämnings-systemet och den statliga ersättningen skulle hållas öppen. De tyckte likafullt att ersättningen skulle fördelas efter behov.¹³⁴ Dessutom skulle staten ta ett särskilt ansvar för de kyrkobyggnader som användes

lite eller inte alls. De kyrkorna hörde – och hör – i regel till församlingar med svag ekonomi. Den statliga ersättningen betraktades med andra ord som ett led i utjämningsystemet – även om de inte skulle blandas samman.

Kyrkoberedningen hade anmärkt att samhällsintresset riktade sig mot ”bevarandet av och fortlevnaden *i sig* för kyrkobyggnaderna” oberoende av antikvariskt specificerade kulturhistoriska värden hos dem. Kyrkobyggnadsutredningen höll samma linje. Ett huvudbudskap var att *alla* kyrkor skulle användas i sin ursprungliga funktion som ”kultbyggnader” så långt det bara var möjligt (även om de i vissa fall upp till 90 procent kunde fattas som ”kulturbyggnader”).¹³⁵ Så tolkade utredningen också innebörden av riksdagens principbeslut som att Svenska kyrkan genom sina församlingar och samfälligheter skulle bära ansvaret för kyrkornas vård och förvaltning så att de bevarades och bestod som *levande* kyrkor.¹³⁶ I motiveringen för bevarandet av de levande kyrkorna spelade antikvariskt bestämda kulturhistoriska värden en underordnad roll, även om utredningen också framhöll att det fanns ett *kulturhistorisk värde* i att kyrkorna användes för sitt ursprungliga ändamål. Det viktiga motivet var emellertid att medborgarna ville ha det så. Hos den svenska allmänheten fanns ett tydligt stöd för målsättningen att ”bevara kyrkorna som ett levande kulturarv och som fungerande rum för gudstjänst, kyrkliga handlingar och kulturella aktiviteter”.¹³⁷ Det fanns anledning för kyrkan att vilja tillmötesgå intresset då kyrkobyggnaden kunde sägas ”förmedla ett budskap bara genom att finnas till”.¹³⁸ Om budskapet i sammanhanget åsyftar

132. Andra kyrkolagsutskottets betänkande 1995:1. Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bilaga 7. Andra kyrkolagsutskottets hearing med civilminister Marita Ulvskog den 18 augusti 1995 angående regeringens skrivelse RegSkr 1995:1 Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Betänkandet med bilagor finns publicerat i *Svenska kyrkan i förnyad gestalt: 1995 års beslut om kyrka och stat*, red. Gunnar Edqvist, Stockholm: Verbum, 1996, s. 69–137.

133. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, s. 197.

134. *Ibid.*, s. 202.

135. *Ibid.*, s. 175, 201.

136. *Ibid.*, s. 11.

137. *Ibid.*, s. 182.

138. *Ibid.*, s. 107.

evangelium framgår inte, men med användningen av det i kristen tro och lära viktiga ordet ”budskap” antyddes en teologisk motivering.

Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet

Med anledning av principbeslutet år 1995 till-sattes flera statliga utredningar. En av dem var Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet¹³⁹, vars huvudförslag i fråga om den statliga ersättningen för kyrkobevarandet kan sammanfattas i följande punkter:

(1) Svenska kyrkan tilldelas kyrkoantikvarisk ersättning uppgående till 460 miljoner kronor per år i 1996 års penningvärde. En bestämmelse om ersättning införs i fjärde kapitlet kulturminneslagen.

(2) Ersättningen finansieras av en särskild kyrkoantikvarisk skatt beräknad på den kommunala taxeringen. Skatten tydliggör att bevarandet av de kyrkliga kulturvärdena är en gemensam angelägenhet och markerar de kyrkliga kulturminnenas särskilda värde.

(3) Ersättningen överförs varje år till Svenska kyrkan och fördelas på central och regional nivå.

(4) Beslut om fördelning skall ske efter samråd med kulturmiljövårdande myndigheter.

(5) ”Svenska kyrkan skall se till att det sammanlagda uttaget av kyrkoavgift minskas i totalt samma omfattning som den kyrkoantikvariska ersättningen uppgår till.”¹⁴⁰ En avgiftssänkning var väl motiverad eftersom den ekonomiska belastningen på Svenska kyrkan skulle minska och avsikten med bidraget inte var att ge kyrkans bättre ekonomiska förutsättningar än den tidigare hade haft.

(6) Den statliga ersättningen får uteslutande användas för utgifter som följer av kulturhistoriska hänsynstaganden.

(7) Ersättningen är en del i ett ömsesidigt åtagande av staten och Svenska kyrkan att bevara

Bild 11. SOU 1997:43.

kyrkans kulturhistoriska värden. Ett långsiktigt avtal mellan kyrka och stat skall upprättas.¹⁴¹

Med stöd i principbeslutet att ersättningen från staten var en kompensation till Svenska kyrkan för de inskränkningar och fördyringar som följde av skyddsbestämmelserna i kulturminneslagen fann kommittén det angeläget att försöka fastställa vilka kostnader det var frågan om. Det visade sig mycket svårt. Till merkostnaderna kunde räknas krav på

139. Ledamöterna var Carl-Eric Lundgren (ordf.), Erik Arthur Egervärn, Lennart Fridén och Helge Hagberg. Betänkandet *Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven* (SOU 1997:43) lämnades i april 1997.

140. SOU 1997:43, s. 14.

141. Ibid. Se sammanfattning s. 13–16.

material, tekniker, medverkan av antikvarisk expertis, anpassat inomhusklimat, säker förvaring och brand-säkerhet. Det kunde vidare uppstå kostnader till följd av att skyddsbestämmelserna innebar begränsningar i möjligheten att självständigt förfoga över egendomen. Det kunde exempelvis handla om att en kyrkobyggnad inte kunde anpassas till verksamhetsbehoven eller att församlingen var tvungen att värma upp och försäkra ”övertrymmen”. Kommittén betonade att det varken var möjligt eller eftersträvansvärt att ta fram en fullständig förteckning över ersättningsberättigade kostnader. Prövning fick göras från fall till fall och i samråd med antikvariska myndigheter. Utredningen arbetade för övrigt inte med de inom kulturmiljövården etablerade begreppen kulturhistoriska överkostnader eller antikvariska merkostnader. I stället användes *kulturhistoriska hänsynstaganden*.¹⁴²

Svårigheten att avgränsa de kostnader som följde av skyddslagstiftningen från andra kostnader gjorde det knappast lättare att beräkna dem. En uppgift för utredningen var att ta fram ett underlag för prövning av den statliga ersättningens storlek. Ett sådant underlag skulle innehålla uppgifter om hur stor del Svenska kyrkans förvaltningskostnader som följde av bestämmelserna i kulturminneslagen. Statskontoret anlätades en andra gång för att räkna på saken.¹⁴³ Statskontoret använde begreppet kulturhistoriska överkostnader och kom till slutsatsen att det, utifrån tillgänglig ekonomisk statistik för kyrkokommunerna, inte fanns anledning att förmoda att en ny undersökning skulle leda till någon väsentligt annorlunda bedömning än den Statskontoret tidigare hade gjort. Det var mycket svårt att avgränsa och beräkna överkostnaderna för kulturhistoriskt värdefull egendom. Kommittén höll med. En ny undersökning skulle sannolikt inte resultera i större säkerhet i uppskattningen. Omkring 400 miljoner

kronor per år i 1990 års penningvärde var en rimlig nivå. Det motsvarade 460 miljoner i 1996 års penningvärde efter Statskontorets beräkningar.¹⁴⁴

En rubrik i betänkandet lyder ”S. k. övertaliga kyrkor”. Kommittén förutsatte – under starkt intryck av 1993 års kyrkobyggnadsutredning – att problemet med övertaliga kyrkor varken var stort eller skulle bli det i framtiden.¹⁴⁵ Ur det kulturhistoriska perspektivet kunde knappast några kyrkobyggnader anses övertaliga och det fick antas att det endast i undantagsfall skulle bli aktuellt att lägga ned en kyrka. Om så skedde, uppstod en besvärlig situation med många hänsynstaganden, inte minst till samhällsintresset av att bevara kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader och deras betydelse för det ”nationella” kulturarvet. Möjligheten att lägga ned en kyrka begränsades av det stora folkliga engagemang som Kyrkobyggnadsutredningens sociologiska undersökning hade redovisat (det folkliga engagemanget skulle för övrigt också uppmärksammas vid bedömningen av vilka kostnader som följde av kulturhistoriska hänsynstaganden). Svenska kyrkan borde å sin sida beakta att den enligt lag skulle vara rikstäckande och att den genom avtalet med staten tog på sig att ansvaret för *alla* kyrkobyggnader. Om det någon gång skulle uppstå en situation där det blev omöjligt för Svenska kyrkan att behålla en kyrkobyggnad, och den kyrkoantikvariska ersättningen inte räckte till för att finansiera den, var det en möjlig lösning att staten tog över ansvaret.¹⁴⁶

Kommittén markerade upprepade gånger att den kyrkoantikvariska ersättningen uteslutande avsåg kostnader betingade av kulturhistoriska hänsynstaganden. Ersättningen fick *inte* användas för kyrklig verksamhet eller för annan egendomsförvaltning. Den skulle inte fattas som ett stöd till religiösa aktiviteter. Ersättningen skulle inte heller ses som ett bidrag till den ekonomiska utjämningen

142. SOU 1997:43, s. 82–85.

143. SOU 1997:43. Bilaga 2. Statskontoret. ”Kyrkoantikvariskt underhåll – ersättning från staten”, s. 245–276.

144. Ibid., s. 112.

145. Ibid., s. 94.

146. Ibid., s. 135–142.

mellan rika och fattiga församlingar. Betonandet av dessa principer hindrade inte utredarna från att både understryka svårigheterna att avgränsa kulturhistoriskt betingade kostnader från verksamhetskostnader och att framhålla att ersättningen skulle lätta de små församlingarnas ekonomiska börda. Det var helt enkelt ”ofrånkomligt” att ersättningen fick en utjämnande effekt. Med den kyrkoantikvariska ersättningen skulle tillgängliga medel att fördela för kyrkunderhållet kraftigt öka, från kyrkofondens cirka 90 miljoner kronor per år till 460 miljoner kronor per år. I synnerhet skulle effekterna bli positiva för landsbygdsförsamlingar med kulturhistoriskt värdefulla kyrkor.¹⁴⁷ Sammanfattningsvis var utredningen helt införstådd med att, oaktat principen om att den kyrkoantikvariska ersättningen avsåg kostnader betingade av kulturhistoriska hänsyn, några bestämda gränslinjer mellan kyrkan som ”kulturbyggnad” och ”kultbyggnad” inte kunde dras. Den var också införstådd med att ersättningen indirekt skulle ingå som en komponent i det inomkyrkliga utjämningsystemet.

1998 års proposition

I 1998 års proposition om staten och trossamfunden föreslog regeringen att Svenska kyrkan skulle få en kyrkoantikvarisk ersättning för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.¹⁴⁸ Ersättningen skulle utgå under en tioårsperiod och successivt öka från 50 miljoner år 2002 till 460 miljoner (i nominella belopp) år 2009. Med några viktiga undantag vidarefördes kulturarvsutredningens förslag. Till undantagen hörde förslaget om en särskild kyrkoantikvarisk skatt, kravet på sänkt kyrkoavgift och tanken att staten skulle överta kostnadsansvaret för kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader vid en eventuell – men förmodligen mycket sällsynt – övertalighetssituation. Proposition innebar inget avsteg från 1995 års principbeslut om att den statliga ersättningen

avsåg kyrkliga kulturminnen enligt fjärde kapitlet kulturminneslagen. Ersättningen gällde den del av kostnaderna för förvaltningen som följde av skyddsbestämmelserna. Det var fråga om ”antikvariska merkostnader” eller ”kulturhistoriska överkostnader” betingade av ”kulturhistoriska hänsynstaganden”. Enligt regeringen skulle kommitténs uttalanden vara vägledande för vad ersättningen fick användas till. Som vi har sett var kommittén angelägen om att inte på förhand fastställa dessa. Begreppen antikvariska merkostnader eller kulturhistoriska överkostnader undveks dessutom till förmån för begreppet kulturhistoriska hänsynstaganden. Givet att inga försök gjordes att mera i detalj bestämma vilka kostnader som var bidragsberättigade, och givet att kommittén var på det klara med svårigheterna att avgränsa ”merkostnaderna”, framstår det som oklart vad ersättningen närmare bestämt fick användas till. Statskontorets beräkningar av överkostnader var ju dessutom till huvuddelen baserade på de totala investeringskostnaderna. Varken kommittén eller regeringen hyste några betänkligheter om detta. Det förutsattes att samråd mellan Svenska kyrkan och antikvariska myndigheter skulle leda till väl avvägda bedömningar.

I propositionen uttrycktes vad ersättningen *inte* fick användas till. Den fick inte användas till att finansiera verksamhet eller administration, inte för drift och ordinarie fastighetsunderhåll och inte för kompetensutveckling. Beträffande övertalighetsproblemet delade regeringen kommitténs bedömning. *Om* det uppstod en situation när endast de kulturhistoriska värdena motiverade att en kyrkobyggnad bevarades kunde det vara befogat att den kyrkoantikvariska ersättningen användes för driftskostnader. Viktigare var emellertid att Svensk kyrkans användning av ersättningen möjliggjorde att de kyrkliga kulturvärdena upprätthölls. Ur regeringens synvinkel var med andra ord kyrkobyggnadernas fortsatta svenskkyrkliga bruk en central del av ”de kyrkliga kulturvärdena”. Något statligt

¹⁴⁷ SOU 1997:43, s. 132–134.

¹⁴⁸ Prop. 1998/99:38. *Staten och trossamfunden – begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.*

kostnadsansvar för kyrkor utöver den kyrkoantikvariska ersättningen aktualiseras inte i propositionen. Det kom an på Svenska kyrkan att lösa övertalighetsproblemen – om de uppstod. Regeringens ställningstagande kan tolkas som att ersättningen medförde att Svenska kyrkan fick ett fullständigt förvaltningsansvar för kyrkobyggnaderna, inbegripet ansvaret för att de fortsatt användes som ”kultbyggnader”. För ett sådant ställningstagande hade 1993 års kyrkobyggnadsutredning också bäddat. I propositionen betonades att ersättningen inte fick bli en komponent i det inomkyrkliga utjämningsystemet. Markeringen tydliggjorde vilken den gällande principen var. Att ersättningen i praktiken skulle få konsekvenser för den ekonomiska utjämnningen även vid en principfast tillämpning var en annan sak och kommenterades inte.

Nya regler för kyrkobyggnadsbidraget

Kyrkoutjämningsutredningen, tillsatt år 1994, hade mot bakgrund av Kyrkoberedningens förslag om ersättning till Svenska kyrkan för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och riksdagens principbeslut år 1995 föreslagit att kyrkobyggnadsbidraget skulle få en friare användning än tidigare. Det skulle utvidgas till att omfatta alla kyrkor och alla arbeten på en kyrka. En bakomliggande orsak var ett missnöje med gällande villkor, enligt vilka bidrag kunde ges till kostnadskrävande underhåll och restaurering av kulturhistoriskt värdefulla kyrkor och kostnader betingade av kyrkans kulturhistoriska värde. Till- och ombyggnad för exempelvis personalrum, kapprum och toaletter beviljades inte bidrag. Svenska kyrkans centralstyrelse hade tidigare framfört krav på att bidraget inte bara skulle tillgodose kulturvårdens intressen utan även de pastorala. Utredningen delade denna uppfattning. Bidraget borde kunna användas för alla kostnader förbundna

med behovet av väl fungerande gudstjänstlokaler. Om Kyrkoberedningens förslag genomfördes skulle dessutom behovet av kyrkobyggnadsbidrag för kulturhistoriskt betingade åtgärder minska, menade utredningen.¹⁴⁹ 1993 års kyrkobyggnadsutredning gav stöd åt Kyrkoutjämningsutredningens förslag.¹⁵⁰ Nya regler för kyrkobyggnadsbidraget i enlighet med Kyrkoutjämningsutredningen beslutades år 1996.¹⁵¹

Enligt 1995 års riksdagsbeslut skulle relationsförändringen vara ekonomiskt neutral för staten. Kravet på statsfinansiell neutralitet var en av de viktigaste förutsättningarna för reformen. Tre år senare konstaterade regeringen att den inte var det. Den var däremot ekonomiskt gynnsam för Svenska kyrkan. Den ekonomiska förbättringen, enligt regeringens beräkningar, uppgick nominellt till 580 miljoner kronor årligen för perioden 2000–2009. Regeringen var tydlig med att den kyrkoantikvariska ersättningen innebar en förstärkning av den kyrkliga ekonomin och aviserade att den skulle överväga införandet av en skatt eller avgift för att uppnå statsfinansiell neutralitet.¹⁵²

III. I CENTRUM: OBSERVATIONER

Genom ERK-utredningens förslag om ett statsbidrag kring 400 miljoner kronor (i 1990 års priser) för bevarandet av det kyrkliga kulturarvet kom kyrkobyggnaderna i centrum för diskussionerna om relationen mellan kyrka och stat. Statskontorets beräkningar av överkostnader baserade sig i huvudsak på investeringskostnaderna. Några efterföljande försök att räkna på överkostnaderna gjordes inte. ERK-utredningens förslag vidarefördes av Kyrkoberedningen, Svenska kyrkans byggnadsutredning och av 1997 års kommitté. 1993 års kyrkobyggnadsutredning bidrog till att berättiga ersättningen genom en undersökning som visade att medborgarna var mycket starkt fästade

149. SOU 1995:144. Kyrkoutjämningsutredningen. *Utjämnning av intäkter och kostnader inom Svenska kyrkan: betänkande*, Stockholm: Fritze, 1995. Utredare Carl-Einar Nordling. Kyrkobyggnadsbidraget behandlas på s. 135–146.

150. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, s. 221.

151. Prop. 1996/97:35. *Ett nytt system för ekonomisk utjämnning inom Svenska kyrkan*.

152. Prop. 1998/99:38.

vid sina lokala kyrkor. Övertalighetsproblemet tonades ned, inte minst av kyrkans egna utredare. De erkände ett pastoralt överkapacitetsproblem men inte ett övertalighetsproblem och fokuserade, i likhet med Kyrkoberedningen, på betydelsen av en bibehållen religiös funktion. Det väsentliga var inte de antikvariska värdena, utan att församlingarna gavs ekonomisk möjlighet att fortsatt vårda och underhålla sina kyrkor. Många begrepp användes för att ringa in vad den statliga ersättningen avsåg men i bedömningarna av huruvida Statskontorets beräkningar var rimliga eller ej sattes dessa i relation till uppgifter om de totala investeringskostnaderna.

Avslutande reflexioner

Det är ingen tillfällighet att kyrkobyggnaderna hamnade i fokus under 1990-talet. Det är tydligt uttryckt hos Kyrkoberedningen att den statliga ersättningen var en central del i överenskommelsen om att kyrkans ekonomi inte skulle försämrans vid en relationsförändring. Kyrka–stat-förhandlingarna hade år 1978 föreslagit 275 miljoner kronor i bidrag från staten. 100 miljoner kronor avsåg ekonomisk utjämnning, lika mycket som fritt bidrag och 75 miljoner kronor pensionsskuld. Sören Ekström, tidigare generalsekreterare för Svenska kyrkan, mångårig utredare och deltagare i slutförhandlingarna, framhåller på flera ställen i *Makten över kyrkan: Om Svenska folket, kyrkan och staten* att 1978 års förslag var förankrat i finansdepartementet och mera förmånligt än slutuppgörelsens. Ekström skriver vidare att pensionsskulden kunde täckas genom målinriktad uppbyggnad av kyrkofondens kapital. ”Hur skulle det annars ha skett i en på statens villkor beräknad statsfinansiellt neutral reform? Svaret är nog enkelt. Svenska kyrkans ersättning för de kulturminnesvårdande insatserna skulle ha varit i riskzonen.”¹⁵³ Här är inte platsen att närmare gå in på frågan om hur staten respektive Svenska kyrkan räknade på intäkter och utgifter i samband med

stat–kyrka-reformen. Det kan emellertid konstateras att Ekström uppfattade den kyrkoantikvariska ersättningen som en spelbricka i förhandlingarna. Det kan tilläggas, att statskontorets beräkningar av en statlig ersättning för ”överkostnaderna”, 400 miljoner kronor i 1990 års penningvärde, åtminstone ligger i trakten av kyrka–stat-förhandlingarnas förslag år 1978, om pensionsåtagandena frånräknas. Omräknat med konsumentprisindex är skillnaden 106 miljoner kronor.

Den kyrkoantikvariska ersättningen är en summa som skall svara mot de ersättningsbehov Svenska kyrkan redan tidigare varit utlovad för att den ekonomiska ställningen inte ska försämrans vid en relationsförändring. Slutsatsen styrks av en debattartikel i *Dagens Nyheter* år 2009, undertecknad av Inger Davidson, Carl Gustaf von Ehrenheim, Sören Ekström, Bertil Hansson, Carl Axel Petri och Anders Svärd. Anledningen till artikeln var att riksdagen skulle pröva den kyrkoantikvariska ersättningen och skattebefrielsen för prästlönstillgångarna. Enligt skribenterna hade staten inte stått fast vid att den ”grundläggande förutsättningen för hela stat–kyrkareformen var dess finansiella neutralitet”. Den kyrkoantikvariska ersättningen var beräknad på 1996 års penningvärde och hade inte räknats upp. En uppräknning till 2009 års priser betydde 535 miljoner kronor per år. Dessutom hade bidraget enligt riksdagens beslut gradvis trappats upp och först efter flera år hade kyrkan fått hela det anvisade beloppet. På upptrappningen hade församlingarna förlorat 3,5 miljarder. Det var ”rimligt att ta hänsyn till den urholkning av ersättningens värde som skett och alltså höja den”. Om skattebefrielsen för prästlönstillgångarna upphävdes måste en motsvarande höjning (100–200 miljoner) göras av den kyrkoantikvariska ersättningen. ”Om så inte sker lever staten inte upp till det tidigare så starkt hävdade kravet på finansiell neutralitet i stat–kyrkareformen.”¹⁵⁴

153. Ekström, 2003, s. 177.

154. Inger Davidson et al, ”Trygga kyrkans kulturminnesvård”, *Dagens Nyheter* 2009-09-08.

I 1978 års överenskommelse mellan kyrka och stat spelade bidrag till kyrkounderhållet en marginell roll. I 1998 års uppgörelse spelade det en mycket väsentlig roll, å andra sidan var varken utjämningsbidrag, fritt bidrag eller bidrag till pensionsskulden längre aktuella. Förhållandet att kyrkans bidragsbehov kunde motiveras av att kyrkan å statens vägnar tog på sig uppgiften att, i ett delat ekonomiskt ansvarsförhållande med staten, förvalta ett för befolkningen gemensamt kulturarv var sannolikt ur bägge parternas perspektiv en attraktiv lösning när de nya principerna om statens neutralitet i trosfrågor och trossamfundens likabehandling skulle läggas fast. Ersättning för ett på statens uppdrag utfört arbete kan nämligen inte fattas som ett bidrag.

År 1962 var Sverige indelat i 2.571 territoriella församlingar. Det genomsnittliga antalet deltagare i högmässor, gudstjänster, aftonsånger etcetera under en vecka var 5 procent av befolkningen. En SIFO-undersökning för perioden 1955–56 omfattande 2.400 personer över 18 år visade att 81 procent av de tillfrågade inte besökte en ”statskyrka” någon gång under en månad.¹⁵⁵ År 1968 hade 34 församlingar under 100 invånare och 795 församlingar mellan 100 och 500 invånare.¹⁵⁶ Man visste sedan länge att det fanns fler kyrkobyggnader än de pastorala behoven motiverade. Den oro som remissinstanserna till 1958 års utredning, 1968 års beredning och kyrkokommittén uttryckte över framtiden för kyrkobyggnaderna vittnar om detta. Begreppet ”övertalighet” introducerades av kyrkokommittén men frågan var känslig. Med tanke på att Svenska kyrkan tillsatte egna utredningar för att belysa övertalighetsproblematiken hade den uppenbarligen aktualitet men 1993 års byggnadsutredning föredrog att tala om en fastställbar pastoral överkapacitet. Inga kyrkor var med tanke på deras stora betydelse för medborgarna och med tanke på deras kulturhistoriska värden övertaliga. 1997 års kommitté höll med

och föreslog att staten skulle ta över hela kostnadsansvaret för eventuellt övertaliga kyrkor. Förslaget fördes inte vidare. 1993 års kyrkliga byggnadsutredning tyckte det var rimligt att staten tog ekonomiskt ansvar för en historiskt given byggnadsstruktur som inte motsvarade samtidens befolkningsmönster. Staten skulle med andra ord ta ett större ansvar för de kyrkor som hade liten (eller ingen) kyrklig användning. Genom en sådan ansvarsfördelning mellan kyrka och stat kunde alla kyrkor fortsatt vara kyrkor för samfundet Svenska kyrkan. Detta var också, enligt utredningen, medborgarnas önskan.

I 1993 års kyrkobyggnadsutredning redovisas ett fall som vållat bekymmer. Ignaberga församling med 439 invånare hade två kyrkor inom gångavstånd från varandra; en medeltida kyrka restaurerad på 1920-talet och en nygotisk tegelkyrka från 1880-talet. Den senare användes bara sporadiskt men var i behov av reparation och pastoratet sökte medel. Riksantikvarieämbetet tillstyrkte ansökan med hänvisning till kyrkans stora kulturhistoriska värde. Stiftsstyrelsen och Centralstyrelsen avslög den eftersom det inte fanns något behov av kyrkan. Kyrkofonden menade att pastoratet enligt kulturminneslagen var skyldig att vårda och bevara kyrkan och beviljade bidrag. Tre ledamöter reserverade sig. Fonden skulle endast ge anslag till kyrkobyggnader som användes för gudstjänst.¹⁵⁷

Ignaberga-fallet ger belysning åt ett av motiven för kyrkoantikvarisk ersättning, nämligen att kompensera Svenska kyrkan för de inskränkningar i rådigheten över egendomen som följer av skyddslagstiftningen. Samtidigt kan ersättningen fungera som resurs i avvägningen mellan pastorala behov och kulturhistoriska bevarandevärden och förhindra uppkomsten av motsättningar liknande dem i Ignaberga-fallet. Församlingar behöver inte betungas med stora kostnader för kyrkor de inte har nämnvärd användning för. I mitt andra bidrag till denna

155. Härutöver fanns sex icke-territoriella och sju utlandsförsamlingar. Se SOU 1963:39. 1958 års utredning kyrka–stat. *Kyrkor och samfund i Sverige: Omfattning och verksamhet*, Stockholm, 1963, s. 34f.

156. SOU 1983:55, s. 21.

157. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, s. 22of.

bok har jag visat betydelsen av detta i ett konkret fall.¹⁵⁸ Även om den kyrkoantikvariska ersättningen enligt 1998 års proposition inte principiellt skall förstås i ljuset av ett övertalighetsproblem innebär den i praktiken en hittills fungerande lösning av det. Hur länge denna lösning är hållbar är en öppen fråga.

Eftersom ersättningen är formaliserad som statens och kyrkans gemensamma ansvarstagande för kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden förefaller det ofrånkomligt att statens andel av kostnaderna ökar i takt med att alltfler kyrkor vårdas och underhålls av andra än pastorala skäl. Urbanisering och medlems-

minskning i Svenska kyrkan medför att de pastorala behoven av kyrkor blir mindre. Detta sätter press på systemet av två skäl. Det ena är att anspråken på statens bidrag till underhållet av pastoralt övertaliga kyrkor på sikt kommer att öka. Det andra är att bidragssystemet potentiellt skapar en besvärlig koppling mellan pastoral oanvändbarhet och ersättningsberättigat kyrkounderhåll. Det kommer att bli allt svårare att avgöra om det är bevarandet av en kyrkas specifika kulturhistoriska värden som motiverar ersättningen eller om det är dess relativa oanvändbarhet för Svenska kyrkan.

158. Se Magdalena Hillström kapitel 12 i denna antologi.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

Offentligt tryck

- Dir 1984:II. Tilläggsdirektiv till 1982 års kyrkokommitté
- Ds C 1986:II. Kyrkobyggnadsutredningen. *Kulturbagogisk tillsyn över den kyrkliga miljön*, Stockholm: Liber, 1986
- Ds C 1995:34. *Remissammanställning. Kyrkoberedningens slutbetänkande Staten och trossamfundet* (SOU 1994:42), Stockholm: Fritze, 1995
- Prop. 1951/52:100
- Prop. 1973:84. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om ändring i lagen (1951:69) om viss lindring i skattskyldigheten för den som icke tillhör svenska kyrkan*
- Prop. 1980/81:122. *Om åtgärder för vård och bevarande av kulturbagogisk värdefull bebyggelse*
- Prop. 1981/82:158. *Om kyrkofonden och ekonomisk utjämnning inom svenska kyrkan*
- Prop. 1983/84:133. *Regeringens proposition om kommunalekonomiska frågor inför år 1985*
- Prop. 1985/86:100. *Förslag till statsbudget för budgetåret 1986/87*
- Prop. 1987/88:31. *Om ny organisation på lokal- och stiftplanet i svenska kyrkan m.m.*
- Prop. 1987/88:104. *Om kulturmiljövård*
- Prop. 1994/95:129. *Kommunallagsanpassning av kyrkolagen m.m.*
- Prop. 1995/96:80. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan*
- Prop. 1996/97:35. *Ett nytt system för ekonomisk utjämnning inom Svenska kyrkan*
- Prop. 1998/99:38. *Staten och trossamfundet – begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.*
- SFS. Lagen (1951:691) om viss lindring i skattskyldigheten för den som icke tillhör svenska kyrkan
- SFS. Byggnadsminneslagen (1960:690)
- SFS. Kyrkolag (1992:300)
- SFS. Förordning (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård
- SOU 1927:13. 1925 års religionsfrihetssakkunniga. *Betänkande med förslag angående vidgad rätt till utträde ur svenska kyrkan jämte därmed sammanhängande frågor*, Stockholm, 1927
- SOU 1949:20. Dissenterlagskommittén. *Betänkande med förslag till religionsfrihetslag m.m.*, Stockholm, 1949
- SOU 1950:41. 1950 års dissenterskatteutredning. *Betänkande angående vissa med religionsfrihetslagstiftningen sammanhängande spörsmål*, Stockholm, 1950
- SOU 1957:15. Församlingsstyrelsekommittén. *Församlingslag*, Stockholm, 1957
- SOU 1963:39. 1958 års utredning kyrka–stat. *Kyrkor och samfund i Sverige: Omfattning och verksamhet*, Stockholm, 1963
- SOU 1964:13. 1958 års utredning kyrka–stat. *Religionsfrihet*, Stockholm, 1964
- SOU 1967:46. 1958 års utredning kyrka–stat. *Kyrklig egendom, skattefrågor, prästerskapets privilegier*, Stockholm, 1967
- SOU 1968:II. 1958 års utredning kyrka–stat. *Svenska kyrkan och staten: slutbetänkande*, Stockholm, 1968
- SOU 1970:2. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Om stat och kyrka: en sammanställning av remissyttrandena över Svenska kyrkan och staten* (SOU 1968:II), Stockholm, 1970
- SOU 1971:29. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Kyrkan kostar: en ekonomisk studie av Svenska kyrkans församlingar 1969*, Stockholm, 1969
- SOU 1972:36. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Sambälle och trossamfund: slutbetänkande*, Stockholm, 1972
- SOU 1972:37. 1968 års beredning om stat och kyrka. *Sambälle och trossamfund, Bilaga I–19*, Stockholm, 1972
- SOU 1974:9. *Sambälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttrandena över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. Utarbetad inom utbildningsdepartementet*, Stockholm, Liber, 1974
- SOU 1978:1. Stat–kyrka. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Betänkande av deltagarna i stat–kyrka överläggningarna*, Stockholm, Liber, 1978
- SOU 1978:2. Stat – kyrka. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bil. 1, Kyrkans framtida organisation: förslag*, Stockholm: Liber, 1978

- SOU 1978:3. Stat–kyrka. *Ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Bil. 2/12. Utredningar i delfrågor. Redovisning av arbetsmaterial i stat – kyrka överläggningarna*, Liber: Stockholm, 1978
- SOU 1979:17. Byggnadsvårdsutredningen. *Kulturhistorisk bebyggelse – Vård att vårda*, Stockholm: Liber, 1979
- SOU 1981:88. Kyrkofondsutredningen. *Ekonomisk utjämning inom svenska kyrkan*, Stockholm: Liber, 1981
- SOU 1983:55. 1982 års kyrkokommitté. *Församlingen i framtiden: ett diskussionsbetänkande om svenska kyrkans lokala organisation*, Stockholm: Liber, 1986
- SOU 1984:75. *Församlingarna om framtiden. Sammanställning av remissyttranden över 1982 års kyrkokommittés diskussionsbetänkande (SOU 1983:55) Församlingen i framtiden*, Stockholm: Liber, 1984
- SOU 1985:1. 1982 års kyrkokommitté. *Församlingar i samverkan. Rapport från 1982 års kyrkokommitté*, Stockholm: Liber, 1985
- SOU 1986:17. 1982 års kyrkokommitté. *Framtid i samverkan: 1982 års kyrkokommittés slutförslag till lokal och regional organisation i Svenska kyrkan. Del I*. Stockholm: Liber, 1986
- SOU 1992:9. ERK-utredningen. *Ekonomi och rätt i kyrkan: slutbetänkande*, Stockholm: Liber, 1992
- SOU 1994:42. Kyrkoberedningen. *Staten och trossamfunden: betänkande*, Stockholm: Fritze, 1994
- SOU 1995:144. Kyrkoutjämningsutredningen. *Utjämning av intäkter och kostnader inom Svenska kyrkan: betänkande*, Stockholm: Fritze, 1995
- SOU 1997:43. Staten och trossamfunden. *Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven: betänkande*, Stockholm: Fritze, 1997

Övriga tryckta källor och litteratur

- Alvunger, Daniel, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944 – 1973*. Diss. Göteborg: Församlingsförlaget, 2006
- Bäckström, Anders & Bromander, Jonas, *Kyrkobyggnaden och det offentliga rummet: En undersökning av kyrkobyggnadens roll i det svenska samhället*, Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1995 (Svenska kyrkans utredningar 1995:5)
- Davidsson, Inger, et al, ”Trygga kyrkans kulturminnesvård”, *Dagens Nyheter* 2009-09-08
- Edqvist, Gunnar (red.) *Svenska kyrkan i förnyad gestalt: 1995 års beslut om kyrka och stat*, Stockholm: Verbum, 1996.
- Ekström, Sören, *Makten över kyrkan: om Svenska kyrkan, folket och staten*, Stockholm: Verbum, 2003
- Svenska kyrkans utredningar. 1990 års kyrkobyggnadsutredning. *Fädernas kyrkor – till varje pris?* Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1992
- Svenska kyrkans utredningar (1996:1). 1993 års kyrkobyggnadsutredning. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1996

* Alla bilder i kapitlet är omslagsbilder från betänkanen. SOU:er 1922–1999 finns tillgängliga på <http://regina.kb.se/sou>. Betänkanen publicerade efter 1999 finns på regeringens sida www.sou.gov.se

*Bild 1. Västerplana kyrka och kulturminne. Kinnekulle, Västergötland.
Foto: Eva Löfgren 2015.*

DELAT ANSVAR

Henrik Lindblad & Ola Wetterberg

Svenska kyrkan har under flera år arbetat med att utveckla en ny modell för värdering av det kyrkliga kulturarvet. Avsikten är att den ska göra många delaktiga i värderingsarbetet inte minst på lokal nivå, resultera i värdebeskrivningar som uppmärksammar ett stort spektrum av kyrkans kulturella funktioner och leda till en förbättrad implementering av kulturvärden i förvaltning och användning av kyrkor och kyrkomiljöer. Om tidsplanen håller ska en handledning finnas tillgänglig 2017. I utvecklingsarbetet har internationella konventioner och de nu gällande kulturpolitiska målen spelat en viktig roll.¹

Parallellt med Svenska kyrkan har också Riksantikvarieämbetet utvecklat en plattform för kulturhistorisk värdering och urval.² Plattformen är en generell modell för kulturhistorisk värdering, och skall således också kunna användas för värdering av Svenska kyrkans byggnader. En jämförelse mellan de båda organisationernas arbeten och ömsesidiga remissyttranden visar att uppfattningarna på viktiga punkter går isär. I denna artikel beskriver och analyserar vi principiella likheter och skillnader mellan de olika värderingsmodellerna, deras syften och relation till kulturvårdsarbetet.

1. "Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturarvsvärden. Projektplan." Dnr: KAE 2013/0002, Svenska kyrkan 2013, sid. 3.

2. Cissela Génétay och Ulf Lindberg, *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, 2015.

Författarna till detta kapitel har själva på olika sätt varit inblandade i de arbeten som analyseras. Den ene har varit huvudförfattare för Svenska kyrkans rapporter som citeras flitigt i kapitlet, bägge har deltagit i Riksantikvarieämbetets referensgrupp för plattformsarbetet och skrivit kritiska remissvar på detta. Avsikten med denna artikel är att lägga den polemiska diskussionen åt sidan, och i stället analysera de olika hållningar som visar sig på ett mer principiellt plan, och att göra dem begripliga. Det finns rimliga argument för olika ställningstaganden. Syftet är att bidra med utgångspunkter för organisationernas gemensamma uppgift, att säkerställa den långsiktiga förvaltningen av Svenska kyrkans kyrkobyggnader.

KULTURHISTORISK KARAKTERISERING OCH VÄRDERING AV KYRKOR

Efter relationsförändringen mellan kyrka och stat tog Riksantikvarieämbetet i samverkan med Svenska kyrkan fram en metod för kulturhistorisk karakterisering av kyrkobyggnader år 2002.³ Metoden blev vägledande och under en sexårsperiod karaktäriserades 2.625 av Svenska kyrkans drygt 3.000 kyrkobyggnader och kyrkomiljöer.⁴ En viktig anledning till att stift och församlingar lät göra karakteriseringar/värderingar var att dessa skulle infogas i kyrkornas vård- och underhållsplaner. Från och med sista december 2006 var karakteriseringar obligatoriska för att församlingarna skulle kunna erhålla kyrkoantikvarisk ersättning. Det innebar att arbetet måste bedrivas snabbt för att säkerställa att underlag fanns för beslut.

Handledningen *Kulturhistorisk karakterisering av kyrkor* syftade till att ”stödja den regionala kulturmiljövården och Svenska kyrkan i att genom

Bild 2. Riksantikvarieämbetets handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan, Schwanborg 2002.

samverkansprojekt ta fram översiktlig kunskap om de kulturhistoriska karaktärsdragen hos varje kyrka [...]”⁵ Karakteriseringarna skulle ge ett underlag som underlättade Svenska kyrkans och kulturmiljövårdens dialog och långsiktiga planering. De skulle också bidra till en ökad medvetenhet om kyrkornas kulturvården hos allmänheten.⁶

Handledningen bygger delvis på Riksantikvarieämbetets värderingsmodell *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* som publicerats 2002 men etablerats långt tidigare.⁷ Den nya handledningen var särskilt utarbetad för bedömningar av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer och utgick från formuleringen i 2 § 4 kap i (dåvarande) kulturminneslagen: ”Kyrkobyggnader

3. Ingrid Schwanborg, *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor: en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2002.

4. Henrik Lindblad, *Slutsatser och rekommendationer. Slutrapport till projektet Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan (pdf), 2010d, sid. 12.

5. Schwanborg 2002, s. 5.

6. Ibid., s. 9ff.

7. Axel R. Unnerbäck, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetets förl., Stockholm, 2002.

och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas”.⁸ Rekommendationen var att karakteriseringstexterna skulle innehålla: 1) en inledande beskrivning och historik av kyrkomiljö och kyrkoanläggning följt av en 2) karakteristik och bedömning i form av en punktlista.⁹

Formen för karakteriseringstexterna var därmed strikt styrd, samtidigt som arbetsprocessen var kortfattat beskriven. Antikvarien skulle, utifrån befintligt kunskapsunderlag, inläsning och korta fältbesök, bilda sig en uppfattning om kyrkans och kyrkorummets karaktär och, efter diskussion med andra experter och representanter för Svenska kyrkan, skriva ned en kortfattad värdering. Såväl tidsangivelsen för fältarbetet med rekommenderat besök av 2–4 kyrkor per dag, och uppskattningen av den totala arbetstiden till 10–20 arbetstimmar per kyrka, visar på att det skulle gå snabbt för att kunna möta kraven för att erhålla den kyrkoantikvariska ersättningen.¹⁰

Det grundläggande ansvaret för den kulturhistoriska bedömningen låg på kulturmiljövården och arbetet borde därför utföras av ”erfarna kyrko-handläggare vid läns museet eller länsstyrelsen eller kvalificerad byggnadsantikvarie med särskild kunskap om och erfarenhet av kyrkobyggnader”.¹¹ För att säkra samarbetet med Svenska kyrkan skulle de som genomförde arbetet bilda en arbetsgrupp tillsammans med representanter för respektive stiftskansli och församling. Församlingarnas betydelse

och lokala kännedom underströks. De borde ges tillfälle ”att lämna upplysningar ifråga om sin egen kyrka” och yttra sig över karakteriseringen.¹²

Svenska kyrkans utvärdering

För att dra lärdomar av det omfattande karakteriseringsarbetet startade kyrkokansliet på Svenska kyrkans nationella nivå år 2007 projektet *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar*. Representanter för stift, församlingar, länsstyrelser, regionala museer och Riksantikvarieämbetet deltog i en referensgrupp. Under 2009–10 presenterades delrapporter och en slutrapport med slutsatser och förslag.¹³

Projektets syftade inledningsvis till att göra en sammanställning och jämförande utvärdering av de kulturhistoriska karakteriseringar och värderingar som dittills hade genomförts.¹⁴ Hur bedömningarna hade utförts, av vem och vilka värden som slutligen hade pekats ut är exempel på aspekter som projektet avsåg granska. Det skulle också undersöka hur bedömningarna användes eller kunde användas vid fördelningen av den kyrkoantikvariska ersättningen.¹⁵

Under arbetet visade det sig dock snart att undersökningsmaterialet, cirka 1.400 karakteriseringstexter, var ojämnt utformat med olikheter i ambitionsnivå och kvalitet, vilket gjorde en systematisk jämförelse på nationell nivå svår att genomföra.¹⁶ Karakteriseringarna var därutöver främst inriktade mot konst- och arkitekturhistoriska värden och i stort sett framtagna utan delaktighet från församlingarna.¹⁷

8. SFS 1988:950. Lagen om kulturminnen.

9. Schwanborg 2002, s. 23 och 28 ff.

10. Ibid., s. 25, 10.

11. Ibid., s. 10–11.

12. Ibid., s. 24, 28.

13. Henrik Lindblad, *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar. Delrapport 1*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan (pdf), 2010a; Henrik Lindblad, *Värderingar och prioriteringar. Delrapport 2*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan (pdf), 2010b; Henrik Lindblad, *Delaktighet i värdering och förvaltning av det kyrkliga kulturarvet. Delrapport 3*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan, 2010c; Lindblad 2010d.

14. ”Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar. Preliminär projektplan 2007-12-07, Henrik Lindblad, Svenska kyrkan”, sid. 1. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

15. Lindblad 2010a, s. 6.

16. Ibid., s. 3–4.

17. Lindblad 2010c, s. 5. Lindblad 2010d, s. 3–5.

I september 2008 genomförde Strängnäs stift en workshop i samverkan med det regionala museet. Den var riktad till församlingarna i stiftet och några karakteriseringar skulle diskuteras. Det visade sig att få av deltagarna ville ta ställning till dessa. Diskussionen kom istället att handla om vilka förändringar församlingarna ville genomföra. De värden som tagits fram av antikvarierna sågs i sammanhanget mest som ett hinder. Det framstod som om ”de kulturhistoriska värdena inte var församlingarnas värden, utan de antikvariska institutionernas, myndigheternas och kulturminneslagens, vilka stod i direkt opposition till de värden som de flesta i församlingarna värnade om, som snarare var bruksvärden direkt knutna till verksamheten”.¹⁸

Arbetsmetod för ökad delaktighet

Mot bakgrund av de inledande erfarenheterna skiftade Svenska kyrkans utvärderingsprojekt under projektets gång 2008–09 karaktär, och inriktades mot att ta fram en ny arbetsmetod för identifiering av kulturvärden som stimulerade församlingarnas och lokala aktörers delaktighet. Även denna metod syftade, liksom karakteriseringshandboken, till att identifiera värden i de kyrkliga kulturminnena, men den skiljde sig på flera punkter från Riksantikvarieämbetets: Målet var en metod som innefattade fler arbetsmoment och värdekategorier. Församlingarnas delaktighet i arbetet skulle öka och slutligen skulle metoden också omfatta den efterföljande förvaltningsprocessen.¹⁹

Medan Riksantikvarieämbetets karakteriseringsmetod hade fokuserat på kulturhistorisk värdering som byggde på befintligt underlag och expertbedömningar valde Svenska kyrkan att vidga definitionen av vilka värden som skulle innefattas. Med förebilder

från internationella värderingsmodeller,²⁰ delade man in kyrkornas värden i kunskaps-, upplevelse- och bruksvärden, vilka skulle ingå i en samlad bedömning.²¹ I slutrapporten rekommenderades en arbetsprocess som vidgade kretsen av berörda intressenter, och inte lika tydligt tog sin utgångspunkt i befintliga kunskapsunderlag. Följande steg rekommenderades:

1. förstå platsen (beskriva, analysera, sätta in den i sitt sammanhang)
2. identifiera intressenter,
3. tillsammans med intressenterna definiera och motivera platsens värden,
4. upprätta värdebedömningen,
5. kommunicera och integrera bedömningen i förvaltning och övrig verksamhet,
6. granska och revidera vid behov.

Det var med andra ord en metod som byggde på samarbete mellan experter och byggnadens och platsen olika intressenter och som innefattade en återkommande revidering

I samverkan med Uppsala stift gjordes försök att tillämpa den föreslagna värderingsprocessen och församling, kyrkoråd och allmänhet bjöds in till diskussion. I Linköpings stift utförde Kalmar länsmuseum flera karakteriseringar av ”moderna” kyrkor (uppförda efter 1939) efter projektets rekommendationer. Arbetet finns dokumenterat i rapporten *Delaktighet i praktiken*. I slutsatserna resonerar författarna kring nyttan av att inkludera fler intressenter och vad det kan tillföra värdebeskrivningarna. De menar att nyttan är tveksam i förhållande till ökade kostnader och arbetsinsatser men att det finns en vinst i att de inblandade möts och diskuterar kyrkans betydelse. Vidare konstaterar de att för att

18. Lindblad 2010a, s 22.

19. Lindblad 2010d, s 4.

20. Processen var influerad av bland annat norska DIVE-modellens miljökonsekvensanalys, australiska ICOMOS Burra Charter och av värderingsmetoder som beskrivs i Randall Mason, ”Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices” i *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, redigerad av Marta de la Torre, s. 5–30. Los Angeles: The Getty Conservation Institute. 2002; Lindblad 2010d, s. 14, 19.

21. Lindblad 2010d, s. 16.

värdebedömningarna ska få långsiktig genomslagskraft behöver de ingå som delar i andra vägledande dokument, t ex församlingsinstruktionerna.²²

Försöken i Uppsala och Linköpings stift fick inga efterföljare. Anledningen till detta kan troligen sökas i de synpunkter som framfördes i samband med remissbehandlingen av utvärderingsprojektets fyra rapporter. Remissen gick till samtliga regionala samrådsgrupper samt till Riksantikvarieämbetet. Flera av de 14 yttranden som inkom framhöll att texterna var akademiska och svårgenomträngliga och målgruppen oklar.²³ Den föreslagna arbetsprocessen ansågs av till exempel Stockholms stift vara ”alltför omfattande och arbetskrävande och långtgående”.²⁴ Luleå stift ville ha en ”mindre akademisk och mer konkret modell för genomförande om man vill att detta ska förverkligas”. Stiftet vände sig även mot att det genom hela utvärderingen gick ”en underton av underkännande av kulturmiljövårdens sakkunskap”.²⁵

Riksantikvarieämbetet stod fast vid den professionella modell som legat till grund för karaktiseringarna men pekade samtidigt på behovet av en ökad delaktighet i värderingsprocessen: ”De rekommendationer som Svenska kyrkan lägger fram i utvärderingen angående ökad delaktighet från fler aktörer är helt i linje med de kulturpolitiska målen”.²⁶

En praktiskt genomförbar modell efterlyses

De samlade synpunkterna från remissomgången medförde att Svenska kyrkan beslutade att utarbeta en handledning som skulle vara mer praktiskt

användbar i förvaltningen, inriktad på att fördjupa församlingarnas och allmänhetens delaktighet i arbetet genom nya arbetsprocesser, och att öka antalet värdekriterier. Syftet med det fortsatta arbetet var att ”öka professionellas och allmänhetens kunskap och engagemang i förvaltningen av kyrkliga kulturvärden, öka användningen av värdebedömningarna i förvaltningen av kyrkliga kulturvärden samt att öka allmänhetens delaktighet i utförande och användning av bedömningarna”.²⁷

År 2014 gavs en preliminär handledning ut med metod- och processbeskrivningar för identifiering och prioritering av kulturvärden. Valet av termen kulturvärde markerade en vid definition av vilka värden som skulle behandlas och den användes som en samlande beteckning för identifierade värden ”utan några avgränsningar” i kyrkobyggnader och kyrkomiljöer.²⁸ Kulturvärdena indelades, liksom tidigare, i huvudkategorierna *bruksvärden* (kyrkliga och icke-kyrkliga), *upplevelsevärden* och *kulturhistoriska värden*.²⁹

Värderingsprocessen hade kompletterats med flera steg, såsom lokalförsörjningsutredning, urval och prioritering av kulturvärden, bestämning av åtgärder och underhållsnivå. De hade tillkommit för att förbättra integrationen av olika värden i förvaltningen, och på så sätt göra handledningen mer praktiskt relevant.

De objekt som skulle värderas, vilket kunde vara alltifrån enstaka föremål till kyrkomiljön i sin helhet, rangordnades utifrån ett antal kriterier, dels med avseende på kyrkornas bruksvärden, kulturhistoriska värden och upplevelsevärden:

22. Magnus Johansson & Veronica Olofsson. *Delaktighet i praktiken. Metodutveckling avseende kulturhistorisk inventering av kyrkor byggda efter 1939*. Kalmar länsmuseum, Rapport mars 2011. Dnr 32-540-2010, s 21–23.

23. ”Sammanställning remissvar.” Remissvar utvärderingsmaterial 2010. Arbetsmaterial från Kyrkokansliet, Svenska kyrkan. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

24. Yttrande över Kyrkokansliets delrapporter och slutrapport för projektet Utvärdering och utveckling av karaktiseringar och prioriteringar, Stockholms stift 2010-10-06. Remissvar utvärderingsmaterial 2010. Arbetsmaterial från Kyrkokansliet, Svenska kyrkan. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

25. Luleå stift, e-post till kyrkokansliet 2010-10-20. Remissvar utvärderingsmaterial 2010. Arbetsmaterial från Kyrkokansliet, Svenska kyrkan. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

26. *Remiss över Bedömning och prioritering av kyrkors kulturvärden*. Yttrande av Riksantikvarieämbetet 2010-11-01. Dnr 312-2439-2010.

27. ”Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturarvsvärden. Projektplan.” Dnr: KAE 2013/0002, Svenska kyrkan 2013, sid. 3.

28. ”Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturvärden. Handbok.” (utkast). Svenska kyrkan 2014, s. 8.

29. *Ibid.*, s. 10–13.

Kategori – Bruksvärden

1. Optimal användning
2. Utvecklingsbar användning inom Svenska kyrkan
3. Utvecklingsbar användning utanför Svenska kyrkan
4. Otillräcklig utvecklingspotential

Kategori – Kulturhistoriska värden

1. Betydande värde som helhet
2. Utvecklingsbart värde
3. Betydande värde i delar
4. Inga betydande värden

Objekten kunde därmed placeras i 16 olika kategorier. Kategorierna syftade till att ge församlingen indikatorer på om det var verksamhetsbehoven eller kulturvärdena som hade störst betydelse för hur förvaltningen skulle planeras och bedrivas.³⁰

Handledningen var framförallt avsedd som ett verktyg för stift och församlingar att identifiera och förvalta kulturvärden. Den riktade sig i första hand till fastighetsansvariga, kyrkoherdar och ledamöter i kyrkoråd och församlingsråd, men också till antikvarier eller konsulter. Utöver dessa primära grupper vände den sig också till tjänstemän på stift med ansvar för fastigheter och till kulturmiljöhandläggare på länsstyrelser.³¹

En utvecklad variant av metoden presenterades av Svenska kyrkans utjämnings- och fastighetsutredning i betänkandet *Gemensamt ansvar – en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*.³² Där visas hur kyrkornas kategorisering, alltifrån ”huvudkyrka”

till ”övertalig kyrka”, ger utgångspunkter att välja olika förvaltningsstrategier för olika situationer.³³ Metodikens syfte i handledningen blir tydligt: att ge praktisk vägledning för fastighetsförvaltningen i en sammanvägd analys av intressen, behov och värden.

Efter remittering till projektets referensgrupp under 2014 mottog kyrkokansliet elva mer eller mindre formella svar av varierande omfattning.³⁴ Inställningen till handledningen var blandad och flera tyckte, liksom tidigare, att metoden var för teoretisk ”och att det låter svårare än det är”.³⁵

Riksantikvarieämbetet ställde sig i en promemoria positiv till att Svenska kyrkan försökte utveckla processer som involverade församling och stift i tillgängliggörandet av kyrkorna, men betonade samtidigt att ”dessa processer måste hållas isär från det arbete som utförs av länsstyrelserna och som handlar om tillståndsprövning och beslutsfattande enligt gällande regelverk, och i grunden bl. a. handlar om att bedöma och ta ställning till kulturhistoriska värden”. Enligt Riksantikvarieämbetet fanns det en risk att Svenska kyrkan föregick länsstyrelsernas tillståndsprövning och beslutsfattande enligt 4 kap. Kulturmiljölagen. Riksantikvarieämbetet menade vidare att kyrkans verksamhet, enligt gällande regelverk, inte kunde utgöra en grund för bedömning av kulturhistoriskt värde. En diskussion om Svenska kyrkans verksamhet borde därför utvecklas i separata policydokument. Myndigheten föreslog att Svenska kyrkan skulle arbeta vidare med de delar som handlade om att inkludera församling och stift i tillgängliggörandet av kyrkorna, och i övrigt invänta den kommande versionen av *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval*, som var under utarbetande på myndigheten.³⁶

30. ”Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturvärden. Handbok.” (utkast). Svenska kyrkan 2014, s. 49.

31. *Ibid.*, s 4.

32. Svenska kyrkan. *Gemensamt ansvar – utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar 2015:1.

33. *Ibid.*, s. 158 ff.

34. Handledning Identifiering och förvaltning. Remissvar. Svenska kyrkan 2014. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

35. Länsstyrelsen i Skåne, e-post 2014-10-01. Handledning Identifiering och förvaltning. Remissvar. Svenska kyrkan 2014. Arkiv: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

36. Riksantikvarieämbetet, PM 2014-09-26, Dnr I.1.4-3109-2014.

Riksantikvarieämbetets plattform

Riksantikvarieämbetet hade sedan 2008 bedrivit två projekt kring kulturarv och värdering. Det ursprungliga målet i det första projektet var att utveckla *metoder* för värdering och urval.³⁷ Den första omgången av arbetet, som avslutades 2010, resulterade varken i några bestämda slutsatser eller i någon värderingsmetod. Däremot behandlades teoretiska och ideologiska perspektiv på värderings- och urvalsfrågor med olika infallsvinklar i antologin *I valet och kvalet – Grundläggande frågor om värdering och urval av kulturarv*, som utkom två år senare.³⁸

Den publikation om kulturhistorisk värdering och urval som Riksantikvarieämbetet hänvisat till i sitt svar till Svenska kyrkan hade påbörjats år 2011. Projektet var en omfattande satsning med nio experter från olika avdelningar i arbetsgruppen och en styrgrupp bestående av myndighetens ledningsgrupp. Det fanns en referensgrupp knuten till projektet med representanter från länsstyrelser, länsmuseum, kommun, universitet, Statens fastighetsverk, Boverket, Hembygdsförbundet, Svenska kyrkan, ICOMOS, Trafikverket, Studio Västsvensk Konservering, ICOM, Tyréns, Statens konstråd, Statens maritima museer samt Riksantikvaren.

Syftet med projektet förändrades under arbetets gång från en vägledning till ett ”förhållningsätt”, eller en ”plattform”. Den plattform som Riksantikvarieämbetet tog fram skulle inte förstås som ett styrande dokument utan som en rekommendation till hur värderings- och urvalsarbete kunde göras. Den skulle heller inte ersätta vedertagna metoder, exempelvis *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* eller *DIVE*, utan skulle komplettera dem om så behövdes.³⁹

Riksantikvarieämbetet använde, liksom Svenska kyrkan, begreppet *kulturvärde* som en samlingsbenämning för värden som tillskrivs företeelser ”med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter”⁴⁰. Begreppet återfinns också i miljöbalken och i plan- och bygglagen.

Plattformen utformades för en bred målgrupp bestående av alltifrån yrkesverksamma inom offentlig sektor till privata och ideellt verksamma aktörer. Denna bredd gjorde enligt plattformsförfattarna att texten för vissa kunde ”uppfattas som självklar, för andra som abstrakt och svårtillgänglig”.⁴¹ Myndigheten konstaterade också att hanteringar av värderingsfrågor inte bara ligger hos ”beslutsfattande centrala, regionala och lokala myndigheter utan även hos privata aktörer (såväl beställare som utförare)”.⁴² En stor del av rapporten ägnas åt att diskutera olika värdebegrepp, ansvarsområden och relationerna mellan dessa på ett nyanserat sätt.

En tydlig ambition med plattformen var att bringa reda i begrepp och ansvar för värderingar inom kulturarvsområdet. Författarna återkom gång på gång till att termer och begrepp ska vara så entydiga och klara som möjligt. De visade också på hur mångskiftande tolkningarna av begreppet kulturhistoriskt värde historiskt sett har varit, både bland yrkesmän och inom politiken. Syftet med plattformen var att precisera de olika värdekategorierna, och att tydligt identifiera vilka kunskaper som krävs för att utföra olika former av värderingar, både innehållsligt och i relation till specifika sammanhang och olika lagrum.

Parallellt med det breda kulturvärdesbegreppet förde Riksantikvarieämbetet en utförlig diskussion kring begreppet *kulturhistoriskt värde*, det värde som

37. Riksantikvarieämbetet, Programplan 2007-12-21, Dnr: 100-4775-2007.

38. Christina Fredengren, Ola W. Jensen, & Åsa Wall (red.), *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2012.

39. Génetay & Lindberg 2015, s. 7.

40. Ibid., sid. 19.

41. Ibid., sid. 8.

42. Ibid., sid. 17.

Svenska kyrkans handbok - Värderingskriterier

Kategorier			
Kulturvärden	Bruksvärden	Kyrkliga bruksvärden	<p><i>En värdebärare som anses värdefullt utifrån dess potential att användas inom församlingens uppdrag.</i></p> <p>Värdebäraren har funktion som gynnar till exempel:</p> <ul style="list-style-type: none"> • liturgin • diakonin • missionen • undervisningen
		Ickekyrkliga bruksvärden	<p><i>En värdebärare som anses värdefullt utifrån dess potential att användas, till ickekyrkliga ändamål.</i></p> <p>Värdebäraren har funktion som gynnar till exempel:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ickekyrkliga evenemang • personliga relationer och traditioner • historieförmedling • ekonomi • rekreation
	Upplevelsevärden	<p><i>En värdebärare som anses värdefullt för hur kyrkomiljön upplevs.</i></p> <p>Värdebäraren ger upplevelser av till exempel:</p> <ul style="list-style-type: none"> • skönhet/estetik • arkitektur • patina • kvalitet • konstnärlighet • ålder • miljö • identitet • kontinuitet 	
	Kulturhistoriska värden	<p><i>En värdebärare som anses värdefull genom dess förmåga att ge kunskap om hur något tidigare förhållit sig.</i></p> <p>Värdebäraren ger kunskap inom till exempel:</p> <ul style="list-style-type: none"> • vetenskapshistoria • socialhistoria • liturghistoria • personhistoria • konsthistoria • arkitekturhistoria • byggnadshistoria • byggnadsteknikhistoria • samhällshistoria • teknikhistoria 	

Bild 3. Värderingskriterier ur "Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturvärden. Handbok" (utkast), Svenska kyrkan 2014, s. 13.

Riksantikvarieämbetets plattform - Värderingskriterier

Kulturhistorisk värdering - bedömningsgrunder			
Kriterium	Bedömningskategori	Bedömning	Förklaring och motivering
Möjligheter till kunskap och förståelse	Informationsinnehåll (dokumentationspotential) med avseende på det/de kulturhistoriska sammanhang och de kulturhistoriska karaktärsdrag som har bestämts.	Vilken typ och grad av informationsinnehåll och/eller läsbarhet har företeelsen?	- Vilka beståndsdelar, egenskaper och samband hos företeelsen innehåller informationen? - Hur tar det sig uttryck?
	Möjligheter till läsbarhet - förståelse och upplevelse (kommunikationspotential) med avseende på det/de kulturhistoriska sammanhang och de kulturhistoriska karaktärsdrag som har bestämts.		- Vilka beståndsdelar, egenskaper och samband hos företeelsen möjliggör läsbarheten? - Hur tar det sig uttryck?
Kulturhistorisk helhet	Tidskontext – För företeelse som återspeglar kortare eller avgränsad tidsperiod (exempelvis "rokoko-perioden" eller "tiden kring sekelskiftet 1900"); Kvarvarande tidstypiska beståndsdelar utan påtagligt avvikande senare inslag. Eller: Processkontext – För företeelse som återspeglar ett längre (sammanhängande) utvecklingsförlopp eller en förändringsprocess (exempelvis "från slutet av 1600-talet till början av 1900-talet" eller "det moderna välfärdssamhällets framväxt och utveckling under 1900-talet"); Kvarvarande beståndsdelar från olika präglade skeden – nya "årsringar" har tillkommit utan att radera de tidigare.	Vilken typ och grad av kulturhistorisk helhet har företeelsen?	- Vilka av företeelsens beståndsdelar, egenskaper och samband är viktiga för dess kulturhistoriska helhet? - Hur tar det sig uttryck?
Kulturhistorisk relevans	Företeelsen är kännetecknande för den kulturhistoriska utvecklingen; lokalt/regionalt/nationellt/ internationellt. Alternativt: Företeelsen har utgjort förebild eller på annat sätt haft särskild betydelse för den kulturhistoriska utvecklingen; lokalt/regionalt/nationellt/internationellt.	Vilken typ och grad av kulturhistorisk relevans har företeelsen?	- Vilka av företeelsens beståndsdelar, egenskaper och samband är avgörande för dess kulturhistoriska relevans? - Hur tar det sig uttryck?

Bild 4. Värderingskriterier ur "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet", Génétay & Lindberg 2015, s. 38.

utgjorde fokus för plattformen och som återfanns i dess titel. Kulturhistoriskt värde:

avser de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag.⁴³

Kulturhistoriskt värde utgör i plattformen en delmängd av kulturvärdet, och består i hur väl en företeelse återger, ger kunskap om eller demonstrerar en viss historisk företeelse. I längre avsnitt presenterades en utvecklad kulturhistorisk värderingsmodell och arbetsprocess.

Kulturarv beskrevs som en komplex och föränderlig företeelse där många olika värden skulle vägas in och förhandlas mellan olika aktörer. Samtidigt framhölls också att den offentliga kulturmiljövärden har medborgarnas uppdrag och det yttersta ansvaret för ”värdering och urval av sådant kulturarv som bedöms ha ett bredare samhälleligt intresse och som därmed regleras av olika lagar och förordningar”.⁴⁴ Riksantikvarieämbetet underströk att kvalificerade ställningstaganden måste ha utgångspunkt i sakkunskaper inom ämnesområden som historia, arkeologi, arkitektur- och bebyggelsehistoria, etnologi, konstvetenskap och kulturgeografi.⁴⁵

Den process för kulturhistorisk värdering och urval som Riksantikvarieämbetet rekommenderade dominerades följdriktigt av experter. Den skulle genomföras i fyra steg; det beskrivande, det analyserande, det planerande och det beslutande momentet. Målet var att bedöma hur en företeelse bidrar till möjligheterna att utvinna och kommunicera kulturhistorisk kunskap, vilket kräver professionell

bedömning baserad på relevanta sakkunskaper och erfarenheter. Plattformen bidrog med en matris över bedömningsgrunder för kulturhistorisk värdering.⁴⁶

Det framhålls i plattformen att också de estetiska aspekterna, som enligt Riksantikvarieämbetet befinner sig utanför den kulturhistoriska värdebedömningen, förutsätter ”kunskaper i inom ämnen som konst, arkitektur och estetik”.⁴⁷ Det är med andra ord svårt för andra än professionellt verk-samma att göra värdebedömningar, oavsett om det handlar om kulturhistoriska eller om estetiska värden. Författarna till plattformen understryker skillnaden mellan olika värdeområden. De menar till exempel att även om medborgarnas upplevelse och relation till kulturhistoriska företeelser är viktiga, så kan de bedömas oberoende av ”den kulturhistoriska bakgrund de speglar”, dvs. de är oberoende av det kulturhistoriska värdet.⁴⁸

Förslaget till plattform remitterades under 2014 och det inkom såväl positiva som kritiska synpunkter. Vi ska här endast uppehålla oss vid Svenska kyrkans yttrande eftersom det belyser relationen mellan de två aktörerna. Svenska kyrkan menade att den metod som Riksantikvarieämbetet föreslog präglades av en ”strävan att renodla eller avskilja arbetet med värdering och urval från övriga samhällsprocesser” och att detta kunde ses som ”en återgång till ett myndighetspräglat arbete med stärkt expertroll och minskat utrymme för övriga aktörers delaktighet och möjlighet att själva tolka kulturmiljöerna och de värden de omfattar”.⁴⁹ Svenska kyrkan framhöll vidare, och med hänvisning till de av riksdagen antagna kulturpolitiska målen, att medborgarna har rätt till delaktighet i kulturarvet. Vad gällde myndigheternas yttersta ansvar för

43. Génétay & Lindberg 2015, sid. 13.

44. Ibid., sid. 17

45. Ibid., sid. 22.

46. Ibid., sid. 31ff.

47. Ibid., sid. 22–23.

48. Ibid., sid. 24.

49. ”Yttrande över kulturhistorisk värdering och urval.” Utgående skrivelse 2014-05-05, Kyrkostyrelsen. Svenska kyrkan, s. 2. Dnr Ks 2014/0289.

värdering och urval anmärkte Svenska kyrkan att resonemangen kunde uppfattas som en nedtoning av allmänhetens roll i värderings- och urvalsprocessen.⁵⁰ I andra sammanhang har Svenska kyrkan påpekat att plattformen arbetar med en ”alltför snäv definition av kulturhistoriska värden och att de som äger och brukar kulturarvet inte tillräckligt inkluderas i värderingsmetoden.”⁵¹

Både Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan hänvisar till de kulturpolitiska målen, och understryker vikten av medborgarnas rätt till att delta i formandet av kulturarvet. De är dock tydligt oense om hur målen bäst ska nås.

PÅ VÄG MOT NY VÄRDERINGSMODELL?

Svenska kyrkans projekt för att utveckla en ny handledning har dragit ut på tiden, genomgått ett antal faser, och beräknas vara klart hösten 2017. Om tidsplanen håller har det då tagit drygt tio år att framställa handledningen. Riksantikvarieämbetets arbete med nya värderingsmodeller har efter en omstart, tagit cirka sju år. Det är en lång tid, men bägge parternas arbete har en längre historia än så. Skiljandet mellan kyrka och stat år 2000 sammanföll i tid med de förändringar av kulturarvsförvaltningen som ägde rum under 1990-talet.

Begreppet kulturarv infördes i den statliga politiken med kulturpropositionen år 1996,⁵² och markerade en vilja till nyorientering från ett fokus på äldre tids kultur, till hur dagens människor skapar och omskapar sin relation till det förflutna i samtiden. Det fanns ett markerat fokus på resursvagas tillgång till kulturarv och ett mångkulturellt perspektiv. Samspelet mellan experter och allmänhet, och allmänhetens delaktighet i skapandet av

kulturarv, ställdes i centrum och problematiserades.⁵³ Flera större projekt inom kulturmiljövården som tog utgångspunkt i ett mångkulturellt perspektiv genomfördes under åren omkring 2000. År 2001 påbörjades det stora nationella projektet Agenda kulturarv som syftade till ”att i samverkan med det omgivande samhället förnya kulturmiljövårdens inriktning, demokratiska förankring och slagkraft.”⁵⁴ Projektet bedrevs gemensamt av länsmuseumerna, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet och flera andra parter och resulterade i en gemensam programförklaring som bland annat fastslog att ”Framtidsfrågorna idag handlar om mångfald, delaktighet och hållbarhet”, och att detta krävde fortsatt utveckling av arbetssätt och institutioner.⁵⁵

Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet var alltså under 2000-talet två stora organisationer där hävdvunna arbetssätt stod under omprövning och som sökte nya arbetsformer, och de många och varandra avlösande värderingsprojekten som följde kan ses som en konsekvens av detta.

I de värderingsmodeller som beskrivits ovan kommer olika förhållningssätt till uttryck. De skiljer sig åt med avseende på värderingarnas syfte, definitioner och värdebegrepp, roller och ansvar i värderingsarbetet och organisation av värderingsprocessen. Svenska kyrkan bevakar å sin sida rollen som förvaltare och brukare av det kyrkliga kulturarvet, medan staten genom Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna, bevakar rollen som upprätthållare av kulturmiljölagen och expertorgan för kulturhistoriskt värde. Bägge parter poängterar sitt ansvar för det allmänna intresset.

Följdriktigt har Svenska kyrkan försökt utveckla en modell som integrerar kulturarvsvärdering med

50. ”Yttrande över kulturhistorisk värdering och urval.” Utgående skrivelse 2014-05-05, Kyrkostyrelsen. Svenska kyrkan, s. 2. Dnr Ks 2014/0289.

51. Svenska kyrkan. *Yttrande över rapporten Översyn av regelverket om de kyrkliga kulturminnena.* (Ku2015/02346/KL). Dnr Ks 2015:124I, s. 1.

52. Prop. 1996/97:3. *Kulturpolitik.*

53. Prop. 1996/97:3. *Kulturpolitik*, sid. 126 ff; *Kulturarvsarbetet i samhällsutvecklingen. Redovisning av regeringsuppdrag om omvärldsanalys och kunskapsöversikt avseende kulturarvsområdet.* Riksantikvarieämbetet 2016, sid. 22ff.

54. *Agenda kulturarv: slutrapport*, [Riksantikvarieämbetets förlag], Stockholm, 2004, sid. 5ff.

55. *Människan i centrum: Agenda kulturarvs programförklaring*, [Riksantikvarieämbetets förlag], Stockholm, 2004, sid. 5ff.

Svenska kyrkans handbok - Värderingsprocessen

Bild 5. Bilden visar hur ett projekt kan gå till. De blå rutorna genomförs av beställaren, som är kyrkorådet eller stiftsstyrelsen. I det andra steget överlämnas projektet till en projektgrupp som genomför identifiering av kulturvärden enligt den rosa rutan. Hämtat ur "Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturvärden. Handbok" (utkast), Svenska kyrkan 2014, s. 23.

verksamhet och inkluderar samtliga kategorier av kulturvärden, ett arbete som man menar alla kan vara involverade i. Riksantikvarieämbetet har i stället renodlat den kulturhistoriska värderingen, särskilt den från övriga värden och processer och velat förtydliga och stärka myndigheternas och professionens roll. De båda organisationerna tycks, enkelt uttryckt, ha olika uppdrag, stå inför olika problem, arbeta mot olika mål och med olika, till dels kolliderande principer.

Argument för olika roller

De olika uppfattningar som Svenska kyrkan respektive Riksantikvarieämbetet har uttryckt kan beskrivas som en kamp om tolkningsföreträde. Den handlar om vem som ska värdera kulturarvet, vilka som kan delta i en värdering och – inte minst – om vem som har rätten att formulera principer och utforma metoder för värdering. Denna kamp utgår från ett antal olika förutsättningar: de gäller formella frågor som olika roller i relation till kyrkornas förvaltning och olika former av avtal och lagstöd; de gäller olika synsätt på institutionell samverkan,

värderingsfrågor och allmänintresse; till sist gäller de också förändrade organisatoriska och kompetensmässiga förutsättningar.

Genom relationsförändringen mellan kyrka och stat har Svenska kyrkan och de antikvariska myndigheterna fått radikalt olika roller och uppdrag i förhållande till kyrkobyggnaderna. Svenska kyrkan har genom överenskommelsen med staten år 2000 fått en formell roll och ett huvudansvar för förvaltning av kyrkornas kulturhistoriska värden. Församlingarnas uppgift som ägare och brukare av byggnaderna är att använda och utveckla byggnaderna på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värde inte förminskas.

Riksantikvarieämbetet har å sin sida huvudansvaret för att lagstiftningens skydd upprätthålls och tolkas på rätt sätt, och för att fördelningen av den kyrkoantikvariska ersättningen går till rätt ändamål. Uppgiften är att tillse att kulturvärdet inte skadas. Myndigheterna ska inte ha några övriga synpunkter på Svenska kyrkans verksamhet och användning av sina byggnader.

Riksantikvarieämbetets plattform - Värderingsprocessen

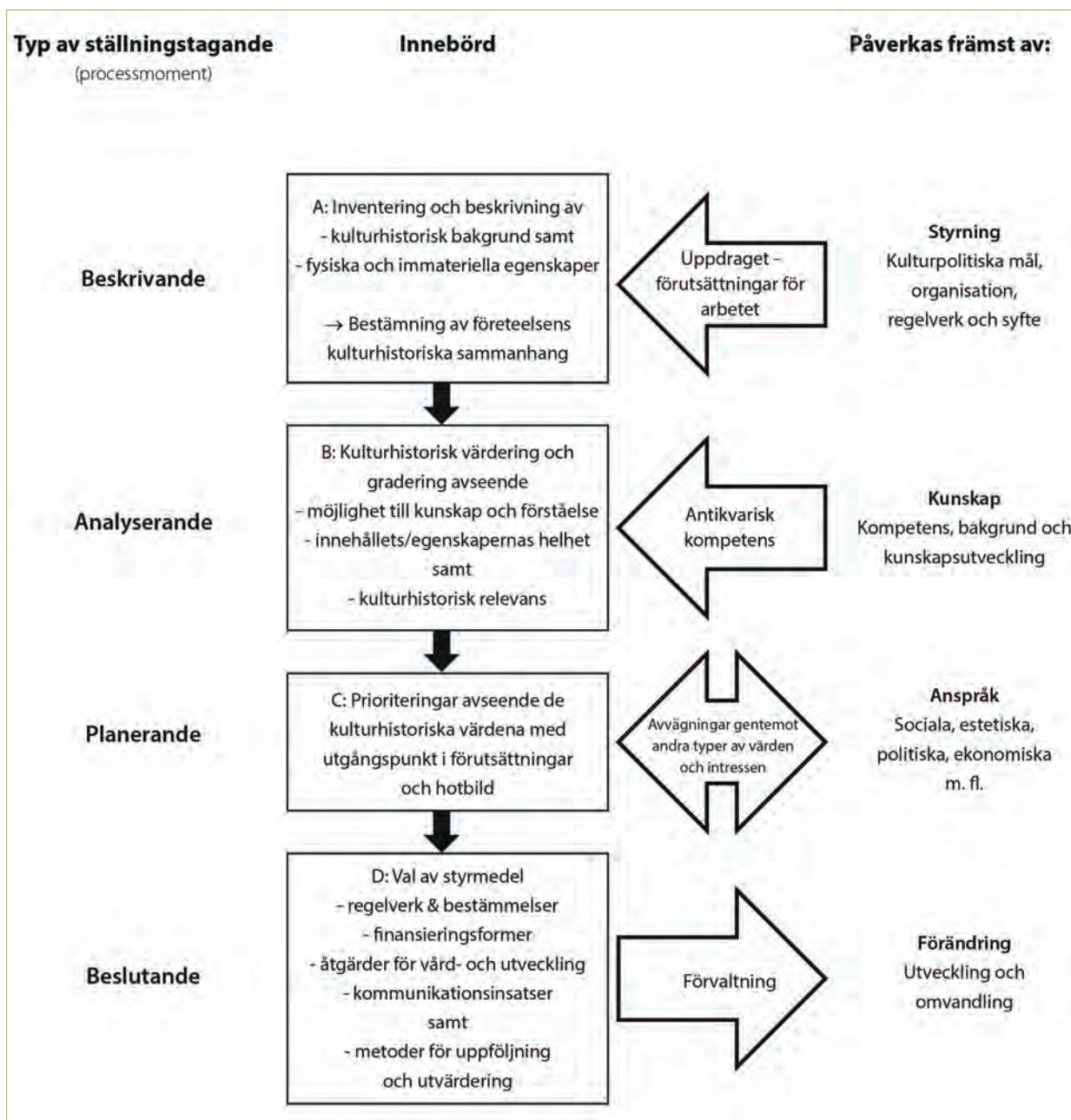

Bild 6. I illustrationen har fyra tematiska grupper av påverkansfaktorer placerats i anslutning till sina respektive processmoment. Illustrationen kan användas som utgångspunkt för ett fördjupat resonemang kring vad som påverkar vilka ställningstaganden. Hämtat ur: "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet", Génetay & Lindberg 2015, s. 60.

Svenska kyrkan betraktar med andra ord de kulturhistoriska värdena som *en aspekt i en komplex förvaltningsuppgift*. Riksantikvarieämbetet ser å sin sida kyrkornas kulturhistoriska värden som *en aspekt i ett komplext uppdrag* som innefattar många former av kulturarv och skyddsformer. Man kan också säga att Svenska kyrkan har ett brett uppdrag som inkluderar hela kyrkobyggnaden, medan kulturarvsmyndigheternas uppdrag är mer begränsat. De får inte heller gå över gränsen för de befogenheter som definieras av kulturmiljölagen och villkoren för kyrkoantikvarisk ersättning.

Argumentens hållbarhet

I Svenska kyrkans projekt för att skapa en ny handledning togs utgångspunkten i termen kulturvärde. Valet gick i linje med den argumentation som fördes i 1990-talets förarbeten till separationen. Under den långa process som så småningom resulterade i den kyrkoantikvariska ersättningen, och som beskrivs detaljerat i en artikel av Magdalena Hillström i denna volym, hade just ordet kulturvärde förekommit. Syftet med begreppet var att beskriva de värden i kyrkorna som ytterst motiverade statens engagemang i deras fortlevnad. Ett återkommande argument var att det inte gick att skilja mellan kulturhistoriska och andra värden, och att en åtskillnad inte heller var i överensstämmelse med de bakomliggande motiven för ett säkrat kyrkobevarande. Målet med bevarandet och statens ekonomiska ersättning borde därför inte enbart inskränkas till det kulturhistoriska. Det slutliga valet, när den avgörande propositionen i frågan lades fram, föll emellertid på att avgränsa målet för den kyrkoantikvariska ersättningen till just de kulturhistoriska

värdena. Hillström visar tydligt hur oklar gränsen mellan olika värdekategorierna var i bakgrundsutredningarna, både i fråga om definition och politiska motiv. Svenska kyrkans val av termen kulturvärde, och dess vida definition, speglar decennielånga utredningsdiskussioner, och kan betraktas som en fortsättning på denna.

Det kan konstateras att Riksantikvarieämbetets syn på rollfördelningen har god täckning i såväl kulturmiljölagen som i villkoren för den kyrkoantikvariska ersättningen. Ersättning bör endast utgå till kulturhistoriskt motiverade kostnader. Komplikationer med detta synsätt finns dock. *För det första* har termen kulturhistoriskt värde aldrig fått någon tydlig precisering inför beslutet om den kyrkoantikvariska ersättningen. Det mest utförliga resonemanget gjordes av Riksantikvarieämbetets expert Axel Unnerbäck i en bilaga till SOU 1972:37. Han underströk inledningsvis kyrkornas betydelse som offentliga kulturcentra, han menade att det kulturhistoriska värdet när det gäller kyrkorna måste ges en mycket vidsträckt bemärkelse som sällan kunde definieras klart och entydigt. Unnerbäck laborerade också med begreppet ”kulturhistoriskt värde i snävare betydelse” som han dock inte preciserar närmare.⁵⁶ Riksantikvarieämbetets plattform kan enligt vår uppfattning delvis ses som ett försök att komma tillrätta med denna brist på precisering på ett mer generellt plan. *För det andra* ligger komplikationen i det faktum att de kulturhistoriskt motiverade kostnadernas omfattning som räknats fram i utredningarna, var beroende av hur hög nyttjandegrad som byggnaden hade, något som utreds mer detaljerat i Hillströms artikel om den kyrkoantikvariska ersättningen i denna bok.⁵⁷

56. Axel Unnerbäck, ”Statens nuvarande ansvar för kulturhistoriskt värdefulla kyrkor m.m.” I: *Sambälle och trossamfund*. SOU 1972:37, Bilaga 14, sid 168ff.

57. I Statskontorets beräkningar är användningen en faktor, eftersom överkostnader bl.a. avser att många församlingar har för stora kyrkor. Det är också en faktor i Svenska kyrkans egen byggnadsutredning och det förslag till kostnadsberäkning som görs där. Det finns med i 1997 års utredning. Samtidigt underströks i Prop. 1998/99:38 att ersättningen inte fick påverkas av det förvaltande organets ekonomiska förutsättningar, alltså inte bli en komponent i det inomkyrkliga utjämningsystemet. I princip bör ersättning inte lämnas för driftkostnader, men om ”det enbart är kulturhistoriska intressen som motiverar ett bevarande av en kyrkobyggnad bör det emellertid kunna övervägas om ersättning undantagsvis skall kunna användas även för sådana kostnader”, Prop. 1998/99:38. s. 145. Se vidare Hillström kapitel 9 denna volym.

Komplikationerna innebär emellertid inte att Riksantikvarieämbetets tolkning skulle vara felaktig.

Svenska kyrkan kan å sin sida hävda att deras tolkning av hur rollfördelningen ser ut, och vilket deras ansvar är, har täckning i det uppdrag som Svenska kyrkan har fått som ägare och förvaltare av kyrkornas kulturhistoriska värden. De kan hänvisa till förarbeten kring kyrkobyggnadernas värden som särskilt lyfter fram allmänhetens intressen av kyrkobyggnaderna i vid bemärkelse. Det faktum att lagstiftaren till slut valt en konstruktion som särskilt understryker att det är det kulturhistoriska värdet som ska vara kriterium för lagskyddet och den kyrkoantikvariska ersättningen är en komplikation i detta resonemang. Det innebär emellertid inte att Svenska kyrkan behöver betrakta sitt förvaltningsuppdrag som begränsat till just de aspekter som betonats i lagskyddet och bidragsförordningen.

Det förefaller alltså som om bägge parter i den här utväxlingen av argument kring värdering och rollfördelningen har argument för sin sak, samtidigt som det också kan resas invändningar.

Nya professionsmönster

Den nya rollfördelning som följde på relationsförändringen har resulterat i långsiktiga förändringar inom de olika organisationerna.

Redan innan överenskommelsen var klar, år 1995, hade en mer generell förändring av kulturarvsmyndigheterna börjat genomföras som påverkade relationerna. Som ett led i att utveckla och effektivisera Riksantikvarieämbetets myndighetsfunktion, flyttades tillsyn och tillståndsprövning enligt kulturminneslagen ut på länsstyrelserna.⁵⁸ Resultatet av reformen blev på sikt att den

huvudsakliga handläggarkompetensen kom att finnas ute i landet där länsstyrelserna med tiden byggt upp en omfattande sakkunskap om det kyrkliga kulturarvet, medan den kyrkoantikvariska specialistkompetensen vid Riksantikvarieämbetet minskats. Arbetet inom den centrala myndigheten har enligt intentionen i reformen, främst fokuserat på policy, utvärdering och uppföljning av det nu decentraliserade arbetet, t.ex. genom den tidigare nämnda karakteriseringshandboken och plattformen.⁵⁹

Synen på Riksantikvarieämbetets ansvar för den långsiktiga kunskapsutvecklingen för kyrkorna förändrades. Vid beslutet om att utlokalisera tillståndsprövningen till länsstyrelserna, ansåg regeringen att Riksantikvarieämbetet i samverkan med universiteten skulle behålla viss specialistkompetens och i övrigt ta ett långsiktigt ansvar för kulturmiljövårdens kunskapsuppbyggnad. Propositionstexten underströk framförallt behovet av kunskap om tillståndet för kyrkorna, samt sådan kunskap som behövdes för policy och uppföljning.⁶⁰

Den historiska grundforskning som bedrevs vid Riksantikvarieämbetet vid de så kallade kunskapsföretagen, vari det konsthistoriska inventeringsverket, senare forskningsavdelningen, ”Sveriges kyrkor” ingick, kom att ifrågasättas och började avvecklas.⁶¹ Inom myndigheten arbetade man efter linjen att andra parter, företrädesvis universiteten, skulle överta ansvaret.⁶² Frågan var dock komplicerad, inte minst uppgiften att skapa tillräcklig finansiering och långsiktighet för den forskning som inte längre skulle bedrivas. ”Sveriges kyrkors” verksamhet vid Riksantikvarieämbetet har idag fasats ut, som Riksantikvarien Inger Liliequist uttryckte saken⁶³, men den långsiktiga lösningen på verksamhetens

58. Prop. 1992/93:100, bilaga 12, s. 125; Prop. 1994/95:208, s. 5.

59. Se till exempel *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena*, Riksrevisionen RiR 2008:2, kap. 2.3; Prop. 1994/95:208, sid. 8. 60. Prop. 1992/93:100, bilaga 12, sid. 125; Prop. 1994/95:208, sid. 5ff.

61. Sveriges Kyrkor hade under 1990-talet efterhand fått ett mer ansträngt ekonomiskt läge, både på grund av omprioriteringar och minskande anslag till myndigheten. Karin Hermerén, *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv efter relationsförändringen kyrkostat år 2000*, FoU-rapport 2009-09-21. Riksantikvarieämbetet, 2009, sid. 21 och 8off.

62. Arbetet bedrevs målmedvetet och nya lösningar för forskningsföretagen skapades efter hand. *Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbetet, Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006-2010/11*. Riksantikvarieämbetet 2013, sid. 17.

63. Inger Liliequist, ”Förord”, I: Hermerén 2009.

fortlevnad är ännu inte löst, och har resulterat i olika initiativ för att säkerställa en fortsättning. Under 2014 tog Kungliga Vitterhetsakademien ett initiativ till att Riksantikvarieämbetet, Akademien och Svenska kyrkan skulle ta ett gemensamt ansvar för ”Sveriges kyrkor”, och rapporterade framsteg i frågan år 2016.⁶⁴

Om den successiva utfasningen av kunskapsföretagen haft sina motiv i effektivisering av myndigheten och dess kärnuppgifter, så tillkom fler principiella skäl mot en särskild forskningsavdelning just för ”Sveriges kyrkor.” När Svenska kyrkan efter år 2000 i princip var jämställd med andra religiösa samfund, togs initiativ inom Riksantikvarieämbetet för att bredda kunskapsunderlaget också om andra religiösa samfunds byggnader.⁶⁵

På den statliga sidan har vi alltså sett en dubbel utveckling av kompetensen inom det kyrkoantikvariska fältet, å ena sidan en decentralisering och förstärkt regional kompetensuppbyggnad, å andra sidan en successiv minskning av antalet experter på Riksantikvarieämbetet.⁶⁶

Lika intressant är utvecklingen inom Svenska kyrkan där den antikvariska kompetensen i stället har ökat. Efter relationsförändringen år 2000, och i med införandet av kyrkoantikvarisk ersättning, har Svenska kyrkan byggt upp en kulturarvsorganisation med antikvarier i alla stift och en kulturarvsenhet på nationell nivå. Svenska kyrkan har enligt överenskommelsen med staten uppgiften att bevara det kyrkliga kulturarvet, och samfundet har ambitionen att leda och påverka utvecklingen inom sitt ansvarsområde. Eftersom Svenska kyrkan ska fördela de kyrkoantikvariska medlen mellan

stift och församlingar, och för att man skall kunna föra en diskussion med kulturarvsinstitutioner och deras experter på lika villkor, så krävs en egen intern kompetens. Idag har Svenska kyrkan omkring 20 anställda antikvariska experter.

Man kan säga att distributionen av över 400 mkr per år i kyrkoantikvarisk ersättning resulterat i framväxten av en helt ny grupp kyrkoantikvariska experter, en ny profession, både inom länsstyrelser och Svenska kyrkan. Den ökade kompetensen inom Svenska kyrkan har troligen också påverkat synen på värderingsarbetet som en del av förvaltningsuppdraget.

Kritik av och inom Svenska kyrkan

Riksantikvarieämbetet har riktat kritik mot Svenska kyrkans handledning. Synpunkterna kan tolkas som att myndigheten anser Svenska kyrkan gett sig in på ett område som den inte behärskar och att Svenska kyrkan, som förutsätter att församlingarna leder arbetet med värdering och prioritering av sina byggnader och andra objekt, avser att utföra ett arbete som man inte har lagligt stöd för.

Inom Svenska kyrkan finns en återkommande intern kritik mot olika försök att ta fram tidsödande värderingsmetoder. Flera remissvar på handledningen framhåller dessutom, liksom Riksantikvarieämbetet, att det i första hand är experterna som ska bedöma kulturhistoriska värden. Den arbetsprocess som rekommenderas i Svenska kyrkans handledning är ur detta perspektiv inte bara omständlig utan också överflödigt. Detta kan vara ett uttryck för uppfattningen att Svenska kyrkan inte har råd, tid eller intresse av att ägna sig

64. *Ständige sekreterarens årsberättelse 20 mars 2015–20 mars 2016*, Kungl. Vitterhetsakademien; *Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbetet, Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006–2010/II*. Riksantikvarieämbetet 2013, sid. 17.

65. Under 2002 startade dåvarande Kunskapsavdelningen en förstudie som resulterade i en rapport Eva Vikström, *Religiösa rum i det mångkulturella Sverige [Elektronisk resurs]: förstudie*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2004, och senare i Eva Vikström, *Religiösa rum för islam [Elektronisk resurs]*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2006.

66. Sveriges kyrkor hade som mest åtta heltidstjänster i slutet av 1980-talet, men minskade därefter och hade år 2009 inte längre någon personal, Ann-Chatherine Bonnier, I: Hermerén 2009, sid. 80ff. Vid decentraliseringsreformen motsvarade handläggningen av kyrkoärenden på Riksantikvarieämbetet sex helårsarbeten, Prop. 1994/95:208, sid. 5. Forskningen om de svenska kyrkorna finns idag företrädesvis på universiteten, en översikt av pågående kunskapsutveckling om de kyrkliga kulturarven i Sverige finns i Erika Persson, Eva Löfgren, & Ola Wetterberg, *Svenska kyrkans kulturarv: Forskningsöversikt 2009–2014 [Elektronisk resurs]*, 2014. <http://hdl.handle.net/2077/37772>

åt kulturhistoriskt värderingsarbete, men det kan även spegla uppfattningen att det är den offentliga kulturmiljövården som har medborgarnas uppdrag att tolka och värdera kulturarvet.

Det verkar saknas en gemensam bild om vem som har det yttersta ansvaret för det kyrkliga kulturarvet, om det är staten eller kyrkan, och om vem som ger röst åt medborgarna. Riksantikvarieämbetet understryker i plattformen att värderingen och urvalet av "ett bredare samhälleligt intresse" är den offentliga kulturmiljövårdens ansvar.⁶⁷ Svenska kyrkan framhåller att även om Riksantikvarieämbetet "har rätt i sak" innebär perspektivet ett nedtonande av allmänhetens roll i värderingsprocessen, en nedtoning som inte ligger i linje med riksdagens nationella mål för kulturmiljöarbetet.⁶⁸

Olika syn på värderingsprocessen

Även om parterna kommer överens om vem som bör göra den kulturhistoriska värderingen, kvarstår motsättningarna rörande hur och när värderingen ska komma in i värderings- och förvaltningsprocesserna. Enligt Riksantikvarieämbetet ska den kulturhistoriska värderingen göras fristående från andra frågor. Den professionella bedömningen ges prioritet och den ska göras utan påverkan av andra faktorer. Avvägningen mot andra värden eller intressen ska, anser ämbetet, komma in i senare skeden av den vidare värderings- och urvalsprocessen.⁶⁹ I Svenska kyrkans tolkning ska kulturvärdesanalysen ske i samverkan mellan olika experter och sakägare, involvera en större bredd av frågor, och ses som integrerad i kyrkobyggnadsförvaltningen.

Med utgångspunkt i organisationernas uppdrag är de olika synsätten förståeliga. Svenska kyrkan har sökt en modell som integrerar kulturarvsvärdering med verksamheten och inkluderar samtliga

kategorier av kulturvärden, ett arbete som man menar alla kan vara involverade i. Riksantikvarieämbetet har i stället fokuserat på den kulturhistoriska värderingen, särskilt den från övriga värden och processer och förtydligat och stärkt myndighetens och professionens roll.

AVSLUTNING

Som grund för plattformens starka betoning av expertrollen och myndighetens ansvar enligt lagar och förordningar, hänvisar Riksantikvarieämbetet till Ola Wolfhechel Jensens artikel "Kulturarv och värden – expertis och demokrati" i antologin *I valet och kvalet*.⁷⁰ Jensen för i sin tur ett nyanserat resonemang som är en möjlig utgångspunkt för att överbygga olika synsätt. Han menar att det har skett en olycklig polarisering mellan de som förespråkar expertens absoluta tolkningsföreträdare och de som ifrågasätter detsamma och menar att det är fråga om ett skenproblem. Det finns i själva verket inte någon motsättning i att hävda expertis och att samtidigt lämna utrymme för tolkning åt flera aktörsgrupper.⁷¹ Jensen drar följande slutsats: "I stället för tolkningsföreträdare handlar det om att skapa tolkningsutrymme och att betrakta olika kunskapsambitioner som kompatibla och beroende av varandra, förhoppningsvis kan detta underlätta arbetet med att nå våra demokratiska mål!"⁷²

Det framgår tydligt av plattformen att Riksantikvarieämbetet, söker nya former för kompromisser. I begreppet tolkningsutrymme ligger en möjlig väg till samförstånd mellan Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan. I stället för en kamp om tolkningsföreträdet skulle olika målsättningar och kunskapsambitioner kunna kombineras med varandra. Det handlar både om myndighetsutövning och om civilsamhällets arbete med att identifiera

67. Génétay och Lindberg 2015, sid. 17.

68. "Yttrande över kulturhistorisk värdering och urval." Utgående skrivelse 2014-05-05, Kyrkostyrelsen. Svenska kyrkan. Dnr Ks 2014/0289.

69. Génétay och Lindberg 2015, sid. 22.

70. Ibid., sid. 17; Fredengren, Jensen & Wall 2012.

71. Ola W. Jensen, "Kulturarv och värden – expertis och demokrati", I: Fredengren, Jensen & Wall 2012, sid. 139ff.

72. Ibid., sid. 142.

och använda kulturvärden i de kulturmiljöer de själva förvaltar och brukar.

Kvar står frågan om hur detta ska gå till. Det har tagit lång tid att arbeta fram förslag till värderingsmetoder och handledningar. För Riksantikvarieämbetets del landade arbetet i en plattform, inte i en auktoritativ vägledning. Svenska kyrkans handledning är ännu inte klar. De problem som har kantat de båda organisationernas projekt, med flera omstarter och omfattande kritik, visar att det är förenat med stora svårigheter att formulera nya modeller för värdering. Många tidigare handledningar har uteslutande varit riktade till experter. Oavsett grunden och motiven för dessa värderingsmodeller, är ett renodlat expertcentrerat arbetssätt ifrågasatt.⁷³ Idag finns en etablerad syn på kulturvärden som subjektiva uppfattningar i ständig förändring och en mångfald intressen och aktörer förväntas göra anspråk på kulturarvet och förhandla om dess värden.⁷⁴ Frågan om tolkningsföreträde – eller tolkningsutrymme – och rätten till delaktighet

i värderingen har medfört ett behov av nya handledningar och modeller för värderingar. Dessa behöver stå på en gemensam grund och samtidigt vara praktiskt användbara.

Det har nu gått mer än femton år sedan reformen som skiljde kyrka och stat år 2000. Denna hade föregåtts av ett mångårigt förarbete och osäkerheten om framtiden var stor. Kanske är det dags för en ny gemensam ansats där de dagsaktuella problemen – lagparagrafer, villkor, roller – kan läggas åt sidan till förmån för en diskussion med utgångspunkt i de svenska kyrkobyggnadernas långa historiska tidsperspektiv. Vilka värden vill medborgarna att staten ska bevaka i det kyrkliga kulturarvet, idag och på sikt? Hur byggs den antikvariska kompetensen på bästa sätt in i förvaltningen av kyrkorna? Vilka arbetssätt gynnar den långsiktiga vården, användningen och utvecklingen av kyrkorna som kulturarv? För att besvara dessa grundläggande frågor kring kyrkorna som kulturarv är det nödvändigt att tänka långt in i framtiden.

73. Se t.ex. John Schofield (red.), *Who needs experts?: counter-mapping cultural heritage*, Ashgate, Farnham, 2014.

74. Riksantikvarieämbetet, *Vision för kulturmiljöarbetet till 2030*, Stockholm, 2016; Prop. 2009/10:3, *Tid för kultur*, sid. 30.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Offentligt tryck

- Prop. 1992/93:100, bilaga 12
 Prop. 1994/95:208. *Beslutanderätten i fråga om kyrkliga kulturminnen*
 Prop. 1996/97:3. *Kulturpolitik*
 Prop. 1998/99:38. *Staten och trossamfunden - begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.*
 Prop. 2009/10:3. *Tid för kultur*
 SFS 1988:50. Lagen om kulturminnen
 RiR 2008:2. *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena*, Riksrevisionen

Litteratur

- Agenda kulturarv: slutrapport*. [Riksantikvarieämbetets förlag], Stockholm, 2004
 Fredengren, Christina, Jensen, Ola W. & Wall, Åsa (red.), *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2012
 Génetay, Cissela och Lindberg, Ulf. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, 2015
 Hermerén, Karin, *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv efter relationsförändringen kyrka/stat år 2000*, FoU-rapport 2009-09-21. Riksantikvarieämbetet, 2009
Kulturarvsarbetet i samhällsutvecklingen. Redovisning av regeringsuppdrag om omvärldsanalys och kunskapsöversikt avseende kulturarvsområdet. Riksantikvarieämbetet 2016
 Lindblad, Henrik, *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar. Delrapport 1*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan (pdf), 2010a
 Lindblad, Henrik, *Värderingar och prioriteringar. Delrapport 2*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan, 2010b.
 Lindblad, Henrik, *Delaktighet i värdering och förvaltning av det kyrkliga kulturarvet. Delrapport 3*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan, 2010c
 Lindblad, Henrik, *Slutsatser och rekommendationer. Slutrapport till projektet Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar*. Dnr Ks 2010/0633, Uppsala: Svenska kyrkan (pdf), 2010d
 Mason, Randall, "Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices" i *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, (ed) Marta de la Torre, s. 5-30. The Getty Conservation Institute. 2002
Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbetet, Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006–2010/11. 2013
Människan i centrum: Agenda kulturarvs programförklaring. [Riksantikvarieämbetets förlag], Stockholm, 2004
 Persson, Erika, Löfgren, Eva & Wetterberg, Ola, *Svenska kyrkans kulturarv: Forskningsöversikt 2009-2014*. [Elektronisk resurs], Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2014. <http://hdl.handle.net/2077/37772>
 Riksantikvarieämbetet, *Vision för kulturmiljöarbetet till 2030*. Stockholm, 2016
 Schofield, John (red.), *Who needs experts?: counter-mapping cultural heritage*. Ashgate, Farnham, 2014
 Schwanborg, Ingrid, *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor: en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2002
 Svenska kyrkan, "Identifiering och förvaltning av kyrkliga kulturvården. Handbok." (utkast) 2014. [Elektronisk resurs], 2014. www.svenskakyrkan.se/rapporter-kyrkoantikvarisk-ersattning. Hämtad 2017-06-02
 Svenska kyrkan, *Gemensamt ansvar – en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Svenska kyrkans utredningar 2015:1
 Unnerbäck, Axel, "Statens nuvarande ansvar för kulturhistoriskt värdefulla kyrkor m.m." I: *Sambälle och trossamfund*. SOU 1972:37, Bilaga 14
 Unnerbäck, R. Axel, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, 1. [uppl.]. Riksantikvarieämbetets förl., Stockholm, 2002.
 Vikström, Eva, *Religiösa rum i det mångkulturella Sverige: förstudie*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2004
 Vikström, Eva, *Religiösa rum för islam*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2006

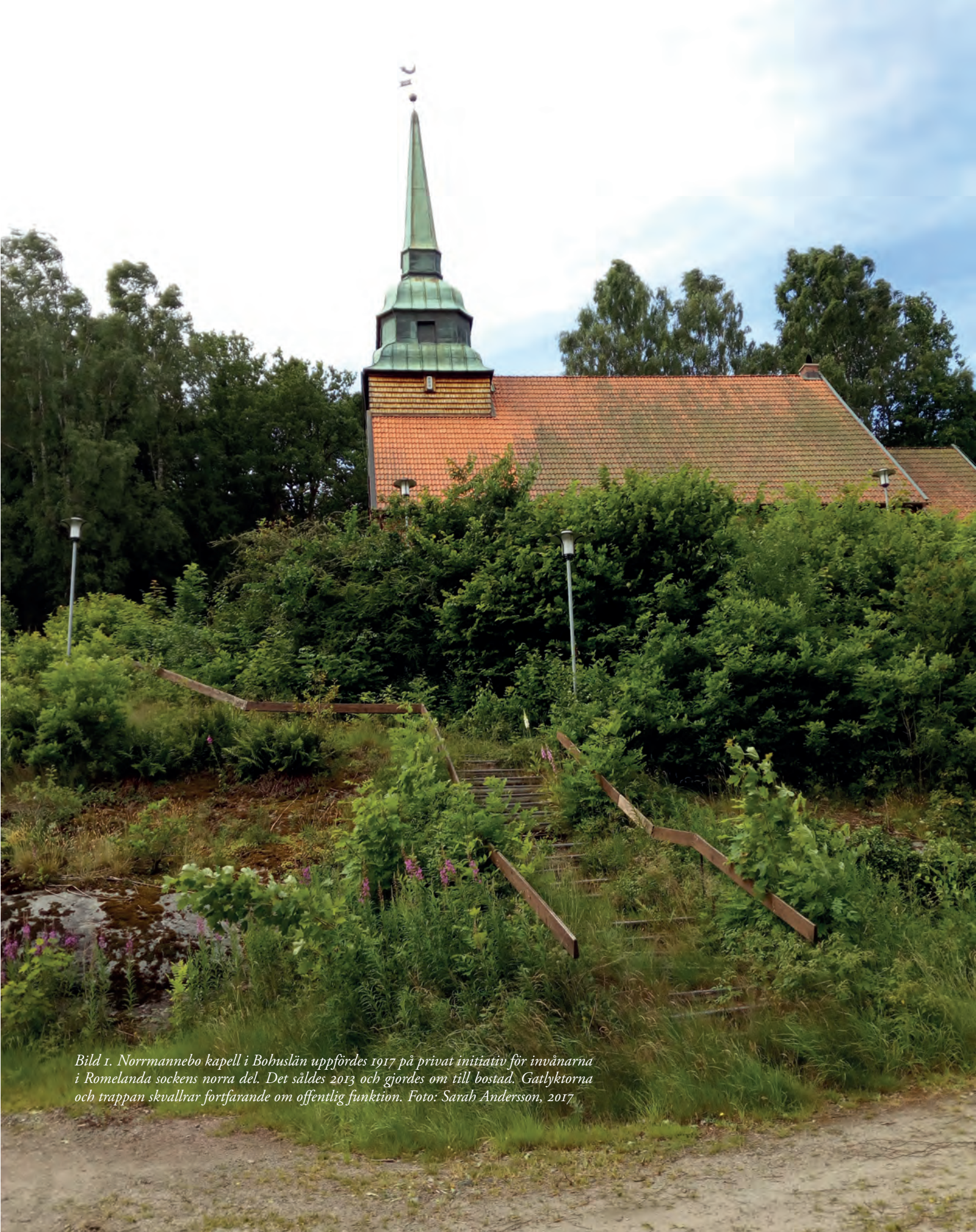

Bild 1. Norrmannebo kapell i Bobuslän uppfördes 1917 på privat initiativ för invånarna i Romelanda sockens norra del. Det såldes 2013 och gjordes om till bostad. Gatlyktorna och trappan skvallrar fortfarande om offentlig funktion. Foto: Sarah Andersson, 2017

ATT SÄLJA EN KYRKA

Eva Löfgren

Sedan relationsförändringen år 2000 har Svenska kyrkans församlingar sålt 60 av sina sammanlagt cirka 3.400 kyrkobyggnader.¹ Det finns lite kunskap om dessa försäljningar, trots att både övertalighet och enskilda avyttringar har fått stor medial uppmärksamhet. En trolig förklaring till kunskapsläget är att fenomenet är nytt och hittills begränsat; fyra, fem sålda kyrkor per år framstår för de flesta som en låg siffra. En annan förklaring är att byggnadernas bakgrund och karaktär gör att försäljningarna uppfattas som okontroversiella ur ett nationellt och kulturhistoriskt perspektiv.

Det här kapitlet syftar till att med avstamp i en kartläggning och beskrivning av dessa kyrkor diskutera frågan om deras värde. Var i landet ligger

kyrkorna och finns det egenskaper eller historiska omständigheter som förenar dem? Texten belyser de motiv som framhålls i försäljningsprocessen och klarlägger från vilken position de anføres. Vilka är de tongivande aktörerna när en kyrka ska säljas och hur argumenterar de för sin sak? Slutligen behandlar texten de antikvariska myndigheternas förhållningsätt till de sålda kyrkornas kulturhistoriska värden. Oavsett vilken ny funktion kyrkorna får efter försäljningen omfattas de fortfarande av kulturmiljölagen. Frågan är vilken betydelse den religiösa praktiken har för hur *kulturarvet* kyrkobyggnaderna betraktas och behandlas?

Texten grundar sig på en pilotstudie som genomfördes 2015 och vars ursprungliga avsikt var att

1. Siffran gäller år 2016 och bygger på Svenska kyrkans kyrkobyggnadsregister, uppgifter från enskilda församlingar samt pressklipp.

undersöka försäljningen av ett fåtal tillståndspliktiga kyrkobyggnader. Studien kom efter hand att omfatta samtliga sålda kyrkor, men fokus ligger fortfarande på de äldsta byggnaderna, som har det starkaste lagskyddet.² Sålda kyrkor kan likställas med andra privatägda kulturmiljöer. I den mån ägarna söker tillstånd för att genomföra fysiska förändringar dokumenteras de i antikvariska myndigheters arkiv, men därutöver finns få uppgifter. Studien är därför i första hand inriktad på försäljningsprocessen och kyrkornas historiska sammanhang, och mindre på det som har hänt med byggnaderna efter avyttringen.

KYRKOFÖRSÄLJNINGENS RAMVERK

Frågan om försäljning av kyrkobyggnader behandlades inte i de utredningar som föregick relationsförändringen år 2000, däremot var ägandet en av stöttestenarna. Delar av den kyrkliga egendomen var tidigare att likna vid stiftelseegendom och det fanns olika vägar att välja mellan för att fastställa ägarskapet.³ Ett exempel på de oklara formella förhållandena är Ornunga medeltida kyrka i Västergötland, som hade övertagits av en fornminnesförening år 1904.⁴ Under 1900-talet förvaltades kyrkan av föreningen och användes bland annat som utställningslokal. På 1970-talet genomfördes en restaurering med stöd av Riksantikvarieämbetet. Villkoret för bidraget var att kyrkan iordningsställdes som kyrka och återinvigningen skedde 1975. Därefter fungerade byggnaden sporadiskt som gudstjänstlokal, mestadels sommartid, och nyttjades däremellan för andra evenemang. Inför relationsförändringen uppstod diskussioner om ägarskapet.⁵ Fornminnesföreningen hade förvisso förvaltats kyrkan i hundra år, men saknade ett regelrätt kvitto på överlåtandet. Dessutom var begravningsplatsen fortfarande i bruk,

Bild 2 och 3. Ornunga gamla kyrka i Västergötland används bara sommartid. Inredningen härrör från 1700-talets första hälft. Foto: Eva Löfgren, 2016

2. Texten baseras på intervjuer, pressklipp, uppgifter från enskilda församlingar samt Svenska kyrkans kyrkobyggnadsregister. Intervjuerna genomfördes både på plats och via telefon. Det transkriberade materialet förvaras hos författaren.

3. 1817 fick socknarna status som juridiska personer och kunde därmed stå som formella byggherrar och ägare till sina kyrkobyggnader. Det var kyrkor uppförda före 1817 som i utredningarna inför skilsmässan betraktades som egendom av stiftelsekaraktär. Se Tobias Hardings kapitel.

4. Enligt uppgift från fornminnesföreningens representant (samtal 2016-10-25) omtalas i samtida dokument en köpesumma à 200 riksdaler. Tyvärr finns inget kvitto bevarat, sannolikt eftersom föreningen bildades i samband med köpet.

5. Representant för Svältornas fornminnesförening, samtal i maj 2016.

vilket gjorde det omöjligt för föreningen att bli ägare till kyrktomten i sin helhet. Beslut fattades därför att församlingen skulle lagföras som ägare, men att kyrkan skulle fortsätta förvaltas av fornminnesföreningen. En viktig följd av beslutet var att kyrkan därmed kunde restaureras med hjälp av kyrkoantikvarisk ersättning.

En aspekt av ägarfrågan som diskuterades inför relationsförändringen, och som indirekt hade med försäljning att göra, var regleringen av kyrkornas användning. I propositionen *Staten och trossamfundet – bestämmelser om Svenska kyrkan och andra trossamfund* betonades med anledning av det allmännas intressen i den kyrkliga egendomen att flera faktorer måste vägas in.⁶ Å ena sidan vore en rättslig reglering rimlig eftersom egendomen uppgår till stora värden, å andra sidan skulle en ändamålsreglering strida mot principen om Svenska kyrkans självbestämmanderätt.⁷ Avgörande i frågan är enligt propositionstexten ”att man kan trygga att egendomen i framtiden används för det ändamål den är avsedd”. När församlingarna år 2000 blev ägare till byggnaderna skedde det därför utan att särskilda ändamålsbestämmelser knöts till fastigheterna. Svenska kyrkans befintliga regelverk och direktiv reglerar inte försäljning, däremot urbrukttagande.⁸ Enligt Kyrkoordningen fattar församlingen eller pastoratet beslut om kyrkors urbrukttagande.⁹ Beslutet delges sedan domkapitlet och länsstyrelsen, som måste ges möjlighet att yttra sig. Därefter prövas och slutligen fastställs det av stiftsstyrelsen.

Idag förekommer många olika lösningar vad gäller användning och ägande av kyrkobyggnader. Det finns kyrkor som är tagna ur bruk, utan att för

den skall vara sålda. Vissa församlingar hyr ut sina kyrkobyggnader, andra använder dem till diakonala ändamål. Det finns också församlingar som har sålt kyrkan, men fortsätter att hyra gudstjänstlokaler av den nya fastighetsägaren. Slutligen bör också påpekas att flera av de kyrkor som har sålts eller överlåtits till föreningar har använts som dop- och bröllopskyrkor även efter avlysningen.

En kyrka måste inte vara avlyst för att säljas. När Timrå församling i Medelpad hade sålt Bergeforsens kapell i Bergsåker år 2008, hyrde den under några år in sig i byggnaden för att fortsätta ordna gudstjänst och andra aktiviteter på orten.¹⁰ Samma sak gäller Sättrakyrkan i Skärholmen där församlingen under en period hyrde ut lokaler till katolska kyrkan, för att 2012 sälja byggnaden och istället under en tid bli hyresgäster hos katolska kyrkan.¹¹

Ytterligare exempel är S:t Petri församling, Kyrkliga samfälligheten i Malmö, som hösten 2009 sålde Caroli kyrka till ett fastighetsbolag utan att först ha genomfört en avlysningsceremoni. Vid denna tidpunkt hade kyrkan under en längre tid haft andra funktioner, bland annat hade den hyrts ut som konsertlokal till Malmö musikhögskola. Avlysningsgudstjänsten genomfördes i augusti 2010.¹² Som nämndes tidigare kvarstår kyrkornas juridiska status som kyrkliga kulturminnen vid försäljning. Deras generella lagskydd enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel är inte knutet till den religiösa funktionen utan till byggåret och till de ägarförhållanden som rådde år 2000. Alla kyrkobyggnader som invigdes för Svenska kyrkans gudstjänst före 1 januari 2000 och som ägdes eller förvaltades av Svenska kyrkan vid detta datum ska enligt kulturmiljölagens ”vårdas

6. Prop. 1997/98:116, s. 78.

7. Ibid., s. 79.

8. Kyrkoordningen 2016, kap. 40 §7 och 8. Enligt kyrkoordningen tillhör det kyrkofullmäktiges uppgifter att besluta i frågor om budget, kyrkoavgift och andra viktiga ekonomiska frågor. Fastighetsförsäljningarna ingår på så vis i fullmäktiges ansvar.

9. Kyrkoordningen 2016, kap. 40 § 7 och 8. För de församlingar som ingår i ett pastorat gäller att pastoratet beslutar. Om en församling motsätter sig pastoratets beslut, kan urbrukttagandet likväl genomföras om särskilda skäl föreligger.

10. ”Kapellet i Bergsåker sålt”, *Sundsvalls Tidning* 19 augusti 2008.

11. Thomas Manfred, ”Katolska kyrkan köper Sättrakyrkan”, *Dagen* 21 maj 2012; Skärholmens församling 20 maj 2012.

12. ”Caroli kyrka i Malmö såld”, *Helsingborgs Dagblad* 23 november 2009; Slut med gudstjänster i Caroli kyrka, Skåne Direkt Sveriges Radio P4, 17 augusti 2010.

KAPITEL II

KYRKA	FÖRSAMLING	STIFT	BYGGT*	SÅLT	NY ÄGARE OCH FUNKTION
Svanavattnets kapell	Dorotea-Risbäck	Luleå	uppgift saknas	2006	privat ägare, uppgift om funktion saknas
Gåsö kapell	Skaftö	Göteborg	1850/1955	2001	förening, samlingslokal
Örja kyrka	Landskrona	Lund	1868	2013	privat, bostad
Granbergsdals kapell	Karlskoga	Karlstad	1875/1915	2007	privat, uppgift om funktion saknas
Caroli kyrka	Malmö S:t Petri	Lund	1880	2010	utställnings- och affärslokal (enligt planer)
Sörgårdens kapell	Stigsjö	Härnösand	1883	2005	privat, uppgift om funktion saknas
Broddbo kapell	Sala	Västerås	1890	2005	privat, bostad
(Lilla) Alby kyrka, Immanuelskapellet	Sundbyberg	Stockholm	1892	2013	inledningsvis folkhögskola, därefter köpt av ett bolag och omvandlat till kontor
Allhelgonakyrkan	Landskrona	Lund	1898	2003	Statens fastighetsverk, museum
Idkerbergets kapell	Stora Tuna	Västerås	1904	2011	privat, bostad
Norrmannebo kapell	Romelanda	Göteborg	1918	2013	privat, bostad
Viskafors kyrka	Kinnarumma	Skara	1918	2007	privat, inledningsvis restaurang, åter till salu
Jävre kyrka	Hortlax	Luleå	1922	2011	privat, bostad
Mjälahults kapell	Torup	Göteborg	1923/1928	2008	privat, bostad
Påbo kapell, Åsunden	Gällstad	Skara	1923	2013	privat, samlingslokal
Mariehällskyrkan i Bromma	Bromma	Stockholm	1925	2015	fastighetsbolag, planerad förskola
Stugsunds kyrka	Söderhamn	Uppsala	1925	2005	privat, inledningsvis yogaskola, därefter lokal för second-handförsäljning
Istrums kapell	Eggby-Öglunda	Skara	1927	2003	privat, bostad
Dalmarks kapell	Hammar	Strängnäs	1860/1929	2007	förening, uppgift om funktion saknas
Bergeforsens kapell	Timrå	Härnösand	1930	2008	företag, hyrdes under en period av församlingen
Kyrketorps kapell	Töreboda	Skara	1931	2004	privat, bostad
Jenny kapell	Västervik	Linköping	1933	2007	katolsk församling, kyrka
Skede kapell	Grundsunda	Härnösand	1936	2012	uppgifter saknas
Krångede kyrksal	Ragunda	Härnösand	1937	2006	privat ägare, uppgift om funktion saknas
Munkedals kapell	Foss	Göteborg	1939	2011	privat, utställningslokal och galleri
Klockestrands kapell	Nora-Skog	Härnösand	1940	2008	privat ägare, uppgift om funktion saknas
Jädraås kyrka	Ockelbo	Härnösand	1940	2013	privat, bostad
Riddarhyttans kyrksal	Skinnskatteberg, Hed och Gunnilbo	Västerås	1942	2007	förening, allaktivitetshus
Källeryds kapell	Hudene	Skara	1943	2008	förening, uppgift om funktion saknas
Vänjaurbäckes kapell	Lycksele	Luleå	1946	2013	privat, bostad
Studsvikens kapell	Björna	Härnösand	1947	2012	förening, byggnaden ska flyttas
Harrsjöhöjdenkapell	Dorotea-Risbäck	Luleå	1955	2007	privat, uppgift om funktion saknas
Vallviks kyrka	Söderala	Uppsala	1955	2006	privat, bostad
Ljungakyrkan	Torp	Härnösand	1957	2011	privat, café, åter till salu 2016

ATT SÄLJA EN KYRKA

Sangis kyrka	Nederkalix	Luleå	1959	2011	kyrklig förening, brukas av församlingen
Vinlidens kyrka	Lycksele	Luleå	1959	2005	privat ägare, uppgift om funktion saknas
Mariakyrkan	Danderyd	Stockholm	1959	2006	stiftelse, uppgift om funktion saknas
Seljansborgs kyrka	Sandviken	Uppsala	1959	2012	fastighetsbolag, åter till salu 2016
Fannakyrkan	Enköping	Uppsala	1960	2008	kristen assyrisk församling, kyrka
Löftets kyrka	Solna	Stockholm	1961	2013	företag, kontor
S:t Örjans kapell	Falu Kristine	Västerås	1962	2009	Fristaden (trossamfund), kyrka
Hällneborgs kapell	Oviken-Myssjö	Härnösand	1964	2004	förening, uppgift om funktion saknas
Hulta kyrka	Borås Gustav Adolf	Skara	1966	2007	syrisk ortodox församling, kyrka
Sätrakyrkan	Skärholmens församling	Stockholm	1966	2012	katolska kyrkan, hyrs av församlingen
Skalmodals kapell	Tärna	Luleå	1967	2013	förening, samlingslokal
Nacksta kyrka	Sundsvalls Gustav Adolf	Härnösand	1969	2007	katolsk församling, kyrka
Vårfrukyrkan	Kortedala	Göteborg	1970	2007	ortodox församling, kyrka
S:t Eskils kapell	Helsingborgs Gustav Adolf	Lund	1920/1956	2004	privat, bostad
Hammarkullens kyrka	Angered	Göteborg	1972	2011	företag, förskola
Ängekyrkan	Härnösands domkyrkoförs.	Härnösand	1972	2012	missionsförsamling, kyrka
S:ta Anna kyrka	Linde bergslag	Linköping	1972	2011	privat ägare, bränneri, åter till salu 2014
Rudboda kyrka	Lidingö	Stockholm	1972	2009	kommunen, uppgift om funktion saknas
Pater Nosterkyrkan	Göteborgs Masthugget	Göteborg	1973	2011	kommunen, förskola
S:t Mikaelkyrkan	Södertälje	Strängnäs	1973	2013	ortodox församling, kyrka
Brunnsbergs kyrka	Varberg	Göteborg	1974	2011	katolsk församling, kyrka
Furubergskyrkan	Piteå	Luleå	1976	2007	EFS-församling, kyrka
Mariakyrkan	Eskilstuna	Strängnäs	1979	2013	folkbildning, utbildningslokal
Taborsbergskyrkan	Kolmården	Linköping	1981	2008	kommunen, förskola
Strömnäskyrkan	Piteå	Luleå	1983	2007	pingstförsamling, kyrka
Sommarhemskyrkan	Uddevalla	Göteborg	1984	2013	Kyrkliga förbundet, kyrka

Figur 1. Sammanställning över kyrkor och kapell som sedan år 2000 har sålts av församlingar inom Svenska kyrkan. Notera att endast avslutade försäljningar har tagit med i förteckningen. Edsåsens kapell i Undersvik, Söråkers kapell i Timrå och Gålsjö kapell i Gålsjö bruk har inte heller inkluderats eftersom de tillhörde stiftet.

Källor: Förändringar i Svenska Kyrkans kyrkobyggnadsbestånd 2000–2015, församlingarnas egen information, Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister samt pressklipp.

* När två årtal förekommer hänvisar det första till byggåret och det andra till tidpunkten då byggnaden omvandlades till en kyrka. Observera att många av byggnaderna fungerade som missions-/bönehus under en längre tid, och/eller förvaltades av en stiftelse innan de formellt överläts åt Svenska kyrkans församling. När överlätsen skedde framgår inte av förteckningen.

och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas”.¹³

För kyrkobyggnader uppförda före utgången av 1939 gäller att länsstyrelsen måste ge tillstånd till ombyggnad, ingrepp i eller ändring av kyrkans exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning, samt för ändring av färgsättning. Efter särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet kan också yngre kyrkor omfattas av tillståndsplikt. Inte heller för dessa kyrkobyggnader förändras lagskyddet eller tillståndsplikten vid försäljning. Som jag kommer diskutera senare i texten påverkar emellertid försäljningen myndigheternas tolkning av lagen.

Även om lagskyddet består efter en försäljning, förändras de ekonomiska förutsättningarna för bevarande av kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden drastiskt. Det är endast kyrkor ägda av Svenska kyrkans församlingar eller stift som kan beviljas Kyrkoantikvarisk ersättning för kulturhistoriskt motiverade merkostnader.¹⁴ Efter ett ägarbyte har den nya ägaren samma lagstadgade skyldighet att vårda kyrkobyggnaden som Svenska kyrkan tidigare hade, men ingen rätt till statliga bidrag.¹⁵

DE SÅLDA KYRKORNA

Inledningsvis kan konstateras att alla sålda kyrkor, utom Örja i Skåne, saknar en omgärdande begravningsplats. Frågan är central i diskussionerna om försäljning och sorterar vanligtvis församlingarnas kyrkor i möjliga eller inte möjliga att avyttra. En kyrka som är belägen mitt på en aktiv kyrkogård är mycket svår att sälja.

De 60 sålda kyrkorna liknar också varandra på andra sätt, främst vad avser lokalisering, byggår, tillkomsthistoria och nutida lokala förutsättningar. Fler kyrkor har sålts i Norrland än i övriga delar av landet; 20 av byggnaderna ligger i Härnösands och Luleå stift. Bland stiftet i söder utmärker sig Göteborg och Skara där 14 av de sålda kyrkorna hör hemma. Fyra av landets tretton stift står med andra ord för två tredjedelar av försäljningarna. I Strängnäs stift handlar det om två kyrkor, i Karlstad en och i Visby och Växjö stift har inga kyrkor sålts.

Det är i första hand unga kyrkor och kapell som hittills har avyttrats (se tabell). Sex av byggnaderna uppfördes, som kyrkor, i slutet av 1800-talet medan övriga byggdes som eller byggdes om till kyrkor under 1900-talet, samtliga för att komplettera en församlingskyrka. Hälften av 1900-talskyrkorna uppfördes under perioden 1950–1985 eller omvandlades under dessa decennier för att fungera som gudstjänstlokal för Svenska kyrkan. Bland samfundets samtliga 3.400 kyrkor är omkring en tredjedel uppförda på 1900-talet.¹⁶ De sålda kyrkorna bildar med andra ord inget representativt utsnitt.

En övervägande majoritet av kyrkorna ligger i en mindre tätort eller i landsbygdsmiljö. Ungefär en tredjedel är belägna på orter som har präglats av en stor arbetsplats. Munkedals kapell i Foss socken, Bohuslän, invigdes 1939 som resultatet av det lokala pappersbrukets ekonomiska stöd och en trägen syförenings insamlingsarbete.¹⁷ Den gamla sockenkyrkan låg drygt fyra kilometer från bruket och 1932 bildades en förening för att samla pengar till en mer närliggande gudstjänstlokal.¹⁸ Föreningen tänkte sig ett enkelt bönehus, men pappersbrukets verkställande

13. SFS 1988:950 4 kap. 2§., ändringar SFS 2013:548.

14. Se Magdalena Hillström, kapitel 9 och Svante Beckman, kapitel 7.

15. Jag har inte systematiskt undersökt huruvida ägare till forna kyrkor har ansökt om bidrag från det kulturmiljöanslag som länsstyrelserna förfogar över och fördelar. Enligt samtal med antikvarierna diskuteras frågan, men jag känner inte till något fall där ett sådant ärende har handlagts.

16. Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister, sökning 2016-09-30.

17. Ordförande i hembygdsföreningen, Munkedal samtal 2016-04-28, se också Harry Molin, *Munkedal: en bygd och ett bruk i Bohuslän*. Munkedal: Munkedals aktiebolag, 1949, s. 149. I Bohusläns museums bildarkiv finns syföreningens möten liksom uppbyggnaden och invigningen av kapellet dokumenterade.

18. Ordförande i hembygdsföreningen, Munkedal 2016-04-28.

ATT SÄLJA EN KYRKA

direktör beslutade att bruket skulle skjuta till medel för att uppföra en mer monumental byggnad. Själva byggnadsarbetet utfördes av anställda vid bruket. Vid invigningen överlämnade föreningen kapellet till en stiftelse, som därefter förvaltare byggnaden. Foss församling använde den för både gudstjänster och

förrättningar, men sockenkyrkan fortsatte fungera som moderkyrka. 2006 omvandlades stiftelsen till en ekonomisk förening och ungefär samtidigt donerades kapellet till församlingen. År 2009 hölls den sista gudstjänsten, året därpå påbörjades försäljningen och 2011 såldes kapellet.

Bild 4. Munkedals kapell i Bohuslän finansierades med hjälp av syföreningens ideella arbete och bidrag från det lokala pappersbruket. Kappellet såldes 2011 och används idag som ateljé och utställningslokal. Foto: Svjo, 2010. Källa: Wikimedia Commons.

CC BY-SA 3.0

Ljung kyrkan i Ljungaverk, Medelpad, har en liknande bakgrund. Den uppfördes 1956 med stöd av Stockholms Superfosfat Fabriks Aktiebolag som då var den helt dominerande arbetsgivaren i bygden.¹⁹ Bolaget köpte in mark till kyrkobygget, projekterade och agerade kontrollant under byggprocessens gång. Dessutom gav det ett kontant bidrag till kyrkan.²⁰ Orten Ljungaverk hade bildats i början av 1900-talet i samband med det kraftverksbygge som också var anledningen till att kemifabriken förlades till platsen. När produktionen minskade under 1900-talets sista decennier för att

helt upphöra 2001 minskade också invånarantalet. År 2008 fattades beslutet att sälja kyrkan och året därpå avlystes den och såldes. Ljungaverksborna är idag hänvisade till Torps kyrka som ligger i Fränsta cirka sju kilometer från orten. Ytterligare exempel på kyrkor och kapell med koppling till stora arbetsgivare är Sankt Örjans kapell i Främby utanför Falun i Dalarna, vars tomt- och byggkostnader bekostades av Stora Kopparbergs Bergslags AB.²¹ Kapellet och det intilliggande församlingshemmet stod färdiga 1963. Det såldes 2010 av Falu Kristine församling till en frikyrkoförsamling. Fler exempel är tätorten

Bild 5. Det tog Torps församling i Medelpad ett par år att sälja sin kyrka i Ljungaverk, men 2011 såldes den och omvandlades till glasskafé. Foto: Hans Lindqvist, 2009. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

19. Bertil Persson, *Ljungaverk – den svenska kemiindustrins vagga*. Projekt inom ramprogrammet Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland, 2002; John Svedberg, Ljung kyrkan. Torps socken. 1960 (8), s. 44–47.

20. Martin Lundgren, *Ljunga växer fram*, publicerad av KemiTekniskt Centrum samt i *Nättidningen Rötter* 2016.

21. Staffan Björklund och Birger Eriksson, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*. Skrifter från Västerås stift. 1996, s. 74–76.

Bild 6 & 7. Sankt Örgans kapell i stadsdelen Främby, Falun, såldes till frikyrkoförsamlingen Fristaden år 2010. Foto: Calle Eklund V-wolf, 2008. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

Vallvik, Hälsingland, som bildades i samband med sulfitmassebrukets etablering i början av 1900-talet. Kapellet stod färdigt 1954, till stor del tack vare den lokala syföreningens insamlingsarbete, och var främst avsett för sjömän.²² År 1968 överlät föreningen kapellet till Söderala pastorat som sålde det 2006. Vallviksborna får idag resa till kyrkan i Ljusne, knappt sex kilometer från orten.²³

Kyrksalen och församlingshemmet i Riddarhyttan, Västmanland, byggdes 1942 när gruvdriften och andra tillverkningsindustrier på orten fortfarande stod inför stora satsningar. På 1970-talet påbörjades nedläggningarna och invånarantalet på orten minskade. 2007 såldes församlingshemmet och kyrksalen av Skinnskatteberg, Hed och Gunnilbo församlingar för att omvandlas till Riddarhyttans allaktivitetshus. Den kyrkliga verksamheten flyttades i första hand till Skinnskattebergs kyrka en dryg mil bort. Ett sista, liknande exempel är samhället Stråssa i Västmanland, som växte på 1950-talet tack vare

Grängeskongcernens stora satsningar på gruvdrift. S:ta Anna kapell stod färdigt 1972 och knappt tio år senare lades gruvan ner. Kapellet såldes av Ramsberg församling 2009 och idag får Stråssaborna ta sig till Ramsbergs eller Guldsmedshyttans kyrkor dryg fem kilometer från orten.

Bland de sålda kyrkorna finns flera som redan tidigare har bytt ägare och funktion. Kapellet i järnbrukssamhället Granbergsdal, Värmland, byggdes som handelsbod 1875. Handelsboden byggdes om till biograf och danslokal 1911 och några år senare till gudstjänstlokal.²⁴ År 2007 såldes kapellet och klockstapeln av Karlskoga församling. I Idkerberget, Dalarna, startade industriell gruvdrift i början av 1900-talet och 1904 lät Folkets hus-föreningen uppföra en samlingslokal, som 1923 byggdes om till ett ekumeniskt kapell.²⁵ För ombyggnaden stod gruvbolaget som vid tiden ägde fastigheten. År 1970 köpte Stora Tuna församling kapellet för markpriset och nyttjade det därefter som komplement

22. Kyrka till salu i Vallvik, Sveriges Radio Gävleborg 2 augusti 2005.

23. Kyrka till salu i Vallvik, Sveriges Radio Gävleborg 2 augusti 2005; Marita Kangestad, "Heligt rum blir vardagsrum", *Blekinge Läns Tidning* 13 juni 2005.

24. Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister, sökning Karlskoga Södra Granbergsdalstorp 1:10, 2016-05-20.

25. Kenneth Iseli, "Nu söks tillstånd att avsakralisera byggnaden", *DalaDemokraten* 10 juni 2009, Claes Husåhr, "Sista gudstjänsten i Idkerberget", *Borlänges Tidning* 8 maj 2010.

KAPITEL II

*Bild 8 & 9. Riddarhyttans kyrksal och församlingshem byggdes 1942 och fungerade under många decennier som mötesplats på orten. Idag ägs fastigheten, Allaktivitets-
huset, av en ideell förening som vill främja bygdens allmänna intressen och bidra till gemenskap och trevnad. Foto: Elis/Svea Blomkvist, 1960-talet, respektive Daniel Persson, 1940-talet. Källa: Riddarhyttans hembygds- och intresseförening*

till församlingskyrkan i Stora Tuna. Det såldes 2007. Ett sista exempel är kapellet i Mjälähult, Halland, byggt 1923 som ett kombinerat kapell och lärarinnebostad ihop med den befintliga skolbyggnaden.²⁶ Skolverksamheten lades ner 1952 och två år senare fick byggnaden en tydligare kyrkoprägel genom tillkomsten av en klockstapel. Kapellet togs ur bruk 2006 och såldes två år senare av Torups församling. Mjälähultsbornas församlingskyrka ligger i Torup en dryg mil bort.

Några av kyrkorna uppfördes ursprungligen som missionshus eller av små lokala väckelsegrupper med anknytning till Svenska kyrkan. Förvaltningen sköttes då till en början av en förening eller stiftelse och byggnaden överläts först i ett senare skede till församlingen. Ett exempel är Sörgårdens kapell i Ångermanland, som byggdes som missionshus på 1870-talet.²⁷ Förvaltningen övertogs på 1930-talet av en nybildad bönehusförening och 1974 renoverades byggnaden och fick en klockstapel. Vid denna tid överläts också fastigheten till Stigsjö församling och kom därefter att kallas Sörgårdens kapell. År 2006 såldes det av Stigsjö-Viksby pastorat.

En knapp tredjedel av de sålda kyrkorna uppfördes under 1960- och 70-talen. Bland dem finns flera stadsdelskyrkor vilka fungerade som distriktskyrkor, eller filialer, i de snabbt växande innerstadsförsamlingarna.²⁸ Ibland ingick dessa kyrkor redan från början i planerna för de nya stadsdelarna, ibland tillkom de först när områdena var färdigställda. Vissa av kyrkorna kom också att tjäna flera närliggande stadsdelar. Ett exempel är Maria-kyrkan i Eskilstuna som stod färdig 1979 och var tänkt att möta behoven i stadens hela sydvästra del. Kyrkan såldes till Studieförbundet 2013. Vårfrukyrkan i Kortedala, Göteborg, byggdes i början av 1970-talet som stadsdelens andra kyrka och såldes

till en ortodox församling 2007. Idag är Svenska kyrkans verksamhet i Kortedala samlad till stadsdelens äldsta kyrkobyggnad, Allhelgonakyrkan. Ett sista exempel är Sättra kyrka som uppfördes 1966 i samband med Skärholmens tillkomst. Sättra var en så kallad samarbetskyrka och rymde både missionsrörelsen EFS och Svenska kyrkan. Den såldes till katolska kyrkan 2012.²⁹

Bland 1960- och 70-talskyrkorna finns också andra typer av byggnader såsom Skalmodals kapell i Kittelfjäll, en liten enkel träbyggnad som uppfördes genom bybornas frivilligarbete och invigdes 1967. Idag ägs den av bygdeföreningen Skalmodals vänner, men upplåtes för dop och bröllop. Kapellet Hällneborg i Bergs kommun, Jämtland, är också en träbyggnad, uppförd 1964 för invånarna i byn Hällne. Kapellet fungerade som samlingslokal och användes förutom till gudstjänster också för auktioner.³⁰ Det såldes 2004.

Ur ett arkitektoniskt perspektiv kan flertalet av de sålda kyrkorna beskrivas som anspråkslösa byggnader. Det innebär inte att de är byggda utan omsorg eller kvalitet, men jämfört med de stora kyrkor som uppfördes i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet har dessa kyrkor svarat mot andra behov och haft snävare ekonomiska ramar. I synnerhet bland de äldre kyrkorna och kapellen finns flera som tillkom med hjälp av frivilliginsatser. Dessa är vanligtvis träbyggnader med sadeltak och fristående klockstapel. Bland de mer sentida kyrkorna förekommer flera provisoriska vandringskyrkor som är byggda av prefabricerade element och var tänkta att flyttas flera gånger. Undantag finns också. Kapellen i Munkedal, Påbo och Norrmannebo samt Viskafors kyrka är till exempel kyrkor som, trots att de uppfördes under 1900-talets första decennier, har alla kyrktypiska attribut såsom torn och långhus.

26. Torups hembygdsförenings hemsida 2016.

27. Leif Åhman, "Bönhuset till salu men Gussjöbor protesterar", *Örnsköldsviks Allehanda* 28 juli 2005.

28. St Mikaelsskyrkan i Geneta, Södertälje, Hulta kyrka i Borås, Sättrakyrkan i Skärholmen, Fannakyrkan i Enköping, Vårfrukyrkan i Kortedala, Hammarkullens kyrka i Angered, Brunnsbergs kyrka i Varberg.

29. Thomas Manfredh, "Katolska kyrkan köper Sättrakyrkan", *Dagen* 21 maj 2012.

30. Ovikenbygden, Hällne by, Ovikenbolaget Invest AB i samverkan med Bergs kommun mfl, 2017.

Bland 1960- och 70-talskyrkorna finns också flera arkitektoniskt ambitiösa byggnader, såsom Nacksta kyrka i Sundsvall, eller Vårfrukyrkan i Kortedala.

De skånska Allhelgonakyrkan på Ven, Caroli kyrkan i Malmö och Örja kyrka utanför Landskrona

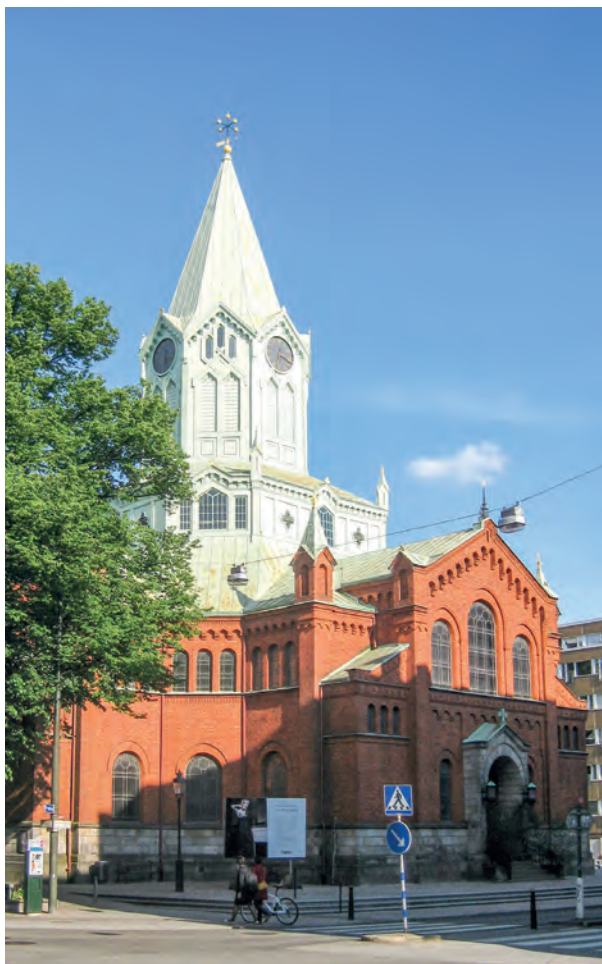

Bild 10. År 2015 såldes Caroli kyrka i Malmö för andra gången. Det är ännu oklart vilken användning kyrkan kommer att få. Foto: Jorchr, 2012. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

avviker påtagligt från övriga sålda kyrkor vad gäller bakgrund och arkitektoniska egenskaper. De byggdes alla som imposanta församlingskyrkor under 1800-talets sista decennier. På Ven stod den medeltida S:t Ibbs kyrka kvar när den nygotiska uppfördes 1899, medan sockenkyrkorna som Örja och Caroli ersatte revs i samband med nybyggnaden. Allhelgonakyrkan såldes till Statens fastighetsverk 2003 och omvandlades till museum, Caroli kyrka såldes till ett fastighetsbolag 2009 och Örja 2012 till en privatperson som sedan dess håller på att bygga om den till bostad.³¹ Under 2016 planerade också Fosie församling i Skåne att överlåta Lockarps kyrka, byggd på 1880-talet, till en koptisk församling.

Flertalet sålda kyrkor är dock unga byggnader som har tillkommit för att på olika sätt komplettera en äldre församlingskyrka. De flesta hade en kort period av intensiv användning och religiös upplutning. Tidsmässigt sammanfaller deras tillkomst med 1900-talets ung- och småkyrkorörelser och bland de äldre byggnaderna uppfördes många som resultatet av en liten grupp engagerade personers hängivenhet och frivilligarbete.³² I beskrivningarna av i synnerhet dessa kyrkors historia betonas syföreningarnas och kvinnornas betydelse.

Det kan också konstateras att flera av de sålda kyrkorna har en tydlig koppling till efterkrigstidens ekonomiska uppsving och till de tillverkningsindustrier som under denna period präglade många mindre tätorter. Befolkningsstillväxt, ekonomisk framtidstro, nyväckelse och starka sociala nätverk framträder som viktiga faktorer för byggnadernas tillkomst. I vissa fall tycks också enskilda individer ha drivit på byggandet. Det kan vara tongivande präster eller bruksdisponenter som av olika skäl velat få till stånd en ny kyrka.

31. Allhelgonakyrkan och Caroli kyrka var föremål för rättslig prövning i samband med försäljningen, i båda fallen gällde ärendet hanteringen av den fasta inredningen och de kyrkliga inventarierna. Beträffande Caroli ansåg Förvaltningsrätten att den "förfogandeinskränkning" som ett bifall till överklagandet skulle innebära var "mer långtgående än vad som kunde anses rimligt i jämförelse med vad det allmänna vinner på att hålla kyrkobyggnaden i örört skick". Domen överklagades till Kammarrätten som emellertid gick på Förvaltningsrättens linje. Kammarrätten i Göteborg, Mål nr 3866-15, Överklagat ärende, Förvaltningsrätten i Malmös dom den 12 juni 2015 i mål nr 179-15.

32. Se Tobias Harding, kapitel 8 och Madeleine Sultán Sjöqvist, kapitel 16.

FÖRSÄLJNINGSPROCESSEN

Eftersom Svenska kyrkan saknar formaliserade rutiner för hur försäljningen av en kyrka bör gå till, har dessa processer hittills varierat från en församling till en annan vad gäller initiativ, förberedelser och genomförande. I intervjuer och pressklipp varierar också beskrivningarna av försäljningarna, från konsensuspräglade och obemärkta till konfliktfyllda och omstridda. Alla som har varit inblandade i en

försäljning tycks emellertid angelägna om att betona att det aldrig är lätt att sälja en kyrka. Även när det råder konsensus finns praktiska frågor som är svåra att lösa, och framför allt minnen knutna till kyrkobyggnaden, vilka församlingsmedlemmarna måste förhålla sig till.

Två omständigheter återkommer i beskrivningarna av försäljningen och dess upptakt; dels att försäljning oftast föregås av en mycket lång tidsperiod

Bild 11. När Örja kyrka, Landskrona, avlystes 2005 hade den stått obrukad i över tio år. År 2010 ansökte församlingen om rivningslov, men istället såldes kyrkan till en privatperson. Hittills är kyrkan den enda i Sverige som har sålts trots en tillhörande kyrkogård. Foto: Jorchr, 2010. Källa: Wikimedia Commons. CC BY 3.0

av minskande intresse från lokalsamhällets sida, dels att församlingarna i försäljningssituationen har en stark önskan att styra över byggnadens fortsatta användning – så långt det är möjligt.

Kyrkoförsäljningar är ofta långdragna processer räknat från tidpunkten då idén första gången framställs i något av de kyrkliga organen, till att försäljningen går igenom. Ärendet anses vara politiskt laddat av de folkvalda; flera fullmäktigeval hinner i regel genomföras och kyrkorådets medlemmar bytas ut flera gånger från det att förslaget om avyttring väcks, till att kyrkan är såld. Försäljningen av Norrmannebo kapell i Romelanda, Bohuslän, togs upp till diskussion första gången på 1990-talet och slutfördes först 2013.³³ När beslutet om försäljning väl var fattat i kyrkorådet anordnades ett flertal informationsmöten. Bland församlingsmedlemmarna fanns en liten grupp som var mycket upprörda. Kyrkorådets ordförande och församlingsprästen ägnade lång tid åt att redogöra för motiven bakom beslutet. Däremot förekom inga insändare och det skapades inga protestlistor. Kyrkorådets ordförande tror att en förklaring till varför processen inte orsakade permanent splittring i församlingen är att den tilläts ta lång tid. Förutom informationsmötena hölls två möten i kyrkofullmäktige innan det slutgiltiga beslutet togs. Alla gavs tid att tänka och diskutera. Äldre församlingsmedlemmar, som hade personlig koppling till byggnaden, uttryckte sin förståelse för beslutet att sälja även om de också kände sorg.³⁴

I fallet med Lilla Alby kapell i Sundbyberg, som församlingen sålde hösten 2013, hade diskussioner om försäljning pågått bland de förtroendevalda sedan ett tjugotal år.³⁵ När oppositionen i fullmäktige

tog upp ärendet möttes man av lite motstånd. ”Det fanns inget riktigt intresse från församlingsmedlemmarnas sida för den här byggnaden”, menar kyrkoherden, och den stora kyrkan i Sundbyberg ligger mindre än en kilometer bort.³⁶ Även om det fanns de som opponerade sig var de flesta eniga om att kyrkan borde säljas.

I Stora Tuna församling, Borlänge, tycks beslutet att sälja kapellet 2011 heller inte ha varit ett stort steg. Gudstjänsterna hade under en längre tid haft få besökare och på orten fanns lite intresse för byggnaden. Försäljning istället för förfall var, som församlingens fastighetsansvarige uttrycker, det ett sätt att ”ta med kapellet in i framtiden”.³⁷ Processen beskriver han som smidig, eftersom ingen av församlingsmedlemmarna opponerade sig. Försäljningen genererade visserligen ingen stor summa, men församlingen blev av med kostnader för underhåll och uppvärmning. Idag fungerar kapellet som sommarstuga.

När Örja kyrka i Landskrona församling såldes 2012 hade det gått 16 år sedan den sista gudstjänsten hölls i byggnaden och sju år sedan den formellt avlystes. Eftersom kyrkan var i stort behov av restaurering hade kyrkorådet 2010 ansökt om rivningslov. När en seriös köpare presenterade sig tyckte församlingen att det var ett tveklöst bättre alternativ. Försäljningspriset blev en krona.³⁸ I fallet med Örja handlade försäljningsprocessen inte om att diskutera eller förankra ett svårt beslut. Här var kyrkorådets viktigaste uppgift att planera för användningen av och tillgången till kyrkogården, vars mark den även efter försäljningen fortsätter äga. Örja är hittills den enda kyrka i Sverige som har sålts trots att den omges av en begravningsplats.³⁹

33. Kyrkorådsordförande Romelanda och Kareby församling, samtal 2013-12-06, Församlingspräst Romelanda och Kareby församling, samtal 2013-12-06, Antikvarie Länsstyrelsen Västra Götaland, samtal 2013-12-19.

34. Inventarierna i Norrmannebo kapell skänktes till en församling i Baltikum.

35. Kyrkoherden i Sundbybergs församling, samtal 2014-02-17.

36. Ibid.

37. Fastighetsansvarig i Stora Tuna församling, Borlänge, samtal 2014-01-28.

38. ”Örja kyrka blir unik bostad”, *Helsingborgs Dagblad* 19 april 2012.

39. Örja blir privatbostad. Sveriges Radio P1, Studio Ett, 29 juni 2012.

DEN NYA FUNKTIONEN

Även om försäljning accepteras av församlingsmedlemmar och folkvalda, förekommer ibland oenighet kring vilken köpare församlingen ska välja och därmed vilken ny funktion som anses lämplig för byggnaden. Församlingen är väl medveten om att det bara är vid första försäljningstillfället som de ges möjlighet att påverka, men den lägger ändå stor vikt vid att formulera krav på den nya ägaren. Än så länge förefaller det vara ett litet antal funktioner som inryms i de sålda kyrkorna. Vanligast är att byggnaderna fortsätter fungera som gudstjänstlokaler i ett annat samfunds regi, eller att de byggs om till bostäder. Det finns också kyrkor som fungerar som möteslokaler för lokala föreningar eller förskolor. En del används för kulturella ändamål som konserter, konstutställningar och andra evenemang.

Vissa församlingar förbereder försäljningen genom att sätta upp krav på köparen. I Romelanda och Kareby listade kyrkorådet sina kriterier inför försäljningen av Norrmannebo kapell.⁴⁰ Det viktigaste var att hitta en köpare som skulle bedriva

verksamhet som var förenlig med Svenska kyrkans grunder. Helst såg församlingen att kapellet köptes av ett annat kristet samfund. Därtill var det viktigt att köparna var seriösa och hade kapital nog att förvalta byggnaden. Anbud från personer och organisationer som uppenbarligen inte skulle ha råd med byggnaden avvisades därför. Själva försäljningen 2013 gick fort och Norrmannebo kapell såldes för 1,7 miljoner kronor, för att omvandlas till bostad.⁴¹ Två år senare såldes kapellet/villan återigen för 3,9 miljoner kronor.⁴²

I Sundbyberg uppstod politisk tvist när det blev budgivning om Lilla Alby kapell och valet stod mellan två olika köpare. En gruppering bland de folkvalda ville acceptera ett lägre bud som hade lagts av en rumänsk-ortodox församling. Argumentet var att man därmed skulle säkra att byggnaden fortsatte användas som kyrka. Slutligen såldes emellertid kapellet till högstbjudande (Mångkulturellt folkbildningscentrum) för sju miljoner kronor. I maj 2016 lades kapellet återigen ut till försäljning, denna gång med utgångspris 12 miljoner kronor.⁴³

Bild 12 & 13. Lilla Alby kyrka i Sundbyberg, Stockholm, såldes år 2013 för att fungera som undervisningslokaler. Sedan dess har byggnaden bytt ägare ytterligare en gång och rymmer idag kontorslokaler för flera företag. Foto: MKFC respektive Caesar, 2014. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0

40. Kyrkorådsordförande Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06.

41. Ibid.

42. Slutpris Norrmannebo 610, Romelanda. Boolia.se <https://www.boolia.se/slutpriser/norrmannebo/107150/> hämtat 2016-05-10.

43. Bjurfors mäklare maj 2016. Prospekt för specialfastigheten Gjutarbacken 11/Ringaren 9, Albygatan 136, Sundbyberg. Nyrenoverad f.d kyrka, kommersiell fastighet.

När kyrkonämnden i Foss församling i Bohuslän föreslog försäljning av kapellet i Munkedal 2009 bildades en lokal grupp som agerade för att kapellet skulle förbli i allmän ägo.⁴⁴ En av medlemmarna i gruppen säger i en intervju: ”Alla förstod att man inte kan ha hur många kyrkor som helst. Det vi var rädda för var att kapellet skulle hamna i orätta händer.”⁴⁵ Rykten gick om olämpliga köpare och funktioner. Gruppen ville att kapellet skulle bli ett kulturhus och fortsätta komma kommuninvånarna till glädje. Tanken var att bilda en förening som med stöd från kommunen skulle ansvara för kapellets drift.

Munkedals kommun uppvtaktades men var inte intresserad av idén. Ur församlingsperspektivet var dessutom den ekonomiska aspekten viktig och man ville inte sälja kapellet för den krona som kulturhusföreningen lade som symboliskt bud. Däremot ställde församlingen krav på upplysningar om tilltänkt användning. Den betonade också sin fria prövningsrätt på inkomna bud och fastslog att den slutgiltiga köparen skulle prövas av kyrkofullmäktige. Så småningom presenterade sig en köpare som var kyrkligt aktiv och väl känd i bygden. Hans visioner om byggnaden överensstämde både med församlingens och med kulturhusgruppens och 2011 såldes kapellet för 785.000 kronor.

Ett sista exempel är Påbo kapell i Västergötland. Det såldes av Åsundens församling 2013 för 7.000 kronor. Kyrkorådet var till en början redo att riva kapellet, men helst såg man att det fylldes med ny verksamhet. I en tidningsintervju i samband med försäljningen framhåller ordföranden att kyrkorådet litar på köparna. ”De vill bevara byggnaden och eventuellt ha någon form av kulturella aktiviteter där. Vi har fullt förtroende för de här personerna. Vi känner oss trygga.”⁴⁶

MOTIV TILL FÖRSÄLJNINGEN

Det är framför allt tre, sinsemellan avhängiga, försäljningsmotiv som framträder i intervjuer och pressklipp. Det ekonomiska motivet betonas i regel först och handlar om behovet av att minska de fasta kostnaderna och skapa större ekonomiska marginaler i framtiden. Det andra motivet har att göra med verksamhetens innehåll och organisation; viljan att göra kyrkan mer levande genom att koncentrera verksamheterna, önskan att utveckla vissa delar och ta nya grepp om församlingslivet. Det sista men mindre uttalade motivet handlar om byggnadens och platsens minskade betydelse, både i lokalsamhället och i församlingen.

I samtal med församlingspräster och folkvalda är det ofta kombinationen av ekonomi och verksamhetens inriktning som framhålls. Det är inte alltid medel saknas för underhåll och uppvärmning, men i relation till församlingens övriga behov framstår kostnaderna för byggnaden som omotiverade. Den grundläggande frågan är vilka lokaler församlingen egentligen behöver. En av informanterna beskriver sin roll som drivande vid försäljningen av Norrmannebo kapell i Bohuslän: ”Visst förstår jag att kyrkan har ett stort känslomässigt värde för många, och det talade jag också om. Men jag tvekade inte att säga att valet stod mellan verksamhet och byggnader. Vill vi ha verksamhet, förskolor och annat, så måste vi strama åt någon annanstans.”⁴⁷

Ekonomi uttrycktes också som det främsta motivet bakom försäljningen av Påbo kapell i Västergötland. Inför samgåendet med grannförsamlingen ville kyrkorådet i Åsundens församling se över lokalförsörjningen och ställa sina sex kyrkors användningsgrad mot de kostnader för underhåll och renovering som byggnaderna innebar.⁴⁸ Förslaget att göra sig av med kapellet i Påbo uppkom 2012. Församlingens syförening var emellertid

44. Ordförande i hembygdsföreningen, Munkedal 2016-04-28.

45. Ibid.

46. ”Kyrkorådet vill sälja Påbo kapell”, *Ulricehamns Tidning* 20 april 2013.

47. Kyrkorådsordförande Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06.

48. ”Kyrkorådet vill sälja Påbo kapell”, *Ulricehamns Tidning* 20 april 2013

Bild 14. 1930-talskapellet i Munkedal, Bohuslän, gavs en monumental placering i landskapet. Till det yttre har kyrkan inte förändrats sedan försäljningen. Foto: Svjo, 2010. Källa: Wikimedia Commons, Public domain.

kritisk och ifrågasatte om försäljning skulle innebära en besparing.⁴⁹ Om så var fallet, sa man, skulle försäljningen av Påbo betyda en liten besparing jämfört med kostnaderna för församlingens övriga byggnader. Föreningen menade också att medel ur gåvofonder kunde användas till restaureringen av kapellet och erbjöd sig därtill att bidra med insamlade medel. Gruppen fick emellertid inte gehör för sina argument.

Det framkommer att flera folkvalda ser det som sitt ansvar att sälja kyrkobyggnader i syfte att rusta församlingen inför vad de beskriver som en bistrare ekonomisk situation. Inkomsterna från medlemsavgifterna förväntas minska samtidigt som förvaltningskostnaderna består. Att sälja en kyrka

blir ett sätt att stämma i bäcken. Vilken kyrka som blir aktuell för försäljning är inte alltid givet. Vissa motiv är påtagliga och lätta att sätta ord på: begravningsplats är ett i många ögon avgörande kriterium, säljbarhet eller förväntad inkomst är ett annat. I fallet med storstadsnära kapell och kyrkor såsom Alby i Sundbyberg eller Caroli i centrala Malmö innebär försäljningen ett ansenligt bidrag till församlingsekonomin, medan församlingarna på de mindre orterna ser försäljningen som ett bekymmer och en underhållskostnad mindre.

En informant uttrycker det ur kyrkans synvinkel orimliga i att församlingen ”ska ha som mål att använda kyrkan, eftersom vi har den”.⁵⁰ Den givna utgångspunkten måste vara innehållet i verksamheten,

49. ”Syförening tar strid för kapell”, *Ulricehamns Tidning* 5 mars 2013.

50. Kyrkoherden i Sundbyberg, samtal 2014-02-17.

Bild 15. Idkerbergets kapell och klockstapel i Borlänge kommun, såldes 2007 för att användas som sommarbostad. Foto: Calle Eklund_V-wolf 2008. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

det ska styra valet av lokaler. Samma person understryker också behovet av att samla snarare än sprida människor.⁵¹ Även i fallet med försäljningen av Norrmannebo kapell i Bohuslän uttrycker informanterna en vilja att samla verksamheten och satsa ekonomiska resurser på verksamheterna som bedrivs i de byggnader man väljer att behålla.⁵² För dem är det befogat och nödvändigt att i diskussionerna inom församlingen ställa fastighetskostnaderna mot den kyrkliga verksamhetens behov. En av informanterna framhåller som argument att historiker har visat att vare sig övertaliga kyrkor, eller försäljning och rivning av kyrkor, är något nytt. ”Det som är nytt är att *bevara* dem.”⁵³

KULTURHISTORISKT VÄRDE EFTER FÖRSÄLJNING

Av de 60 kyrkobyggnader som har sålts omfattas en tredjedel av tillståndsplikt enligt kulturmiljölagen kapitel 4 § 3.⁵⁴ I praktiken är det i första hand ärenden rörande dessa byggnader som antikvarierna vid myndigheterna hanterar – även om de kulturhistoriska värdena i de yngre kyrkorna också omfattas av kulturmiljölagen.

Antikvarierna har i allmänhet lite att göra med försäljningen av en kyrka. Som nämndes tidigare har länsstyrelsen möjlighet att yttra sig innan försäljningen går igenom. Därtill förs ofta en dialog med mäklare och så småningom köpare om vad kulturmiljölagens fjärde kapitel innebär, i varje fall vid det första försäljningstillfället. I områden där en ny funktion kräver detaljplaneändring kontaktas kommunala organ i samband med försäljningen.

Samtalen med länsstyrelsernas antikvarier visar att det finns påtagliga skillnader mellan olika länsstyrelser vad gäller rutiner och synsätt vid hantering

av kyrkoförsäljningar.⁵⁵ Ett skäl är att lagskyddet inte förändras vid försäljning; formellt sett finns ingen anledning att upprätta särskilda rutiner. Ett annat, lika självklart skäl, är att antalet avyttringar av kyrkor hittills varit litet. Flertalet länsstyrelser har aldrig hanterat försäljning av en kyrka.

Antikvarierna uppger att de vid en kyrkoförsäljning utför sitt tillsynsuppdrag och informerar de nya ägarna om vad lagskyddet innebär. De flesta försäljningar av tillståndspliktiga kyrkor har genererat tillståndsprövningar, i första hand flytt av inventarier och i andra hand mer radikala ingrepp för anpassning till den nya funktionen. Exempel på ingrepp som de nya ägarna har ansökt om att få utföra är nytt bjälklag, inredning av kök- och badrum, nya väggar och uppförande av uthus.

I samband med försäljningen, innan några förändringar har genomförts, uppmanar många länsstyrelser församlingen att låta utföra en grundlig dokumentation av byggnaden. Myndigheten har emellertid inte befogenhet att ålägga församlingen den uppgiften, men såvida dokumentation saknas låter församlingarna ofta genomföra en undersökning. Som flera av informanterna påpekar är det idag få tillståndspliktiga kyrkor som inte är dokumenterade. Det som vanligtvis saknas är en beskrivning av det kyrkohistoriska och sociala sammanhang genom vilket kapellet eller kyrkan tillkom.

På frågan huruvida fysiska förändringar av kyrkan och kyrkorummet har beviljats *efter* urbruktagande och försäljning, som inte hade beviljats om kyrkan fortfarande användes som kyrka, svarar antikvarierna på olika sätt. De som svarar ja inser att förfarandet kan uppfattas som inkonsekvent och märkligt ur de levande församlingarnas perspektiv.

51. Kyrkoherden i Sundbyberg, samtal 2014-02-17.

52. Kyrkorådsordföranden i Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06, Församlingsprästen i Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06.

53. Församlingsprästen i Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06. Arkeologen Jes Wienberg nämndes inte under intervjun men det är troligt att det är hans resonemang som avses, se ”När Gud flyttar ut, ödekyrkor förr och nu”, *Maglarp: kyrkan som försvann*, Markus Dahlberg, Thomas Romberg & Jes Wienberg (red.), Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2010.

54. Uppgifterna bygger på Svenska kyrkans fastighetsregister 2014, Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister, pressklipp från lokalpressen för respektive såld kyrka samt information från församlingarna.

55. Antikvarier vid länsstyrelserna, samtal under vintern 2013-2014.

Samtidigt är det en orimlig fråga. Ingen församling vill eller skulle ansöka om att inreda kök och badrum i koret. De förändringarna kan däremot, efter ett urbruktage, vara en förutsättning för byggnadens fortsatta liv och användning. I den situationen är den pragmatiska hållningen ett sätt att värna byggnaden och säkra dess framtid. Att tillåta en flytt av inventarierna och inreda en bostad i det forna gudstjänstrummet, men samtidigt kräva att byggnadens exteriör förblir intakt – det betraktas som en framkomlig väg under rådande omständigheter. Innan försäljningen var kyrkan ett offentligt rum som det allmänna kunde göra anspråk på. Efter försäljningen, resonerar dessa antikvarier, kan vi inte längre ställa krav på inredningens bevarande, däremot kan exteriören bibehållas som kulturminne.

I Skåne fastslogs en kammarrättsdom 2006 som länsstyrelsen har tagit som riktmärke i kyrkoärenden.⁵⁶ I samband med omvandlingen av Allhelgonakyrkan på Ven, som Landskrona församling sålde till Statens fastighetsverk, överklagade församlingen länsstyrelsens beslut att orgel med orgelfasad skulle kvarvara i kyrkobyggnaden efter att den omvandlats till museum. År 2006 gav Kammarrätten församlingen rätt att göra sig av med samtliga inventarier från kyrkan då den inte ansåg det rimligt att samfälligheten skulle åläggas att förvara inventarier tillhörande en kyrkobyggnad som den inte längre har i sin ägo. På frågan om beviljade förändringar före respektive efter försäljning svarar därför länsantikvarien i Skåne att myndigheten idag är mindre restriktiv till förändringar än den var innan Kammarrättens dom. I stort sett menar han att samma typ av förändringar beviljas innan försäljning som vi kan förvänta oss skulle beviljas efter försäljning.

I fallet med Caroli kyrka biföll länsstyrelsen år 2014 den nya fastighetsägarens ansökan om att få

göra sig av med stora delar av inredningen, ett beslut som myndigheten fattade med erfarenheterna från Allhelgonakyrkan som en viktig grund. Riksantikvarieämbetet valde att överklaga länsstyrelsens beslut varför ärendet prövades.⁵⁷ När Förvaltningsrätten gav fastighetsägaren rätt överklagade Riksantikvarieämbetet ärendet vidare till Kammarrätten, som gick på Förvaltningsrättens linje. Ägaren har nu rätt att avlägsna stora delar av inredningen och inreda kyrkan för nya ändamål.

För att sammanfatta de båda domarna betonar de att det allmänna har mer att vinna på att kyrkobyggnaden får en ny, utvecklad verksamhet, än att dess religiösa inredning bibehålles intakt, på plats. I domens avslutande del framhåller också rätten att det inte går att förutsätta att kyrkans kulturhistoriska värde minskar när inventarierna flyttas och byggnaden ges en annan betydelse. Vad som är kulturhistoriskt värdefullt är inte möjligt att fastslå en gång för alla.

Generellt avspeglar inredningarna i byggnader den funktion som pågår. Det finns en logik i att också den nya verksamheten i Caroli kyrka avspeglar sig i byggnaden. Caroli kyrkas kulturhistoriska värde kommer förändras med denna ändring. Åsikterna om hur det kulturhistoriska värdet kommer påverkas går isär. Man kan hävda att värdet minskar, att det ändras eller till och med att det ökar beroende på vilken del av det kulturhistoriska värdet man värdesätter.⁵⁸

Med anledning av att Riksantikvarieämbetet påtalar användningens och upplevelsens del i en kyrkas kulturhistoriska värde, konstaterar Kammarrätten att kulturmiljölagen inte reglerar dessa aspekter. Vare sig verksamhetsförändringar eller försäljning av en kyrka kräver tillstånd från antikvariska myndigheter.

Rätten konstaterar avslutningsvis ”att lagen inte är utformad med tanke på att försäljningar av

56. Länsantikvarie i Skåne, samtal 2013-12-19.

57. Riksantikvarieämbetet, Beslut 2014-12-29. Överklagande av beslut angående tillstånd till ändring av Caroli kyrka i Malmö, fattat av Länsstyrelsen i Skåne den 10 december 2014, i ärende med diarienummer 433- 28259-2014.

58. Kammarrätten i Göteborg, Mål nr 3866-15, Överklagat ärende, Förvaltningsrätten i Malmös dom den 12 juni 2015 i mål nr 179-15, s. 7.

kyrkobyggnader kan komma att bli allt vanligare”.⁵⁹ I ljuset av detta ifrågasättande är det inte oväntat att antikvariernas hantering av de sålda kyrkornas kulturhistoriska värden varierar.

SAMMANFATTNING OCH REFLEKTIONER

Kyrkorna är viktiga som landmärken i landskapen, de är centra i bygden och närmiljön, de vittnar om historien och de är och rymmer konstverk och kulturminnen som sammantaget vida överträffar alla våra museers innehav. Kyrkomiljöer och kyrkorum möter våra behov av skönhet, stämning, andlig samling och religiös gemenskap liksom av kontinuitet och tradition. Det kyrkliga kulturarvet tillhör alla.⁶⁰

Så sammanfattar konstvetaren Ingrid Sjöström kyrkobyggnadernas betydelse i sin artikel om kyrkoförsäljningar från 2007. Enligt henne navigerar vi med hjälp av dessa byggnader, vi samlas i dem och minns genom dem. Frågan är vad som behövs för att kyrkorna ska ha den rollen i våra liv? Måste de se ut på ett speciellt sätt, med långhus och torn? Behöver de omges av en begravningsplats, där vi kan läsa på stenar och minnas de döda? Eller har det att göra med hur många människor som har vistats i dem, i hur många liv de har haft en väsentlig betydelse? Ett till synes enkelt sätt att förstå försäljningarna är att just dessa kyrkor inte utgör, och kanske aldrig har utgjort, ett gemensamt kulturarv i bemärkelsen tillgängligt och allmänt. De har angått ett fåtal, och för dem har försäljningarna inneburit sorg och förlust, medan församlingen i stort har haft ett mer distanserat förhållande till byggnaderna. Många av de sålda kyrkorna saknar dessutom kyrkobyggnadens gängse attribut. För de invigda har dessa byggnader utgjort starka symboler, medan andra har passerat utan att förstå att det är en kyrka.

Det är väl känt att byggnader ofta definieras som kulturhistoriskt värdefulla i situationer när de överges och ställs inför radikal fysisk eller innehållslig förändring. Att de därmed, med Sverker Sörlins ord, tas ur omlopp utgör i praktiken en förutsättning för att de ska betraktas som kulturhistoriskt värdefulla.⁶¹ Visserligen betraktas en skvaltkvarn som fortfarande används som skvaltkvarn som mer autentisk och därmed, kulturhistoriskt sett, mer intressant än en övergiven kvarn där processen inte längre går att följa. Men för att vårt intresse ska uppstå fordras att skvaltkvarnarna är obsoleta och inte längre betingar ett ekonomiskt värde som kvarnar – att de är att betrakta som överloppsbyggnader. De införs därmed i ett nytt omlopp, som lyder under andra lagar.

Sörlins resonemang är tillämpligt på kyrkorna i det avseendet att idén om de kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnaderna formerades under samma period som kyrkans givna plats i människors vardag började luckras upp.⁶² Det religiösa bruket har visserligen fortgått, men det växande intresset för kyrkorna som kulturarv har gått hand i hand med sekulariseringen. Men i fallet med de sålda kyrkorna tycks inte det förändrade bruket medföra att byggnaderna definieras som ett bevarandevärdt kulturarv. Det är snarare så att det kulturhistoriska värdet försvagas eller rentav försvinner när kyrkan tas ur omlopp och byter bana. Församlingar som vill göra förändringar i kyrkor som ännu är i bruk får ofta avslag från antikvariska myndigheter med hänvisning till kulturmiljölagstiftningen. Som studien visar är antikvarierna redo att bevilja större förändringar i dessa kyrkorum *efter* att den kyrkliga verksamheten har flyttat – trots att lagskyddet är det samma. Värdet av de avyttrade kyrkorna tycks alltså kopplat till deras användning som gudstjänstlokal

59. Kammarrätten i Göteborg, Mål nr 3866-15, Överklagat ärende, Förvaltningsrätten i Malmös dom den 12 juni 2015 i mål nr 179-15, s. 6.
60. Ingrid Sjöström, ”Kyrkobyggnad till salu” – ”Kyrkorum att hyra”: ny användning för gamla kyrkor?, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 53 (2007), s. 8–21, 2007.

61. Sverker Sörlin, ”Landskapet får röster”, i *Inspiration, diskussion*, Agenda kulturarv, 2002, s. 28.

62. Magdalena Hillström, ”Det kyrkliga kulturarvet mellan heligt och profant”, *Kulturaliseringens sambälle: problemorienterad kulturvetenskaplig forskning vid Tema Q 2002–2012*, 2012, s. 163–167.

Bild 14. Norrmannebo kapell i bakgrunden. Foto: Sarah Andersson, 2017.

för Svenska kyrkan. Det var också den tolkningen av Riksantikvarieämbetets hållning som Kammarrätten gjorde i sin dom.

Att antikvarier ser den religiösa användningen som en viktig del av kyrkornas värde är inte förvånande. ”[B]ibehållandet av den kyrkliga användningen är i sig av stort kulturhistoriskt värde och dessutom i regel skonsammast för kyrkan

och dess inredning, även om dagens gudstjänstverksamhet ställer vissa krav på förändring och anpassning”, fastslår 1993 års kyrkobyggnadsutredning i sitt betänkande.⁶³ Formuleringen återkommer i det policydokument som Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet enades om vid relationsförändringen: ”Kyrkan skall respekteras som ett levande kulturarv där den i obruten kontinuitet

63. Kyrkobyggnadsutredningen 1993, *Fädernas kyrkor – och framtidens?*, 1993 års kyrkobyggnadsutredning, Betänkande. SKU 1996:1, Uppsala 1996, s. 182f.

bestående funktionen har ett värde i sig.”⁶⁴ Detta policydokument återfinns också i den handledning för antikvarier som Riksantikvarieämbetet tog fram inför det omfattande karaktäriseringsarbete som utfördes under åren kring 2005. Det står också i Svenska kyrkans *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader* som behandlar kyrkobyggnadernas betydelser som kulturminnen.⁶⁵

Den franska juristen Anne Fornerod har betonat att religiösa byggnader skiljer sig från andra delar av det materiella kulturarvet på så vis att deras värde är starkt knutet till det pågående bruket. I det sammanhang hon skildrar, vilket i stor utsträckning präglas av privata donationer och ideella bevarandearbete, begränsar samtidigt det pågående religiösa bruket möjligheterna att finansiera byggnadernas bevarande. Dessutom, hävdar hon, innebär religionsutövningen svårigheter att tillämpa gällande kulturarvslagstiftning.⁶⁶

Ett annat sätt att beskriva situationen med de sålda kyrkorna är att även om det lokala engagemanget i och för dessa byggnader var starkt under en kort tidsperiod, är det relativt få människor som tänker på dem som minnesplatser och historiebärande. De har aldrig uppfattats som *kulturhistoriskt* värdefulla. Urbruktagandet och försäljningen har inte förändrat den saken. Det som förändras vid försäljningen är att rummet går från att vara offentligt till att bli privat och det praktiska utrymmet för

och framför allt *förväntan* om tillsyn från antikvariska myndigheter minskar. När en kyrkobyggnad fortfarande används som gudstjänstlokal och ägs av Svenska kyrkan är de antikvariska myndigheternas möjligheter att utöva kontroll relativt stora. Dessutom räknar allmänheten med en viss form av övervakning av det offentliga rummet. När kyrkan tas ur bruk och säljs som privatbostad förändras förutsättningarna. Det kan också vara en anledning till varför antikvarier väljer att tillstyrka stora invändiga ombyggnader, men är mer restriktiva med exteriöra.

Alla församlingar som säljer en kyrka framhåller ekonomiska motiv som den främsta drivkraften. Samtidigt visar de sålda kyrkorna att den ekonomiska rationalitetens gräns inte fastläggs av fastighetsekonomisk optimering, utan av värden som har med tidsdjup och tradition att göra. De äldsta kyrkorna är oftast de mest betungande, men det är inte dessa kyrkor man väljer att sälja. På frågan om det var givet att sälja just Norrmannebo kapell, och inte Romelanda kyrka, svarade en av informanterna: ”Ja, självklart. Norrmannebo är ju från 1900-talet, då byggdes fler kyrkor än någonsin tidigare. Romelanda är från 1100-talet! Nej, *den* kyrkan säljer inte församlingen.”⁶⁷ Vad hindrar svenska församlingar från att sälja sina gamla kyrkor? Kan det vara så att församlingarnas uppfattning av vad som är värt att bevara faktiskt sammanfaller med antikvariska myndigheters uppfattning – att det råder konsensus?

64. Kyrkobyggnadsutredningen 1993, *Fädernas kyrkor – och framtidens?*, 1993 års kyrkobyggnadsutredning, Betänkande. SKU 1996:1, Uppsala 1996, s. 175.

65. Boel Hössjer Sundman (red.), *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*. Uppsala: Svenska kyrkan 2007.

66. Anne Fornerod, (red.), *Funding religious heritage*, 2015, s. 4.

67. Församlingsprästen i Romelanda och Kareby församlingar, samtal 2013-12-06.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Muntliga källor: samtal

Antikvarie, Länsstyrelsen Dalarna, 2014-02-07
 Antikvarie, Länsstyrelsen Gotlands län, 2014-02-03
 Antikvarie Länsstyrelsen Stockholm, 2014-02-07
 Antikvarie, Länsstyrelsen Västernorrland, 2014-02-05
 Antikvarie, Länsstyrelsen Västra Götaland, 2013-12-07
 Antikvarie Länsstyrelsen Västra Götaland, 2013-12-19
 Fastighetsansvarig i Stora Tuna församling, Borlänge, 2014-01-28
 Församlingspräst Romelanda och Kareby församling, 2013-12-06
 Guide och representant för Svältornas fornminnesförening, 2016-10-25
 Kyrkoherde Sundbyberg, 2014-02-17
 Kyrkorådsordförande Romelanda och Kareby församling, 2013-12-06
 Länsantikvarie i Skåne, 2013-12-19
 Ordförande i hembygdsföreningen, Munkedal, 2016-04-28
 Stiftsantikvarie Göteborgs stift, 2013-11-21
 Stiftsantikvarie Skåne stift, 2013-12-04
 Anteckningarna som gjordes vid intervju tillfällena förvaras hos författaren.

Radioprogram

Kyrka till salu i Vallvik, *Sveriges Radio Gävleborg*, 2 augusti 2005
 Slut med gudstjänster i Caroli kyrka, *Sveriges Radio P4, Skåne Direkt*, 17 augusti 2010
 Örja blir privatbostad. *Sveriges Radio P1, Studio Ett*, 29 juni 2012

Arkiv

Riksantikvarieämbetet, Beslut 2014-12-29. Diarienummer 2.6.1-04628-2014. Överklagande av beslut angående tillstånd till ändring av Caroli kyrka i Malmö, fattat av Länsstyrelsen i Skåne den 10 december 2014, i ärende med diarienummer 433-28259-2014
 Kammarrätten i Göteborg, Mål nr 3866-15, Överklagat ärende, Förvaltningsrätten i Malmös dom den 12 juni 2015 i mål nr 179-15.

Tryckta källor och litteratur

Björklund, Staffan och Eriksson, Birger, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Skrifter från Västerås stift, 1996
 ”Caroli kyrka i Malmö såld”, *Helsingborgs Dagblad*, 23 november 2009
 Fornerod, Anne (red.), *Funding religious heritage*, 2015
 Husáhr, Claes, ”Sista gudstjänsten i Idkerberget”, *Borlänges Tidning*, 8 maj 2010
 Hössjer Sundman, Boel (red.), *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*, Uppsala: Svenska kyrkan 2007
 Hillström, Magdalena, ”Det kyrkliga kulturarvet mellan heligt och profant”, *Kulturaliseringens samhälle: problemorienterad kulturvetenskaplig forskning vid Tema Q 2002–2012*, 2012
 Iseli, Kenneth, ”Nu söks tillstånd att avsakralisera byggnaden”, *DalaDemokraten*, 10 juni 2009
 Kangestad, Marita, ”Heligt rum blir vardagsrum”, *Blekinge Läns Tidning*, 13 juni 2005
 ”Kapellet i Bergsåker sålt”, *Sundsvalls Tidning*, 19 augusti 2008
 Kyrkobyggnadsutredningen, *Kulturhistorisk tillsyn över den kyrkliga miljön: betänkande*, Liber/Allmänna förl., Stockholm, 1986
 ”Kyrkorådet vill sälja Pábo kapell”, *Ulricehamns Tidning*, 20 april 2013
 Lundgren, Martin, *Ljunga växer fram*, publicerad via Nättidningen Rötter, hämtad från internet 2016-09-15 <http://www.kakerberg.se/Ljungavaxerfram.htm>
 Manfredh, Thomas, ”Katolska kyrkan köper Sättrakyrkan”, *Dagen* 21 maj 2012

ATT SÄLJA EN KYRKA

- Ovikenbygden, Hällne by, Ovikenbolaget Invest AB i samverkan med Bergs kommun mfl, <http://www.oviken.se/oviksbygden/hallne/> från internet 2017-02-10
- Sjöström, Ingrid, ”Kyrkobyggnad till salu” - ”Kyrkorum att hyra”: ny användning för gamla kyrkor?”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 53, 2007, s. 8-21
- Skärholmens församling 20 maj 2012, uppgifter gällande försäljningen av Sättra kyrka <https://www.facebook.com/svenskakyrkanskarholmen/posts/38928787774412> Från internet 2017-05-02
- ”Syförening tar strid för kapell”, *Ulricehamns Tidning*, 5 mars 2013
- Svenska kyrkans kyrkoordning, fastslagen 1 januari 2017
- Sörlin, Sverker, ”Landskapet får röster”, *Inspiration, diskussion*, Agenda kulturarv 2002
- Torups hembygdsförenings hemsida, <http://www.bygdeband.se/plats/412635/sverige/hallands-lan/hylte/torups-forsamling/mjalahult/mjalahults-skola-och-kapell/> från internet 2016-04-15
- Åhman, Leif, ”Bönhuset till salu men Gussjöbor protesterar”, *Örnsköldsviks Allehanda*, 28 juli 2005
- ”Örja kyrka blir unik bostad”, *Helsingborgs Dagblad*, 19 april 2012
- Offentligt tryck*
- Kulturmiljölag, SFS 1988:950, ändringar SFS 2013:548
- 1990 års kyrkobyggnadsutredning, *Fädernas kyrkor - till varje pris?:* diskussionsbetänkande, Svenska kyrkans centralstyr., Uppsala, 1992
- 1993 års kyrkobyggnadsutredning, *Fädernas kyrkor - och framtidens:* betänkande, Uppsala: Svenska kyrkans centralstyr. 1996
- Kyrkobyggnadsutredningen, *Kulturbeskydd till syn över den kyrkliga miljön: betänkande*, Liber/Allmänna förl., Stockholm, 1986
- Prop. 1997/98:116, Staten och trossamfundet, bestämmelser om Svenska kyrkan och andra trossamfund.

Bild 1. Barnhörnan i Kareby medeltida kyrka är ett typiskt exempel på hur kyrkobyggnader anpassas till dagens behov. Foto: Eva Löfgren, 2017.

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

Erika Persson

I det här kapitlet presenteras tolv svenska församlingskyrkor. Sedan år 2000 har de genomgått omfattande arkitektoniska förändringar för att rymma fler verksamheter. Texten bygger på en riksomfattande kartläggning, genomförd 2014–2015 med hjälp av antikvarier vid landets samtliga länsstyrelser och stift.¹ Syftet var att få en bild av de omvandlade och anpassade kyrkorummens antal och karaktär. Sedan kartläggningen avslutades har fler ombyggnader kommit till stånd och kapitlet gör inga anspråk på att omfatta samtliga stora kyrkomybyggnader i Sverige.

I engelskspråkiga sammanhang är den vanligaste termen för kyrkorum med flera funktioner *extended*

use. På svenska är det vanligt att tala om *differentierad* eller *utökad* användning när kyrkobyggnaders befintliga gudstjänstbruk har kompletterats med fler verksamheter.² I de tolv kyrkor som presenteras här består de nya funktionerna (med ett undantag) av församlingsverksamhet.³ I några av fallen har församlingshemmets alla funktioner flyttats in i kyrkobyggnaden.

Ombyggnad och anpassning av kyrkor efter liturgiska behov eller demografiska förändringar är ingen nyhet. Att föra in annan verksamhet än den som är knuten till gudstjänstlivet är inte heller ett nytt fenomen. Idéer om det flexibla kyrkorummet med integrerade församlingsverksamheter fick genomslag

1. Intervjuer och mailkorrespondenser med antikvarier vid samtliga stift och länsstyrelser genomfördes under perioden november 2014–maj 2015.

2. Riksantikvarieämbetet 2006. Långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor. PM 2006-10-10, dnr 312-4154-2006.

3. Se beskrivningen av S:t Johanneskyrkan i Göteborg.

på 1960-talet. Dessa betonade kyrkans roll som ett mångsidigt allaktivitetshus.⁴ I många svenska kyrkor i dag hittar vi kyrktorg och barnhörna, toaletter, kök, möteslokaler och kapprum. Enligt Svenska kyrkans kyrkobyggnadsregister har 68 procent av alla kyrkobyggnader någon eller flera av dessa lokaler.⁵ Det är med andra ord vanligt att kyrkorum genomgår praktiska anpassningar som har med gudstjänsten att göra, men inte är knutna till liturgiska förändringar. Det nya med de kyrkor som har byggts om för församlingsverksamheter under 2000-talet är att förändringarna är mer omfattande än tidigare och att kyrkobyggnaden också används till andra ändamål.

EN SAMMANFATTNING

Av de tolv ombyggda kyrkorna är sju uppförda under senare hälften av 1800-talet. Det är rymliga byggnader med förutsättningar för omdispositioner och utvidgad användning av lokalerna. Tio av kyrkorna ligger i stiftet Linköping, Skara, Växjö och Göteborg, övriga två i Västerås stift. I de södra delarna av landet förekommer diskussioner om utökat bruk inom många församlingar och de antikvarier som är verksamma här kan även ge exempel på kyrkor som genomgått mindre omgestaltningar. I de södra stiftet finns också fler fall av *planerade* ombyggnader. I Lunds stift pågår (2017) projektet Framtidens kyrka 2020 som arbetar nytänkande kring användning i fyra av stiftets landsortskyrkor: Häglinge kyrka, Virke kyrka, Odarslövs kyrka och Östra Nöbbelövs kyrka. Stiftet samverkar med Churches Conservation Trust (CCT) i analys- och visionsarbetet.⁶ Gotland och Öland är i det här sammanhanget avvikande eftersom de saknar kyrkor som byggts om för nya funktioner. Enligt stiftsantikvarien i Visby kan

det för Gotlands del förklaras av det stora beståndet av medeltida kyrkor och en hög medvetenhet kring deras kulturhistoriska värden.⁷ Antikvarien vid Länsstyrelsen i Gotlands län påpekar också att öns medeltida stenkyrkor är svåra att anpassa till nya funktioner eftersom de ofta är små och tekniskt svåra att dela av eller värma upp partiellt.⁸

De arkitektoniska förändringar som har gjorts för att inrymma församlingsverksamhet är av två slag; antingen har de nya lokalerna förlagts till utrymmet under läktaren, som då ofta förlängs mot koret, eller har valet blivit att uppföra en mer eller mindre fristående tillbyggnad som ansluts till kyrkan. I exempelvis Örslösa kyrka i Västergötland, där de församlingsrelaterade och tekniskt krävande verksamheterna fick lokaler både under läktaren och i en tillbyggnad, framhöll arkitekten vikten av att särskilja gudstjänstrummet från annan verksamhet:

Den frågeställning som jag som arkitekt fick brottas med mest under projektets gång [...] är behovet av att behålla gränsen mellan det andliga och det vardagliga rummet. I några av våra medeltida kyrkor finns en av mina viktigaste inspirationskällor till denna tanke kvar; korsranken. Vid tillämpningen av denna gränsdragning i vår tid utgör dock inte skranket en exkluderande funktion utan en visuell, särskilt vid begravingar. Man vill inte dricka begravningskaffe i församlingsdelen när kistbockarna står fullt synliga i koret.⁹

I många kyrkor används utrymmet under läktaren sedan länge som förråd eller samtalsrum. Enligt antikvarierna är emellertid dagens läktarunderbyggnader större och har en mer differentierad användning. En av antikvarierna i Göteborgs stift ger en beskrivning av kyrkorna som har förändrats i hennes arbetsområde:

4. Olof Wennäs, "Får en kyrka se ut hur som helst? Några drag i svensk kyrkoarkitektur 1955–1975", *Gränser: populärvetenskapliga föreläsningar hållna under Humanistdagarna den 4-5 oktober 2003*, Ahlstedt, Eva (red.) Humanistiska fakultetsnämnden, Göteborgs universitet, 2003.

5. Siffran baseras på införda uppgifter under rubriken "anpassning för alternativ användning" i Kyrkobyggnadsregistret 2013.

6. Se också Ola Wetterberg, kapitel 5.

7. Stiftsantikvarie, Visby stift. 2014. Samtal 27 november.

8. Antikvarie, Enheten för samhälle och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Gotlands län. 2015. Samtal 3 februari.

9. Åsa Flarup Källmark, *Förnyelse av kyrkorummet. Örslösa kyrka – en fallstudie*. Rapport. A-sidan arkitektkontor, 2012, s.23.

Bild 2. Den fint anpassade rampen i Vessige gör kyrkan tillgänglig för alla. Entréskylt är nödvändig när kyrkans ursprungliga huvudingång har stängts. Foto: Eva Löfgren, 2017.

Att inreda församlingsrum i läktarunderbyggnader är närmast regelmässigt och det finns många exempel på det. Ofta har det gjorts i de större kyrkorna på grund av utrymmesskäl. Vad som skiljer de äldre ombyggnaderna från 2000-talets är att det i dag byggs större läktare som kommer längre ut i kyrkorummet. Läktarunderbyggnaderna är även mer omfattande.¹⁰

Omgestaltningarna ger upphov till nya frågor och ställningstaganden för de antikvariska myndigheterna, som i sina tillståndsbedömningar ska se till kyrkobyggnadens kulturhistoriska värden. Många antikvarier uttrycker framför allt behovet av att väga in brukarperspektivet. Det framkommer till exempel i den redogörelse som antikvarien vid Länsstyrelsen i Värmlands län gör för den då planerade ombyggnaden av Rudskoga kyrka:

Vi var kritiska i början. Rudskoga är inte vilken kyrka som helst och den har kvar mycket av 1700-talskaraktären. I den kulturhistoriska karakteriseringen pekades bänkinredningen ut som särskilt bevarandevärd. Länsstyrelsen ansåg att det var problematiskt att bevaka de värden som bänkarna utgjorde och samtidigt tillåta ombyggnaden. I slutändan landade man dock i att det är svårt att

helt säga nej till den här typen av ombyggnader eftersom man måste kunna tänka sig församlingsverksamhet i kyrkorna i tider som denna. I länsstyrelsens bedömning vägdes därför även församlingens behov och frågan om övertalighet in i beslutsfattandet – inte bara kulturhistoriska värden. I Rudskoga hade det varit teoretiskt möjligt att säga nej, men det fanns andra faktorer att väga in.¹¹

Ombyggnaderna som presenteras i den här artikeln ger uttryck för församlingarnas försök att möta komplexa skeenden såsom minskad kyrksamhet, urbanisering och nya sociala vanor. I internationell jämförelse framstår dessa församlingskyrkor som ovanliga. Omfattande ombyggnationer av kyrkor sker i andra europeiska länder, men där tar vanligtvis den nya funktionen hela rummet i anspråk och ändrar den huvudsakliga användningen av kyrkan.¹² Dessutom är det i regel andra aktörer som bekostar och möjliggör ombyggnaden. Det anmärkningsvärda med de svenska exemplen är dels att det är församlingarna som själva gör investeringarna, ofta med stöd av kyrkoantikvarisk ersättning, dels att gudstjänsten bibehålls som kyrkans huvudsakliga funktion i omgestaltningarna.

10. Stiftsantikvarie, Göteborg stift. 2014. Samtal 20 november.

11. Antikvarie, Enheten för samhällsplanering och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Värmlands län. 2014. Samtal 4 december.

12. Se Lindblad & Löfgren, kapitel 2.

HORNS KYRKA

HORNS FÖRSAMLING, LINKÖPINGS STIFT

Byggår: 1754

Ombyggnadsår: 2014

Kostnad: 3 miljoner kronor.¹³

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Kyrkan utgör, tillsammans med närbelägen präsgård, skola mm en samlad, äldre kyrkomiljö.

Medeltida murverk utgör ett omistligt historiskt dokument.

Kyrkans i huvudsak nyklassicistiska exteriör med medeltida torn.

Skiffertaket är ett regionalt särdrag.

Bevarad inredning från medeltid och 1890-tal.

Bevarad orgel från 1848.

Kyrkogårdens stenmur, grusgångar, trädrad, smidesgrindar och äldre gravvårdar.”¹⁴

Bild 3. Horns kyrka från luften. Foto: L.G.FOTO, 2011.
Källa: Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Förändring

I Horn har församlingsverksamheterna inrymts i en tillbyggnad till kyrkan efter att det tidigare församlingshemmet sålts 2012. Tillbyggnaden ligger norr om kyrkan och rymmer en samlingslokal med plats för ett 30-tal personer. Till storlek och utformning är tillbyggnaden underordnad kyrkobyggnaden.¹⁵

Antikvarien vid Länsstyrelsen i Östergötlands län menar att en kvalitet hos utbyggnaden är att den blivit en naturlig del av hela kyrkan genom att material och utformning av exempelvis takfallsvinklar och fönster har anpassats.¹⁶

Bild 4. Horns kyrka. Foto: Fredrik Tersmeden, 2006.
Källa: Wikimedia Commons CC BY-SA 2.5.

13. Lars-Göran Bexell, ”Kyrkbygge i Horn klart i december”, *Linköpings Tidning/Kinda-Posten*, 20 juni 2014.

14. Bedömning och värdering av Horns kyrka och kyrkogård 2005, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

15. Bexell 2014; Kajsa Fransson, ”Festmässa för ny kyrksal”, *Linköpings Tidning, Kinda-Posten*, 8 december 2014.

16. Antikvarie, Kultur- och samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Östergötlands län.

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

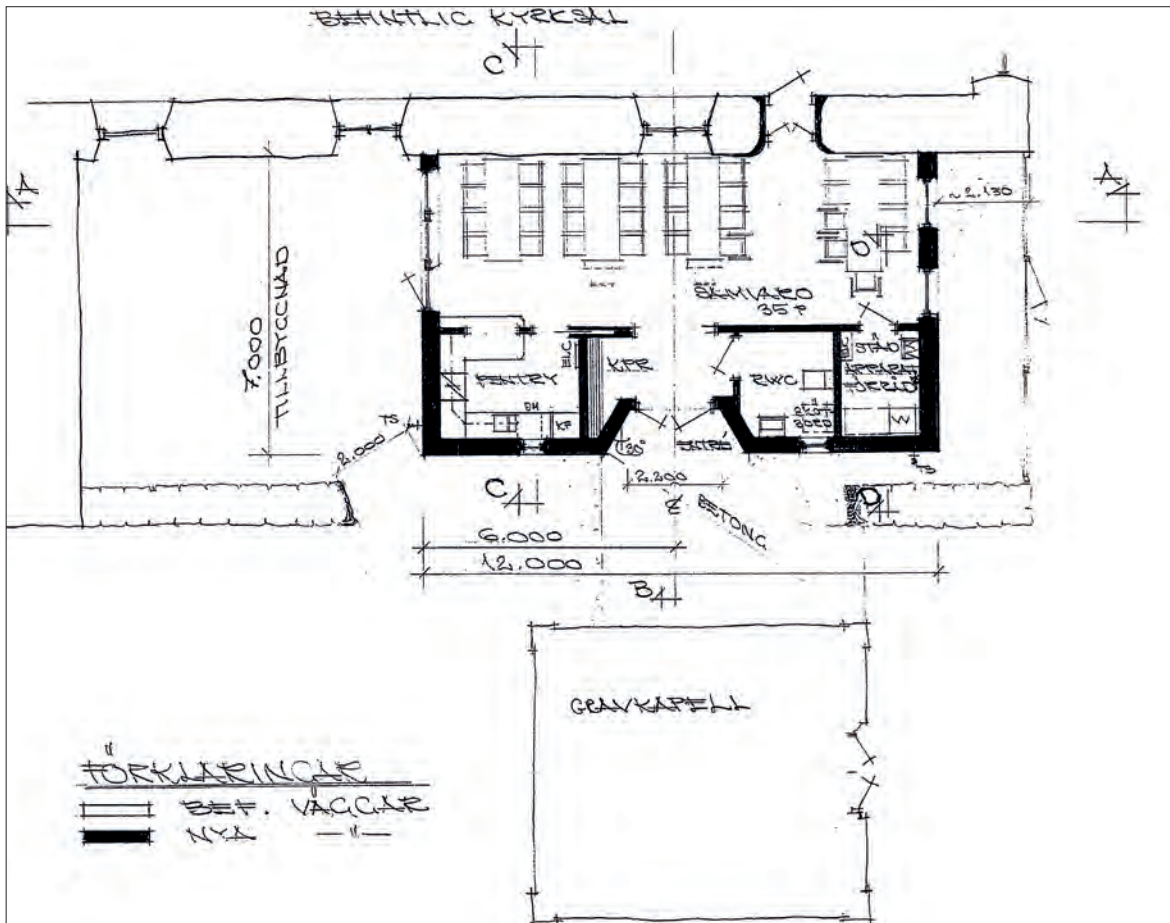

Bild 5. Plan (beskuren). Ritning: Ekerå Byggekonsult AB, 2014. Id: 1318:A2.

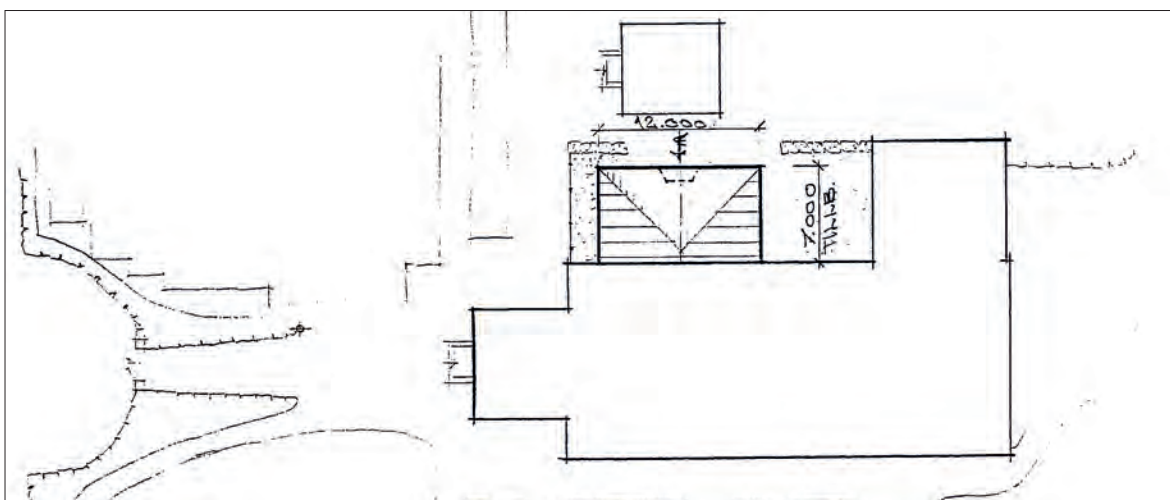

Bild 6. Situationsplan, tillbyggnad (beskuren). Ritning: Ekerå Byggekonsult AB, 2014. Id: 1318:A1.

CHRISTINAE KYRKA

ALINGSÅS FÖRSAMLING, SKARA STIFT

Byggår: 1651

Ombyggnadsår: 2003

Kostnad; tillbyggnaden: ca 19, 3 miljoner kr.¹⁷

Arkitekt: Carl Nyrén

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Kyrkan är ett framträdande inslag i den småskaliga stadsbilden och ingår i en samlad torgmiljö.

Stadskärnan är klassad som riksintresse för kulturmiljövården.

Kyrkans exteriör speglar det sena 1700-talets gustavianska stil.

Interiörens nyklassicistiska rumslighet med välvt bräddtak.

Bevarad inredning och inventarier fram till och med 1908 års renovering.

Dopfont från 1931.

Altartavla, altarring och korfönster av Bo Beskow. Kyrkotomt med trädrad, grusgångar och gravvårdar.¹⁸

Bild 7. Kyrkan sedd från kyrkparken. Foto: Harri Blomberg, 2006. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0.

Förändring

I Christinae kyrka i centrala Alingsås ville församlingen skapa större lokaler för ett församlingshem och göra kyrkan till en mötesplats i staden. Det nya församlingshemmet ligger i en halvcirkelformad tillbyggnad. Den har uppmärksammats för sina arkitektoniska kvaliteter genom att tilldelas Alingsås arkitekturpris. Antikvarien vid länsstyrelsen menar att det är en ovanlig lösning som var tänkt att utgöra ett tydligt modernt tillägg.¹⁹ Den nya delen är generöst tilltagen och består av ca 500 kvm. Ett kyrktorg på bottenplan fungerar som ett nav med sakristia och arbetsrum omkring.²⁰

Bild 8. Christinae kyrka med nybyggnation. Foto: Harri Blomberg, 2006. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0.

17. Fastighetsingenjör, Alingsås pastorat, e-postkorrespondens våren 2017.

18. Bedömning och värdering av Christinae kyrka, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

19. Stiftsantikvarie, Skara stift. Samtal 26 november 2014.

20. Alingsås kommun 2009; Kent Eikeland, ”Nytt församlingshem splittrar, En skändning av Christinae kyrka”, *Göteborgs-Posten* 19 november 2000; Kent Eikeland, ”Christinaes utbyggnad invigs”, *Göteborgs-Posten* 6 december 2003; ”Christinae kyrka i Alingsås byggs om”, *Göteborgs-Posten* 9 november 2002; Linus Hugo, ”Församlingshem får grönt ljus”, *Göteborgs-Posten* 12 juni 2002; Alingsås församling, Svenska kyrkan *Christinae kyrka i Alingsås* (odaterad folder).

Bild 9. Bygglövshandling, fasad mot Västra Kyrkogårdsgatan (beskuren). Ritning: Nyréns arkitektkontor AB, 2002. Id: A03:14.

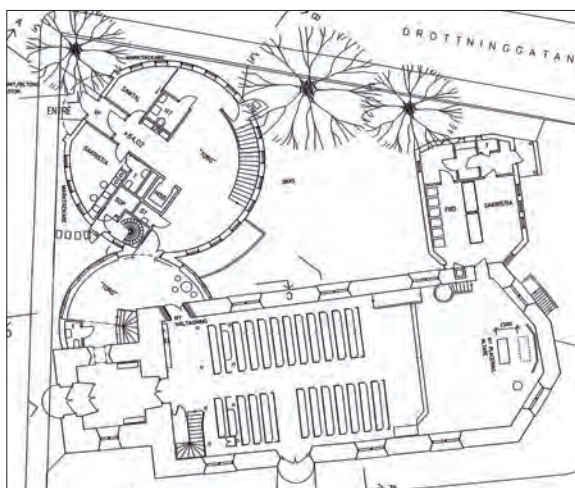

Bild 10. Bygglövshandling, tillbyggnad församlingshem, Entréplan (beskuren). Ritning: Nyréns arkitektkontor AB, 2002. Id: A03:11.

Bild 11. Christinae kyrka i Alingsås, den 8 maj 2006. Foto: Harri Blomberg, 2006. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0.

ÖRSLÖSA KYRKA**ÖRSLÖSA FÖRSAMLING, SKARA STIFT**

Byggår: 1800

Ombyggnadsår: 2011–2013

Kostnad: cirka 9 miljoner kronor. Finansiering: KAE och försäljning av skog och fastigheter. Församlingen tilldelades 2,2 miljoner i kyrkobyggnadsbidrag.²¹

Arkitekt: Åsa Flarup Källmark, A-sidan arkitektkontor; Fredrik Wikman, Ateljé Arkitekten

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning enligt antikvariska myndigheter:

”Kyrkan utgör, tillsammans med prästgård, före detta skola mm, rester av en tidigare centralort.

Medeltida murverk i tornet och i långhusets västvägg utgör ett omistligt historiskt dokument.

Kyrkans i huvudsak nyklassicistiska exteriör med medeltida torn.

Skiffertaket utgör ett regionalt särdrag.

Bevarad äldre inredning.

Interiörens huvudsakliga prägel av 1902 års renovering.

Kyrkogårdens murtrappa, grusgångar, trädrad, stenmur, smidesgrindar och äldre gravvårdar.”²²

Bild 12. Örslösa kyrka. Foto: Mika Stenberg Sjölund, 2016.

Förändring

I Örslösa kyrka utanför Lidköping genomfördes en omgestaltning som syftade till att göra kyrkorummet som helhet mer multifunktionellt och flexibelt så att kyrkan både kan användas för församlingsverksamheter och gudstjänst. Bänkarna har tagits bort för att skapa ett öppet rum som kan avgränsas för olika aktiviteter genom flyttbara skärmväggar samt lösa bord och stolar. Dessutom har all teknikkrävande utrustning samlats i ett nytt vapenhus.²³ Enligt arkitekten var det en huvudfråga att behålla gränsen mellan det andliga och vardagliga rummet i kyrkan. Inspiration till skärmväggen kommer från de medeltida korskranken.²⁴ Ombyggnaden av Örslösa kyrka ingick i ett samarbetsprojekt mellan församlingen och Skara stift kring differentierad användning. Antikvarien i Skara stift menar att en positiv del av ombyggnaden var det grundliga förarbetet som involverade flera parter.²⁵

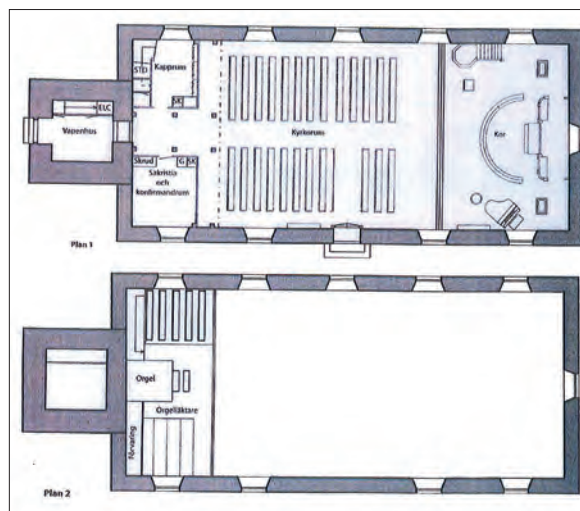

Bild 13. Örslösa kyrka före ombyggnad (beskuren). Ritning: F. Wikman/Ateljé Arkitekten, 2012. Id: A00:02.

21. Sven Erik Falk, ”Kyrkor i stiftet delar på 70 miljoner”, *Kyrkans Tidning*, 13 september 2012; Catharina Sundqvist, ”Nya tider stundar för Örslösa kyrka”, *Kyrkans Tidning* 22 augusti 2013.

22. Bedömning och värdering av Örslösa kyrka 2003, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

23. Falk 2012; Flarup Källmark 2012; Sundqvist 2013.

24. Flarup Källmark 2012, s.23.

25. Stiftsantikvarie, Skara stift. 2014.

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

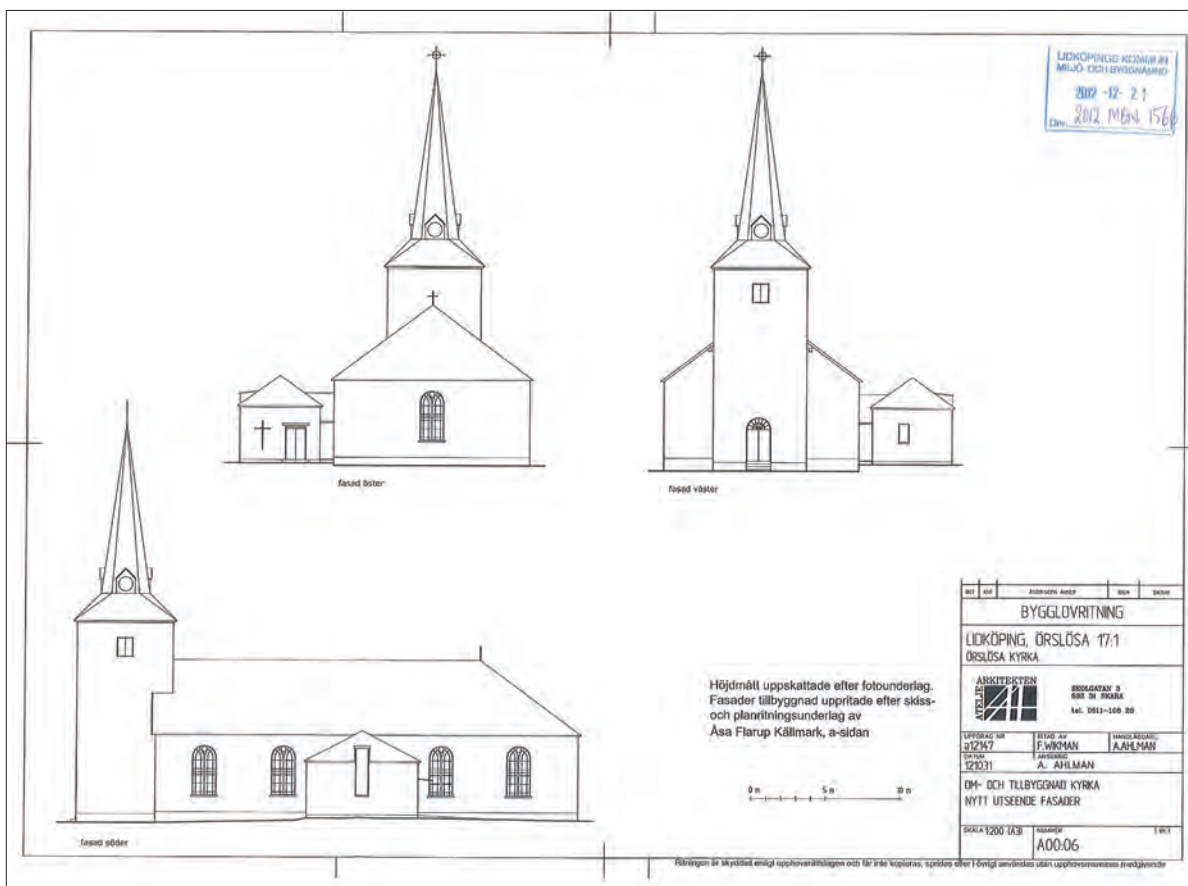

Bild 14. Bygglovritning "Om- och tillbyggnad kyrka". Ritning: F. Wikman/Ateljé Arkitekten, 2012. Id: 00:06.

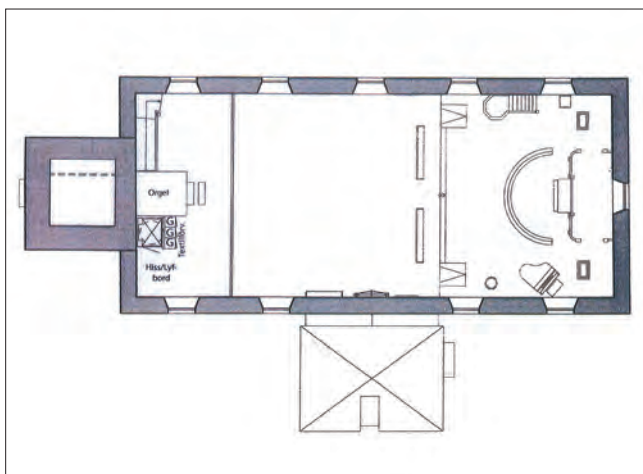

Bild 15. Bygglovritning "Om- och tillbyggnad kyrka. Nytt utseende läktare/takplan" (beskuren). Ritning: F. Wikman/Ateljé Arkitekten, 2012. Id: A00:05.

Bild 16. Kyrkan med anslutande tillbyggnad. Foto: Mika Stenberg Sjölund, 2016.

HIDINGE NYA KYRKA**KNISTA FÖRSAMLING, STRÄNGNÄS STIFT**

Byggår: 1869

Ombyggnadsår: 2006–2010

Kostnad: Totalkostnaden var 9 miljoner kronor.²⁶

Kostnaden för församlingsdelen beräknas ha uppgått till högst 1 miljon kronor.

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter

”Kyrkans i princip ursprungliga inredning i nygotik så som predikstol, altarring, altarpupsats, bänkinredning, nummertavlor, läktarbarriär samt orgelfasad och även den synliga takstolen, dörrar m.m.

Altarringen från kyrkans tillkomst är helt intakt och har sina dörrar i behåll och bör bevaras i sin helhet.”

Bild 17. Hidinge nya kyrka. Foto: David Castor, 2011.

Källa: Wikimedia Commons. CC0 I.O.

Förändring

När det tidigare församlingshemmet såldes 2006 hade församlingen behov av att skapa nya lokaler för sin verksamhet. Att församlingshemmet låg i närheten av Örebro bidrog sannolikt till att en köpare kunde hittas.²⁷ Den nya församlingsdelen med barnhörna ligger i den bakre delen av kyrkorummet, framför orgelläktaren. Utrymmet är skilt från kyrkorummet med ljudisolerande skärmväggar. Över rummet hänger ett ljudtak av segelduk som även har en värmeisolerande funktion.²⁸ Antikvarien vid Länsstyrelsen i Örebro län menar att omgestaltningen var ett lyckat projekt för alla parter och att den stora 1800-talskyrkan hade utrymme för församlingsverksamheter: ”Kyrkorummet restaurerades och fick samtidigt nya tillägg som blev en långsiktig lösning – det är ett skolexempel.”²⁹

Bild 18. Interiör. Foto: David Castor, 2011.

Källa: Wikimedia Commons. CC0 I.O.

26. Renoveringen av Hidinge nya kyrka innebar följande: Nytt vattenburet värmesystem, yttre renovering av tornet, målning av fönster och dörrar. Invändig renovering; rengöring, kalkning av väggar och tak, ådringsmålning av valvribbor, bänkar och läktarbarriär. Ny läktartrappa. Ny gestaltning av församlingsdelen i kyrkans bakre del. Nya elinstallationer, förbättrade förrådsmöjligheter. Ljusinsläpp i vapenhuset.

27. Byggnadsingenjör och VD, Arkitektur & Byggnadsvård AB. 2015. E-post korrespondens 18 januari 2015.

28. Peter Eriksson, ”Så gick det till att renovera kyrkan”, *Nerikes Allehanda*, 23 mars 2011; Estrid Esbjörnson, *Hidinge nya kyrka*, Antikvarisk rapport 2010; Pia Gyllin, ”Uppskattad renovering firades”, *Nerikes Allehanda*, 29 november 2010; Joel Ågren, ”Modern miljonkyrka”, *Nerikes Allehanda*, 27 juli 2010.

29. Länsantikvarien, Plan & Kultur, Länsstyrelsen i Örebro län.

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

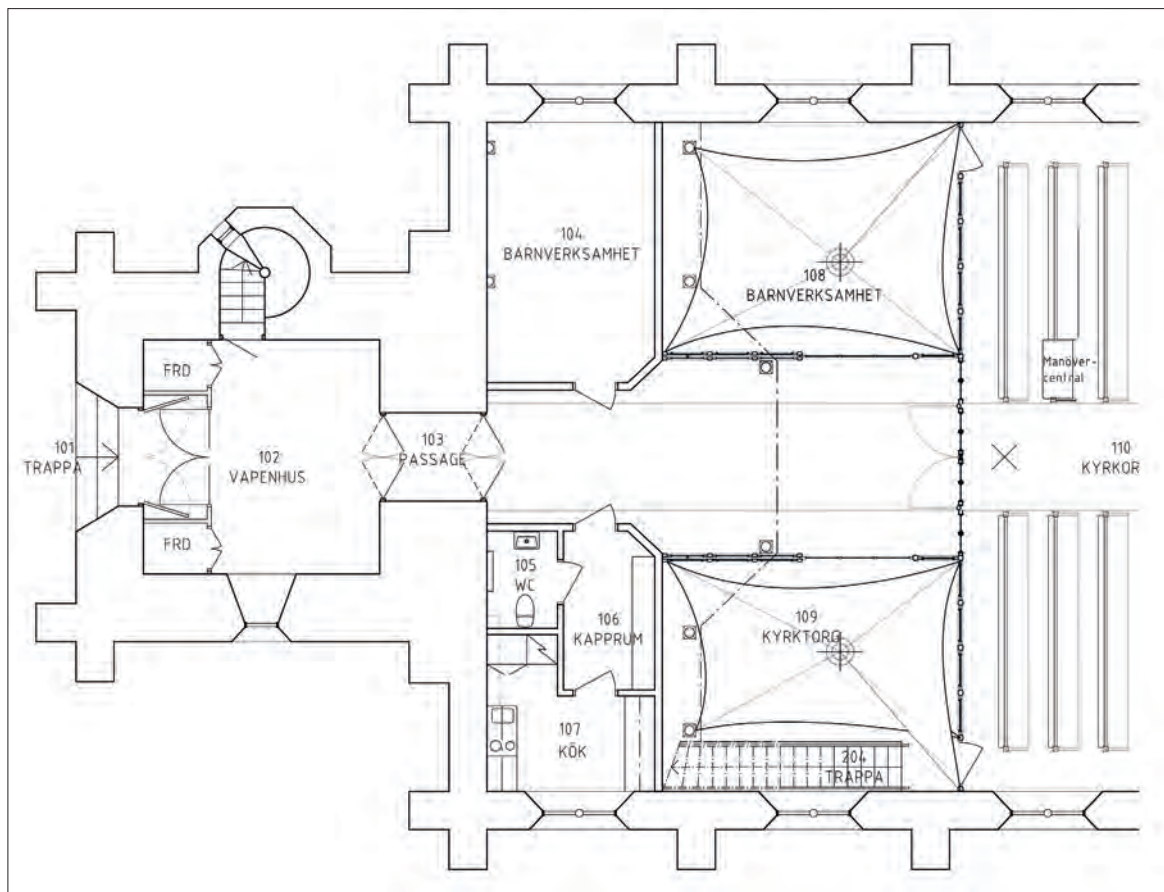

Bild 19. Hidinge nya kyrka, plan, underlag, relationsritning, del 2 (beskuren). Ritning: Arkitektur & Byggnadsvård AB.

Bild 20 & 21. Segelduken i taket värmeisolerar och skapar bra akustik. Rummet används i barnverksamheten och som samlingsal. Foto: Leif Göthberg, Arkitektur & Byggnadsvård AB.

LEKSANDS KYRKA**LEKSANDS FÖRSAMLING, VÄSTERÅS STIFT**

Byggår: 1280, om- och tillbyggd 1709–1715

Ombyggnadsår: 2005–2008

Kostnad: 22,4 miljoner kronor varav 8,1 miljoner antikvarisk ersättning och kyrkobyggnadsbidrag³⁰

Arkitekt: arkitekt Gunnar Mattsson, inredningsarkitekt Åke Axelsson

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Synliga och osynliga bevarade murverk och spår från olika byggnadsetapper som är av betydelse för förståelsen av byggnadens historia.

Kyrkobyggnadens välbevarade exteriör som präglas av den slutliga ombyggnaden under 1700-talets första hälft och som utgör ett storskaligt och säreget exempel på provinsiell tolkning av högbarockens arkitektoniska ideal.

Kyrkorummets slutliga utformning och inredning från 1700-talets första hälft samt de äldre komponenter och detaljer som behållits i den slutliga kompositionen.

De många och välbevarade läktarna som ett numera sällsynt exempel på kyrkornas inredningslösningar under vissa perioder.

Det ovanligt stora antalet inredningar utförda av Olof Gerdman omkring 1750, som representativa exempel på påkostade Stockholmsarbeten från perioden.

Kyrkogården innehåller ovanligt många särpräglade gravkvarter och gravvårdar som speglar såväl person och samhällshistoria som gravskicket utveckling.”³¹

Förändring

Leksands kyrka byggdes till för att skapa fler och mer flexibla lokaler för församlingsverksamhet och förvaring. Att bygga om utrymmet under läktaren var det första alternativet som diskuterades, men för att inte påverka kyrkorummets karaktär fattades istället beslut om en tillbyggnad. Denna är sammankopplad med kyrkan invid vapenhusets sydvästra del, vid entrén. Tillbyggnadens ljusgrå fasader kontrasterar mot kyrkans gula nyans.³²

En reflektion som antikvarien vid Länsstyrelsen i Dalarnas län gör är att förarbetet borde ha varit mer omfattande och innehållit en utredning av fler förslag utifrån de behov som fanns i församlingen. Gestaltningförslaget togs fram i ett tidigt skede av processen, vilket innebar att man låste sig vid en lösning. Länsstyrelsen har även haft synpunkter på tillbyggnadens utformning. Tillbyggnaden är fristående och arkitektoniskt tydligt skild från kyrkobyggnaden vilket gör att den kan upplevas som en ”dockad enhet”. Förarbetena kunde utrett andra gestaltungslosningar där tillbyggnaden anpassades i stil och karaktär.³³

Bild 22. Leksands kyrka. Foto: Jan Ainali, 2011.
Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0.

30. Ancki Hällberg, ”Här är nya kyrkan”, *Dalarnas tidning*, 20 mars 2008.

31. Bedömning och värdering av Leksands kyrka 2006, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

32. Ancki Hällberg, ”Kyrkoutbyggnad hotad, Arkeologiska utgrävningen kostar alldeles för mycket”, *Falukuriren*, 8 september 2006; Hällberg 2008; Christer Klockarås, ”Nu ska kyrkan rustas för 18 miljoner kronor”, *Falu Kuriren*, 20 mars 2007; Per Källgren, ”Leksands kyrka byggs om, 15 miljoner satsas på om- och tillbyggnad”, *Falu Kuriren*, 15 oktober 2005; Lovisa Svenn, ”Första spadtaget på nytt kyrkbygge”, *Falu Kuriren*, 15 augusti 2007.

33. Antikvarie, Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen i Dalarnas län. Samtal 28 november 2014.

ÖMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

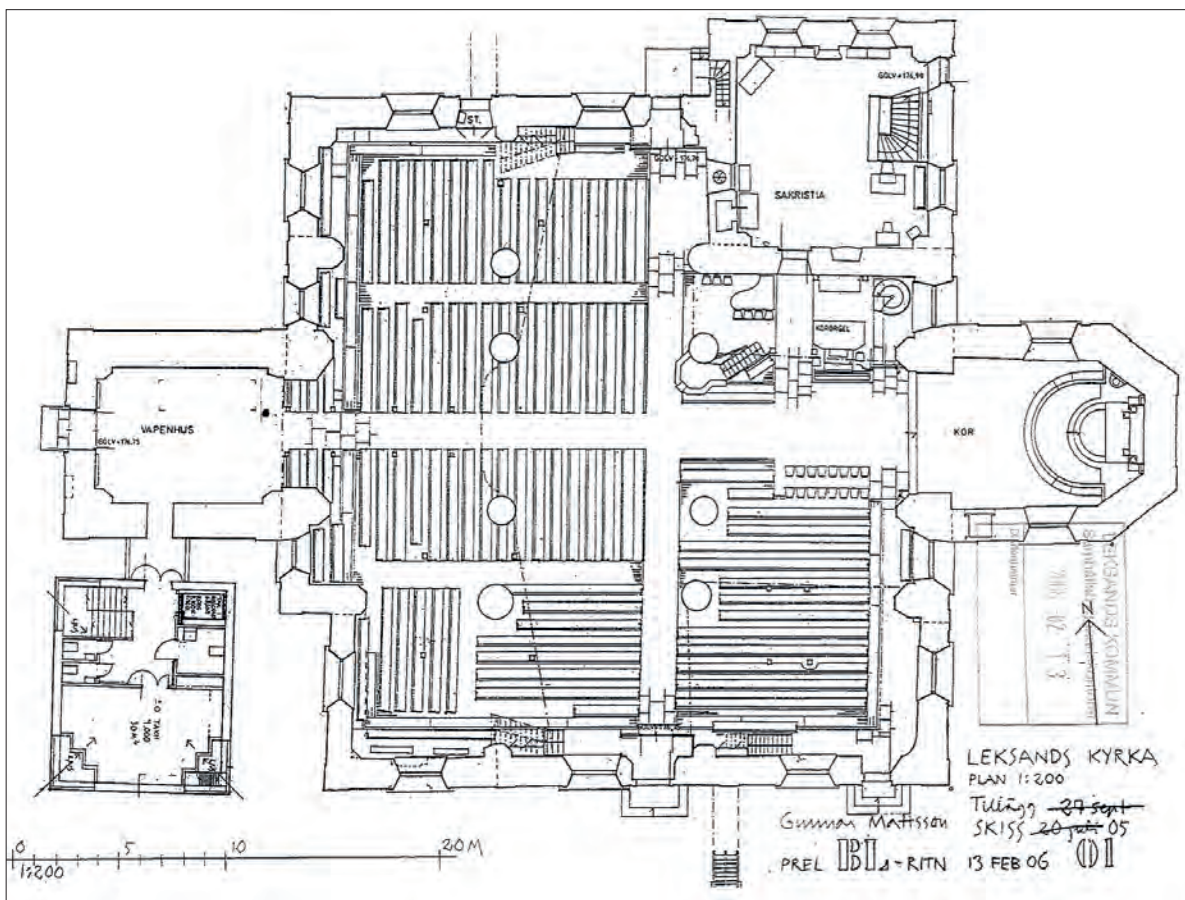

Bild 23. Preliminär bygglösritning, tillbyggnad Leksands kyrka. Ritning: Gunnar Mattson, 2006.

Bild 24. Tillbyggnadsarbete pågår, 2007-10-12 (beskuren).
Foto: Lars Jönnes/Dalarnas museum.

Bild 25. Tillbyggnaden 2008-06-13.
Foto: Lars Jönnes/Dalarnas museum.

LIMA KYRKA**LIMA-TRANSTRANDS FÖRSAMLING, VÄSTERÅS STIFT**

Byggår: 1853

Ombyggnadsår: 2005

Kostnad: Beräknades *inför* ombyggnaden till 2,5 miljoner kronor. För inredning av församlingshemmet tilldelades församlingen 300.000 kronor.

Arkitekt: Gösta Eriksson, EU Arkitektkontor AB

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Ett utpräglat lokalt särdrag, av stort byggnadshistoriskt värde, är att kyrkan i sin helhet är uppförd av sandsten.

Kyrkan är till sitt yttre bevarad i tämligen ursprungligt skick, en typisk nyklassicistisk skapelse.

Kyrkans inre får sin särprägel främst genom 1920 års arbeten, då konstnären Yngve Lundström fick i uppdrag att göra kyrkorummet rikare dekorerat.

I tornet finns ett pendeldrivet urverk från 1887 bevarat, av stort teknikhistoriskt värde. Kyrkogården har en påtaglig karaktär av anlagd park, i synnerhet terrasserna i söder är viktiga för helhetsupplevelsen.”³⁴

Bild 26. Lima kyrka. Foto: Olle Lind, 2012.

34. Bedömning och värdering av Lima kyrka 2006, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

35. Per Olof Gradin, Lima ombyggds kyrka i Dalarna. Ett studiebesök. *Stora kyrkor och små församlingar: nytänkande med idéer om framtiden*, Gunnar Granberg (red.). Karlstad: Votum 2011.

36. Anders Mojanis, ”Ombyggd kyrka dubbelt så bra”, *Falu Kuriren*, 20 maj 2005.

37. Gradin 2011.

38. Antikvarie, Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen i Dalarnas län. Samtal 28 november 2014.

Förändring

När församlingen i Lima, norr om Malung, behövde ett nytt församlingshem beslutades att förlägga det under läktaren inne i kyrkan. Det tidigare församlingshemmet i prästgården hade allt mer kommit att användas som kontorslokal.³⁵ Församlingshemmet under läktaren används för kyrkkaffe, församlingsverksamheter och som möteslokal. För att skapa mer plats byggdes orgelläktaren ut och vikbara väggar avdelar församlingslokal från kyrkorum. Två nybyggda trappor på var sida om mittgången leder upp till läktaren som har försetts med nya sittplatser på terrasser. Antalet sittplatser i kyrkan har inte minskat med ombyggnaden.

I en artikel i *Falu kuriren* berättar kyrkoherden att förändringen gjorde det möjligt att ha kvar kyrkan. Grundtanken var att göra kyrkan till en öppen samlingsplats. Det var viktigare att skapa liv och verksamhet i kyrkan än låta den stå tom, bara för att den ska se ut som förr.³⁶ Ombyggnaden innebär också minskade uppvärmningskostnader. I förarbetet ingick en framtidsanalys som syftade till att se kyrkan utifrån samhällets krav idag, istället för tvärt om.³⁷ Antikvarien vid Länsstyrelsen i Dalarnas län anser att utifrån målsättningen att hitta en långsiktig lösning för den stora kyrkobyggnaden blev ombyggnaden bra. Läktarunderbyggnaden möjliggjorde att rymd och karaktär i kyrkorummet kunde bibehållas. Den nyklassicistiska inredning som präglade Lima kyrka finns representerad i flera andra kyrkor i länet. Antikvarien vid länsstyrelsen konstaterar samtidigt att detta inte är en lösning som passar alla kyrkor.³⁸

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

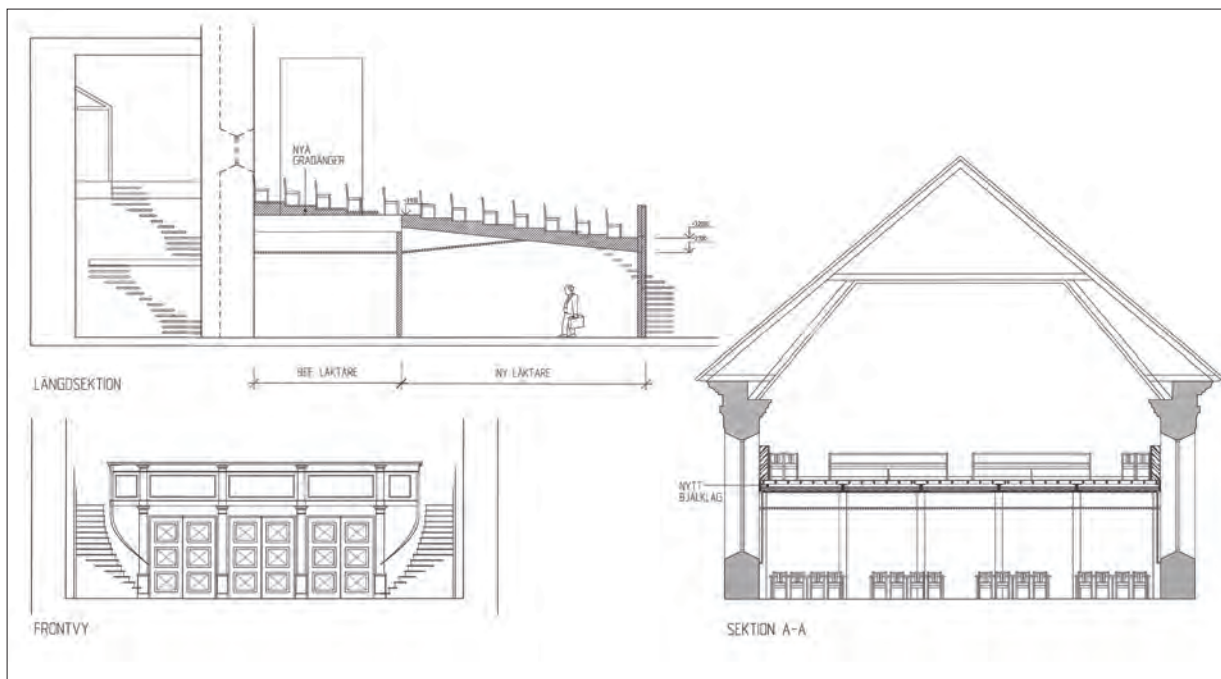

Bild 27. Tillbyggnad av församlingssal, sektioner (beskuren). Ritning: Gösta Eriksson/E Arkitekter AB, 2004. Id: A30-01-10.

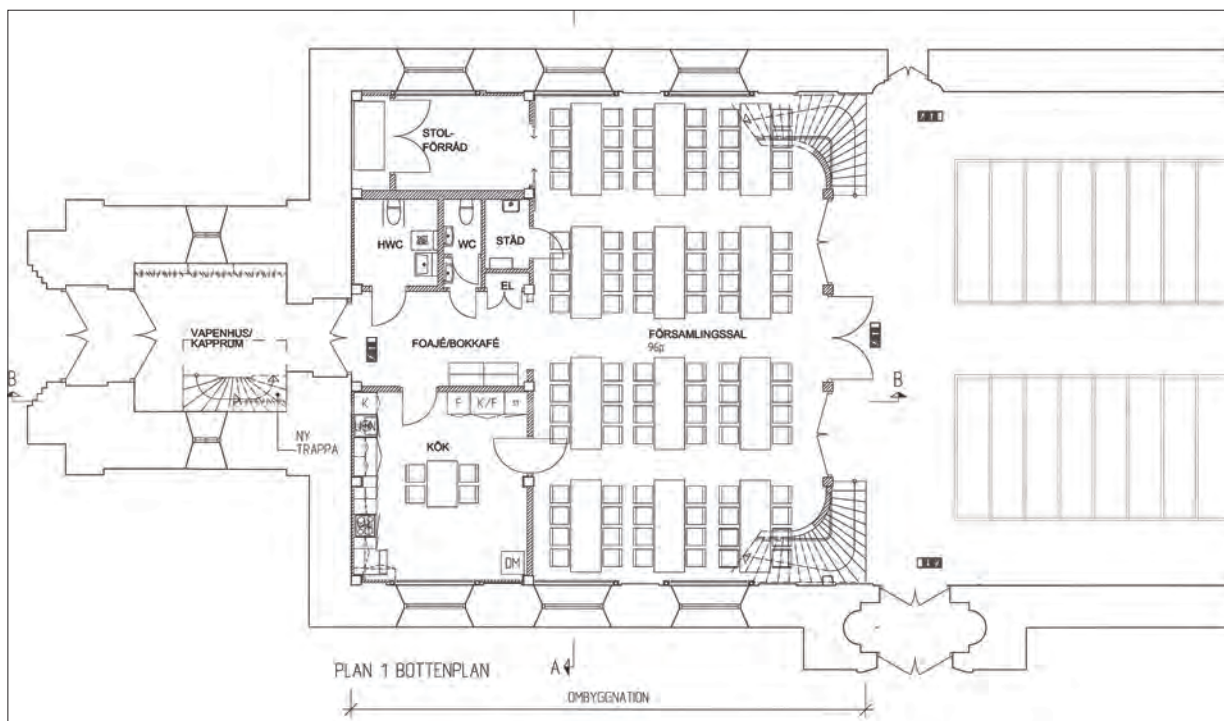

Bild 28. Tillbyggnad av församlingssal, plan 1 (beskuren). Ritning: Gösta Eriksson/E Arkitekter AB, 2004. Id: A30-02-51.

ÖJA KYRKA**GEMLA FÖRSAMLING, VÄXJÖ STIFT**

Byggår: 1855

Ombyggnadsår: 2008-2012

Kostnad: 12 miljoner kronor.³⁹

Anvisningar saknas gällande särskilda antikvariska hänsyn vid vård och förvaltning.

Förändring

I samband med en större reovering av Öja kyrka väcktes tankar hos församlingen i Gemla att även anpassa kyrkan för fler verksamheter och funktioner. Ombyggnaden innebar att läktarunderbyggnaden utökades och inreddes med sakristia, garderob, toalett och pentry. Församlingen ville från början ta bort alla bänkar och enbart ha lösa stolar, men det godkändes inte av länsstyrelsen. Bänkinredningen

gjordes istället flyttbar och öppen genom att gavlar och bänkdörrar togs bort. En annan synpunkt från länsstyrelsen var att den visuella kontakten mellan församlingsdelen och kyrkorummet skulle vara begränsad.⁴⁰ Antikvarien vid Länsstyrelsen i Kronobergs län, menar att ombyggnaden av Öja kyrka var ett ärende som berörde större generella frågor om värdering och användning. Hur mycket kan en kyrka förändras för församlingens verksamhetsbehov utan att de kulturhistoriska värdena påverkas negativt? Enligt antikvarien är det viktigt att komma ihåg att brukande och bevarande inte står i motsatsförhållande, det första bidrar vanligtvis till det andra. Länsstyrelsen gjorde bedömningen att förändringarna i Öja kunde genomföras eftersom kyrkorummet, jämfört med andra nyklassicistiska kyrkor i länet, inte hörde till de mest välbevarade.⁴¹

Bild 29. Öja kyrka. Foto: Bernt Fransson, 2013. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

39. Hilda Frankki, "Öja kyrka ska få nytt liv igen", *Smålandsposten*, 4 februari 2012.

40. Hilda Frankki, "Öja kyrka får moderniseras", *Smålandsposten* 1 juni 2012.

41. Antikvarie, Enheten för samhällsplanering och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Kronobergs län. 2015.

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

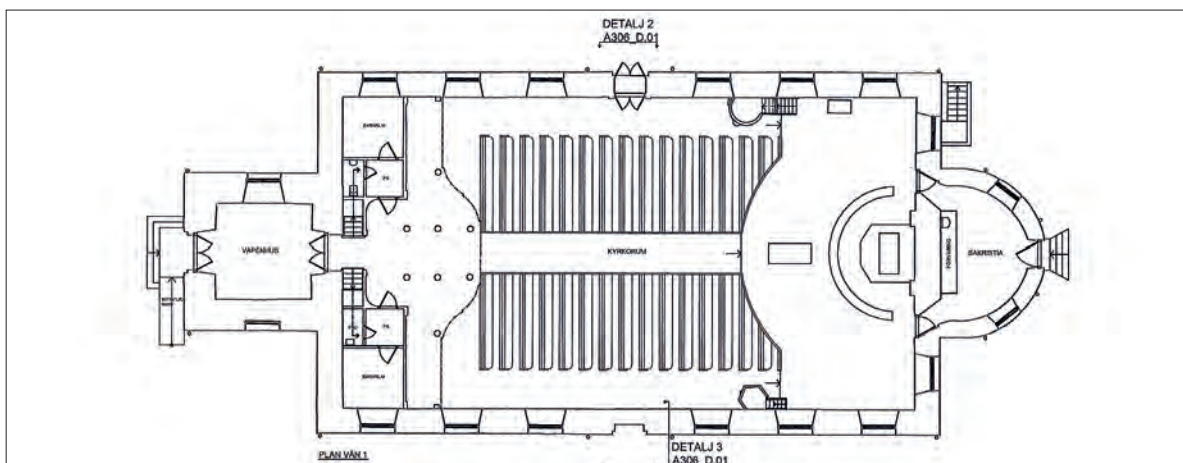

Bild 30. Ursprunglig plan (beskuren). Ritning: Arkitekt & Miljö AB, 2010. Id: A305-1001.

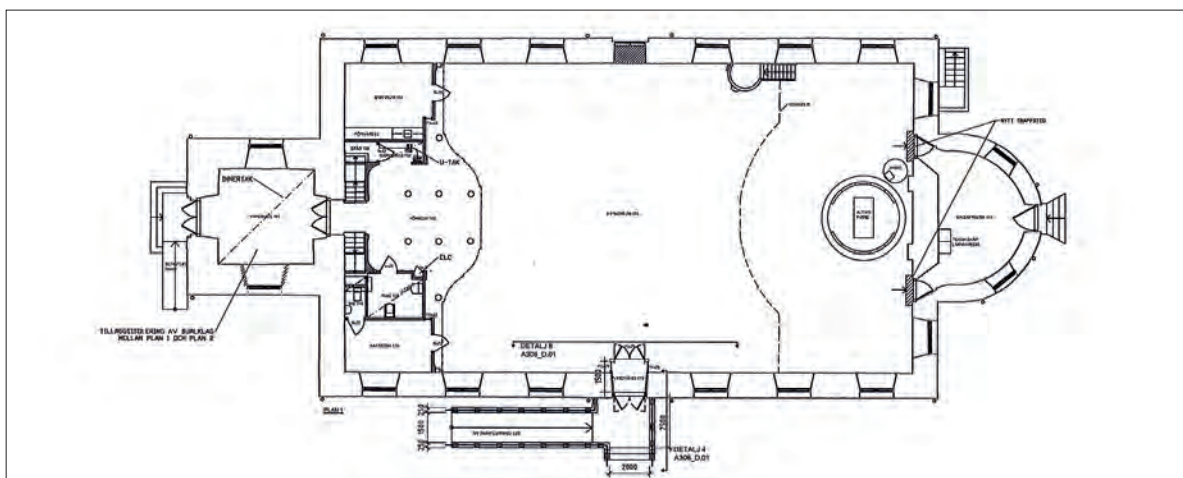

Bild 31. Förfrågningshandling, ombyggnad (beskuren). Ritning: Arkitekt & Miljö AB, 2011. Id: A36-1001.

Bild 32 & 33. Kyrkorummet med orgelläktaren (till vänster) och kor (till höger). Foto: Bernt Fransson, 2013.
Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0.

VESSIGE OCH OKOME KYRKOR**VESSIGE PASTORAT, GÖTEBORGS STIFT**

I Vessige och Okome kyrkor utanför Falkenberg har församlingshemmen flyttat in i kyrkorna. Båda kyrkorna tillhör Vessige pastorat som behövde hitta besparingsåtgärder och därför genomförde en lokalutredning avseende pastoratets fastighetsbestånd. Resultatet blev att församlingshemmen i Vessige och Okome såldes.

Antikvarien vid Länsstyrelsen i Hallands län berättar att den stora frågan inledningsvis var vilken av Okome och Vessige kyrkor som tålde störst förändring. En viktig karaktärsbärande del i Okome kyrka var en läktarunderbyggnad som kommit till genom en omgestaltning på 1960-talet. Av det skälet ansåg länsstyrelsen det lämpligare att förändringar gjordes i Vessige kyrka.⁴²

Länsstyrelsens uppfattning kring hänsynstaganden i Okome kyrka sammanföll med församlingbornas uppfattning, berättar ordföranden i kyrkonämnden i en radiointervju.⁴³ I en artikel i *Kyrkans tidning* beskriver hon den rådande situationen innan ombyggnaden på följande sätt: ”Det var omöjligt att fortsätta så och kyrkan är ju centrum, så vi offrade församlingshemmen för att kunna behålla vår verksamhet.”⁴⁴

VESSIGE KYRKA

Byggår: 1859

Ombyggnadsår: 2013–2014

Kostnad: ombyggnaden av både Okome och Vessige kyrkor kostade cirka 10 miljoner kronor, besparingen i uppvärmning och underhåll för avyttrade församlingshem beräknas till 300.000 kronor.⁴⁵

Arkitekt: Lars Redegard

Bild 34. Modell av Vessige kyrka. Foto: Maria Nyström, 2016.

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Kyrkogårdens murar, smidesgrindar, trädrader och grusade gångar.

Kyrkans framträdande läge i landskapet.

Kyrkans sedan byggnadstiden välbevarade exteriör.

Innertaketets bemålade takfris.

Den fasta inredningen sedan byggnadstiden.

Orgelfasaden och dopfunten från 1800-talet.

Mosaiken från 1959.

Den medeltida dopfunten och triumfkrucifixet.”⁴⁶

42. Antikvarie, Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Hallands län. Samtal 11 december 2014.

43. Sveriges Radio P4 Halland 2013.

44. Kristoffer Morén, ”Byggs om till ’kompaktkyrka’”, *Kyrkans Tidning*, 8 maj 2014.

45. Ibid.

46. Bedömning och värdering av Vessige kyrka 2006, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

Förändring

I Vessige kyrka har församlingshemmet flyttats in i kyrkan som en läktarunderbyggnad. Orgelläktaren har flyttats fram vilket gör att kyrkorummet är mindre till ytan än det var från början. Läktarunderbyggnaden tar efter ombyggnaden upp ungefär hälften av det ursprungliga kyrkorummet med resultatet att kyrkan är uppdelad i två delar och ger plats åt 150 gudstjänstbesökare mot tidigare 400.

Att flytta orgel och orgelläktare var ett omfattande arbete som krävde att bjälklaget och bröstningen sågades av för att hela orgelläktaren skulle kunna flyttas i ett stycke och placeras på nytt bjälklag längre fram i kyrkorummet.

Läktarunderbyggnaden rymmer tre arbetsrum, en samlingsal med plats för 50 personer, ett lekrum samt ett kök.⁴⁷ En trappa leder till läktaren där det finns rum för körer och ungdomsverksamhet.

I en artikel i tidskriften *Korsväg* säger arkitekten att han strävade efter att besökare som sitter i kyrkbänkarna, vända mot koret, ska få samma upplevelse av kyrkorummet som tidigare. Uppdelningen av gudstjänstrum och församlingsdel blev ett sätt att värna upplevelsen av helighet i kyrkan.⁴⁸

I länsstyrelsens årsredogörelse för 2013 konstateras att ombyggnaden har påverkat kyrkorummets proportioner, men att rummet ”fortfarande har de kulturhistoriska värden i behåll som förknippas med den nyklassicistiska inredningen”.⁴⁹ Stiftsantikvarien i Göteborgs stift menar att helhetskaraktären i kyrkan har bibehållits. Kyrkans storlek gör att nya tillägg får plats utan att det ”tar över” helhetsuttrycket.⁵⁰

Till *Kyrkans Tidning* 2014 säger kyrkoherden att han är nöjd med ombyggnaden och att det, förutom den ekonomiska aspekten, finns ett pastoralt värde i att kyrkan används mer flitigt.⁵¹

Bild 35. Interiör Vessige kyrka. Foto: Maria Nyström, 2016.

47. Josephine Bergenmar Lager, "Vessige kyrka rustad för framtiden", *Hallands Nyheter*, 17 augusti 2013; Karin Hylander, "Allt-i-ett-kyrka med bevarad helighet", *Korsväg: tidskrift för debatt, kultur och nyheter i Göteborgs stift*, vol. 1. Göteborg 2013; Christina Kihlström, "Kontoret flyttar in i kyrkan", *Hallands Nyheter*, 17 januari 2013; Morén 2014; Emma Östlund, Kyrkliga kulturminnen, *Gräv där du får: årsredogörelse från Kulturmiljöfunktionen 2013*. Helander, Hans (red.), Samhällsbyggnadsnheten/Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen i Hallands län, 2014, s. 75–77.

48. Hylander 2013.

49. Östlund 2014, s. 76.

50. Stiftsantikvarie, Göteborg stift 2014.

51. Morén 2014.

OKOME KYRKA

Byggår: 1891

Ombyggnadsår: 2013

Kostnad: kostnaden för ombyggnaden av Okome och Vessige kyrkor var cirka 10 miljoner kronor. Kostnader för uppvärmning och underhåll för avytttrade församlingshem beräknas till 300 000 kronor.⁵²

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Kyrkogårdens murar, smidesgrindar och trädrader.

Exteriören med bevarade originalfönster.

Den nygotiska inredningen; orgelläktare, orgelfasad och läktarbänkar.

Johannes Olivegrens omdaning 1960-61 med eget uttryck är renoveringshistoriskt intressant.

Den ovanligt praktfulla predikstolen och altarpupp-satsen från 1600-talet samt psalmnummertavlan.

Den medeltida dopfunten.”⁵³

Förändring

I Okome kyrka genomfördes en mindre ombyggnad. Läktaren och väggen under läktaren förlängdes fyra meter för att ge plats åt arbetsrum och samlingsrum för 30 personer. Den befintliga inredningen som tillkommit vid omgestaltningen på 1960-talet kunde på det sättet i stor utsträckning bevaras. Väggparterier, dörrar och armatur är till största delen bibehållna.

Bild 36. Okome kyrka. Foto: Kent Olsson, 2014. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0

52. Hylander 2013.

53. Bedömning och värdering av Okome kyrka 2006, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

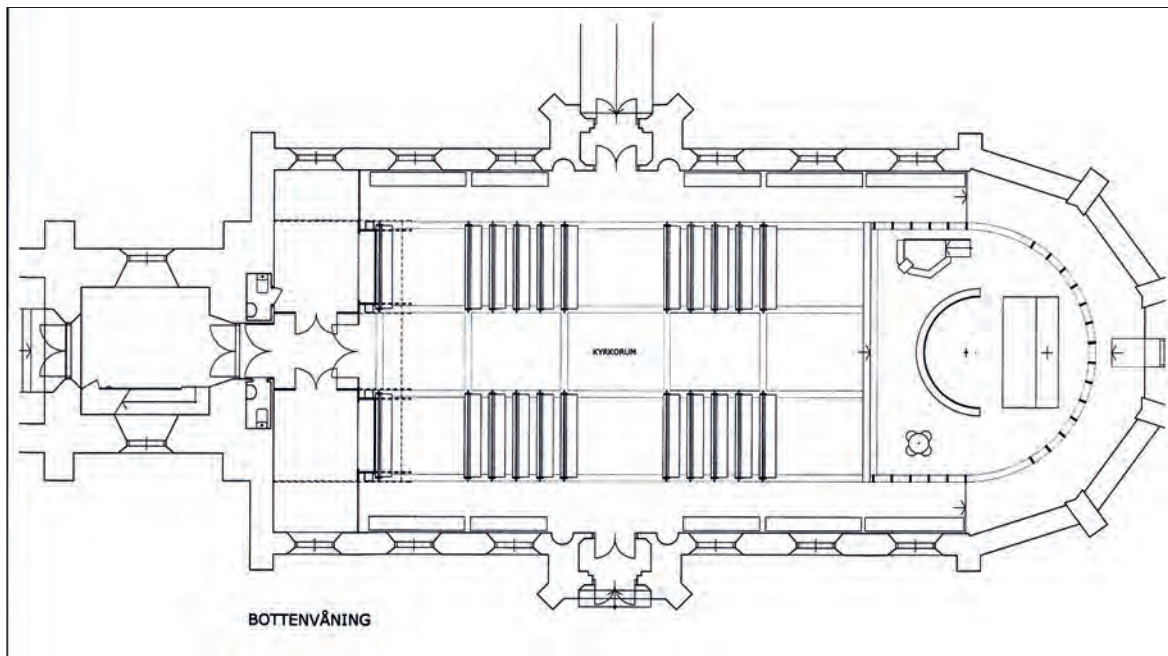

Bild 37. Okome kyrka, bottenvåning före ombyggnad (beskuren). Ritning: Lars Redegard, 2010. Id: A1B.

Bild 38. Interiör. Foto: Maria Nyström, 2016.

Bild 39. Interiör. Foto: Maria Nyström, 2016.

Bild 40. Interiör. Foto: Maria Nyström, 2016.

**S:T JOHANNESKYRKAN
GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET,
GÖTEBORGS STIFT**

Byggår: 1866

Ombyggnadsår: 1996, 2003

Kostnad: 1996, 10 miljoner kronor.⁵⁴ 2003, totalt 9 miljoner kronor.⁵⁵

**Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning,
enligt antikvariska myndigheter:**

”Kyrkotomtens stenskodda terrasserings är betydelsefulla för platsens offentliga karaktär.

Den välbevarade exteriören visar nygotiken i dess enklaste form.

Bänkarna är original från byggnadstiden och är exempel på mycket tidiga öppna bänkar inom Svenska kyrkan.

Korets takmålning och glasmålningar ger tyngd och värme åt rummet samt en naturlig riktning åt rummet.

Läktaren i väster med orgeln är betydelsefull för rummets sakrala prägel.”⁵⁶

Förändring

S:t Johanneskyrkan ägs av Svenska kyrkan som hyr ut den till Göteborgs kyrkliga stadsmission. Kyrkan är unik i det avseendet att den till största delen används för social verksamhet. Gudstjänster hålls regelbundet och är välbesökta, men kyrkan är inte och har aldrig varit en församlingskyrka. Mellan

1878 och 1985 fungerade den som sjömanskyrka. Den överläts därefter till Göteborgs kyrkliga samhälighet som hyrde ut den till olika kristna samfund. År 1993 lades den ut till försäljning utan att någon köpare hittades. Sedan Stadsmissionen flyttade in 1996 har kyrkan hyst en rad olika aktiviteter och sociala verksamheter, bland annat café och samtalsgrupper.⁵⁷ Samtidigt har gudstjänstlivet hela tiden fortgått. Kyrkorummet har vid olika tidpunkter byggts om och anpassats för att passa stadsmissionens behov. Det är framför allt två ombyggnader som har påverkat det nuvarande utseendet. År 1996 tillkom kök, café, kontor och grupprum. De gamla kyrkbänkarna lånades ut till en annan församling och ersattes av flyttbara stolar. Flyttbara väggar kan monteras ned vid framtida behov. Vapenhuset gjordes om till ett centrum för frivilligarbete.

En större omgestaltning gjordes också 2003 i samband med en renovering. Gudstjänstlokalen och cafédelen avdelades då med hjälp av en vikbar låg vägg, placerad i höjd med korsarmarna, där separata rum inreddes. Läktarna byggdes om till samlingsrum för slutna möten och en ljudanläggning installerades. Den vikbara väggen har vid ett senare tillfälle monterats ned, men det finns tillstånd att sätta upp ett draperi mellan cafédelen och gudstjänstrummet.⁵⁸

Stiftsantikvarien i Göteborg tror att Johanneskyrkans långa historia av skiftande användning och ägoförhållanden kan vara en förklaring till varför antikvariska myndigheter har tillåtit stora ombyggnader och anpassningar – trots att kyrkan är skyddad enligt kulturmiljölagen.⁵⁹

54. Lennart Lundberg, ”Ingen fara på taket - Göteborgs stadsförsamlingar stänger men bygger nytt”, *Kyrkans Tidning*, 12 jan-06.

55. ”Helrenovering av Johanneskyrkan”, *Göteborgs-Posten*, 4 juli 2003.

56. Bedömning och värdering av S:t Johanneskyrkan 2006, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

57. Bo-Lennart Johansson, *Stadsmissionshistoria*, Göteborgs kyrkliga stadsmission, augusti 2011.

58. Johansson 2011; Lundberg 2006; Gunilla Skoog, ”Kan få två nya kyrkor”, *Göteborgs-Posten*, 31 december 2002.

59. Stiftsantikvarie, Göteborg stift. 2014.

ÖMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

Bild 41. Cafédelen. Foto: Ola Wetterberg, 2010.

Bild 42 & 43. Interiör. Foto: Erika Persson, 2017.

LYCKE KYRKA

LYCKE FÖRSAMLING, GÖTEBORGS STIFT

Byggår: 1826

Ombyggnadsår: 2013

Kostnad: uppgift saknas

Arkitekt: Helena Hornwall

Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:

”Exteriören är välbevarad.

Dopfunten från 1600-talet, kororgeln från 1810, samt kyrkklockan från 1400-tal.”⁶⁰

Förändring

Lycke kyrka utanför Kungälv byggdes om för att ge plats åt församlingshemmet i kyrkorummet.

Motiven för församlingen var ekonomiska och prioriteringsmässiga. Antikvarien i Göteborgs stift beskriver kyrkan som ett lyckat exempel på att användningen kan utökas och differentieras genom ombyggnad av kyrkorummet.⁶¹ Den största förändringen är orgelläktaren som har förlängts mot koret så att församlingshemmet upptar omkring en tredjedel av kyrkans yta. Läktaren nås via en trappa från kyrkorummet och har fått nya sittplatser. Församlingshemmet avdelas från kyrkorummet med hjälp av en vikbar vägg. Det har också utrustats med kök och modern ljud- och bildutrustning. Tanken är att kunna hyra ut församlingshemmet till föreningar och större sällskap.⁶² Kyrkoherden tror att lösningen ”kan passa i många små landsortskyrkor genom att en byggnad kan rymma två funktioner, varför en kan sparas in”.⁶³

Bild 44. Lycke kyrka. Foto: Eva Löfgren, 2017.

60. Bedömning och värdering av Lycke kyrka 2005, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

61. Ibid.

62. ”Församlingshem i Lycke invigdes”, *Kungälvsposten*, 21 maj 2013, ”Församlingshemmet flyttar in i kyrkan”, *Kungälvsposten*, 15 mars 2013.

63. ”Församlingshem i Lycke invigdes”, *Kungälvsposten* 21 maj 2013.

ÖMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

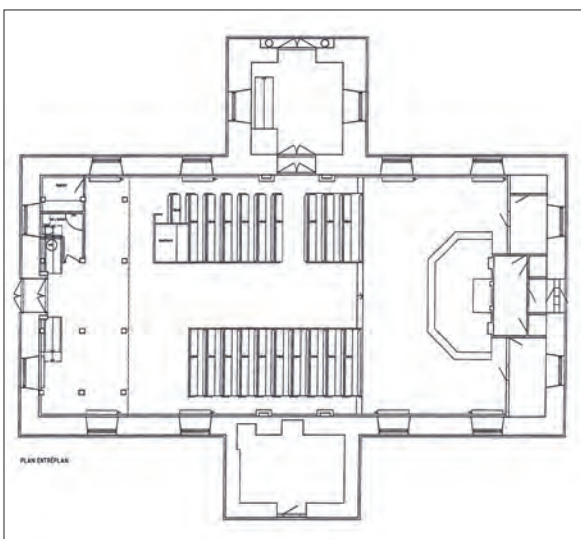

Bild 45. Entréplan före ombyggnad (beskuren).
Ritning: Helena Hornwall/Acanthus arkitektur och kulturvård AB, 2012. Id: A 00:01.

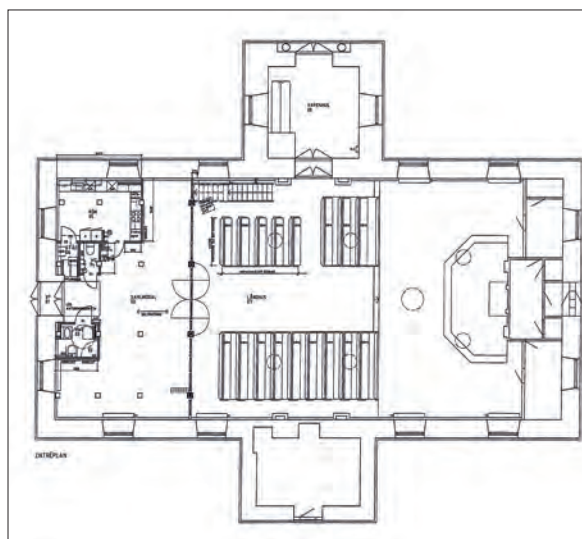

Bild 46. Entréplan efter planerad ombyggnad (beskuren).
Ritning: Helena Hornwall/Acanthus arkitektur och kulturvård AB, 2012. Id: A 00:10.

Bild 47. Interiör. Foto: Eva Löfgren, 2017.

SKENE KYRKA**ÖRBY-SKENE FÖRSAMLING, GÖTEBORGS STIFT**

Byggår: 1922

Ombyggnadsår: 2009–2010

Kostnad: Det nybyggda församlingshemmet kostade cirka 28,5 miljoner kronor⁶⁴**Att särskilt tänka på vid vård och förvaltning, enligt antikvariska myndigheter:**

”Kyrkotomtens stenmurar, stigluckor och trappor.

Den sedan byggnadstiden välbevarade, näst intill oförändrade exteriören.

Yttertakens spåntäckning.

Kyrkorummets takmålningar.

Predikstolen och altarpopsatsen som de enda kvarvarande delarna i kyrkans ursprungliga fasta inredning ritade av Sigfrid Ericson.”⁶⁵**Förändring:**

När det gamla församlingshemmet i Skene visade sig vara mögelskadat beslutades att ett nytt skulle uppföras i direkt anslutning till den gamla kyrkan. De två byggnaderna är sammanlänkande medelst en inglasad gång som löper längs med kyrkans norra fasad. Församlingen hade behov av arbetsrum för personalen, lokaler för olika typer av samkväm som äger rum efter gudstjänster och körverksamhet samt rum för enskilda samtal.

Tillbyggnaden är generöst tilltagen, uppförd i två plan med lokaler på totalt 920 kvm. Den undre våningen ligger en våning lägre än kyrkan, vilket gör att tillbyggnadens taklinje hamnar i höjd med kyrkan. Den nya detaljplanen för området runt kyrkan som togs fram inför ombyggnationen angav att ”höjden på den tillkommande bebyggelsen ska

anpassas så att kyrkan fortfarande syns så mycket som möjligt från alla håll”. Planen överklagades av flera grannar som menade att det nya församlingshemmet skulle få en estetiskt negativ inverkan på kyrkan. Planen kunde dock antas efter att länsstyrelsen hade avslagit den första överklagan.⁶⁶

Bild 48. Skene kyrka. Foto: Maria Nyström, 2016.

64. Kanslist, Örby-Skene församling. Samtal våren 2017.

65. Bedömning och värdering av Skene kyrka 2005, Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet [2015-01-01].

66. Magnus Axbom, ”Ett steg närmare nytt församlingshem i Skene”, *Hallands Nyheter*, 16 april 2008; Rebecka Kvint, ”Länsstyrelsen säger ja till nytt församlingshem i Skene”, *Hallands Nyheter*, 5 juni 2009; Hannah Larsson, ”Byggtvisten i Skene ett fall för regeringen”, *Borås Tidning*, 2 augusti 2007; Detaljplan för Skene kyrka. Skene 12:1 m.fl. Upprättad och reviderad 2006. Dnr. BN 2004/0497 214. Stadsbyggnadsförvaltningens arkiv, Marks kommun

Bild 49. Exteriör. Foto: Maria Nyström, 2016.

Bild 50. Exteriör. Foto: Maria Nyström, 2016.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Muntliga källor

- Antikvarie, Enheten för samhällsbyggnad och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Värmlands län. Samtal 4 december 2014
- Antikvarie, Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen i Dalarnas län. Samtal 28 november 2014
- Antikvarie, Enheten för samhälle och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Gotlands län. Samtal 3 februari 2015
- Antikvarie, Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen i Dalarnas län. Samtal 28 november 2014
- Antikvarie, Kultur- och samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Östergötlands län. Samtal 11 december 2014
- Antikvarie, Enheten för samhällsplanering och kulturmiljö, Länsstyrelsen i Kronobergs län. Samtal 24 februari 2015
- Antikvarie, Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Hallands län. Samtal 11 december 2014
- Byggnadsingenjör, VD för Arkitektur & Byggnadsvård AB, e-postkorrespondens 18 januari 2015
- Fastighetsingenjör, Alingsås pastorat, e-postkorrespondens våren 2017
- Kanslist, Örby-Skene församling. Samtal våren 2017
- Länsantikvarie, Länsstyrelsen i Örebro län. Samtal 4 december 2014
- Stiftsantikvarie, Göteborg stift. Samtal 20 november 2014
- Stiftsantikvarie, Skara stift. Samtal 26 november 2014
- Stiftsantikvarie, Visby stift. Samtal 27 november 2015

Tryckta källor och litteratur

- Axbom, Magnus, "Ett steg närmare nytt församlingshem i Skene", *Hallands Nyheter*, 16 april 2008
- Barup, Kerstin, Edström, Mats & Lindman, Åke E:son, *Kalmar domkyrka i nytt ljus: restaureringen 2005*, Stockholm: Arkitektur i samarbete med Barup & Edström arkitektkontor, 2011
- Bergenmar Lager, Josephine, "Vessige kyrka rustad för framtiden", *Hallands Nyheter*, 17 augusti 2013
- Bexell, Lars-Göran, "Kyrkbygge i Horn klart i december", *Linköpings Tidning/Kinda-Posten*, 20 juni 2014
- "Christinae kyrka i Alingsås byggs om", *Göteborgs-Posten* 9 november 2002
- Eikeland, Kent, "Nytt församlingshem splittrar En skändning av Christinae kyrka", *Göteborgs-Posten*, 19 november 2000
- Eikeland, Kent, "Christinaes utbyggnad invigs", *Göteborgs-Posten*, 6 december 2003
- Eriksson, Peter, "Så gick det till att renovera kyrkan", *Nerikes Allehanda*, 23 mars 2011
- Esbjörnson, Estrid, *Hidinge nya kyrka*. Antikvarisk rapport, 2010
- Falk, Sven Erik, "Kyrkor i stiftet delar på 70 miljoner", *Kyrkans Tidning*, 13 september 2012
- Flarup Källmark, Åsa, *Förnyelse av kyrkorummet. Örslösa kyrka – en fallstudie*, Rapport. A-sidan arkitektkontor 2012
- Frankki, Hilda, "Öja kyrka ska få nytt liv igen", *Smålandsposten*, 4 februari 2012
- Frankki, Hilda, "Öja kyrka får moderniseras", *Smålandsposten*, 1 juni 2012
- Fransson, Kajsa, "Festmessa för ny kyrksal", *Linköpings Tidning/Kinda-Posten*, 8 december 2014
- "Församlingshem i Lycke invigdes", *Kungälvsposten* 21 maj 2013, 2013a
- "Församlingshemmet flyttar in i kyrkan", *Kungälvsposten* 15 mars 2013, 2013b
- Gradin, Per Olof, "Lima ombyggds kyrka i Dalarna. Ett studiebesök", *Stora kyrkor och små församlingar: nytänkande med idéer om framtiden*, Granberg, Gunnar (red.), Karlstad: Votum, 2011
- Gyllin, Pia, "Uppskattad renovering firades", *Nerikes Allehanda*, 29 november 2010
- "Helrenovering av Johanneskyrkan", *Göteborgs-Posten*, 4 juli 2003
- Hugo, Linus, "Församlings-hem får grönt ljus", *Göteborgs-Posten*, 12 juni 2002
- Hylander, Karin, "Allt-i-ett-kyrka med bevarad helighet", *Korsväg: tidskrift för debatt, kultur och nyheter i Göteborgs stift*, vol. 1. Göteborg: Göteborgs stift, 2013
- Hällberg, Annki, "Kyrkoutbyggnad hotad, Arkeologiska utgrävningen kostar alldeles för mycket", *Falukuriren*, 8 september 2006
- Hällberg, Annki, "Här är nya kyrkan", *Dalarnas tidning*, 20 mars 2008
- Johansson Bo-Lennart, *Stadsmissionshistoria*, Göteborgs kyrkliga stadsmission, augusti 2011

OMBYGGDA KYRKOR MED UTVIDGAT BRUK

- Kihlström, Christina, "Kontoret flyttar in i kyrkan", *Hallands Nyheter*, 17 januari 2013
- Klockarås, Christer, "Nu ska kyrkan rustas för 18 miljoner kronor", *Falu Kuriren*, 20 mars 2007
- Kvint, Rebecka, "Länsstyrelsen säger ja till nytt församlingshem i Skene", *Hallands Nyheter*, 5 juni 2009
- Källgren, Per, "Leksands kyrka byggs om, 15 miljoner satsas på om- och tillbyggnad", *Falu Kuriren*, 15 oktober 2005
- Larsson, Hannah, "Byggtvisten i Skene ett fall för regeringen", *Borås Tidning*, 2 augusti 2007
- Lundberg, Lennart, "Ingen fara på taket - Göteborgs stadsförsamlingar stänger men bygger nytt", *Kyrkans Tidning*, 12 januari 2006
- Mojanis, Anders, "Lima kyrka byggs om - Församlingshem och ny läktare byggs inuti kyrkan", *Mora Tidning*, 05 november 2004
- Mojanis, Anders, "Ombyggd kyrka dubbelt så bra", *Falu Kuriren*, 20 maj 2005
- Morén, Kristoffer, "Byggs om till 'kompaktkyrka'", *Kyrkans Tidning*, 8 maj 2014
- Riksantikvarieämbetet, *Långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor*. PM daterat 20061010 dnr 31241542006, 2006
- Skoog, Gunilla, "Kyrkan fick nytt ansikte, Stadsmissionen satsar på annorlunda själavård - och kafé", *Göteborgs-Posten*, 6 mars 1996
- Skoog, Gunilla, "Kan få två nya kyrkor", *Göteborgs-Posten*, 31 december 2002
- Sundqvist, Catharina, "Nya tider stundar för Örslösa kyrka", *Kyrkans Tidning*, 22 augusti 2013
- Svenn, Lovisa, "Första spadtaget på nytt kyrkbygge", *Falu Kuriren*, 15 augusti 2007
- Svenska kyrkan, Alingsås församling. *Christinae kyrka i Alingsås* (Odaterad folder)
- Wennäs, Olof, "Får en kyrka se ut hur som helst? Några drag i svensk kyrkoarkitektur 1955–1975", *Gränser: populärvetenskapliga föreläsningar hållna under Humanistdagarna den 4-5 oktober 2003*. Ahlstedt, Eva (red.), Göteborg: Humanistiska fakultetsnämnden, Göteborgs universitet 2003
- Ågren, Joel, "Modern miljonkyrka", *Nerikes Allehanda*, 27 juli 2010
- Östlund, Emma, "Kyrkliga kulturminnen", *Gräv där du får: årsredogörelse från Kulturmiljöfunktionen 2013*, Helander, Hans (red.), Halmstad: Samhällsbyggnadsenheten/Kulturmiljöfunktionen, Länsstyrelsen Halland, 2014, s. 75–77

Övrigt

- Alingsås kommun*, Alingsås Arkitekturpris 2009. <http://www.alingsas.se/bygga-bo-och-miljo/kommunens-planarbete/arkitektur/alingsas-arkitekturpris> [2015-05-15]
- Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet
- Stadsbyggnadsförvaltningens arkiv i Marks kommun
- Svenska kyrkans Kyrkobyggnadsregister 2013
- Församlingshemmet har flyttat in i ombyggd kyrka. [Radioprogram], Sveriges Radio P4 Halland, 2013-08-17

*Bild 1. Ävids gamla och nya kyrka från luften.
Foto: L.G.foto, 2011. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0*

TVÅKYRKOORDNINGEN I ÅTVIDABERG

Magdalena Hillström

Mellan 1850 och 1890 uppfördes 470 nya kyrkor i Sverige.¹ En av dem är Åtvids Stora kyrka. Den är byggd i bäckfallsskiffer och tegel i engelsk nygotisk stil efter ritningar av arkitekten Adolf Emil Melander. Åtvids Stora kyrka ersatte en kyrka uppförd av gråsten och tegel under 1400-talet eller i början av 1500-talet. Planen var att den äldre kyrkobyggnaden skulle rivras men den gjordes i stället med avsikt om till en sevärdhet (en kyrkoruin) och kallas sedan länge Åtvids Gamla kyrka. I slutet av 1950-talet återuppfördes den ruinlagda kyrkan och invigdes för gudstjänst. Kyrkorna ligger centralt i Åtvidaberg och ägs av Åtvids församling. Det är 300 meter

mellan dem. Sedan lång tid tillbaka har den kyrkliga verksamheten väsentligen varit förlagd till Åtvids Gamla kyrka.

Sommaren år 2008 stod det klart att Stora kyrkans torn hade omfattande skador. Stenar föll till marken och en avspärning blev nödvändig. Detta blev startskottet för en diskussion om vad församlingen egentligen skulle ha kyrkan till. Kyrkoherden föreslog att den skulle byggas om till församlingshem. Ett par år senare involverades kommuninvånarna i Åtvidaberg i frågan om kyrkobyggnadens framtida öde i en stor enkät. Sedan Åtvidabergsborna visat ett stort stöd för kyrkans bevarande fick Pål Dunér vid

1. Jakob Lindblad, *470 nya kyrkor: Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2009.

arkitektkontoret Vattentornet i Eksjö i uppdrag att utforma ett förslag till ombyggnation. I december år 2013 fick planerna av ekonomiska skäl skrinläggas. Efter en tid beslutade församlingen att kyrkan skulle renoveras invändigt och återöppnas i december år 2015. När tanken på en återuppbyggnad av den ruinlagda kyrkan hade väckts på 1940-talet skrev tidningen *Östgöten* att församlingen varken hade behov av eller kunde hålla sig med två ”tempel”.² 70 år senare kan man konstatera att församlingen alldeles oavsett behovet kunnat hålla sig med två ”tempel” och litar på att den kan det också i framtiden.

Denna studie handlar om det skeende i Åtvids församling som inleddes med ifrågasättandet av om det var rimligt att lägga ned stora penningssummor på Åtvids Stora kyrka när den knappt användes och avslutades med kyrkans återöppnande i december år 2015. Studien beskriver och analyserar hur en enskild församling tar sig an en övertalighetsproblematik och vilken roll som kyrkoantikvarisk ersättning har spelat i processen att finna en lösning. Materialet består dels av intervjuer med kyrkoherden i Åtvids församling, stiftsantikvariern och dennes vikarie, länsantikvariern och en antikvarie med ansvar för kyrkobyggnadsfrågor på Östergötlands museum, dels av årsredovisningar, tidnings- och hemsidesartiklar.³ Kyrkofullmäktiges och kyrkorådets ställningstaganden belyses genom protokoll.

Frånsett kyrkoherden företräder alla de som intervjuats antikvarisk expertis men med olika institutionell inramning: Linköpings stift, Länsstyrelsen respektive Östergötlands museum. Åtvids Stora kyrka ingår i deras ansvarsområde, liksom den förstås gör i kyrkoherdens. Intervjuerna hade två syften, dels att från initierade personer samla kompletterande upplysningar i sak om processen,

dels att belysa likheter och skillnader i förhållningsätt och bedömningar som den aktualiserat. När intervjuerna gjordes var Dunérs förslag till ombyggnation för handen men ingen visste om idéerna skulle kunna förverkligas.

I början av arbetet med denna studie uppfattade jag Stora kyrkans övertalighet som ett faktum. Efterhand blev övertalighetsbegreppets mångtydighet allt mera framträdande. Det finns många kyrkor som används sparsamt eller inte alls, som kallställts och stängts, utan att karakteriseras som övertaliga. Att man på ett generellt plan kan konstatera att Svenska kyrkan har många fler kyrkor än vad den kyrkliga verksamheten kräver är således något annat än att utpeka en enskild kyrkobyggnad som övertalig – även om den inte används. Ledande krafter i församlingen och antikvarisk expertis gjorde bedömningen att Stora kyrkan var övertalig när frågan om dess framtid problematiserades och dramatiserades. Idag finns det inget som tyder på att församlingen uppfattar kyrkan som övertalig. Övertaligheten bestäms såtillvida snarare av problemattityden än av det faktiska mönstret för kyrkobruket. I ljuset av hur skeendet kom att utveckla sig kan det karaktäriseras som en öppning och en stängning av en process som inramas av perspektivet att Stora kyrkan är problematiskt övertalig.⁴

Studien är indelad i fem delar. Först görs en kort tillbakablick på tvåkyrkoordningens uppkomst och därefter beskrivs hur Åtvids församling arbetat med frågan om Stora kyrkans framtid. I det tredje avsnittet redovisas intervjuerna. Det fjärde avsnittet handlar om vilken roll kyrkoantikvarisk ersättning har spelat för skeendet och i det femte och avslutande avsnittet diskuteras övertalighetsperspektivets betydelse för att mobilisera ekonomiska och opinionsmässiga resurser.

2. *Östgöten* 1943-07-27.

3. Intervjuer: kyrkoherden 2013-05-27; stiftsantikvariern och dennes vikarie samt länsantikvariern 2013-06-03; antikvarie Östergötlands museum 2013-05-30. Intervjuerna har spelats in och transkriberats.

4. Perspektivet är inspirerat av s.k. kontroversstudier. Se t.ex. Arthur L. Caplan & H. Tristram Engelhardt (red.), *Scientific Controversies: Case Studies in the Resolution and Closure of Disputes in Science and Technology*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987; Margareta Hallberg & Fredrik Bragesjö, *Konflikt eller konsensus? Om kontroversstudier som forskningsfält*. Stockholm: Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap, 2003.

Bild 2. Åtvids Gamla kyrka omvandlad till ruin. Bilden troligen från 1940-talet. Foto: Sune Sundahl. Källa: Arkitektur- och designmuseum.

TVÅKYRKOORDNINGENS TILLKOMST

Alltsedan Åtvids Stora kyrka invigdes år 1885 har det funnits en tvåkyrkoordning i Åtvidaberg.⁵ Den började med att den senmedeltida församlingskyrkan omvandlades till en ”pittoresk ruin” efter ritningar av Stora kyrkans arkitekt Adolf Emil Melander.⁶ Koret bevarades intakt och användes som förvaringsutrymme (och senare som museum) för kyrkans inventarier. År 1934 iordningsställdes det för högmässa. En liten sakristia kom till och två valvdörrar sattes in i triumfbågen mellan koret och långhuset. På sommarhalvåret kunde kyrkan användas för friluftsgudstjänst.⁷

På nyårsafton år 1946 undertecknade Elof och Ollie Ericsson ett gåvobrev till Åtvids församling. Elof Ericsson hade varit disponent och verkställande direktör för AB Åtvidabergs industrier (senare Facit) och var företagets huvudägare. Gåvobrevet avsåg återuppbyggnaden av Åtvids Gamla kyrka. AB Åtvidabergs industrier och makarna Ericsson åtog sig att svara för alla kostnader. Makarna föreslog i gåvobrevet att Stora kyrkan skulle byggas om för att inrymma församlingshem, pastorsexpedition, bibliotek och utrymmen för sångövning och studiecirklar. Kyrkofullmäktige accepterade gåvan men ville inte ta ställning till vad som skulle hända med Stora

5. Med tvåkyrkoordning avses att en församling har två, närbelägna och för gudstjänst invigda kyrkor. Det kan tilläggas att församlingar med tvåkyrkoordningar var lättare att identifiera före reformen med församlingssammanslagningar.

6. *Aftonbladet* 1887-02-12.

7. *Åtvids gamla kyrka: medeltidskyrkan som återuppstod: skrift utgiven till kyrkans invigning 1 sep. 1957*. Åtvidaberg, 1957, s. 16f.

kyrkan⁸, istället tillsattes en kommitté för att göra en opartisk utredning.⁹ En omständighet som församlingen knappast kunde bortse från var att Stora kyrkan hade varit en patronatskyrka.¹⁰ Det var en kyrkobyggnad underställd en patronus (till exempel en kung eller adelsman) eller en institution (till exempel ett kloster). Johan Adelswärd erhöll patronatsrätten till Åtvids församling genom en kunglig resolution år 1779. Formellt avskaffades patronatsrätten 1922 men de historiska banden mellan kyrkan och baroniet Adelswärd var starka. Axel Adelswärd finansierade arkitektuppdraget, Theodor Adelswärd (d.y.) tog kyrkobygget på entreprenad och Theodor Adelswärd (d.ä.) donerade åtta ljuskronor, tjugo ljusarmar och två mässingskandelabrar till den nya kyrkan. Han hade gelbgjuteri som hobby och var församlingens patronus. Altartavlan, på plats först på 1930-talet, målades av Carin Rudbeck, dotter till Theodor Adelswärd (d.y.).¹¹ I Åtvidaberg var reaktionerna på Ericssonska donationen blandade och många undrade vad som skulle hända med Stora kyrkan. *Östgöten* noterade med förtjusning att det blåst upp till ”kyrkostorm”.¹² Biskop Tor Andræ tyckte att somliga Åtvidabergsbor borde talas till rätta och underströk i *Östgöta Correspondenten* att kyrkan var synnerligen tråkig och stillös, och att all sakkunskap, om än inte folkmeningen, var överens om att den kom från ”den kyrkliga byggnadskonstens djupaste förfall”. En återuppbyggnad av Gamla kyrkan skulle däremot ge församlingen en lagom stor och vacker kyrka. ”Den nuvarande blir aldrig till någon andakt lyftande eller stilfullt gudstjänstrum.”¹³

Den kommitté som skulle bereda frågan om Stora kyrkans användning kom inte till något resultat. Det ledde till att kyrkorådet i juni år 1952 förordade ett beslut om att kyrkan även i fortsättningen skulle användas för gudstjänst och att det vid tiden frostskadade tornet skulle lagas. Kyrkofullmäktige beslutade i enlighet med kyrkorådets förslag och kyrkoherden uttryckte härefter – enligt protokollet – ”sin glädje över att frågan om nya kyrkans framtida användning lösts i enighet”.¹⁴ I december året därpå firade församlingen att tornet var lagat och att kyrkans huvudportar, stängda sedan många år på grund av nedfallande tegel, återigen kunde öppnas.¹⁵ Fyra år senare invigdes i biskopens närvaro Åtvids Gamla kyrka under högtidliga former.¹⁶ Efter hand har den kyrkliga verksamheten koncentrerats till Gamla kyrkan och användningen av Stora kyrkan har varit sporadisk. Förslag om ombyggnation har återkommande lämnats. Inget har realiserats.¹⁷

TVÅKYRKOORDNINGEN IFRÅGASATT

År 2008 aktualiserades tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg som ett tilltagande problem. Bakgrunden var försämrad ekonomi, medlemsminskning och ett stort fastighetsbestånd innefattande bland annat åtta lagskyddade kyrkor, en lagskyddad kyrkoruin i Hannäs och sju församlingshem. Därtill stod det klart att Stora kyrkans torn hade omfattande skador. ”Allt detta tillsammans och mer därtill kräver att pastoratet i allt högre grad måste rätta mun efter matsäcken”, konstaterade kyrkorådet.¹⁸ Det skall tilläggas att det som idag är Åtvids församling tillkom år 2010 genom en sammanslagning av fem

8. LV. Åtvids kyrkofullmäktiges protokoll 1947-01-11.

9. LV. Åtvids kyrkofullmäktiges protokoll 1947-05-17.

10. Patronatsrätten reglerades i 1686 års kyrkolag och avskaffades år 1922.

11. Gösta Adelswärd, ”Åtvids Nya kyrka”. I Gösta Adelswärd et al (red.), *Åtvids stora kyrka 100 år 1985* (1985), s. 8–23.

12. ”Krönika från Åtvidaberg”, *Östgöten* 1947-01-18.

13. ”Röster om kyrkodonationen i Åtvidaberg”, *Östgöta Correspondenten* 1947-01-19

14. LV. Åtvids församling, kyrkofullmäktiges protokoll 1952-06-20.

15. LV. Åtvids församling, kyrkofullmäktiges protokoll 1953-12-12. ”Åtvids kyrkoportar öppnade efter 10 år”, *Östgöten* 1953-12-14.

16. Intervju med kyrkoherden 2013-05-27 samt med stiftsantikvarien och dennes vikarie 2013-06-03.

17. Ibid.

18. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2008-03-06. Tre församlingsgårdar och kyrkoruinen i Hannäs har sedermera sålts.

Bild 3. Åtvids Gamla kyrka i ny gestalt. Foto: ArEkBn, 2012. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0

olika församlingar: Åtvid, Grebo-Värna, Björsäter-Yxnerum, Hannäs och Gärdserum. Tidigare ingick de enskilda församlingarna i en kyrklig samfällighet.

Kostnaden för att laga tornet beräknades av en konsultfirma till drygt tre miljoner kronor.¹⁹ Firmans undersökningar visade också att taket, långhuset och sidoskeppet var i behov av reparation. Församlingen sökte och beviljades kyrkoantikvariska medel för lagning av tornet men kyrkorådet, med kyrkoherden som drivande kraft, satte likafullt ifråga om det var rimligt att lägga ekonomiska resurser på en kyrka som knappast användes. Kyrkoherden ville istället på allvar ta itu med problemet att församlingen hade en kyrka för mycket. Hennes bedömning var att församlingen under mycket lång tid hade skjutit problemet framför sig och duckat för att fatta ett ansvarigt beslut i frågan.²⁰

19. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2009-03-10.

20. Intervju med kyrkoherden 2013-05-27.

21. Lotta Willsäter, "Renovera eller riva: Stora kostnader för att rädda Stora kyrkans torn", *Östgöta Correspondenten* 2008-11-08.

I november år 2008 uppmärksammade *Östgöta Correspondenten* att Stora kyrkans framtid stod på dagordningen. I en artikel med rubriken "Renovera eller riva: Stora kostnader för att rädda Stora kyrkans torn" intervjuades ordföranden i kyrkofullmäktige Evert Johansson. Han menade att församlingen inte längre kunde skjuta på ett ställningstagande. Kostnaderna för att reparera tornet var höga, inte minst med tanke på att kyrkan mest stod tom. "Folk vill ha Stora kyrkan kvar men det är nästan ingen som använder den." Johansson tillade, "Egentligen borde kyrkan rivas. Men jag har en bestämd känsla av att ingen vill det."²¹

I juni året därpå gjordes en intervju med kyrkorådets ordförande Rolf Wilhelmsson av samma tidning. Han underströk att församlingens behov av kyrkobyggnaden var begränsat och att rådvillheten

var stor. Rivning var en tveksam utväg: ”Jag har en känsla av att det skulle bli en stor cirkus om vi berättade för invånarna att vi ska riva den.” Wilhelmsson påpekade att problemet med kyrkobyggnadens framtida användning återstod att lösa även om församlingen tilldelades kyrkoantikvarisk ersättning för tornreparationen.²² I en vidstående artikel konstaterade stiftsdirektören Christer Petré att urbanisering och minskade medlemsintäkter på sikt kommer att leda till att kyrkor på landsbygden måste stängas.²³ I den senare artikeln infogades Åtvids Stora kyrka i den större problembilden av övertaliga kyrkobyggnader i glesbefolkade områden. Det kan tilläggas att den allmänna oron för att demografiska förändringar och sjunkande medlemstal i Svenska kyrkan i framtiden ska innebära en situation av församlingslösa kyrkor på landsbygden är relevant för Åtvids församling, som äger åtta kyrkor, men i Åtvidaberg är problemet tvåkyrkoordningen, inte det långsiktiga perspektivet av radikal avfolkning av vissa landsdelar.

KOMMUNINVÅNARNA INVOLVERAS

Ett viktigt steg i processen att ta fram ett framtidsprogram för Åtvids Stora kyrka togs då invånarna i Åtvidabergs kommun engagerades i en enkätundersökning. Kommunen har omkring 11.500 invånare varav cirka 7.000 bor i centralorten. Frågeformuläret skickades till samtliga hushåll på våren år 2010. Det lades också ut i de båda kyrkorna, på biblioteket i Åtvidaberg och andra platser. På annandag påsk hölls Stora kyrkan öppen för alla som med anledning av undersökningen ville besöka den. Sammanlagt spreds cirka 5.600 formulär.²⁴

Resultatet sammanställdes och analyserades av Catharina Sternudd vid Lunds universitet på uppdrag av Åtvids församling i samverkan med

Östergötlands museum, Linköpings stift och Länsstyrelsen i Östergötland. Enkäten uppmärksammades i flera tidningar, av SVT Östnytt och Sveriges Radio P4.²⁵ I *Östgöta Correspondenten* skrev Erik Höjer:

Stora kyrkans framtid kommer att avgöras med hjälp av en jätteenkät riktad till samtliga hushåll i Åtvidabergs kommun. Kristna och hedningar, alla kommer att kunna tycka till om Stora kyrkan i Åtvidaberg ska renoveras eller jämnas med marken.²⁶

Frågeformuläret innehöll åtta huvudfrågor följda av ett antal påståenden (utom fråga fem), som kunde värderas i en fem- eller sjugradig skala från mycket negativt till mycket positivt (till exempel ”Stämmer inte alls!” – ”Stämmer precis!”) samt fritextfrågor. De åtta frågorna var:

- (1) Vad betyder Åtvids stora kyrka för dig?
- (2) Hur ser du på församlingens användning av Åtvids stora kyrka?
- (3) Hur ser du på annan användning av Åtvids stora kyrka?
- (4) Hur ser du på underhållet av Åtvids stora kyrka? Kan du tänka dig rivning?
- (5) Har du fler idéer eller åsikter om framtiden för Åtvids stora kyrka?
- (6) Hur viktiga är församlingens olika uppgifter och verksamheter för dig?
- (7) Hur ser du på kyrkobyggnader?
- (8) Hur ser du på Åtvidabergs bebyggelsemiljö?

Fråga (2) utgick från att församlingen även fortsättningsvis skulle äga och förvalta kyrkan. Här gavs fem alternativ: anpassning av kyrkan till nya verksamheter, ombyggnad till församlingshem, konsertlokal eller

22. Yamile Lindgren, ”Renovera eller riva Stora kyrkan – det är frågan”, *Östgöta Correspondenten* 2009-06-26.

23. Yamile Lindgren, ”Ett 30-tal kyrkor i länet riskerar att stängas”, *Östgöta Correspondenten* 2009-06-26.

24. Catharina Sternudd, *Vad skall hända med Åtvids stora kyrka? Rapport från en enkätundersökning 2010*. Institutionen för arkitektur och byggd miljö, Lund: Lunds universitet, 2010, s. 7. Tillgänglig via Lund University Publications.

25. Ibid.

26. Erik Höjer, ”Enkät avgör Stora kyrkans framtid”, *Östgöta Correspondenten* 2010-01-08.

daghem samt upplåtelse till annat kristet samfund. Fråga (3) handlade om att kyrkobyggnaden togs ur bruk, överläts till annan huvudman och användes för annan verksamhet än kyrklig. Alternativen var kyrkobyggnadens bibehållande som kyrka, avsakralisering, rivning, försäljning, användning som pub och restaurang, utställningslokal, bibliotek eller biograf samt överlåtelse till annat trossamfund. Det fanns också möjlighet att ta ställning till påståendet ”användningen spelar ingen roll, bara kyrkan står kvar”. Rivningsalternativet återkom i fråga fyra.²⁷

2.035 personer svarade på frågorna och 1.964 formulär sändes in. Svarefrekvens var 35 procent i förhållande till antalet spridda enkäter. Av centralortens befolkning över 20 år svarade 40 procent.²⁸ Av Sternudds resultatredovisning kan bland annat utläsas att en majoritet av de som besvarat enkäten tycker att kyrkan är viktig för Åtvidabergs identitet och en betydelsefull symbol för bygden. En majoritet uppger också att fasaden av bäckfallssten gör den unik och omistlig. 58 procent har många fina minnen av kyrkan och endast 16 procent uppger att kyrkan saknar betydelse för dem. De allra flesta (73 procent) avvisar rivning.²⁹

Sternudds samlade intryck av undersökningen är att majoriteten av de svarande har insett att en breddning av byggnadens användning är nödvändig och hon drar följande slutsats:

En respektfull anpassning av Åtvids Stora kyrka, genomförd under ledning av ett engagerat arkitektkontor och i samråd med byggnadsantikvarisk expertis, skulle sannolikt accepteras och välkomnas av de flesta av kommunens invånare.³⁰

Slutsatsen har inget uppenbart stöd i enkätresultatet – även bortsett från att svarande inte haft möjlighet att framföra åsikter om värdet av en medverkan av

engagerade arkitektkontor och byggnadsantikvarisk expertis. En tydlig majoritet (58 procent) var positiv till en anpassning till obestämda ”nya verksamheter” men till tanken på en ombyggnad till församlingshem, ett förslag som kyrkoherden tidigare hade väckt, var 53 procent negativa och endast 23 procent positiva. 75 procent var negativa till daghem och 57 procent till upplåtelse till annat samfund. En knapp majoritet (51 procent) var emellertid positiva till konsertlokal. Den enda alternativanvändningen av kyrkan som alls hade stöd av en majoritet var alltså den som konsertlokal. Däremot fanns det en stark majoritet mot rivningsalternativet (73 procent) och mot en ”avkristning” av byggnaden (55 procent) och en svag majoritet för att kyrkan skulle förbli kyrka (52 procent).³¹ Eftersom kyrkor regelmässigt används som konsertlokaler utan inskränkning av den kyrkliga användningen är det fullt möjligt att tolka enkätsvaren som att en majoritet skulle välkomna att ordningen förblev vid det gamla.

OMBYGGNAD TILL FÖRSAMLINGSHEM

Kyrkoherden hade i ett tidigt skede i processen framkastat idén att sälja den befintliga församlingsgården (som hade renoveringsbehov) och flytta in verksamheten i Stora kyrkan.³² Det var en idé i samklang med tiden. År 2011 utkom boken *Stora kyrkor och små församlingar – Nytänkande med idéer om framtiden*. Den innehöll presentationer av projekt i vilka arkitekter, antikvarier och teologer samarbetat kring frågor om hur överdimensionerade kyrkor kan göras mindre och hur ombyggnationer kan möjliggöra en integration av församlingshemmets funktioner i kyrkobyggnaden.³³ Ombyggnad till församlingshem fanns med bland de uppräknade handlingsalternativen i enkäten och det har redan

27. Enkäten finns i bilaga 1 till Sternudds rapport.

28. Sternudd 2010, s. 8.

29. Resultat för varje fråga redovisas i bilaga 2 till Sternudds rapport.

30. Sternudd 2010, s. 17.

31. Se bilaga 2 till Sternudds rapport.

32. Intervju med kyrkoherden 2013-05-27.

33. Gunnar Granberg (red.), *Stora kyrkor och små församlingar: nytänkande med idéer om framtiden*. Karlstad: Votum, 2011; Intervju med kyrkoherden 2013-05-27.

framgått att många ställde sig tveksamma till förslaget. Församlingen uppfattade enkätens resultat som att Åtvidabergsborna ville att kyrkan skulle stå kvar, användas av församlingen och vara tillgänglig för alla.³⁴ Med stöd av resultatet började planeringsarbetet med sikte mot ombyggnation till församlingshem och en arbetsgrupp tillsattes.³⁵ Stiftsantikvarien ingick i gruppen och på dennes rekommendation engagerades arkitekten Pål Dunér vid arkitektkontoret Vattentornet i Eksjö.³⁶ Tillsammans utarbetade de ett förslag till invändig omgestaltning. Det presenterades på ett extrainsatt kyrkofullmäktige i mars år 2011. Fullmäktige beslutade om en fortsättning och ekonomiska kalkyler togs härefter fram.³⁷ De visade att en ombyggnation av Stora kyrkan till församlingshem i kombination med en försäljning av den befintliga församlingsgården skulle medföra en minskning av församlingens årliga fastighetsutgifter.³⁸

Dunérs och projektgruppens förslag till omgestaltning av kyrkan innebar en radikal förändring av kyrkorummets. Planen var att bygga ett andra våningsplan. Det skulle förses med glasväggar ut mot kyrksalen och vila på pelare. Planen inbegrep också inbyggnad av koret i en glaskupol. Orgeln skulle däremot stå kvar på sin plats och bottenplanet till stora delar behållas oförändrad.³⁹

I september år 2012 beslutade kyrkofullmäktige att fullfölja planerna på en omgestaltning av Åtvids Stora kyrka under villkor att församlingshemmet såldes till minst det bokförda värdet, att finansieringen säkerställdes och att kostnaderna låstes i

entreprenad.⁴⁰ Dunér deltog på mötet. Han trodde att kyrkan stod inför ett paradigmskifte:

Man är på väg in i något nytt. Mitt förslag bygger på att det ska komma fler människor och att det skall bli mer liv och rörelse i kyrkan och att kyrkan är den plats man går till.⁴¹

I november bjöds församlingsgården ut till försäljning och i december rapporterade kyrkoherden till kyrkorådet att länsstyrelsen beviljat tillstånd till omgestaltningen.⁴²

ÄNDRADE PLANER

Ett år senare stod det klart att det inte fanns någon köpare av församlingsgården. Dessutom visade nya kostnads kalkyler att ombyggnadsalternativet skulle bli dyrare än tidigare beräknat. Då de ekonomiska villkoren därmed inte kunde uppfyllas beslutade kyrkorådet i december år 2013 att ge upp de långtgående planerna på en ombyggnation av Stora kyrkan. Under året hade en omfattande renovering av kyrkans utsida, tornet inbegripet, ägt rum och det nyvalda kyrkorådet fick i uppdrag att ta ställning till kyrkobyggnadens framtid.⁴³ I januari år 2014 tillsattes en arbetsgrupp för beredningen av två frågor: framtiden för Åtvids Stora kyrka och församlingsgårdens renovering.⁴⁴ Ett halvår senare beslutade kyrkofullmäktige att Stora kyrkan skulle rustas upp också invändigt och återöppnas för besökare. Ett viktigt motiv var att enkätundersökningen demonstrerat att invånarna i Åtvidaberg önskade att kyrkan skulle användas.⁴⁵ Ett nytt projektarbete drog i gång med siktet inställt på att förbättra standarden,

34. PÅ. Åtvids församling, Årsredovisning för räkenskapsåret 2010, s. 4; Intervju med kyrkoherden 2013-05-27.

35. PÅ. Åtvids församling, Årsredovisning för räkenskapsåret 2011, s. 4.

36. Intervju med stiftsantikvarien och dennes vikarie 2013-06-03.

37. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll, 2011-03-24 och 2011-04-28.

38. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2011-09-19.

39. "Äntligen ett beslut om Åtvids Stora kyrka", www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=941945. Hämtad 11/4 2013.

40. PÅ. Svenska kyrkan. Åtvids församling, Årsredovisning 2012, s. 12.

41. Lotta Willsäter, "Historiskt beslut togs om Åtvids stora kyrka", *Östgöta Correspondenten* 2012-09-26.

42. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2012-12-18.

43. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2013-12-12.

44. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2014-03-21.

45. PÅ. Åtvids församling, kyrkofullmäktige, protokoll 2014-09-11.

Bild 4. Visualisering Åtvids Stora kyrka, Förslag C, av Vattentornet Ark.kontor, ARK Sar/MSA Pål Dunér, 2013.

minska driftkostnaderna och underlätta för en mångsidig användning av kyrkorummet. *Östgöta Correspondenten* uppmärksammade de nya planerna under rubriken "Stora kyrkan får invändigt storlyft". "Han har väntat länge, stött på hinder som övermäktiga kostnader och fått samla mod för att dra tillbaka tidigare beslut", skrev tidningen om kyrkorådets ordförande Anders Säberg, som är lättad över beslutet. "Vi har arbetat jättemycket med detta. Första förslaget att bygga om till församlingsgård var en djärv idé." Församlingens administrativa chef betonade att församlingen gjorde en stor satsning, inte bara för Svenska kyrkan utan för hela Åtvidaberg: "Vår förhoppning är att andra intressenter, som

kommunen, föreningar och externa arrangörer ska kunna använda kyrkan."⁴⁶ I en artikel på hemsidan informerade församlingen om den nya situationen. Inledningen löd:

Äntligen! Det uttrycket sammanfattar nog vad många förtroendevalda, medlemmar och anställda i Åtvids församling känner inför det faktum att beslutet om Åtvids Stora kyrkas framtid nu är fattat. En lång och tidvis krokig väg har lett till beslutet att renovera även insidan av det så välkända landmärket i Åtvidaberg.⁴⁷

Stora kyrkans invändiga renovering har varit omfattande och mycket har gjorts nytt. Den har inbegripit el-, ljud- och brandsäkerhetssystem, vatten och

46. Klas-Göran Wennerström, "Luciakröning i fullsatt kyrka", *Länstidningen Östergötland* 2015-12-23.

47. Stora kyrkans inre renovering", www.svenskakyrkan.se/atvidsforsamling/stora-kyrkans-inre-renovering. Hämtad 2015-06-15.

Bild 5. Interiör av Stora Kyrkan efter renovering (beskuren). Foto: Tommy Hvitfeldt, 2016. Källa: Åtvids församling.

avlopp, styr- och regleranordningar, installation av bredband, isolering av vind, utrymme för toaletter, pentry och städförråd, läktarräcken och handikappanpassning. Uppvärmningen sker med vattenburen fjärrvärme och nya element har installerats. Belysning har ordnats så att rummet kan användas för konserter och teaterföreställningar. Golvytan har slipats och vaxats, väggarna putsats och målats med ljus kalkfärg i en nyans som har tagits fram i samarbete med antikvariska experter och svarar mot kyrkorummets ursprungliga färgsättning. Altarringen har tagits bort, altaret har gjort smalare och ett nytt, flyttbart, centralaltare har tillkommit.⁴⁸ Kyrkan öppnades enligt plan i december år 2015 med traditionsenlig luciakröning i en fullsatt kyrka.⁴⁹

48. "Stora kyrkans inre renovering", www.svenskakyrkan.se/atvidsforsamling/stora-kyrkans-inre-renovering. Hämtad 2015-06-15.

49. Klas-Göran Wennerström, "Luciakröning i fullsatt kyrka – Åtvidabergs stora kyrka åter i bruk", *Länstidningen Östergötland* 2015-23-12.

50. Ivana Vukadinovic, "Stora kyrkan klar till jul", *Östgöta Correspondenten* 2015-08-22.

I början av januari år 2016 invigde biskopen det nya altaret. Övertalighetsperspektivet hade i det nya läget förlorat sin relevans. Säberg sade till *Östgöta Correspondenten*: "Det känns jätteroligt att kyrkan ska öppnas igen. Att vi väljer att bevara kyrkan, att den inte kommer att rivas. Vi har haft brist på en större samlingslokal i Åtvidaberg."⁵⁰

KYRKOANTIKVARISK ERSÄTTNING: EN VIKTIG RESURS

Kyrkoantikvarisk ersättning har möjliggjort både projektarbetet kring Stora kyrkans framtid och – som det till sist skulle visa sig – bevarandet av tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg. Enkätundersökningen, utredningar, kostnadskalkyler och uppdraget till

Dunér bekostades av kyrkoantikvariska medel. När beslutet om invändig upprustning fattades förut-sattes att delar av den ersättning som tidigare beviljats för en ombyggnad till församlingshem kunde användas.⁵¹ Den genomgripande yttre renoveringen år 2013, som bland annat omfattade reparationer av tornet och långhusets fasad samt målning av tak och fönster, finansierades till största delen av ersättningen. Reparationerna kostade totalt 5,9 miljoner kronor. Församlingens utgifter stannade på 80.000.⁵²

Linköpings stifts ansökan om ram för kyrkoantikvarisk ersättning för år 2013 innefattade åtta ansökningar för Åtvids Stora kyrka. Det sammanlagda sökta beloppet var 18,7 miljoner kronor. Det största delprojektet var invändig ombyggnad. Totalkostnaden för att genomföra Dunérs förslag uppskattades till 33,3 miljoner. Stiftet och länsstyrelsen föreslog att församlingen skulle ersättas till 25 procent av kostnaderna, 8,3 miljoner.⁵³ Enligt villkoren för kyrkoantikvarisk ersättning är ombyggnation inte bidragsberättigat.⁵⁴ I syfte att övertyga kyrkostyrelsen om nödvändigheten av åtgärden bifogades därför till stiftets ansökan en skrivelse från den regionala samrådsgruppen. Den redovisade flera motiv för en ombyggnad till församlingshem. Samrådsgruppen framhöll att det inte fanns något pastoralt behov av Åtvids Stora kyrka och att frågan om kyrkobyggnadens användning eller eventuella rivning legat på församlingens bord sedan slutet av 1950-talet. Eftersom inga beslut blivit fattade hade kyrkan förfallit och var i dåligt skick. Enkäten till kommuninvånarna hade emellertid visat att kyrkan var viktig för dem och att en majoritet kunde tänka sig en ombyggnation om så krävdes för att kyrkan skulle bevaras. Resultatet av studien hade

sporrrat församlingen (som övervägt en rivning) att undersöka om det var möjligt att bygga om kyrkan invändigt till församlingshem. En sådan ombyggnation skulle ”låta den annars övertaliga Stora kyrkan komma till användning igen, som kyrka, församlingslokal och kontor”. Enligt skrivelsen motiverade de stora merkostnaderna för att anpassa kyrkan till en ny användning kyrkoantikvarisk ersättning. I medvetande om att ansökan inte stämde överens med regelverket tonade samrådsgruppen ned regelbrottet genom att framhålla att det bara kunde inträffa en gång: ”Vi hävdar att detta fall är unikt i stiftet, och att det därför inte kan fungera som prejudikat för övertaliga kyrkor i allmänhet.” Enligt samrådsgruppen var det ”främsta argumentet” för en delfinansiering med kyrkoantikvarisk ersättning emellertid inte de merkostnader som en ombyggnation skulle medföra utan kyrkans stora kulturhistoriska värden: unik för stiftet, i stort sett oförändrad sedan byggnadstiden, uppförd i lokal kalksten och utpekad som en viktig del av riksintresset Åtvidabergs bruksmiljö. I skrivelsen förutsätts nämligen att om en ombyggnation inte blir av kommer förfallet att fortsätta och rivning bli det enda alternativet. ”Att förlora den högt och centralt belägna kyrkobyggnaden skulle innebära en påtaglig skada i riksintresset Åtvidabergs bruksmiljö.” En ombyggnad var ”den enda möjligheten till en långsiktig lösning på problemet Åtvids Stora kyrka för största möjliga bevarandeeffekt och kulturavsnitt.” Hotet om rivning är med andra ord grundvalen för argumentationen.⁵⁵

Linköpings stifts ansökan om rambidrag justerades på central nivå inför kyrkostyrelsens beslut huvudsakligen beroende på att den planerade

51. PÅ. Åtvids församling, Årsredovisning för räkenskapsåret 2010, s. 4; Årsredovisning för räkenskapsåret 2011, s. 4; Årsredovisning för räkenskapsåret 2012, s. 4; Årsredovisning för räkenskapsåret 2014, s. 4; Kyrkorådet, protokoll 2014-05-08 samt 2014-08-28.

52. PÅ. Åtvids församling, Kyrkorådet, protokoll 2014-04-10, Bilaga till protokoll, Verksamhetsuppföljning 2013.

53. SkaU, Svenska kyrkan. Skrivelse till Svenska kyrkan 2012-03-08. Dnr: S 103-2010-237. ”Angående ansökningar om KAE till Åtvids stora kyrka”.

54. SkaU, Svenska kyrkan, Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning antagen av kyrkostyrelsen den 24 september 2012. Återfinns i ”Kyrkoantikvariska ersättningen (KAE) nationell nivå”, F1: 13 (diarieförda handlingar avslutade 2014), i akt med diarienummer KAE 2013/0001.

55. SkaU, Svenska kyrkan. Skrivelse till Svenska kyrkan 2012-03-08. ”Angående ansökningar om KAE till Åtvids stora kyrka”.

ombyggnationen av Åtvids Stora kyrka inte var förenliga med villkoren för kyrkoantikvarisk ersättning.⁵⁶ Så småningom beviljade stiftsstyrelsen (som kan göra omfördelning inom ramanslaget) i Linköpings stift drygt 5 miljoner kronor till ombyggnad (25 procent av kostnaderna). Utöver detta fick församlingen ytterligare cirka en miljon kronor för invändig renovering (90 procent av kostnaderna), 375.000 kronor för installation av brand- och inbrottslarm (90 procent av kostnaderna) samt 545.000 kronor (90 procent av kostnaderna) avseende renovering av dagvattenledning.⁵⁷

Ansökningar om kyrkoantikvarisk ersättning baseras på uppskattade kostnader och ersättningen rekvideras i efterhand. I fallet Åtvids Stora kyrka visade det sig exempelvis att de faktiska kostnaderna för att reparera tornet blev 800.000, inte 3 miljoner som beräkningarna uppgick till. Det berodde på att vittringen inte hade gått så långt att själva konstruktionen hade skadats, som man hade befarat. Sammanlagt har Åtvids församling för Stora kyrkans inre och yttre renovering (brandsäkerhet, elsystem, värmesystem, invändig ombyggnad, invändig renovering, dränering, tornet, utvändig renovering) rekviderat cirka 13,7 miljoner kronor i ersättning. Totalsumman för hela projektet slutade på drygt 19 miljoner. Det var mindre än beräknat.⁵⁸

Betydelsen av kyrkoantikvarisk ersättning i fallet Åtvids Stora kyrka kan knappast överskattas. Enligt församlingens administrativa chef hade den inre renoveringen inte blivit av om inte bidraget existerat.⁵⁹ Man kan på goda grunder anta, att inte heller de utvändiga reparationerna hade gjorts om församlingen ensam skulle ha stått för alla kostnaderna. Ersättningen gjorde det också möjligt att sätta igång ett arbete med målsättningen att skapa

en framtid för Åtvids Stora kyrka, inklusive att involvera en renommerad arkitekt. I gången från att ett övertalighetsperspektiv lades på kyrkobyggnaden till avvecklingen av detsamma har ersättningen spelat en dubbel roll. För det första har övertalighetsperspektivet på Stora kyrkan haft betydelse för storleken av ersättningsbeloppen; kyrkoantikvariska medel fördelas med hänsyn till en församlings samlade kulturarvsansvar.⁶⁰ Övertalighetsperspektivet lämnar därtill utrymme för att totalkostnaderna för en åtgärd kan definieras som kulturhistoriska ”merkostnader”, vilka, enligt 1998 års proposition, ersättningen är avsedda att täcka. För det andra har ersättningen gjort det möjligt att sluta processen i en ny överenskommelse om att kyrkobyggnaden sedan den rustats upp *inte* är övertalig. I fallet Åtvids Stora kyrka gick vägen förbi aldrig realiserade planer på ombyggnation men i efterhand förefaller det troligt att omvägen underlättade beslutet om en inre renovering. Att det sedan tidigare fanns beviljade kyrkoantikvariska medel att använda var en del av bilden när kyrkofullmäktige bestämde att kyrkan skulle rustas upp och återöppnas.

Mot bakgrund av kulturmiljölagens skydd av kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värde och mot bakgrund av intentionerna i 1998 års proposition förefaller uppgivandet av planerna på en ombyggnation vara det mest riktiga. Långsiktigheten av beslutet att rusta upp kyrkan invändigt och återöppna den för kyrklig och annan verksamhet får framtiden utvisa. Kyrkoantikvarisk ersättning har fungerat som strategisk resurs för att rädda tvåkyrkoordning i en situation där den tycktes akut utmanad. Åtvidexemplet väcker frågor om en förskjutning i principerna för KAE-medlens användning från de ursprungliga intentionerna i 1995 och 1998 års

56. SkaU, Svenska kyrkan. Ramfördelning för kyrkoantikvarisk ersättning år 2013, Bilaga 3, Korrigeringar och justering av stiftens raman-sökan kyrkoantikvarisk ersättning 2013. Dnr: KAE 2012/2013.

57. Lsa. Stiftsstyrelsen i Linköpings stift. Underrättelse om beslut 2012-09-21. Dnr: S 103-2010-237.

58. Lsa. Stiftsstyrelsen i Linköpings stift. Beslut. Dnr: S103-2012-267, S103-2013-223, S2008-0012-103, S103-2011-24.

59. Ivana Vukadinovic, ”Stora kyrkan klar till jul”, *Östgöta Correspondenten* 2015-08-22.

60. SkaU. Svenska kyrkan. Kyrkoantikvarisk ersättning. Villkor och allmänna råd. Bilaga till Kyrkofondens styrelses beslut 2006-06-07. Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning antagen av kyrkostyrelsen den 24 september 2012. Båda i ”Kyrkoantikvariska ersättningen (KAE) nationell nivå”, Fr: 13 (diarieförda handlingar avslutade 2014), i akt med diarienummer KAE 2013/0001.

propositioner. Förändringen innebär att det fortsatta kyrkliga bruket av kyrkor inträtt som en strategisk faktor i vidmakthållandet av deras kulturhistoriska värden. En annan fråga som väcks är om ersättningen stegvis håller på att förvandlas till ett verktyg för att överskjuta problemet med pastoralt övertaliga kyrkobyggnader på nästkommande generationer.

INTERVJUERNA – EN REDOVISNING

På försommaren år 2013 genomfördes fyra intervjuer med kyrkoherden i Åtvids församling, stiftsantikvariern (a) och dennes vikarie (b), länsantikvariern och en antikvarie med ansvar för kyrkobyggnadsfrågor på Östergötlands museum.⁶¹ I det följande återfinns en redovisning av intervjuerna organiserade i fyra teman: *övertalighet, enkätundersökningen, kulturhistoriskt värde och kulturmiljölagen* samt *handlingsalternativ*. Syftet med redovisningen är att ge en fördjupad bild av processen att formulera en framtidsplan för Åtvids Stora kyrka och att belysa vilka värderingar och bedömningar som denna har aktualiserat.⁶²

Övertalighet

Alla intervjuade menar att Åtvids Stora kyrka är övertalig. Kyrkoherden säger att församlingen inte har något behov av kyrkan och att den sedan slutet av 1950-talet använts ”för skams skull”. Stiftsantikvarie (a) delar uppfattningen och påpekar att Stora kyrkan har varit överflödig sedan Åtvids Gamla kyrka invigdes i slutet av 1950-talet. Han betonar, liksom kyrkoherden, att frågan om dess användning haft aktualitet lika länge. Länsantikvariern framhåller att Stora kyrkan varit en belastning sedan Åtvids Gamla kyrka började användas som församlingskyrka i slutet av 1950-talet. ”Det var aldrig meningen att man skulle ha mer än en kyrka i centrala Åtvidaberg. Sett till stämningarna på 1940-talet när Ericsson donerade pengar att återföra den gamla kyrkan – redan då var Stora kyrkan onödig.”

61. Intervjuer: kyrkoherden 2013-05-27; stiftsantikvariern och dennes vikarie samt länsantikvariern 2013-06-03; antikvarie vid Östergötlands museum 2013-05-30.

62. Det framgår av redovisningen vem som säger vad.

Enkätundersökningen

I intervjuerna finns en stor samstämmighet i bedömningen av enkätstudiens värde för processen att forma en framtidsplan för Åtvids Stora kyrka. Alla tyckte att idén var bra och lyfte fram undersökningens betydelse både för Åtvids församling och de bredare diskussionerna om övertalighet.

Kyrkoherden kände sig inledningsvis kliven till enkäten. Hon var nyfiken på kommuninvånarnas åsikter men befarade samtidigt ett resultat som visade att de inte ville göra några förändringar alls. Därför blev det viktigt att enkäten inte utformades som om den vore en ”bindande folkomröstning”. Enligt kyrkoherden var studien betydelsefull för församlingen och resultatet gav kyrkorådet råg i ryggen i arbetet att utforma ett förslag till ombyggnation. Undersökningen var också betydelsefull som ett komplement till tidigare attitydundersökningar och för diskussionen om vad Svenska kyrkan och samhället skall göra med övertaliga kyrkor.

Länsantikvariern ser mycket positivt på enkäten och menar att frågan om Stora kyrkans framtid inte bara berörde församlingen utan medborgarna i allmänhet. Det var angeläget att de fick en chans att säga sin mening, särskilt med tanke på att många människor är medlemmar i Svenska kyrkan, inte för att de är troende, utan för att kyrkan står för kulturarvet och familjehistorien genom dop, bröllop och begravning: ”Då är det ändå viktigt att man får uttala sig i en så här stor fråga – att man eventuellt skall riva kyrkan.” Likt kyrkoherden menar länsantikvariern att resultatet stärkte kyrkorådet i beslutet att gå vidare med ombyggnadsplanerna.

Antikvariern vid Östergötlands museum säger att det var angeläget för museet att få en tydlig bild av hur folk ställer sig till en övertalig kyrka i sammanhang av en offentlig diskussion i ämnet. Hon nämner att undersökningar som gjordes inför relationsförändringen kyrka–stat visade att många människor månar mer om kyrkobyggnaderna än

antalet gudstjänstbesökare visar. Stiftsantikvarie (a) poängterar att det var mycket viktigt att ett beslut om kyrkans framtida användning förankrades hos befolkningen, särskilt med tanke på att kyrkan var stängd och skulle förbli stängd under de närmaste åren. Han trodde att enkäten skulle utvisa att kommuninvånarna ville att kyrkan skulle finnas kvar. Det var dessutom nödvändigt att stiftsstyrelsen, som beslutar om fördelning av kyrkoantikvariska medel, kunde förses med ett underlag som visade på ett brett stöd för bevarandet av kyrkobyggnaden och ett stort motstånd mot rivning:

Enkäten var aldrig tänkt att vara del i ett beslutsunderlag utan en del i en förankringsprocess, kan man säga. För att motivera för stiftsstyrelsen att lägga en massa KAE i Åtvid, var det bra att ha enkäten i ryggen. För vi anande ju att Åtvidabergsborna skulle vara angelägna om att kyrkan skulle stå kvar.

Kulturhistoriskt värde och kulturmiljölagen

Under perioden 2004–2007 genomfördes en omfattande kulturhistorisk karaktärisering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift. Inventeringen utfördes av berörda läns museer och omfattade kyrkobyggnader och begravningsplatser som hör till Svenska kyrkan och som skyddas av kulturmiljölagen eller genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.⁶³ Karaktäriseringen av Stora kyrkan i Åtvidaberg genomfördes av läns museet i Östergötland. Den samlade bedömningen är att byggnaden och den omgivande parken på ett mycket tydligt sätt representerar de nygotiska byggnadsidealerna. Tydligheten kommer framför allt av att nästan inga förändringar gjorts sedan kyrkan invigdes i slutet av 1800-talet:

Åtvids stora kyrka är en sällsynt välbevarad representant för de nygotiska kyrkor som uppfördes i naturmaterial i slutet av 1800-talet. Kyrko-

byggnaden och den omgivande parken bildar en mycket tidstypisk helhet. Kyrkan är exteriört, med undantag av den lilla utbyggnaden vid sakristian, helt intakt sedan uppförandet. Den av arkitekterna gestaltade och väl sammanhållna ursprungliga inredningen ger, tillsammans med det obehandlade trägolvet, kyrkorummet en helgjuten och tidstypiskt prägel.⁶⁴

Den kulturhistoriska karaktäriseringen har gjorts utifrån ”principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Linköpings stift, länsstyrelserna i Jönköpings, Kalmar, och Östergötlands län samt läns museerna i Jönköpings och Kalmar län”.⁶⁵ Vilka principer det är fråga om framgår inte, men antikvarien vid Östergötlands museum berättar att Axel Unnerbäckes vägledning *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* har varit betydelsefull och att man använt sig av ”allmänna konsthistoriska begrepp”. Därtill kommer att de samtal som förs på arbetsplatsen bidrar till att forma ”en egen skola”. Antikvarien påpekar att en kyrka är värdefull för människorna i dess närhet oavsett kyrkans kulturhistoriska värden. Förutom detta har Åtvids Stora kyrka en rad tillkommande värden, såsom kopplingen till kopparbruket och familjen Adelswärd.

Länsantikvarien konstaterar att kyrkor har många kulturhistoriska värden: ”Kyrkorna är våra absolut äldsta byggnader, vi har kyrkor från tidigt 1100-tal som fortfarande fungerar i ett historiskt sammanhang i sin församling.” I likhet med antikvarien på Östergötlands museum betonar han att alla landsortskyrkor har ett kulturhistoriskt värde eftersom de är ”intimt förknippade med sin socken och sitt landskap”. Vid sidan av detta har Åtvids Stora kyrka värden genom att den är ett landmärke i Åtvidaberg och ovanligt välbevarad. Den engelska nygotiken bidrar med arkitekturhistoriskt värde. Enligt länsantikvarien syftade inte karaktäriseringsprojektet i Linköpings stift till att bedöma det

63. Kyrkohistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift 2004-2007, www.ep.liu.se/databases/kyrkomiljo/. Samtliga rapporter finns tillgängliga via Linköping University Electronic Press.

64. Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift 2004. Åtvids stora kyrka. Östergötlands länsmuseum, s. 9. Tillgänglig genom Linköping University Electronic Press.

65. Ibid., s. 3. Tillgänglig genom Linköping University Electronic Press.

kulturhistoriska värdet hos kyrkobyggnaderna. Att lagskyddade kyrkor har ett kulturhistoriskt värde var själva utgångspunkten för arbetet. I rapporterna pekas därför de ”särskilda värdena” ut. Länsantikvarien understryker att kunskapen hos länsmuseet och länsstyrelsen i Östergötland om stiftets kyrkor är mycket stor och att de ”djupgående värdena är välkända”. Karaktäriseringsprojektet är emellertid angeläget för församlingarna och för att vidareföra kunskap i de aktuella organisationerna.

Stiftsantikvarie (b) säger att kulturhistoriskt värde är ”en storhet som är svår att mäta men självklar att uppskatta”. Han har funderat över om det är ”en demokratisk storhet” eller något som kan fastställas utifrån sakliga kriterier och kommit fram till att det är både och. Det går att identifiera kulturhistoriska värden på objektiva grunder men det är samtidigt viktigt att alla får möjlighet att uttrycka sina upplevelser: ”Titta på hur man gör i Åtvidaberg, där man manar människor att känna efter. Gå till rummet där och känn efter. Gå till parken och känn efter, vad tycker ni om byggnaden som står där egentligen?” Kulturmiljölagens bevarandeperspektiv är begränsat, tycker stiftsantikvarie (b). Det är inriktat på ”fin konst och goda miljöer” men det är lika viktigt att bevara det som vittnar om mänsklig brutalitet och obarmhärtighet. Det finns etiska implikationer i fastställandet av vad som bör bevaras oavsett vilka byggnader eller miljöer det handlar om.

Stiftsantikvarie (a) säger att ”kulturhistorien är summan av alla tidigare generationers handlingar – det är en struktur som har uppkommit”. Varje kyrka är en process, inte en exakt avbildning av en ursprunglig intention. Karaktäriseringar kan i ljuset av detta betraktas som ett tillvägagångssätt för att identifiera vad som bör bevaras av den processen. En sådan bedömning blir beroende av individuella preferenser, erfarenheter och referensramar och det är osäkert om några universella objektiva värden kan fastställas. Det kulturhistoriska värdet är föremål för diskussion. Det är därför ”viktigt att prata med alla parter på ett bra sätt och hitta någon slags gemensam plattform”.

Kyrkoherden tycker att det är svårt att ta ställning till frågan om kyrkobyggnaders kulturhistoriska värde: ”För mig är kyrkan en levande byggnad, en levande gudstjänstlokal framför allt.” De kulturhistoriska värdena skall bevaras, men det får inte ske på bekostnad av församlingens behov att göra förändringar. Hon menar att det finns en risk att Svenska kyrkan förvandlas till en förvaltare av byggnader och kulturhistoriska värden och att mer resurser kommer att läggas på byggnader än på präster och diakoner. Ytterst är det en fråga om vad som är kyrkans uppdrag. ”Min roll som kyrkoherde kan inte vara att driva dessa frågor, jag måste driva de pastorala frågorna.”

Kyrkoherdens reflektioner kring kulturhistoriskt värde speglar en frustration över den nuvarande antikvariska regimen för Svenska kyrkan. Utifrån det pastorala perspektiv som anläggs är det kulturhistoriska värdet hos lagskyddade kyrkor inte det centrala i reflexionen över kyrkobyggnadens betydelse i samtiden och i framtiden. De kulturhistoriska perspektiven är inte betydelselösa men sekundära. Det är självklart att det kulturhistoriska värdet hos kyrkobyggnader står i centrum för den antikvariska expertisen. Att innebörden av begreppet för dem framstår som svår att preciseras inte som ett problem, snarare som en naturlig följd av rikedomerna av värden hos kyrkobyggnader. De ser heller ingen motsättning mellan lagskyddet för de kulturhistoriska värdena hos kyrkor och återkommande önskemål från församlingarna om att göra förändringar. Länsantikvarien betonar att fjärde kapitlet kulturmiljölagen inte förbjuder förändring. Lagstiftningen syftar till att hindra ogenomtänkta och hastiga förändringar. Besluten kan alltid överklagas men hur som helst har tid för eftertanke vunnits. ”Tanken med lagstiftningen är att det skall bromsa utvecklingen, ge ett historiskt perspektiv – det skall inte vara för enkelt att bygga sönder en kyrka.” Länsantikvarien påpekar att tidigare förändringar av en kyrka påverkar besluten om vad en församling får göra. En i stort sett oförändrad kyrka från 1700-talet är mera angelägen att bevara i

befintligt skick än en kyrka som under årens lopp byggts om flera gånger. Eftersom många församlingar har flera kyrkor uppstår i regel inga problem. Några kan förändras, andra bevaras som de är. Stiftsantikvarie (b) är av samma mening. Lagskyddet ger utrymme för eftertänksamhet och bidrar med ett ramverk för tankeutbyte:

Det är ingen förbudslag. Den för till ett samtal mellan berörda parter och den är öppen, generös, den förbjuder inte förändring. Den talar om att man måste ha tillstånd för att göra en stor förändring. Den öppnar för dialog om de värden som angår alla.

Lagen kan ”ta död på all entusiasm” om den används på ett felaktigt sätt. Om den används ”med förstånd” är den en tillgång. Stiftsantikvarie (a) instämmer i beskrivningen och tillägger att det i slutändan blir en fråga om vem som håller i lagboken, det vill säga om samtalet mellan de som representerar länsstyrelsen, stiftet och församlingen fungerar väl eller inte. Kyrkoherden menar att även givet ett välfungerande samarbete med länsstyrelsen och annan antikvarisk expertis så innebär lagstiftningen en avsevärd inskränkning av församlingarnas handlingsutrymme och medför ofta att processer drar ut på tiden, ibland så långt att de avstannar. Den tröghet i ordningen som den antikvariska expertisen betraktar som en stor fördel visar sig ur kyrkoherdens synvinkel alltså problematisk.

Handlingsalternativ

I frågeformuläret fick invånarna i Åtvidabergs kommun ta ställning till påståenden som rörde olika användningar av Åtvids Stora kyrka. De fick också ta ställning till rivning. I intervjuerna ställdes frågor kring ombyggnation, rivning och lägga i malpåse. Det sistnämnda alternativet fanns inte i enkätundersökningen.

Ombyggnad till församlingshem

Kyrkoherden, som varit drivande i projektet att kyrkan skall byggas om till församlingshem, hoppas förstås att planerna skall gå i lås. Någon bättre lösning på övertalighetsproblemet kan hon inte se

eftersom det innebär att församlingen på ett genomtänkt sätt tar hand om den byggnad som den är satt att förvalta. Hon menar att det förslag som Dunér lämnat levandegör församlingen, ger liv åt kyrkan, gör kyrkobyggnaden tillgänglig och materialiserar ”visionen om församlingen som en öppen gemenskap”. Stiftsantikvarie (a) tycker också att ombyggnad till församlingshem är ett bra alternativ då det leder till att kyrkan används men understryker att Dunérs förslag är dyrt och att hela projektet av samma anledning riskerar att gå i stöpet. Stiftsantikvarie (b) instämmer men frågar sig vad som händer med kyrkobyggnadens kulturhistoriska värde och befarar att många kommer att uppleva kyrkans ”integritet” som hotad. Länsantikvarien säger att länsstyrelsen helst vill att kyrkan bevaras som den är – ”det är ju en miljö som knappast finns kvar någonstans egentligen”. Samtidig krävs en långsiktig lösning. Ett ”musealt bevarande”, byggt på tanken att ingenting får ändras, har inte framtiden för sig. Han tycker att arkitekten på ett pietetsfullt sätt har tagit tillvara kyrkorummets formspråk och utgått från att det skall kunna användas på många olika sätt. Omgestaltningen är en uthållig lösning. Kyrkan kan, efter en ombyggnation, hyras ut till annan verksamhet eller rentav säljas om det skulle visa sig att församlingen inte behöver den. Antikvarien vid Östergötlands museum är tveksam till planerna då de kulturhistoriska värdena påverkas negativt. Hon ser samtidigt ett stort värde i att kyrkobyggnaden får en tydlig funktion och lyfter fram betydelsen av att förändringar är reversibla. ”Det kan vara så att nästa kyrkoråd, kyrkoherde eller kantor kan vilja ha helt andra förändringar än nuvarande.”

Det finns två premisser för den samfällt positiva värderingen av att Åtvids kyrka byggs om till församlingshem. Den ena är att det finns ett övertalighetsproblem att komma till rätta med och den andra att användning är att föredra framför lösningar som leder till att nyttjandet av kyrkan upphör. I ett läge när det pastorala bruksvärdet av kyrkan för alla framstår som obefintligt betraktas ett nytt bruk av kyrkorummet som en nödvändighet, även om det

medför att kulturhistoriska värden går förlorade. Länsantikvarien och antikvarien vid Östergötlands museum vill helst att Åtvids Stora kyrka bevaras som den är, men ifrågasätter på samma gång långsiktigheten av ett "musealt bevarande". Stiftsantikvarie (a) och (b) menar att *bruket* av kyrkobyggnaden på längre sikt är dess viktigaste skydd. Kyrkoherdens perspektiv skiljer sig från den antikvariska expertisens så till vida att hon ser omgestaltningen både som lösningen på ett övertalighetsproblem och som ett sätt att gestalta Svenska kyrkans närvaro bland människorna i Åtvidaberg.

Lägga i malpåse

Många församlingar runt om i landet har valt att lägga kyrkobyggnader som används sparsamt (eller inte alls) i malpåse i syfte att minska kostnaderna för uppvärmning och underhåll. Uttrycket innebär i det här sammanhanget att en kyrka stängs för över-skådlig tid. De intervjuade har olika uppfattningar om huruvida att lägga i malpåse är en lämplig utväg. Kyrkoherden anser att Åtvids Stora kyrka bör stängas om ombyggnationen inte blir av. Likafullt tycker hon att det är en dålig lösning. Församlingens underhållsplikt kvarstår och det kan förutses att acceptansen för åtgärden skulle bli liten. "Församlingen kan inte ta det ekonomiska ansvaret för att ha den öppen ibland." Stiftsantikvarie (a) menar att stängning är ett sätt att skjuta problemet på framtiden och påpekar att kostnaderna för underhåll och drift kvarstår. Hans uppfattning är att "inneboende kulturhistoriska värden" i förlängningen inte räcker till för att motivera ett bevarande. Det krävs någon form av bruk om inte rivning efter hand skall te sig som den bästa utvägen. Stiftsantikvarie (b) tycker att lägga i malpåse är en bra utväg eftersom kyrkans värden bevaras i enlighet med föreskrifterna i kulturmiljölagen: "Då finns det möjlighet att bevara de värdena som vi faktiskt identifierar och som Åtvidabergsborna, medborgarna, inte bara församlingen, uppskattar." Han påpekar att alternativet aktualiserar vem som skall betala. Är det stiftet? Eller bör det finnas "en nationell plan för att faktiskt bevara

de kulturhistoriska värdena?" Länsantikvarien anser att lägga i malpåse är en möjlig och i sammanhanget jämförelsevis billig lösning. Kyrkan klarar sig länge om den repareras utvändigt. "Kanske kan man tycka att man skjuter på frågan till framtiden och så är det väl i viss mån, men om man lämnar kyrkan utan att den används men ser till att klimat och översyn fungerar skulle inte kostnaderna behöva bli så stora." Antikvarien vid Östergötlands museum ser att lägga i malpåse som en utväg för en del kyrkor, men påpekar att det medför fortsatta kostnader för underhåll och att museet i första hand vill att kyrkor används. "Vid övertalighetsproblem får man kanske acceptera förändringar om de skall kunna användas."

Rivning

Stiftsantikvarie (a) menar att rivning är ett dåligt alternativ så länge det finns möjlighet att "rädda kyrkan". På den hypotetiska frågan om vad som skulle ha skett om enkäten visat ett starkt stöd för rivning och länsstyrelsen motsatt sig detta säger han: "Jag sade ganska tydligt i församlingen att jag tänkte inte hjälpa dem att driva rivningsfrågan." Enligt stiftsantikvarie (a) skulle församlingen då på egen hand tvingas driva ärendet i flera rättsinstanser och förmodligen skulle regeringsrätten säga nej eftersom kyrkan inte är tillräckligt förfallen och det finns tillräckliga resurser i form av kyrkoantikvarisk ersättning att åtgärda de aktuella skadorna. Stiftsantikvarie (b) tycker också att rivning är ett dåligt alternativ. Han pekar på det folkliga intresset och kyrkans många kulturhistoriska värden, inklusive dess utsökta placering i landskapet och relativa särart bland stiftets kyrkobyggnader. Länsantikvarien säger att det fanns de som var oroliga för att enkäten skulle ge vid handen att majoriteten av invånarna i Åtvidabergs kommun ville riva kyrkan. Själv trodde han på ett resultat som visade ett stort motstånd mot rivning. Det är mycket dyrt att riva en kyrka och det skulle dessutom uppstå en påtagligt tom plats i Åtvidaberg. Antikvarien vid Östergötlands museum menar att rivning av kyrkor alltid bör vara den absolut sista utvägen, inte minst med tanke på att det i regel

finns kyrkogårdar i anslutning till dem. Kyrkoherden säger att församlingen inte någon gång har uppfattat rivning som ett seriöst alternativ. Kostnaderna är höga och församlingen skulle förmodligen inte beviljas tillstånd. Hon tillägger att det utifrån ett kyrkoherde- och församlingsperspektiv trots allt kan vara en god idé:

En kyrka som Åtvids Stora kyrka, inte riktigt mitt i byn men på en central plats, som står i malpåse och förfaller signalerar att kyrkan är på förfall. Här är liksom en död kyrka. Och jag tänker att om man river den då är den snart borta. Nästa generation har aldrig sett kyrkan. Utifrån det perspektivet är jag för en rivning.

Det är i sammanhanget värt att notera att bara en av de intervjuade framför kulturhistoriska bevarandevärden som huvudskäl emot rivning. Det är intressant att kyrkoherden utifrån det pastorala perspektivet ser mindre negativt på rivning än de antikvariska experterna. I uttrycket ”död kyrka” finns en avgörande mångtydighet. Det handlar om den aktuella kyrkobyggnaden och om Åtvids församling. Det handlar också om Svenska kyrkan som kristet samfund och ”kyrkan” i betydelsen av ett kristet svenskt samhälle vars försvinnande ”den döda” kyrkobyggnaden skulle bära budskap om. Argumentet pekar på att Svenska kyrkan befinner sig i en ny situation. Under 1800-talet ledde den omfattande nybyggnationen av kyrkor till ett stort antal ödekyrkor och kyrkoruiner.⁶⁶ De senare ansågs inte vittna om en försvagning av trossamfundet Svenska kyrkan.⁶⁷ I ett sammanhang av vikande medlemstal och minskat intresse för kyrkliga handlingar vänds perspektivet. En kyrkobyggnad som inte används av församlingen blir både en materiell och en symbolisk börda.

MOBILISERING AV ÖVERTALIGHET

I analysen av det material som ligger till grund för undersökningen har det framstått som relevant att

karaktärisera händelseutvecklingen kring Åtvids Stora kyrka som en öppning och en stängning av ett problematiskt övertalighetsperspektiv. Drivande i öppningen var kyrkoherden och den var primärt riktad in mot församlingen i syfte att uppnå ett strategiskt ställningstagande till och ansvarstagande för tvåkyrkoordningens framtid och villkor. Församlingen måste, efter många decennier av pragmatiskt undvikande, på allvar ta ställning till vad man skulle ha kyrkan till. Den av väder, vind och kulturmiljö-lagen framtvungade reparationen av tornet måste följas upp med en genomtänkt strategisk viljetryckning från församlingen sida. Var den i praktiken etablerade och passivt tolererade övertaligheten också av principiell och strategiskt utmanande natur? Öppningsprocessen var också utåtriktad, mot lokala och regionala opinioner, mot medierna och mot regionala och nationella beslutsfattare. Den för händelseutvecklingen mest konsekvensrika utåtriktade öppningen gällde enrolleringen av betydelsefulla regionala antikvariska aktörer till ett övertalighetsperspektiv på Stora kyrkan. Öppningsprocessen hade två överlappande mobiliserande funktioner. Å ena sidan gällde det att skapa uppmärksamhet på, engagemang för och ställningstagande till Stora kyrkans framtid genom det ifrågasättande perspektivet ”övertalig”. Å andra sidan handlade det om att mobilisera lokala, regionala och centrala ekonomiska och opinionsmässiga resurser som kunde brukas för att skapa en ny form för tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg.

För öppningen av ett övertalighetsperspektiv på Stora kyrkan fanns det utstakade gränser. Med ledning av intervjuerna och enkätundersökningens utformning kan det nämligen ifrågasättas om kyrkans framtid, alla bryderier till trots, verkligen var en öppen fråga som sökte ett förutsättningslöst svar. Min tvekan grundas på följande iakttagelser:

Det är inte helt klart vad enkätundersökningen syftade till. Enligt Sternudd var avsikten att sprida

66. Lindblad 2009.

67. Jes Wienberg, ”När Gud flyttar ut – ödekyrkor förr och nu”. I Markus Dahlberg et al (red.), *Maglarp: kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010.

information om situationen för Åtvids Stora kyrka och att ge kommunens invånare möjlighet att ge sin syn på byggnadens framtid. Resultatet av undersökningen skulle ge ”vägledning inför kommande beslut om byggnadens användning, underhåll och förvaltning”.⁶⁸ I inledningen till frågeformuläret stod det att målsättningen var att ta reda på hur invånarna i Åtvidabergs kommun såg på Stora kyrkan, dess framtid och dess roll som symbol och landmärke i Åtvidaberg. ”Ditt enkätsvar kan utgöra en värdefull grund för kommande beslut”, hette det.⁶⁹ I lokalpressen presenterades en annan bild. Där framställdes utgången av enkätundersökningen som mycket betydelsefull för de fortsatta diskussionerna: ”Stora kyrkans framtid kommer att avgöras med hjälp av en jätteenkät”, skrev *Östgöta Correspondenten*.⁷⁰ I intervjun säger kyrkoherden att det var viktigt att studien utformades så att den inte framstod som ett slags folkomröstning. Stiftsantikvarie (a) menar att undersökningen var ett led i en förankringsprocess medan länsantikvarien framhåller att det var viktigt att invånarna i Åtvidabergs kommun fick tillfälle att säga sin mening, inte minst som rivning var ett alternativ. Sternudd, kyrkoherden och antikvarien vid Östergötlands museum lyfter fram att undersökningen i Åtvidaberg utgjorde ett komplement till tidigare attitydundersökningar. Sternudd uttrycker sig så här: ”I tredje hand syftade undersökningen till att öka kunskapen om allmänhetens sätt att förhålla sig till kyrkobyggnader och därigenom bredda underlaget för diskussioner om hanteringen av det kyrkliga kulturarvet.”⁷¹ Det samlade intrycket är alltså att det är osäkert vilken betydelse de involverade aktörerna initialt tillskrev kommunenkäten i hanteringsprocessen av Stora kyrkan. Det är däremot tydligt att sedan studien genomförts kom tolkningarna av resultaten att spela

en framträdande roll som motiv för (1) beslutet om att gå vidare med planerna på en ombyggnation i ett första skede och (2) beslutet om att upprusta kyrkan invändigt i ett senare skede.

Frågeställningarna och påståendena i enkäten växlade mellan att röra en specifik kyrkobyggnad (Åtvids Stora kyrka) och kyrkobyggnader i allmänhet. Det var sannolikt inte enkelt för de som svarade på enkäten att avgöra huruvida det handlade om det ena eller det andra. Under tredje huvudfrågan ”Hur ser du på annan användning av Åtvids Stora kyrka?” redovisades handlingsalternativ som saknade verklig aktualitet, exempelvis överlåtelse till annan ägare för ombyggnation till restaurang, biograf eller bibliotek. När undersökningen gjordes hade ingen privat, civilsamhällelig eller offentlig aktör visat något varaktigt intresse för att ta över kyrkan för de angivna användningarna. Under andra huvudfrågan ”Hur ser du på församlingens användning av Åtvids Stora kyrka?” omtalades daghem i församlingens regi som ett sätt att använda kyrkan, men i materialet finns ingenting som tyder på att församlingen någon gång haft planer på att starta förskoleverksamhet i kyrkobyggnaden, därtill har församlingen av ekonomiska skäl tvingats lägga ned en förskola.⁷² Enkätstudiens släktskap med tidigare liknande studier underströks av att inga frågor ställdes kring vem som skulle bära det ekonomiska ansvaret. Givet att kostnads- och ansvarsfrågan inte lyftes upp är stödet för ett bevarande av kyrkobyggnaden förutsebart, även om undersökningens resultat naturligtvis inte på förhand kunde säkerställas och osäkerheten om det för en tid kastade ut församlingen i det okända.

Kyrkorivningar var en utbredd företeelse under 1800-talet. Under de senaste 100 åren har de varit sällsynta.⁷³ Det finns inget i materialet som pekar mot att församlingen och de antikvariska experterna

68. Sternudd 2010, s. 7.

69. Sternudd 2010, bilaga 1.

70. Erik Höjer, ”Enkät avgör Stora kyrkans framtid” *Östgöta Correspondenten* 2010-01-08.

71. Sternudd 2010, s. 7.

72. PÅ. Åtvids församling. Årsredovisning 2013, s. 4.

73. Siegrun Fernlund, ”Ett Herranom värdigt tempel”: kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Diss. Lund: Lunds universitet, 1982; Wienberg, 2010.

egentligen har sett rivning som en realistisk utväg. Enkätundersökningen visade att en majoritet av de som svarade var emot rivning. Varken läns- eller stiftsantikvarien förväntade sig att kommuninvånarna skulle vilja att kyrkan försvann från stadsbilden. Allt som allt framstår rivning som en hotbild som iscensätts för att ge dramatik och uppmärksamhet åt frågan om Stora kyrkans framtid. En bidragande orsak till att ordet rivning kunde laddas upp till en realistisk hotbild – inte minst i lokalpressens rapportering – var den medialt uppmärksammade rivningen av Maglarps nya kyrka år 2007. Den avslutade en långvarig och konfliktfylld process om byggnadens framtid. Rivningen blev början på en annan historia, den om ett ”varnande exempel”.⁷⁴

Många av Svenska kyrkans församlingar med fler kyrkor än verksamheten kräver har valt att stänga en eller flera av dem. Alternativet att lägga i malpåse fanns, trots detta, inte tydligt uttryckt i enkäten. De ekonomiska beräkningar som gjordes i samband med (de senare övergivna) planerna på en ombyggnation utgick från två scenarion. Det ena var att församlingsgården såldes och att Stora kyrkan byggdes om. Det andra att Stora kyrkan stängdes (uppvärmning på miniminivå) och att församlingsgården renoverades.⁷⁵ Det framgår av intervjun med kyrkoherden att man tvivlade på att ett beslut om stängning skulle vinna acceptans. Det är med andra ord osäkert om valmöjligheten att lägga kyrkan i malpåse på allvar övervägdes. Likafullt har länsantikvarien säkerligen rätt när han framhåller att det är den billigaste lösningen. Min tolkning är att osäkerheten om enkätens syfte beror på att initiativtagarna inledningsvis garderade sig för att den *inte* skulle ge det förutsedda resultatet. När resultatet gav stöd åt planen att bygga om Stora kyrkan till församlingshem gjordes ”folkviljan” till ett starkt motiv för att föra

tanken vidare. Sedan ombyggnadsplanerna nedlagts blev ”folkviljan” ett starkt motiv för en återgång till den hävdvunna tvåkyrkoordningen. Min samlade bedömning är att enkätundersökningen framför allt syftade till att mobilisera en folklig opinion till förmån för kyrkans bevarande. Enkäten gav intryck av att församlingen förutsättningslöst sökte svar på frågan om vad som skulle hända med Stora kyrkan, inklusive möjligheten att riva den. Förutsättningslösheten var skenbar, däremot var ett opinionsmässigt stöd för att bevara kyrkan viktigt både för ett beslut om att gå vidare med planerna på en radikal och dyr ombyggnation och för att kunna skaffa ekonomiska tillskott i form av kyrkoantikvarisk ersättning.

ÖVERTALIGHETSPERSPEKTIVET

Övertalighetsperspektivet bidrog med spelrum för att skapa ekonomiska och opinionsmässiga resurser för en ombyggnation av Åtvids Stora kyrka. Spelrummet möjliggjordes av en etablerad ”övertalighetsdiskurs”. Någon sådan fanns inte vid relationsförändringen mellan kyrka och stat år 2000 och så sent som 2008 framhöll regeringen i en skrivelse att problemet var litet.⁷⁶ Bara några år senare har en diskurs om övertalighet vunnit fäste inom kulturmiljövården, Svenska kyrkan och den akademiska forskningen. En artikel på hemsidan för Länsstyrelsen i Östergötland i samband med enkätstudien vittnar om en erkänd ställning för övertalighetsperspektivet. Under rubriken ”Åtvids stora kyrka – bevaras, byggas om eller rivas?” uppges denna vara ett framträdande exempel på övertalig kyrka inom Linköpings stift och att församlingen tillsammans med stiftet och länsstyrelsen måste fatta ett ”strategiskt beslut”.⁷⁷

När kyrkoherden i Åtvids församling tog initiativ till en diskussion om Stora kyrkans framtid

74. Perspektivet är framträdande i Markus Dahlberg et al (red.), *Maglarp: kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010.

75. PÅ. Åtvids församling, kyrkorådet, protokoll 2013-12-12. Bilaga 2: Åtvids stora kyrka. Ekonomisk kalkyl för renovering och omgestaltning.

76. Regeringens skrivelse 2008/09:220, Kyrkoantikvariska frågor, s. 36. <http://www.regeringen.se/rattsdokument/skrivelse/2009/06/skr-200809220/>.

77. ”Åtvids stora kyrka – bevaras, byggas om eller rivas?”, www.lansstyrelsen.se/ostergotland/Sv/nyheter/2010/Pages/atvids_stora_kyrka.aspx?keyword=%c3%a5tvidaberg+%2b+kyrka 2010-03-29. Hämtad 2011-03-05.

förankrades den i diskursen om övertaliga kyrkor. Ledande krafter i församlingen i samverkan med antikvarisk expertis etablerade kyrkans status som övertalig. Det gav en ny dimension till den sedan länge etablerade tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg. Visserligen har förslag om annan än kyrklig användning av byggnaden aktualiserats tidigare men uppfattningen att kyrkan är just ”övertalig” är i ett längre historiskt perspektiv ny. Genom bestämningen framstår Stora kyrkan som ett problem som församlingen snarast behöver finna en lösning på. Det är en uppfattning som delas av de berörda antikvariska aktörerna.

TILLSTÅNDSPRÖVNINGEN

Enligt fjärde kapitlet kulturmiljölagen skall kyrkobyggnader och kyrkotomter ”vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas”.⁷⁸ I den karaktärisering av Stora kyrkans kulturhistoriska värde som gjordes av Östergötlands museum framhölls att kyrkobyggnaden är synnerligen välbevarad och att få förändringar har gjorts sedan den invigdes i slutet av 1800-talet. En ombyggnation efter Dunérs förslag skulle av allt att döma minska kyrkans kulturhistoriska värde. Det hindrade inte länsstyrelsen att bevilja tillstånd. Bakgrunden till att den antikvariska expertisen (om än med viss tvekan) ställde sig positiv till en ombyggnation är en förskjutning i officiell bevarandeideologi innebärande en starkare betoning av kyrkobyggnadernas användning. Enligt Riksantikvarieämbetet är bruk en förutsättning för långsiktigt bevarande.⁷⁹

En annan viktig bakgrund är tillståndsprovningens anpassning till den regim för bevarandet av det kyrkliga kulturarvet som inrättades genom

överenskommelsen mellan staten och Svenska kyrkan. Denna anpassning kommer till uttryck i *Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen: Kyrkliga kulturminnen*, utarbetad av Riksantikvarieämbetet.⁸⁰ I vägledningen pekar ämbetet på att förändringar i omvärlden påverkar förutsättningarna för bevarandet av de kyrkliga kulturminnena och tillämpningen av kulturmiljölagen. Särskilt uppmärksammas landsbygdens fortgående avfolkning, sjunkande medlemstal i Svenska kyrkan och församlingssammanslagningar. Ämbetet konstaterar att fler kyrkor än tidigare används sparsamt eller inte alls, att det har blivit vanligare med en varierad användning av kyrkobyggnader och att de ekonomiska förutsättningarna för att underhålla och bevara kyrkliga kulturminnen i allmänhet försämras av medlemsminskningen. Särskilt bekymmersam är situationen för församlingar på landsbygden som äger många kyrkor. Den kräver strategiska överväganden och förebyggande åtgärder.⁸¹

Angående tillståndsprovningen enligt fjärde kapitlet kulturmiljölagen skriver ämbetet följande:

Det finns inga generella regler eller principer för vad som kan tillåtas eller inte tillåtas när det gäller de kyrkliga kulturminnena. Varje objekt ska i lagtillämpningen hanteras utifrån sina egna förutsättningar och utifrån ett samhälleligt helhetsperspektiv. Det är viktigt med bra kunskapsunderlag och att dessa är brett förankrade. I tillståndsprovningen ska länsstyrelsen ta ställning till objektets kulturhistoriska värden, sökandens behov samt hur långsiktigt hållbara åtgärderna är.⁸²

Enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter avgränsas processen för tillståndsgivning till en *förhandling* mellan flera parter och en *avvägning mellan olika intressen*. Denna principiella hållning ger utrymme för ombyggnationer av det slag som planerades

78. SFS. Kulturmiljölagen (1988:950) 2§.

79. Riksantikvarieämbetet, *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002–2008 – effekterna för värden och bevarandet av kulturarvet. Redovisning av regeringsuppdrag*, Rapport 2008-05-27, dnr: 312-519-2008, s. 48. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/269>.

80. Riksantikvarieämbetet, *Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen: Kyrkliga kulturminnen* (4 kap. 1-18 §§) 2012-05-09, <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/7810>.

81. *Ibid.*, s. 11ff.

82. Riksantikvarieämbetet, *Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen: Kyrkliga kulturminnen* (4 kap. 1-18 §§), s. 65.

för Åtvids Stora kyrka. Ämbetet skriver: ”Alla kyrkor behöver inte användas på samma sätt. Vissa kyrkor kan göras mer flexibla och anpassas till nyare gudstjänstformer eller inrymma nya verksamhetsutrymmen medan andra är mer känsliga för förändringar.”⁸³ Det framgår av intervjuerna att de antikvariska experternas tolkning av lagstiftningen är helt i linje med ämbetets.

TID OCH RUM FÖR LÄRANDE

Vid tiden för relationsförändringen år 2000 och introduktionen av kyrkoantikvarisk ersättning var det oklart vilka problem den nya antikvariska regimen för lagskyddade kyrkobyggnader skulle aktualisera. Först och främst saknades initialt både erfarenhet av och principer för hanteringen av övertalighet. Det fanns sedan tidigare en medvetenhet om att Svenska kyrkan hade för många kyrkor i förhållande till det pastorala behovet. Först tio år efter relationsförändringen började man från kyrkligt och antikvariskt håll närma sig frågan på mera principiella grunder och med sikte på att utveckla verktyg och regelverk. Numera finns det två utredningar, en statlig och en kyrklig, som behandlar ämnet.⁸⁴ Denna utveckling hade inte kommit långt när övertalighetsperspektivet lades på Åtvids Stora kyrka. Varken församlingen, stiftet eller den antikvariska expertisen kunde luta sig emot en stifts- och länsstyrelseövergripande strategi. Därför framstår också Stora kyrkans övertalighet som ett lokalt församlingsproblem. Det är församlingens initiativ att bygga om kyrkan som är vägledande för de antikvariska experternas agerande och det är församlingen som driver frågan. Kyrkoherdens målmedvetna plan att ge ett nytt innehåll till tvåkyrkoordningen i Åtvidaberg var central för processen. Med villigheten att ta ansvar för att förändra ett

förhållande som gällt i decennier följde också en utsatthet. Den förstärktes av att Dunérs förslag till ombyggnation var mycket dyrt och att det av denna anledning rådde osäkerhet om huruvida planerna kunde realiseras eller inte. I intervjun påpekar kyrkoherden att hon inte tycker det är rimligt att enskilda församlingar ensamma skall bära ansvaret för vad som skall hända med övertaliga kyrkobyggnader och att det saknas ett långsiktigt strategiskt tänkande kring frågan: ”Det är ett stort och akut problem som man inte tar hand om. Därför är arbetet med Stora kyrkan viktigt för mig, då det handlar om en fråga för framtiden.”⁸⁵ Med detta avser kyrkoherden att det är en angelägenhet för hela Svenska kyrkan. I en artikel i *Stiftsbladet* pekade kyrkoherden och stiftsantikvariern gemensamt på ovissheten om övertalighetens konsekvenser:

Framtiden för Åtvids stora kyrka väcker frågor som är av principiell betydelse för både stiftet och de flesta församlingar. Vilka kyrkor ska vi satsa pengar på och hur stora belopp kan vi acceptera? Kostnaderna för förvaltningen av våra kyrkor får inte bli så stora att församlingens grundläggande uppgifter inte kan utföras. Samtidigt är Svenska kyrkan för de allra flesta oupplösligt förknippad med kyrkobyggnaderna, och våra vikande medlemsiffror skulle knappast förbättras om vi på bred front började göra oss av med kyrkor. Men någonstans går gränsen där ett bevarande till varje pris inte längre är rimligt.⁸⁶

Undersökningsmaterialet visar att församlingen med kyrkoherden i spetsen och den antikvariska expertisen var beredda att ta ett mycket större ansvar för frågan om hanteringen av övertaliga kyrkor än den enskilda frågan om framtiden för Åtvids Stora kyrka krävde. Vid sidan av att hitta en lösning på situationen ville man också bidra med hanteringsinstrument när sådana saknades på regional och nationell nivå. Enkätundersökningen är ett exempel.

83. Riksantikvarieämbetet, *Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen: Kyrkliga kulturminnen* (4 kap. 1-18§§), s. 9.

84. Riksantikvarieämbetet. Översyn av regelverket om de kyrkliga kulturminnena. Redovisning av Ku2013/1343/KA, 2015, <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/8666>; *Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem Betänkande från den av kyrkostyrelsen tillsatta Utjämningsutredningen*, Svenska kyrkans utredningar 2015:1 (2015).

85. Intervju med kyrkoherden 2013-05-27.

86. *Stiftsbladet* 2010:1

Riksrevisionen framhöll i sin granskning av statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena att det finns konflikter mellan Svenska kyrkans och statens intressen. Bruksperspektivet är mest väsentligt för Svenska kyrkan medan bevarandeperspektivet står i förgrunden för staten: ”Staten eftersträvar att bevara de kyrkliga kulturminnena i så intakt skick som möjligt och att minimera förändringar.” Ett uttryck för bruksperspektivet är, enligt Riksrevisionen, att kyrkobyggnader som inte behövs i verksamheten ges lägre prioritet när det gäller vård och underhåll. På längre sikt är det ur bevarandesynpunkt en problematisk utveckling.⁸⁷ Riksantikvarieämbetet menade att Riksrevisionens bild av en intressekonfliktsättning var förenklad och pekade på att det samrådsförfarande, som hanteringen av den kyrkoantikvariska ersättningen bygger på, ger rum för en fortlöpande dialog mellan olika parter och möjliggör både förståelse för olika perspektiv och samförstånd i enskilda ärenden: ”Riksantikvarieämbetet kan idag inte se något bättre alternativ för ett långsiktigt bevarande än en process där både bruks- och bevarandointressen kommer till tals och kan påverka utvecklingen.”⁸⁸

Fallet med Åtvids Stora kyrka visar på samförstånd och samsyn mellan företrädare för Åtvids församling och den antikvariska expertisen. Det har inte uppstått några konflikter mellan ett kyrkligt brukarperspektiv och ett antikvariskt bevarandeperspektiv. Det är tydligt att stiftsantikvarien har en nyckelroll som företrädare för båda perspektiven och att alla inblandade har en vilja att åstadkomma ett gott samarbete. Kyrkoherden frågar sig hur bevarandet av det kyrkliga kulturarvet förhåller sig till kyrkans grundläggande uppgifter men är samtidigt, liksom andra företrädare för församlingen, mycket

angelägen om att hitta en långsiktig lösning på problemet med den övertaliga kyrkan. Riksrevisionens perspektiv är onekligen väl grundat i nuvarande lagstiftning. Det framgår av Riksantikvarieämbetets ovan omnämnda anvisningar att reglerna bör tolkas så att den motsättning som revisionen pekar på kan övervinnas.

AVSLUTNING

Den senaste upprustningen av Åtvids Stora kyrka underlättar för en mer mångsidig användning av kyrkorummets men i grunden består den hävdvunna tvåkyrkoordningen. På 1930-talet hette en kyrkoherde i Åtvids församling Axel Hultqvist. Han försökte på olika sätt öka intresset för Åtvids Gamla kyrka och såg till att koret togs i bruk för högmässa. Målsättningen var, skrev han, ”att i kyrkans kvarstående kor av de bevarade kyrkliga inventarierna anordna en miniatyrkyrka med minnen och stämning från fädrens tid”.⁸⁹ Hultqvist funderade mycket över gamla och nya kyrkans samexistens. Vore det bättre att riva den nya kyrkan och återuppbygga den gamla, frågade han retoriskt. Svaret blev nej: ”Vi skola vara tacksamt glada över bägge våra helgedomar. Ingen av dem är överflödigt för bevarandet av den kyrkliga kontinuiteten i vår församling. Det är på den grundvalen, vi skola ställa oss.”⁹⁰ År 2008 ställde ånyo en kyrkoherde i Åtvids församling den retoriska frågan om Stora kyrkan borde rivas. En konsekvens av den process som därigenom sattes igång var att den sedan länge etablerade tvåkyrkoordningen framgångsrikt kunde förnyas. ”Vi har gjort en kyrka som håller 100 år framåt”, säger en belåten kyrkorådsordförande till *Östgöta Correspondenten* inför det högtidliga återöppnandet i december år 2015.⁹¹

87. Riksrevisionen, *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena*, s. 63. Citat samma sida.

88. Riksantikvarieämbetet, *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002–2008 – effekter för vården och bevarandet av det kyrkliga kulturarvet. Redovisning av regeringsuppdrag*. Rapport 2008-05-27, dnr: 312-519-2008, s. 48. Citat samma sida. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/269>

89. Axel Hultqvist, *Åtvids nya kyrka: Historik och beskrivning*. Åtvidaberg, 1937, s. 15f.

90. Axel Hultqvist, *Åtvids gamla kyrka: Kort vägledning vid besök i fädernas helgedom*. Åtvidaberg, 1936, s. 8.

91. Lotta Willsäter, ”Nya glansdagar för Stora kyrkan”, *Östgöta Correspondenten* 2015-12-09.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA)

Riksantikvarieämbetets arkiv, ämbetsarkiv 4, gemensamma handlingar, E2:583

Linköpings stifts arkiv (Lsa)

Stiftsstyrelsen i Linköpings stift, protokoll och beslut

Landsarkivet i Vadstena (LV)

Åtvids församling. Kyrkofullmäktiges protokoll

Pastorsexpeditionen, Åtvidaberg (PÅ)

Åtvids församling. Kyrkorådets och kyrkofullmäktiges protokoll med bilagor

Svenska kyrkans arkiv i Uppsala (SkaU)

Kyrkoantikvariska ersättningen (KAE) nationell nivå

Intervjuer (inspelade och transkriberade)

Kyrkoherden 2013-05-27

Stiftsantikvarien och dennes vikarie samt länsantikvarien 2013-06-03

Antikvarie Östergötlands museum 2013-05-30

Digitaliserade källor

Dokument hämtade från webbplatser och arkivdatabaser redovisas löpande i notapparaten.

Litteratur och tryckta källor

Adelswärd, Gösta, "Åtvids Nya kyrka". I: Adelswärd, Gösta et al (red.), *Åtvids stora kyrka 100 år 1985*. Åtvidaberg, 1985
Aftonbladet 1887-02-12

Dahlberg, Markus et al (red.), *Maglarp: kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010

Caplan, Arthur L. & Hugo Tristram Engelhardt (red.), *Scientific Controversies: Case Studies in the Resolution and Closure of Disputes in Science and Technology*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987

Fernlund, Siegrun, "Ett Herranom värdigt tempel": *Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912*. Diss. Lund: Lunds universitet, 1982

Gemensamt ansvar: en utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem, Betänkande från den av kyrkostyrelsen tillsatta Utjämningsutredningen. Svenska kyrkans utredningar 2015:1, Stockholm, 2015

Granberg, Gunnar (red.), *Stora kyrkor och små församlingar: nytänkande med idéer om framtiden*, Karlstad: Votum, 2011

Hallberg, Margareta & Fredrik Bragesjö, *Konflikt eller konsensus? Om kontroversstudier som forskningsfält*, Stockholm:

Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap, 2003

Hultqvist, Axel, *Åtvids gamla kyrka: Kort vägledning vid besök i fädernas helgedom*, Åtvidaberg, 1936

Hultqvist, Axel, *Åtvids nya kyrka: Historik och beskrivning*. Åtvidaberg, 1937

Höjer, Erik, "Enkät avgör Stora kyrkans framtid", *Östgöta Correspondenten* 2010-01-08

"Krönika från Åtvidaberg", *Östgöten* 1947-01-18

Lindblad, Jakob, *470 nya kyrkor: Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2009

Lindgren, Yamile, "Renovera eller riva Stora kyrkan – det är frågan", *Östgöta Correspondenten* 2009-06-26

Lindgren, Yamile, "Ett 30-tal kyrkor i länet riskerar att stängas", *Östgöta Correspondenten* 2009-06-26

"Röster om kyrkodonationen i Åtvidaberg", *Östgöta Correspondenten* 1947-01-19

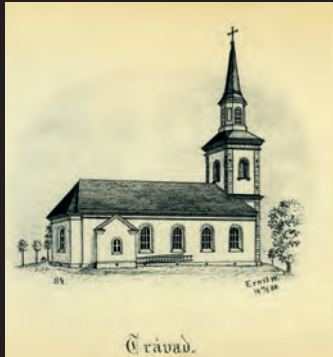
Sternudd, Catharina, *Vad skall hända med Åtvids stora kyrka? Rapport från en enkätundersökning 2010*. Institutionen för arkitektur och byggd miljö. Lund: Lunds universitet, 2010. Tillgänglig via Lund University Publications

Svensk författningssamling, Kulturmiljölag (1988:950)

Vukadinovic, Ivana, "Stora kyrkan klar till jul", *Östgöta Correspondenten* 2015-08-22

TVÅKYRKOORDNINGEN I ÅTVIDABERG

- Wennerström, Klas-Göran, "Luciakröning i fullsatt kyrka – Åtvidabergs stora kyrka åter i bruk", *Länstidningen Östergötland* 2015-12-23
- Wienberg, Jes, "När Gud flyttar ut – ödekyrkor förr och nu". I: Dahlberg, Markus et al (red.), *Maglarp: kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2010
- Willsäter, Lotta, "Renovera eller riva: Stora kostnader för att rädda Stora kyrkans torn", *Östgöta Correspondenten* 2008-11-08
- Willsäter, Lotta, "Historiskt beslut togs om Åtvids stora kyrka", *Östgöta Correspondenten* 2012-09-26
- Willsäter, Lotta, "Stora kyrkan får invändigt storlyft", *Östgöta Correspondenten* 2015-02-14
- Åtvids gamla kyrka: medeltidskyrkan som återuppstod: skrift utgiven till kyrkans invigning 1 sept. 1957*. Åtvidaberg, 1957
- "Åtvids kyrkoportar öppnade efter 10 år", *Östgöten* 1953-12-14
- Östgöten* 1943-07-27

EN PLAN FÖR KYRKORNA I VARA PASTORAT

Eva Löfgren

I debatten om kyrkobyggnadernas framtid beskrivs ofta landsbygdens kyrkor som de mest bekymmersamma. Med avfolkning och en åldrande medlemsskara krymper församlingarnas ekonomiska underlag och förvaltningen av de många kyrkobyggnaderna upplevs som en allt tyngre börda, inte minst vid sidan av andra behov och önskemål. När gudstjänstbesökarna dessutom blir färre frågar sig präster, fastighetschefer och kyrkorådsordföranden vad meningen är med att behålla alla kyrkor i bruk.

Det här kapitlet handlar om Vara pastorat i Västergötland, som efter en sammanslagning av församlingar i början av 2000-talet förvaltar och brukar 24 kyrkor, ett kapell, sex församlingshem och 25 kyrkogårdar. När pastoratet vid ungefär samma tidpunkt fick en ny ledning ställdes denna inför en förvaltningssituation präglad av å ena sidan

höga uppvärmningskostnader och å andra sidan församlingarnas starka vilja att behålla samtliga kyrkor i fortsatt bruk. I det läget uppdrog pastoratsledningen åt församlingarna att kategorisera sina kyrkor, för att med hjälp av deras indelning införa en differentierad användning av byggnaderna. Ledningen bestämde sig samtidigt för att på prov genomföra en radikal omställning av kyrkornas temperatur och uppvärmningssätt. Sammantaget innebar besluten en rad förändringar som påverkade både arbetssituationen för pastoratets anställda och kyrkolivet för församlingsmedlemmarna. De bildade dessutom upptakt till en lång och ännu pågående diskussion om förvaltningens förutsättningar och mål.

I diskussionen om hur samhället ska värdera och hantera Svenska kyrkans kyrkobyggnader är

Bild 1. Samtliga foton är hämtade från Wikimedia Commons (CC BY-SA), teckningarna ur Skara stifts kyrkor (1902). Konstnären är Ernst Wennerblad (EW). Uppifrån från vänster: Bitterna (EW, 1893), Edsvära (D.O.G.A 2014), Eling (EW 1893), Fyrunga (D.O.G.A 2014), Hällum (Melissius 2013), Jung (Udo Schröter 2013), Kvänum (Melissius 2013), Larv (D.O.G.A 2014), Längljum (Joel Grafström 2016), Long (Melissius 2013), Längljum (Joel Grafström 2016), Naum (Udo Schröter 2013), Norra Vånga (EW 1893), Ryda (Dixonus 2011), Skarstad (Melissius 2013), Slädene (Joel Grafström 2016), Sparlösa (Bjoertvedt 2015), Levene (ibid), Södra Kedum (Joel Grafström 2016), Södra Lundby (Leojth 2007), Tråvad (EW 1888), Vara (Bengt Oberger 2012), Önum (Andejons 2008), Öttum (C.Nilsson 2012).

Vara intressant av flera skäl. Pastoratets vägval pekar på behovet av att problematisera den gängse bilden av landsbygdskyrkornas särskilt bekymmersamma situation. Därtill ger församlingens kategoriseringsarbete anledning att reflektera över begreppet *kulturbeskrivande värde* och ställa frågan vad begreppet betyder i en situation där brukarna ska värdesätta sin kyrkas särskilda egenskaper.

Texten bygger huvudsakligen på intervjuer med pastoratets kyrkogårds- och fastighetsansvarige, kyrkoherden, kyrkorådets ordförande samt med den antikvarie som tidigt kopplades in i arbetet.¹

PASTORATETS BAKGRUND

I likhet med andra delar av landet är Vara pastorat resultatet av många sammanslagningar och nybildningar. Idag motsvarar pastoratet Vara kommuns gränser och består av sex församlingar, som i sin tur rymmer sammanlagt 25 socknar.² Från att ha omvandlats till landskommuner 1862 slogs dessa socknar samman till fem storkommuner 1952, vilka därefter bildade en stor kommun i mitten av 1980-talet.³

I kyrkoadministrativt hänseende skedde den senaste förändringen 2002 då kommunens sex pastorat omvandlades till församlingar, som kom att lyda under ett enda pastorat. Under 2018 planeras ännu en sammanslagning. Tanken är att det stora pastoratet ska omvandlas till Varabygdens församling.

I historiskt perspektiv utgör Varas gamla socknar en del av Skaraborgs tätbefolkade slättbygder där jordbruket har präglats av boskapsdrift och senare spannmålsodling.⁴ Under 1800-talets senare hälft dubblerades eller trefaldigades befolkningen i de geografiskt sett små socknarna på några årtionden.⁵ År 1866 drogs järnväg mellan Herrljunga och Uddevalla och gjorde stationssamhällen av kyrkbyarna Vara och Vedum.⁶ När Västgötabanan knöt ihop Göteborg med Skara 1898 blev Vara dessutom en järnvägsknut.

13 av dagens 24 kyrkor byggdes under 1800-talets andra hälft, vilket brukar förklaras med den starka befolkningsökningen. År 1880 hade området som idag motsvarar Vara pastorat drygt 26.000 invånare och flera församlingar såg sig tvungna att ersätta sina små medeltida kyrkor med större byggnader.⁷ Att en kyrka som den i Norra Vånga byggdes för 900 sittande besökare kan idag verka överdrivet stort, men när kyrkan planlades i början av 1870-talet bodde drygt 2.000 personer i socknen.⁸ Eftersom socknarna var geografiskt små låg kyrkplatserna mycket tätt. Ett exempel är Tråvad och Fyrunga. Inom loppet av två år i början av 1870-talet lät dessa socknar bygga var sin stor kyrka på fem kilometers avstånd från varandra.

Invånarna i Vara pastorat är jämförelsevis trogna Svenska kyrkan. År 2016 är ungefär 75 procent av kommunens 15.700 invånare medlemmar i kyrkan, riksgenomsnittet ligger på 61 procent.⁹ Även andelen

1. Intervjuer har genomförts vid flera tillfällen, första gången våren 2014, sista gången våren 2017.

2. Socknarna är: Tråvad, Längjum, Larv, Västerbitterna, Österbitterna, Eling, Laske-Vedum, Södra Lundby, Levene, Long, Sparlösa, Slädene, Naum, Ryda, Södra Kedum, Kvånum, Jung, Fyrunga, Edsvära, Öttum, Norra Vånga, Önum, Skarstad, Hällum och Vara. Att det är 25 socknar och 24 kyrkor beror på att när Österbitternas kyrka brann ner 1781 beslutades att Västerbitternas kyrka skulle tjäna båda socknarna. Det som idag kallas *Bitterna kyrka* hette från början Västerbitterna kyrka.

3. Vara kommun bildades redan på 1970-talet, men det var först 1983 som kommunen fick sina nuvarande gränser.

4. Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1780 – 1860*, Göteborg 1983.

5. *Areal och folkmängd, Skaraborg* Statistiska Centralbyrån 1880, Stockholm 1883, s. 70.

6. I Vara och Vedum ligger kyrkan mitt i tätorten, i Kvånum och Tråvad innebar järnvägsdragningen att kyrkorna hamnade strax utanför.

7. Kyrkorna är uppförda under perioden 1830–1905 och ytterligare två byggdes om radikalt under samma period. Ingrid Sjöström beskriver den som en expansiv kyrkobyggnadsålder, se Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008.

8. Uppgifter lämnade av Vara pastorats kyrkogårds- och fastighetschef, intervju 2017-05-04.

9. "Medlemmar i Svenska kyrkan i förhållande till folkmängden den 31.12.2015 per församling, län samt riket." Svenska kyrkan 2015, <https://www.svenskakyrkan.se/statistik> 2016-02-10.

nyfödda som döps i Vara kommun, cirka 70 procent, överträffar med råge rikssnittet.¹⁰ Enligt församlingsinstruktionen från 2014 konfirmerar sig en lika stor andel av kommunens ungdomar, vilket kan ställas mot det genomsnittliga 30 procent.¹¹

I både Vara pastorats församlingsinstruktion och i intervjuerna betonas att det finns viktiga skillnader i kyrkokultur mellan de gamla församlingarna, vilket delvis förklaras av historiska omständigheter. Exempelvis var väckelserörelsen under 1800-talet stark i Ryda, Levene och Vedum. Det präglar fortfarande kyrkolivet i dessa delar. Generellt har emellertid Svenska kyrkan ett starkt stöd i pastoratets samtliga församlingar, även om kyrksamheten är lika låg som i andra delar av landet. En vanlig söndagsmessa lockar normalt sett ett fåtal, medan de stora högtiderna liksom lokala församlingsaktiviteter drar fler besökare.

DISKUSSIONER ÖVER GRÄNSERNA

”Varför ska vi riva kyrkor? De är ju *billiga* att hålla i ordning, se bara till att de har dörrar och fönster!” säger Vara pastorats kyrkogårds- och fastighetschef på tal om dagens debatt om övertaliga kyrkor.¹² Efter ett tag vill han nyansera sitt uttalande. Billiga är fel ord, men om tak och fönster är täta kan en kyrka ha många skavanker och ändå fylla sin funktion. Det är viktigt att komma ihåg, inte minst när det är många kyrkor som ska hanteras.

När kyrkogårds- och fastighetschefen tillträdde sin tjänst 2008 beskrevs det som en smått omöjlig uppgift att förvalta 24 kyrkor, 25 kyrkogårdar, sex församlingshem och ett kapell i ett pastorat med 12.500 medlemmar. Vid samma tid tillträdde också en ny kyrkoherde, en ny ekonomiansvarig och en ny

ordförande för kyrkorådet. Av intervjuerna framgår att det var i mötet och diskussionerna mellan dessa fyra, nyligen tillsatta personer som förändringsarbetet tog fart. Som kyrkorådsordföranden minns det spelade en oväntad och mycket hög elräkning en betydande roll, eftersom den fick dem att inse att kyrkornas befintliga uppvärmningskostnader var ohållbara.¹³ Nästan samtliga kyrkor i pastoratet värmdes med direktverkande el och en begravning vintertid kunde kosta 5.000 kronor, bara i uppvärmning.

Samtidigt som kostnaderna behövde sänkas, förmedlade både de sex församlingråden och andra församlingar att de inte kunde tänka sig att stänga och lämna någon kyrka. Det alternativet övervägdes egentligen aldrig, vilket också berodde på att kyrkogårdarna som omger kyrkorna fortfarande är i bruk. Även om vissa kyrkor används sällan är det här inga övergivna platser. Uppdraget som kyrkorådet gav den nye kyrkogårds- och fastighetschefen var därför att se över hur samtliga kyrkor kunde fortsätta användas, men till ett påtagligt lägre pris.¹⁴

Kopplade till den avgränsade förvaltningstekniska problematik som den dyra eluppvärmningen innebar, fanns andra frågor som den nyformade gruppen i pastoratets ledning ansåg behövde dryftas på samma gång. Uppvärmningen måste grunda sig på verksamhetens lokalbehov, dessutom hade den att göra med tillgänglighetsaspekter och i förlängningen med de olika personalgruppernas arbetsuppgifter och ansvarsområden. Allt hänger ihop, hävdar kyrkogårds- och fastighetschefen. ”I många pastorat delar man upp det helt och hållet. De som arbetar med byggnaderna vet inget om det som görs i kyrkan och tvärt om. Så vill vi inte ha det här i

10. Genomsnitt för riket är 44 procent. *Dopstatistik 2016 per församling, pastorat, stift samt riket*. Svenska kyrkans hemsida, <https://www.svenskakyrkan.se/statistik> 2017-05-10.

11. *Församlingsinstruktion för Vara pastorat*. Antagen av Vara pastorats kyrkofullmäktige 2014-11-06 och kyrkoherde Leif Nordlander 2014-10-31.

12. Kyrkogårds- och fastighetschefen i Vara pastorat, intervju 2014-04-08.

13. Ordförande i kyrkorådet i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

14. Ibid.

Vara. Då förstår vi inte varandra och till slut tycker vi som jobbar på fastighetssidan att verksamheten är driftens motståndare.”¹⁵ Han konstaterar samtidigt att som förvaltningsansvarig underlättades hans arbete av att både kyrkoherden, ekonomiansvarige och kyrkorådets ordförande var, som han uttrycker det, ”intresserade av det praktiska”.¹⁶

Diskussionerna mellan kyrkorådets ordförande, kyrkoherden, ekonomichefen och kyrkogårds- och fastighetschefen ledde fram till två beslut; dels att be församlingarna att via församlingsråden kategorisera sina kyrkor och välja ut en huvudkyrka, dels att på prov sänka grundvärmen i pastoratets kyrkor.¹⁷ Syftet var att minska kostnaderna och samtidigt behålla alla kyrkor i bruk.

FÖRSAMLINGSRÅDEN KATEGORISERAR

Inom Svenska kyrkan är idén att kategorisera, i meningen göra administrativ skillnad mellan olika kyrkor, sedan länge etablerad. I kyrkolagen, som gällde innan separationen mellan stat och kyrka, stadgades att det för varje församling skulle finnas en församlingskyrka, det vill säga en huvudkyrka.¹⁸ Därutöver fanns annexkyrkor och kapell. Att kategorisera för att differentiera användningen av kyrkorna har länge beskrivits som det bästa sättet att bevara så kallade pastoralt övertaliga kyrkor.¹⁹

I utredningen *Fädernas kyrkor* föreslogs att överkapaciteten vad gäller gudstjänstlokaler skulle

hanteras genom att sortera byggnaderna i å ena sidan församlingskyrkor (huvudkyrkor), å andra sidan sockenkyrkor.²⁰ Prästen Sten-Åke Engdahl och antikvarien Axel Unnerbäck förde diskussionen ytterligare ett steg genom den pilotstudie som avsåg pröva ”en modell för ett flexiblere utnyttjande av kyrkor”.²¹ Syftet var att klassificera kyrkorna med utgångspunkt i deras kulturhistoriska värde och låta detta värde styra användningsgraden. Gruppen församlingskyrkor tänkte man sig skulle innehålla mindre kulturhistoriskt värdefulla kyrkor, som ”lämpar sig för ett flexiblere gudstjänstliv och lättare kan tåla förändringar utifrån tidens krav på anpassning av gudstjänstrummet”.²² Den andra gruppen, de mycket kulturhistoriskt värdefulla sockenkyrkorna, borde enligt studien ha en lägre nyttjandegrad så att ”tradition och formgivning kan bevaras i oförändrat skick”.²³

Kyrkoherden i Vara poängterar att det inte var den tankefiguren som låg till grund för deras tillvägagångssätt. Utgångspunkten för dem var att olika kyrkor bör och kan användas på olika sätt och i olika hög grad, framför allt under årets kallaste månader när uppvärmningskostnaderna är som störst. Men själva kategoriseringen, ansåg ledningen, måste göras av församlingsborna själva.

”Det började som ett energibesparingsprojekt, men blev så småningom ett prioriteringsprojekt”, konstaterar den antikvariska konsult som vid

15. Kyrkogårds- och fastighetschefen i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

16. Ibid.

17. Enligt den antikvariska konsulten 2017-05-17 har samtliga kyrkor utom kyrkan och begravningskapellet i Vara grundvärme på 2 grader.

18. Kyrkolag SFS 1992:300, 38 kap. Församlingskyrkor. Se också 1993 års kyrkobyggnadsutredning, *Fädernas kyrkor – och framtidens: betänkande*, Svenska kyrkans centralstyrelse, Uppsala, 1996, s. 30ff.

19. Se också Svenska kyrkans projekt *Differentierad användning och förvaltning av kyrkobyggnader* som startade 2006 och resulterade i 16 arbetsrapporter. Projektledare var Johan Unger, författare är bland andra Erik Nordin (delrapport 4 Kyrkobyggnaden och kulturmiljövärden), Marie Hård (delrapport 7 Att förändra användningen av en kyrkobyggnad), Peter Bexell (delrapport 9.1.1 Alldeles för många kyrkor. Ett europeiskt perspektiv).

20. 1993 års kyrkobyggnadsutredning, 1996, s. 132 och s. 184, samt 1990 års kyrkobyggnadsutredning, *Fädernas kyrkor – till varje pris?: diskussionsbetänkande*, Svenska kyrkans centralstyr., Uppsala, 1992, se framför allt s. 46–47.

21. Sten-Åke Engdahl och Axel Unnerbäck, Ett försök till kulturhistorisk klassificering av kyrkor, bilaga 5 i *Fädernas kyrkor – och framtidens: betänkande* 1996, s. 245.

22. Ibid.

23. Ibid.

ungefär samma tid involverades i processen.²⁴ Han arbetade parallellt med en förstudie till ett prioriteringsarbete, som Karlstad stift hade tagit initiativ till och som fungerade som referensobjekt för Vara pastorat.²⁵ Syftet i Värmland var att ge församlingarna verktyg för att lättare kategorisera sina kyrkor och förstå vilka argument som låg till grund för kategoriseringen. Till exempel talade man om kulturvärden i relation till kyrklig användbarhet, och lät församlingarna som deltog placera in sina olika kyrkobyggnader i fyrfältsdiagram där dessa två parametrar kombinerades.²⁶

I Vara gavs församlingsråden inga precisa direktiv hur de skulle gå till väga för att komma till beslut. Däremot deltog kyrkoherden i rådets inledande möten för att förklara bakgrunden, och reda ut skillnaderna mellan och konsekvenserna av de olika epiteten.²⁷ Ett råd som gavs var att, om möjligt, göra de kyrkor till huvudkyrkor som ligger i den kommunala översiktsplanens så kallade fokusorter. Ett annat råd var att församlingsråden skulle utgå från att alla kyrkor är "historiska" och måste hanteras därefter.²⁸

Uppgiften de ställdes inför handlade om att sortera kyrkorna i tre kategorier: *Huvudkyrkan* är den kyrka i församlingen som värms kontinuerligt, håller god standard och komfort och är tekniskt utrustad för att bedriva modern verksamhet, exempelvis vad gäller ljud- och ljusanläggning. I stora drag kan den jämföras med det som tidigare kallades församlingskyrka. *Förrättningskyrkor* värms endast upp i samband med kyrklig handling, måndag till lördag under perioden nyårsdagen till påsksöndagen. Övrig tid kan de användas som

vanligt. *Temakyrkor* slutligen, värms upp i samband med särskilda aktiviteter, exempelvis musikguds-tjänster eller konserter. I övrigt används de som förrättningskyrkorna.

Enligt kyrkoherden "såg församlingsråden det vettiga i att anpassa användningen".²⁹ Så länge det inte var tal om stängning av kyrkor fanns en stor beredvillighet att göra nödvändiga förändringar, även om det innebar att vissa kyrkor prioriterades framför andra. För flera församlingar var kategoriseringen en okomplicerad uppgift eftersom det rädde enighet om vilken kyrka som utgör bygdens centrum. I andra blev diskussionerna infekterade och man tvingades genomföra sluten omröstning. Som nämndes inledningsvis består varje församling av ett antal sammanslagna socknar med var sin gammal församlingskyrka. I vissa delar av pastoratet var det helt enkelt inte givet vilken av dessa kyrkor som skulle fungera som huvudkyrka.

Slutligen valdes emellertid kyrkorna i Vara, Levene, Vedum, Larv och Södra Kedum till huvudkyrkor. I Kvänum valde församlingsrådet att göra sitt församlingshem till huvudkyrka. Här ligger den gamla kyrkobyggnaden utanför samhället och församlingshemmet beskrivs som tätortens samlingspunkt.

På frågan om kyrkornas kulturhistoriska värden diskuterades i sammanhanget, antingen av pastoratets ledning eller i församlingsråden, svarar kyrkoherden, kyrkogårds- och fastighetschefen och den antikvariska konsulten att *alla* kyrkor i Vara pastorat är historiskt värdefulla. Med undantag av Hällums kyrka, som byggdes 1956, lyder också

24. Antikvarisk konsult, intervjuer 2014-04-08 samt 2017-05-04.

25. Inge Bredin, *Spridning av kyrkobyggnader – Förtätning av befolkning. Underlaget förgår – Kostnaderna består. Hur lösa obalansen?* Direktiv för en förstudie för bedömning av kyrkobyggnaders angelägenhetsgrad ur kyrko- och kulturarvsperspektiv. Opublicerat underlag till stiftsstyrelsen framtaget av Inge Bredin 2012-10-09. Arkiv: Karlstad stift.

26. I diagrammet placeras "Högt kulturvärde & låg kyrklig användbarhet" i övre vänstra hörnet, "Lågt kulturvärde & låg kyrklig användbarhet" i nedre vänstra hörnet, "Högt kulturvärde & hög kyrklig användbarhet" längst upp till höger samt "Hög kyrklig användbarhet och lågt kulturvärde" längst ner till höger. Se Bredin 2012.

27. Kyrkoherden i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

28. Alla informanter använde uttrycket "historiska kyrkor".

29. Kyrkoherden i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

Bild 2: Församlingsrådet i Kvänums församling valde sitt församlingshem som huvudkyrka. Foto: Vara pastorat.

Bild 3. Församlingsrådet i Levene valde den medeltida kyrkan i Stora Levene som sin huvudkyrka. Foto: Bjoertvedt, 2015. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0.

Bild 4. Södra Kedums kyrka, huvudkyrka i Ryda församling, byggs om under 2017 för att inrymma lokaler för församlingsverksamhet. Foto: Joel Grafström, 2016. Källa: Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0.

samtliga under Kulturmiljölagens fjärde kapitel. Informanterna säger också att byggnadernas och församlingarnas förflutna hade betydelse för vilken kyrka som valdes till huvudkyrka, men att motiven skilde sig från en församling till en annan. I exempelvis Larvs församling valdes 1860-talskyrkan i Larv till huvudkyrka, framför Längjums medeltida kyrka med sina många historiska lager och rokokomålningarna från 1700-talet. I Levene däremot, valdes den medeltida kyrkan framför de stora 1800-talskyrkorna i Sparlösa och Long. Det som går att konstatera är att huvudkyrkornas karaktär varierar markant vad gäller storlek, ålder och kulturhistoriska särdrag.

SÄNKNING AV GRUNDVÄRMEN

När det gällde uppvärmningen av kyrkorna stod valet i Vara pastorat mellan att använda den befintliga direktverkande elen, eller stora investeringar i modern och mer effektiv teknik. Båda alternativen var alltför kostsamma för att genomföra i 24 kyrkor. Elanläggningarnas status innebar dessutom att flera av dem snart behövde bytas ut. Ytterligare en faktor att ta hänsyn till vid uppvärmningen var de ömtåliga inventarierna och den fasta inredningens tillstånd.

Lösningen var att sänka grundvärmen till två grader i alla kyrkor (utom begravningskapellet och kyrkan i Vara), och därtill investera i ett kraftfullt, flyttbart värmeaggregat som kunde värma kyrkorna vid de tillfälliga förrättningarna. Att sänka temperaturen verkade rimligt; kyrkor har tidigare klarat låga temperaturer och har ingen fuktspärr som kan orsaka problem.

Inför sänkningen talade också kyrkogårds- och fastighetschefen med flera konsulter och byggnadskunniga personer för att få stöd för idén. ”Vi frågade orgelbyggaren hur lågt vi kan gå innan orglarna

tar skada”, säger han och förklarar att det framför allt var orglarna och föremålen de oroade sig för.³⁰ Beskedet var att orglar, med några undantag, klarar låga temperaturer. Samtidigt som värmen i kyrkorna drogs ner påbörjades emellertid också arbetet med veckovisa mätningar. Många av byggnaderna hade inte varit regelbundet uppvärmda på 25 år och ingen visste med säkerhet vare sig hur inomhusklimatet påverkades av den ojämna uppvärmningen, eller vad uppvärmningen kostade per år. Vid denna tid togs dessutom kontakt med Tor Broström, dåvarande Högskolan på Gotland, som länge har arbetat med energihushållning i kulturhistoriska byggnader.³¹

Det fanns flera syften med mätningarna. Dels hade kyrkogårds- och fastighetschefen fått i uppdrag av kyrkorådet att skaffa sig överblick och kontroll över uppvärmningskostnaderna, dels behövdes kunskap om hur kyrkobyggnadernas inomhusklimat, föremål och inredning påverkas av uppvärmningen. I arbetet ingick att mäta temperatur och luftfuktighet på olika platser i kyrkorna. Statistikföringen pågick under perioden 2011–2017 och utfördes av kyrkvaktmästarna. De veckovisa avläsningarna gjordes på plats i kyrkorna. Platsbesöken blev också tillfällen att med alla sinnen bedöma byggnadens tillstånd i sin helhet, och vanligtvis kombinerades mätningarna med andra åtgärder. En förutsättning för arbetssättet var de korta avstånden; den regelbundna tillsynen hade inte varit möjlig om kyrkorna låg på 20 mils avstånd från varandra.

En central tanke, enligt kyrkogårds- och fastighetschefen, är att alla som arbetar i och med kyrkorna ska känna dem som sin egen ficka; det är en strategi som han menar att både byggnader och anställda tjänar på. Att lära sig en kyrka tar lång tid, men kunskapen är viktig för att undvika de stora kostnaderna. Till exempel åtgärdas trasiga rutor och små

30. Kyrkogårds- och fastighetschefen i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

31. Tor Broström, Magnus Wessberg och Anna Samuelsson, *Södra Kedum kyrka. Klimatmätningar vid snabb uppvärmning med varmluft*. Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, rapport 2012-05-21. Se också Tor Broström och Dan Melander, *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan*, Verbum 2008, Tor Broström och Mikael Söderström *Energieffektivisering i Karlstad stift*, Högskolan på Gotland, 2010, Tor Broström, Petra Eriksson och Heidi Norrström, *Bruka, bevara och energieffektivisera*, Offentliga fastigheter, 2015.

läckor innan de ger upphov till stora skador samtidigt som smärre brister, orsakade av vanligt slitage, kan övervakas istället för att åtgärdas i onödan. Slutligen vill han också betona att de anställda också använder digital teknik i vardagen, till exempel för att sätta på värmen eller för att skicka bilder på skador till den som ansvarar för underhåll.

SOM ATT TORKA SÄD

Innan grundvärmesänkningen inleddes höll alla kyrkor minst 12 grader året runt. Vid gudstjänster eller förrättningar höjdes temperaturen på elementen ett par dagar innan, för att byggnaderna skulle bli behagliga att vistas i.³² När temperaturen nu sänktes till mellan två och tre grader i kyrkorna, blev kostnaden för den dagliga uppvärmningen

Bild 5. Värmekanonen transporteras vanligtvis till kyrkorna medelst traktor och släp (beskuren). Foto: Thomas Engel.

32. Ordförande för kyrkorådet i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

förvisso mindre men samtidigt tog det längre tid att värma kyrkorna. Utmaningen var att hitta en billigare teknisk lösning för att värma byggnaderna inför de tillfälliga förrättningarna.³³

”I Vara finns många som är tekniskt kunniga. Bönder är vana att lösa problem och hantera stora utrymmen och maskiner, som att torka säd till exempel”, berättar kyrkogårds- och fastighetschefen för att ge en bakgrund till idén med värmekanonen. Utgångsläget var att kyrkorna bara behöver vara varma i ett par, högst tre timmar i sträck i samband med förrättning. Ju snabbare uppvärmning, desto mindre energiåtgång.³⁴ Ett kraftfullt varmluftsaggregat av samma typ som används på byggplatser och i stora industrihallar blev lösningen. Enligt kyrkorådets ordförande kom en av kyrkvaktmästarna på tanken när han befann sig på en mässa. Tillsammans med fastighetsförvaltningens arbetslag utvecklade han och anpassade ett aggregat så att det skulle fungera till kyrkorna.

Aggregatet, även kallat varmluftskanon, drivs med diesel eller rapsolja och är placerat i en flyttbar container, som några timmar innan begravningen eller dopet körs till kyrkan på en kärra. Ett rör leds från aggregatet genom en specialbyggd dörrkonstruktion i kyrkans huvudentré. 72-gradig luft sprutas in i mittgången, medan kall och fuktig luft sugas ut via ett rör placerat i dörrens övre del. Inga möbler eller andra föremål får stå framför röret eftersom luftströmmen är het och koncentrerad. Beroende på utomhustemperaturen och kyrkans storlek stiger värmen i kyrkorummet till 20 grader på två till fyra timmar. Kyrkans egna bänkvärmare sätts samtidigt på för att öka sittkomforten. När förrättningen inleds upplevs luften i kyrkan som lagom varm, därefter sjunker temperaturen tämligen

snabbt för att några timmar efter avslutad aktivitet vara tillbaka på grundvärmenivå.³⁵

Med varmluftskanonen hamnade bränslekostnaden för en förrättning på några hundralappar. Till den summan måste läggas kostnader för arbetstid och transport till kyrkan (vilken vanligtvis sker per traktor). I pengar räknat blir emellertid slutnotan påtagligt lägre än tidigare, medan klimatnotan återstår att undersöka. Under det första året utförde Högskolan på Gotland mätningar vid ett uppvärmningstillfälle.³⁶ Syftet var att ta reda på vilka konsekvenser metoden har för kyrkorummets klimat utifrån både ett brukarperspektiv och ett kulturvårdsperspektiv. Resultaten visade att uppvärmningssättet medför små påfrestningar på kyrkornas inventarier och fasta inredning, trots de kraftiga lufterörelser som varmluftskanonen bidrar till. Fortfarande har man i pastoratet inte kunnat se att vare sig den låga temperaturen, eller den häftiga uppvärmningen med värmekanonen, har gett några oönskade effekter. Fastighetsgruppen arbetar idag för att utveckla lösningen ytterligare, bland annat kan anslutningen mellan aggregat och kyrkorum effektiviseras. Det finns också en idé att med en portabel panna värma vatten som kan kopplas till kyrkans fasta fläktradiatorer.³⁷ Totalt sett har pastoratet investerat omkring en halv miljon kronor i det nya uppvärmningssättet, som också har inneburit en besparing på mellan en halv miljon och 750.000 kronor per år.

Att hitta förvaltningslösningar för 24 kyrkor är inget man gör och sedan är klar med, konstaterar kyrkogårds- och fastighetschefen. Många faktorer måste vägas mot varandra när uppvärmningen ska anpassas till verksamhetens behov, samtidigt som den ska vara billig och inte orsaka skador på dessa

33. Så kallad intermittent uppvärmning innebär att kyrkan har en låg, daglig grundvärme, och värms till vanlig inomhustemperatur vid enstaka tillfällen. Tor Broström, Magnus Wessberg och Anna Samuelsson, *Södra Kedum kyrka. Klimatmätningar vid snabb uppvärmning med varmluft*. Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, rapport 2012-05-21.

34. Broström, Wessberg och Samuelsson 2012, s. 4.

35. Ibid.

36. Kyrkogårds- och fastighetschefen i Vara pastorat, intervju 2014-04-08 samt 2017-05-04.

37. Antikvarisk konsult, intervju 2017-05-04 samt mailkorrespondens och samtal under maj 2017.

Bild 6. Det vita värmeaggregatet var en testkanon som visade sig vara för klen. Dessutom fick frånluften dras utanför kyrkan. Då föddes idén att placera hela aggregatet utanför kyrkan istället. Foto: Thomas Engel.

lagskyddade miljöer. Det innebär ett ständigt skruvande och trimmande. Pastoratsledningen tror att den generella sänkningen av grundvärmen har inneburit den största besparingen för pastoratet. Vid mildt vinterväder sker uppvärmningen fortfarande med direktverkande el, eftersom värmekanonerna då tycks ge en liten nettobesparing. Var brytpunkten går återstår dock att systematiskt undersöka och fastställa. Fukt, som brukar beskrivas som en kyrkoförvaltares största bekymmer, framställs inte som ett stort problem i Vara-kyrkorna, men när

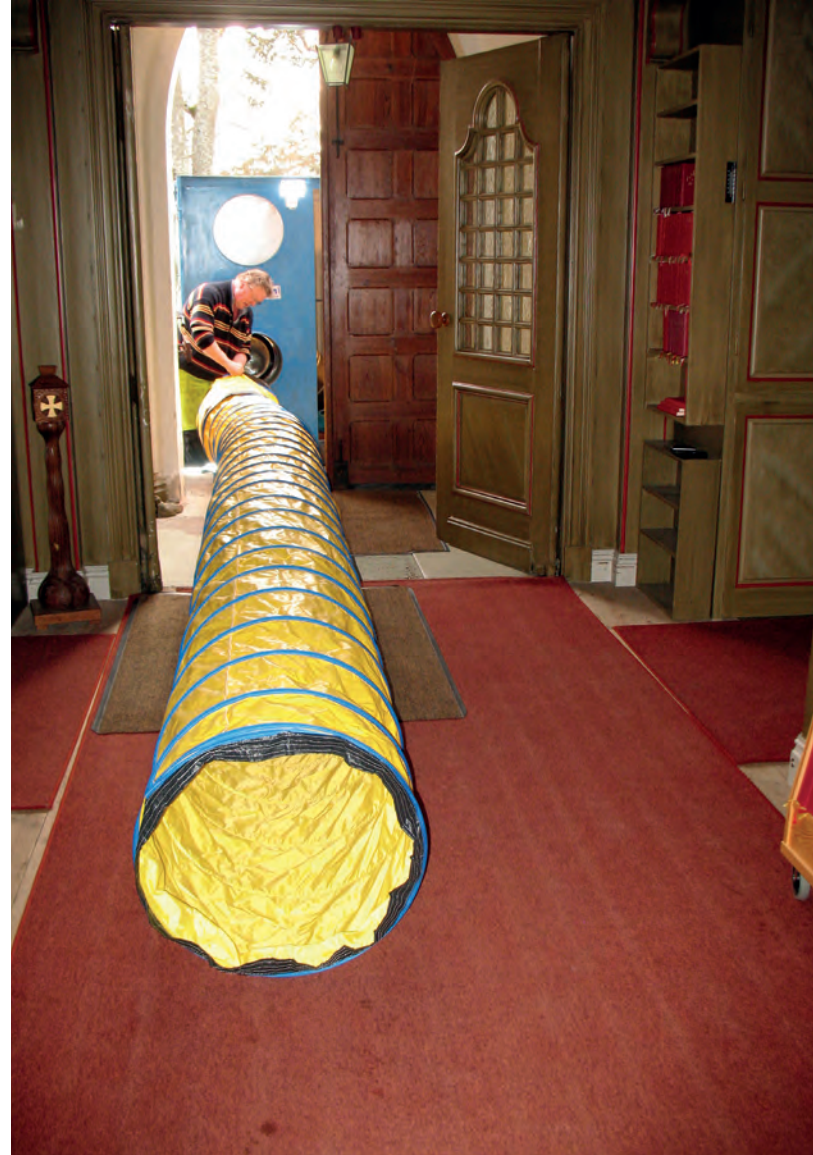

Bild 7. Att starta och montera aggregatet tar mindre än 20 minuter och högst en kvart att riva. Aggregatet skulle kunna göras mindre och placeras på en bildragen källa. Foto: Thomas Engel.

luftfuktigheten är som högst används också avfuktare kompletterade med kallluftsfjäktar. Med hjälp av veckovisa mätningar av fukthalt och temperatur vet de fastighetsansvariga när åtgärder måste sättas in.

FRAMTIDA ÖVERFÖRING?

Förvaltningsmodellen som successivt infördes i Vara pastorat under 2000-talets första decennium utgick från två grundläggande villkor; samtliga kyrkor ska vara kvar i församlingarnas ägo och ingen av kyrkorna ska tas ur bruk som guds tjänstlokaler.

I den här texten har jag beskrivit några av de förändringar vad gäller användning och uppvärmningsteknik som pastoratets ledning tog initiativ till och genomförde i syfte att uppfylla dessa villkor. Hur framtiden kommer se ut, huruvida dessa premisser bör ifrågasättas eller fortsätta att tas för givna, det menar kyrkogårds- och fastighetschefen är svårt för pastoratets anställda att säga något om. Det är i första hand en fråga för de folkvalda. Han vill gärna betona att det inte är hans uppgift att fatta beslut om *antalet* kyrkor – hans ansvar är att se till att de befintliga byggnaderna förvaltas och underhålls på ett sätt som gör det möjligt för församlingarna att fortsätta använda dem.

Kyrkoherdens hållning i frågan är att den kyrkliga verksamheten egentligen bara skulle behöva fyra kyrkor, en för varje tätort. Han skulle gärna hitta nya vägar och arbetsformer som helt och hållet baseras på en teologisk grund. ”Kyrkan handlar ju inte om byggnader”, säger han, men konstaterar samtidigt att han är väl medveten om kyrkobyggnadernas olika betydelser och funktioner.

Kyrkorådets ordförande å sin sida påpekar att det finns en stark bygdekänsla i de olika delarna av pastoratet. Ett exempel är den stora donation som pastoratet fick del av för en tid sedan och som bara får användas till underhåll och utsmyckning av Skarstads kyrka. Ett annat exempel är att få människor är villiga att fira gudstjänst såvida det inte sker i den egna kyrkan – trots att kyrkorna ligger på några kilometers avstånd från varandra. ”Vi är väldigt protektionistiska, om man säger så, och det är inte alltid en fördel. Alla värnar om sin församling, och då talar jag om de gamla gränserna. Vara är pastoratet och kommunen men folk är inte Varabor i första hand, de är Kvänumsbor och Vedumsbor osv. Satsar vi centralt [i Vara] blir det problem.”³⁸ Kanske kommer det förändras, resonerar han vidare, men låter ganska tveksam.

38. Ordförande i kyrkorådet i Vara pastorat, intervju 2017-05-04.

39. Svenska kyrkans utredningar. *Gemensamt ansvar – En utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*, Betänkande, Svenska kyrkan 2016.

Att sälja kyrkor och ge dem nya funktioner menar kyrkogårds- och fastighetschefen skulle vara omöjligt, eftersom samtliga kyrkor utom en ligger på aktiva begravningsplatser. Däremot inväntar Vara pastorat, liksom många andra, de praktiska följderna av beslutet som kyrkomötet fattade hösten 2016 och som grundade sig på utredningsbetänkandet *Gemensamt ansvar – En utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*.³⁹ Vilka kyrkor som skulle kunna bli aktuella att överföra till Svenska kyrkan centralt är oklart och innan kyrkovalet i september 2017 lär inga åtgärder vidtas. Men visst har de tänkt tanken, att en överföring av vissa kyrkor i pastoratet kan bli aktuell på sikt.

ATT VILJA – ELLER ATT KUNNA – BEHÅLLA SINA KYRKOR

Situationen i Vara väcker många frågor. Ur ett demokratiskt perspektiv är föreställningen om alla församlingsmedlemmars tillgång till ”sin kyrka”, eller till en närbelägen kyrka, central för organisationen Svenska kyrkan, som har en historiskt grundad identitet som rikstäckande folkkyrka. Ingen av församlingarna i Vara pastorat vill heller göra sig av med någon av sina kyrkor. Vare sig i kyrkorådet, fullmäktige eller församlingsråden har förslag på stängning lagts fram. Den gamla indelningen spelar fortfarande en viktig roll. Boende i de små orterna har en stark lokal förankring och de flesta människor väljer släktens eller den nära bygdens kyrka när de ska gifta sig, döpa sina barn eller begrava sina anhöriga.

Med samma demokratiperspektiv kan samtidigt konstateras att invånarna i Vara pastorat aldrig har ställts inför några klart uttalade alternativ. Frågan vad det skulle innebära om hälften av den summa som årligen läggs på fastighetsdrift och underhåll, istället skulle användas till andra ändamål, tycks i dagsläget politiskt ointressant. En anledning kan vara att kyrkobyggnaderna är betydelsefulla för

människor, på flera plan och i fler hänseenden än som tydligt artikuleras i de vardagliga samtalen. En annan anledning kan vara att det helt enkelt är möjligt för pastoratet att behålla alla kyrkor i bruk, tack vare den differentierade användningen som kategoriseringsarbetet resulterade i, den sänkta grundvärmen och den lågteknologiska uppvärmningslösningen.

Att uppvärmningen vintertid sker med hjälp av en värmekanon anpassad just till dessa kyrkobyggnader, framstår som viktigt i sammanhanget. Lösningen är utvecklad av och kan hanteras av personer inom den egna organisationen, dessutom är den begriplig för de flesta kyrkobesökare. Värmekanonen tycks på så vis symbolisera ett slags självständighet och handlingskraft som formar en motbild till den gängse beskrivningen av ett landsbygdspastorat.

Kategoriseringen av kyrkorna, som var en förutsättning för den nya uppvärmningsrutinen, blev förvisso en svår uppgift för somliga församlingar. Men eftersom uppdraget inte handlade om att sortera bort och helt stänga kyrkor, ifrågasattes inte förändringsarbetet i sig. Svårigheten bestod i att prioritera en kyrka framför de andra. När Vara pastorat bildades 2002 hade relationsförändringen mellan stat och kyrka nyligen genomförts och resultaten från 1990-talets kyrkobyggnadsutredningar var fortfarande föremål för diskussion. Sammanslagningar i nya, större enheter kan ses som en direkt följd av dessa diskussioner. I det redan refererade betänkandet *Fädernas kyrkor – och framtidens* konstateras att kyrkobyggnadsproblemen, och då avses huvudsakligen det stora antalet kyrkor i kombination med det minskade behovet, inte går att lösa ”utan att se

över församlingsstrukturen”.⁴⁰ Utredarna föreslog att de små församlingarna slås samman till större enheter, såsom i Vara. Övertaligheten, som sammanslagningarna förväntades leda till, menade man kunde lösas med hjälp av differentierad användning.⁴¹ Det förslag på kategorisering som förelåg var Engdahls och Unnerbäcks metod, i vilken kyrkornas kulturhistoriska värde spelade en viktig roll.

Vara pastorats kategorisering och förvaltningslösning bygger också på idén om differentierad användning, men där 1990-talets betänkande betonade vikten av att ta hänsyn till kyrkornas kulturhistoriska värde och tålighet, överlät pastoratsledningen åt församlingsråden att göra en sammanvägd bedömning av vilken kyrka som lämpar sig bäst som huvudkyrka.⁴² Inga särskilda direktiv gavs gällande viktningen av olika värden.⁴³ Kulturhistoriskt värde tycks inte ha varit en faktor som betonades i diskussionerna.

En slutsats som kan dras av rådets slutgiltiga val handlar om kyrkornas betydelse i sin lokala kontext, i relation till byggnadernas definierade kulturhistoriska värde. Om kyrkors värden hittills har bestämts utifrån hur väl de *representerar* en historisk epok, en arkitektonisk stil eller en plantyp, så framträder församlingsrådets hållning som ett exempel på att kyrkornas betydelser – för sina olika brukare – snarare är resultatet av ett ”aktivt och konkret engagemang i den *levda* byggnaden”, det vill säga i kyrkan såsom den används och betraktas i vardagen.⁴⁴ I det ljuset finns all anledning för den kulturhistoriska expertisen att begrunda sin roll i kyrkornas framtid, och sitt sätt att förstå och beskriva kyrkobyggnaden som kulturarv.

40. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 1996, s.12.

41. *Ibid.*, s. 132 och s. 184.

42. *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 1996, Bilaga 5, Sten-Åke Engdahl och Axel Unnerbäck ”Ett försök till kulturhistorisk klassificering av kyrkor”, s. 248. Engdahl och Unnerbäck betonar att den kulturhistoriska bedömningen är en information utifrån vilken församlingen själv väljer sin församlingskyrka.

43. *Ibid.*, s. 132.

44. Kulturgeografen Loretta Lees beskrivning av hur hon rör sig från en abstrakt studie av arkitekturen såsom representation till ”a more active and embodied engagement with the lived building” (s. 75). Se Loretta Lees, ”Towards a critical geography of architecture: the case of an Ersatz Colosseum”, *Ecumene* 2008 (1), s. 51–86.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otrycka källor

Muntliga källor

Antikvarisk konsult. Samtal 2014-04-08 samt 2017-05-04. Mailkorrespondens under våren 2017

Kyrkogårds- och fastighetschefen i Vara pastorat. Samtal 2014-04-08 samt 2017-05-04 samt mailkorrespondens under våren 2014 och 2017

Ordförande i kyrkorådet i Vara pastorat. Samtal 2017-05-04

Kyrkoherden i Vara pastorat. Samtal 2014-04-08 samt 2017-05-04

Opublicerat

Bredin, Inge & Thomas Engel. *Förstudie inom ramen för Karlstads stifts prioriteringsprojekt 2013 avseende kyrkobyggnader*. Slutrapport avgiven till stiftsstyrelsen 2013-11-12

Inge Bredin, *Spridning av kyrkobyggnader – Förtätning av befolkning. Underlaget förgår – Kostnaderna består. Hur lösa obalansen?* Direktiv för en förstudie för bedömning av kyrkobyggnaders angelägenhetsgrad ur kyrko- och kulturarvs-perspektiv. Opublicerat underlag, framtaget till stiftsstyrelsen av Inge Bredin 2012-10-09. Arkiv: Karlstad stift

Tryckta källor

Areal och folkmängd, Skaraborg, Statistiska Centralbyrån 1880, Stockholm 1883

Broström Tor, Magnus Wessberg och Anna Samuelsson, *Södra Kedum kyrka. Klimatmätningar vid snabb uppvärmning med varmluft*. Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, rapport 2012-05-21

Broström, Tor och Dan Melander, *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan*, Verbum 2008

Broström, Tor och Mikael Söderström, *Energieffektivisering i Karlstad stift*, Högskolan på Gotland, 2010

Broström, Tor, Petra Eriksson & Heidi Norrström, *Bruka, bevara och energieffektivera*, Offentliga fastigheter, 2015
Församlingsinstruktion för Vara pastorat. Antagen av Vara pastorats kyrkofullmäktige 2014-11-06 och kyrkoherden 2014-10-31

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008

Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1780 – 1860*, Göteborg 1983

Lees, Loretta, "Towards a critical geography of architecture: the case of an Ersatz Colosseum", *Ecumene* 2008 (1), s. 51–86

Nilsson, Lasse, "Rapsolja värmer kyrka på nolltid", *Tidningen Vision*, nr 7/2015

SFS 1992:300, Kyrkolagen

Svenska kyrkans utredningar. 1990 års kyrkobyggnadsutredning *Fädernas kyrkor – till varje pris?: diskussionsbetänkande*. Uppsala: Svenska kyrkans centralstyrelse, 1992

Svenska kyrkans utredningar. 1993 års kyrkobyggnadsutredning, *Fädernas kyrkor – och framtidens: betänkande*, Svenska kyrkans centralstyrelse, Uppsala, 1996. Bilaga 5. Sten-Åke Engdahl och Axel Unnerbäck "Ett försök till kulturhistorisk klassificering av kyrkor"

Svenska kyrkans utredningar. *Gemensamt ansvar – En utredning om fastigheter, kyrkor och utjämningsystem*. Betänkande, Svenska kyrkan 2016

Elektroniska källor

Dokument hämtade från webbplatser och arkivdatabaser redovisas löpande i notapparaten.

*Bild 1. Vessige kyrka från öster. Foto: Kjell Hj. 2012.
Källa: Wikimedia Commons. CC-BY-SA 3.0.*

*Bild 2. Örslösa kyrka med tillbyggnad mot söder.
Foto: Mika Stenberg Sjölund, 2017.*

TVÅ OMGESTALTADE KYRKORUM

Maria Nyström & Mika Stenberg Sjölund

Kyrkorummet har i alla tider byggts om för att anpassas till nya liturgiska, konstnärliga och arkitektoniska ideal. Med olika perioders tillägg sida vid sida framträder det som ett historiskt dokument över kyrkans och samhällets utveckling. På samma sätt kommer vår egen tid lämna spår efter sig.

Svenska kyrkan befinner sig idag i en period präglad av sekularisering och sjunkande medlemsantal. I dagsläget förvaltar organisationen samtidigt ett stort antal byggnader. Situationen har gett upphov till en debatt om Svenska kyrkans roll som fastighetsförvaltare och ansvaret för de pastoralt övertaliga kyrkobyggnaderna. I många landsbygdsförsamlingar kan problemet med många kyrkor upplevas som akut då det sammanfaller med demografiska förändringar och avflyttning. En åtgärd som många har valt att vidta är att flytta in församlingsverksamheter i

kyrkobyggnaden och sälja församlingshemmet och/eller andra symboliskt mindre viktiga byggnader. De nya aktiviteterna ställer nya krav på kyrkorummets utformning samtidigt som hänsyn måste tas till befintliga religiösa och kulturhistoriska värden.

Det här kapitlet syftar till att beskriva och analysera arkitektoniska förändringar i två kyrkobyggnader, Vessige i Halland och Örslösa kyrka i Västergötland. De är landsortskyrkor från 1800-talet med ett likartat arkitektoniskt formspråk. I båda fallen har kyrkorummet förändrats för att inrymma nya funktioner. Problemen som ska lösas med hjälp av ombyggnaderna liknar varandra, medan de arkitektoniska lösningarna skiljer sig åt.

Jämfört med andra länder har relativt få av Svenska kyrkans kyrkobyggnader genomgått stora fysiska förändringar under 2000-talet. De ombyggda

kyrkorummen i Vessige och Örslösa framstår som föregångare som kan influera framtida förändringsarbeten. Hos såväl församlingarna som arkitekterna har det också varit en uttalad förhoppning att förändringarna kan inspirera andra som befinner sig i en liknande situation.¹ Om utvecklingen i Sverige följer samma mönster som i exempelvis England och Holland kommer vi se ett utökat och differentierat bruk av kyrkobyggnader, med fler ombyggnader som följd.

TVÅ SVENSKA LANDSORTSKYRKOR

Vessige och Örslösa kyrkor är karaktäristiska för en hektisk period i svenskt kyrkobyggnad. Från omkring 1760 fram till 1800-talets senare hälft ökade Sveriges befolkning kraftigt, vilket avspeglades i en intensiv byggverksamhet.² På många platser växte församlingarna ur sina medeltida kyrkobyggnader. Den äldre kyrkan övergavs, revs eller inkorporerades i den nya. Idag är lokalbehoven som gav upphov till periodens stora kyrkobyggnader inte de samma och många församlingar står med alltför många och alltför stora kyrkor i sin ägo.³ 1800-talets nyklassicistiska kyrkor, ”Tegnér-ladorna”, uppfattas ofta som överdimensionerade och dåligt anpassade till den verksamhet som församlingen önskar bedriva.

Vessige kyrka ligger i samhället Vessigebro nordost om Falkenberg. Kyrkan byggdes 1859 och ersatte då en medeltidskyrka, som fick tjäna som byggmaterial. Arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander gav kyrkan en nyklassicistisk prägel med ett vitputsat utdraget långhus som avslutas i en bred absid. Tornet i väster kröns av en lanternin, fönster och portar är rundbågiga. Före ombyggnaden bestod kyrkan av en stor

sal med ett tunnvalv, och ett rundat kor i öster. Färgsättningen gick i blått, grått och grönt med förgyllda detaljer.

Örslösa kyrka är belägen i orten med samma namn i Lidköpings kommun. Även denna kyrka hade en medeltida föregångare, vilken under 1700-talet blev för liten för församlingens behov. När Örslösa kyrka började byggas år 1800, efter ritningar av Carl Fred vid Överintendentsämbetet, revs den tidigare byggnaden med undantag av en vägg som integrerades i den nya kyrkan. Den vitputsade kyrkan består av ett rektangulärt långhus med ett rakt avslutat kor i öster. Långhuset täcks av ett lågt skiffertäckt sadeltak som starkt bidrar till kyrkobyggnadens karaktär. Även Örslösa har ett stort kyrkorum med ett flackt tunnvalv av trä. Färgsättningen går huvudsakligen i vitt med detaljer i grått och brunt.

FÖRÄNDRINGSPROCESS OCH MOTIVERINGAR

År 2008 började Vessige pastorat utreda möjligheterna att göra besparingar. Redan på ett tidigt stadium i utredningen involverades länsstyrelsen och Göteborgs stift.⁴ Ulla Rickardsson, ordförande för kyrkonämnden, förklarar i en intervju att man från pastoratets sida ville behålla en levande kyrka trots en alltmer ansträngd ekonomi och att besparingarna måste ske på annat sätt än genom försäljning av kyrkobyggnader.⁵ Att sälja en kyrka, menar hon, vore ett symboliskt nederlag.⁶

Pastoratets utredning resulterade emellertid i beslutet att sälja tre av pastoratets sex församlingshem. Med de minskade uppvärmningskostnaderna beräknade Vessige kyrkliga samfällighet kunna spara 300.000 kronor årligen.⁷ De verksamheter som

1. Åsa Flarup Källmark, *Förnyelse av kyrkorummet, Örslösa kyrka*, Uppsala 2012, s. 23; Karin Hylander, ”Allt-i-ett kyrka med bevarad helighet” *Korsväg* 1, 2013, s. 24.

2. Ingrid Sjöström, ”Kyrkorna 1760-1860”, *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red.), Stockholm, Riksantikvarieämbetet 2008, s. 235ff.

3. Gunnar Granberg, ”Samspelet mellan gudstjänst och kyrkorum”, *Gamla kyrkorum i en ny tid*, Gunnar Granberg (red.), Örebro, Libris, 2004, s. 29.

4. Hylander 2013.

5. ”All verksamhet flyttas till kyrkan”, *P4 Halland*, 2009-12-07.

6. ”Så ska kyrkorna räddas”, *P4 Halland* 2010-05-10.

7. Hylander 2013, s. 24.

TVÅ OMGESTALTADE KYRKORUM

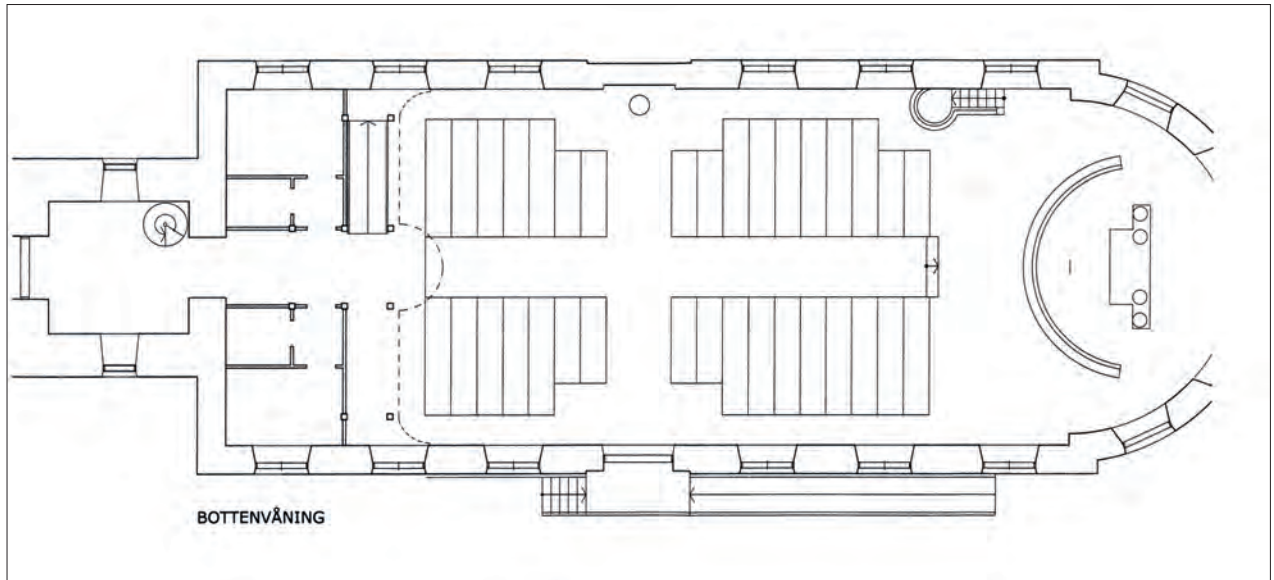

Bild 3. Plan över bottenvåningen i Vessige kyrka före ombyggnaden. Ritning: Arkitekt Lars Redegard, 2013.

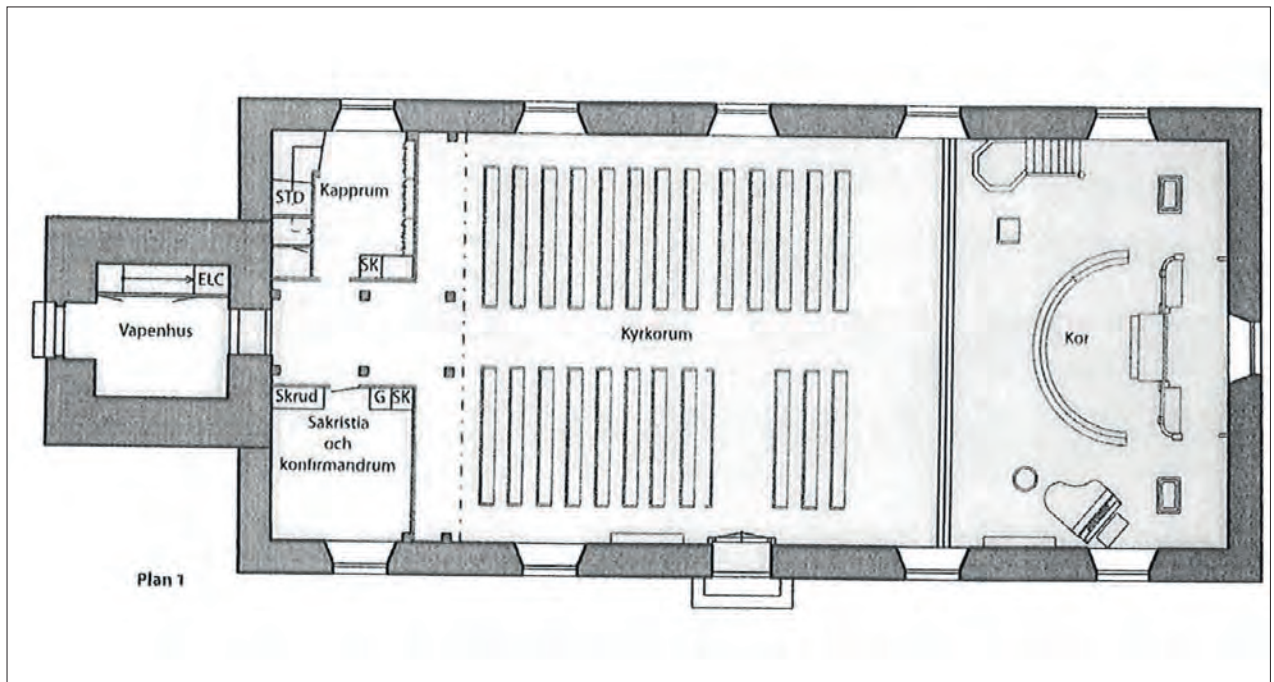

Bild 4. Plan över Örslösa kyrka före ombyggnaden. Ritning: F. Wikman, Ateljé Arkitekten, 2012.

rymdes i församlingshemmen måste emellertid flyttas till nya lokaler. Ytterligare ett syfte med utredningen blev därför att avgöra vilken av pastoratets sex kyrkorum som kunde anpassas för att rymma församlingshemmens funktioner. Valet stod mellan Okome och Vessige kyrka som var de mest flitigt använda inom pastoratet. Bland de antikvariska invändningarna mot en större förändring i Okome kyrka fanns en redan utförd restaurering och läktarunderbyggnad från 1960-61, vilken bedömdes ha ett restaureringshistoriskt värde.⁸ Istället genomfördes i Okome kyrka en mindre ombyggnad som bland annat innebar att lokalerna under läktaren utökades.⁹ I Vessige fanns ett rymligt och relativt orört kyrkorum som bedömdes lämpligare att anpassa till nya verksamheter. Arkitekten Lars Redegård fick uppdraget efter att ha vunnit den utlysta tävlingen.¹⁰

I vårt andra exempel, Örslösa kyrka, startade planeringsprocessen 2008 när den så kallade Framtidsgruppen skapades. Gruppen bestod av representanter från församlingen och hade i uppdrag att undersöka församlingens verksamhet och lokalanvändning. Av gruppens utredning framkom att uppvärmningskostnaderna för kyrkorna var höga och att församlingens verksamhet borde utvecklas med nya aktiviteter.¹¹ Resultaten ledde till att Örslösa kyrka kom att ingå som ”studieobjekt” i ett större projekt initierat av Skara stift. Projektets syfte var att undersöka hur användningen av stiftets kyrkor kunde effektiviseras, samtidigt som de kulturhistoriska värdena bibehölls.¹² En åtgärd var att flytta in vissa av församlingshemmens funktioner i Örslösa kyrka, vilket innebar att fyra av församlingens övriga byggnader kunde avyttras och uppvärmningskostnaderna minskas.¹³ Ombyggnadsprocessen

inleddes under 2011 med diskussioner mellan representanter från församlingen, arkitekten och stiftsantikvariern. Enkäter användes för att samla in församlingsmedlemmarnas åsikter och önskemål kring ombyggnaden. De sammanställda enkätsvaren låg till grund för de förslag som sedan utarbetades av arkitekten. Det ursprungliga omgestaltningförslaget togs fram av arkitekten Åsa Flarup Källmark medan arbetet, av olika skäl, avslutades av arkitektkontoret Ateljé Arkitekten.

UPPDELAT KYRKORUM I VESSIGE

Under åren 2012–2013 genomfördes en ombyggnad av Vessige kyrka vilken innebar att kyrkorummet delades på hälften. Genom en värme- och ljudisolerande vägg delades långhuset i ett församlingshem och ett kyrkorum. Orgelläktaren flyttades fram mot koret i syfte att behålla det ursprungliga rummets förhållanden mellan de fasta inventarierna. Halva långhuset finns alltså kvar i sin ursprungliga form och med intakta bänkrader, förutom en tillgänglighetsanpassning nära koret. Korets utseende är oförändrat och förvaringsutrymmen har tillkommit på altaruppsatsens baksida. Altarringen har dock blivit delbar för att tillåta större grupper att befinna sig i korets ganska begränsade utrymme.

Huvudentrén flyttades från vapenhuset i väster till den södra porten och leder direkt in i församlingslokalerna. Ett kyrktorg med praktisk information om församling och kyrka har inrättats i hallen. Därifrån leds besökaren vidare till andaktsrummet mitt emot entrén, kyrkorummet i öster och församlingens övriga lokaler i väster.

Församlingshemmet skiljer sig från kyrkorummet både vad gäller rumsfördelning, takhöjd och materialval. I denna del av kyrkan har ytterligare en våning

8. Emma Östlund, ”Kyrkliga kulturminnen”, *Gräv där du får. Årsredogörelse från Kulturmiljöfunktionen*, (red.) Hans Helander, Halmstad, Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:4, 2014, s. 77.

9. Östlund 2014, s. 77.

10. Kristoffer Morén, ”Byggs om till ”kompaktkyrka”” *Kyrkans Tidning*, no. 19, 2014, s. 8.

11. Flarup Källmark 2012 s. 10–11.

12. *Ibid.*, s. 5.

13. *Ibid.*, s. 10–11.

TVÅ OMGESTALTADE KYRKORUM

lagts till och rummen har därför lägre takhöjd än det ursprungliga kyrkorummet. På bottenvåningen finns på den norra sidan tre kontorslokaler samt mindre förrådsutrymmen. Den södra delen innehåller kök och ett större samlingsrum. I det tidigare vapenhuset finns idag ett lekrum för barn. En rad pelare markerar den gamla altargången från vapenhuset mot koret och anknyter med sin färgsättning till kyrkorummet med blått och grått.

En smal trappa nära kyrktorget leder till övervåningen. Här finns ett musikrum, ett mindre samtalsrum, en kyrkvind samt tillgång till orgelläktaren. Med undantag av det synliga tunnvalvet och fönstrens överdel finns inga referenser till det ursprungliga kyrkorummet.

EN FLEXIBEL KYRKA I ÖRSLÖSA

År 2013 förändrades kyrkorummet i Örslösa för en mer flexibel församlingsverksamhet. Den fasta bänkinredningen togs bort, med undantag av de två första bänkraderna. För kunna skapa tillfälliga rumsuppdelningar installerades istället flyttbara skärmar och lösa möbler. Församlingen ville både inkorporera vissa församlingaktiviteter i kyrkan

och hitta en lösning där man enkelt kunde anpassa kyrkorummet för olika typer av gudstjänster och evenemang. Utöver förändringarna i kyrkorummet gjordes en tillbyggnad vid kyrkans södra ingång. Här finns bland annat kök och WC.

Den arkitektoniska lösningen har inte inneburit några fasta rumsuppdelningar i kyrkorummet och till skillnad från i Vessige har Örslösa församling valt att inte flytta in kontorsfunktioner i kyrkan. Caféet och barnverksamheten har fått tydligt avgränsade utrymmen i kyrkorummet. Under läktaren har ett område inretts med ett ljuddämpande textilt golv för barnverksamhet. Lösa stolar används i både caféverksamheten, vid gudstjänster och kultur-evenemang. De stolar som inte används förvaras på orgelläktaren, vilken nås genom en hiss som också installerades vid ombyggnaden. När man dricker kaffe används "Örslösaskärmarna" för att avgränsa cafédelen från kyrkorummet och koret. Utdragbara textilier på skenor i taket förbättrar akustiken. Ibland "vänder" man också på kyrkorummet och orgelläktaren används som scen för uppträdanden och konserter.

Bild 5. Vessige kyrka. Bilden visar kyrkorummet från koret, med den nya väggen i bakgrunden.

Bild 6. Församlingshemmets samlingsrum med pelare i förgrunden.

Bild 7. Övervåningens rum för samtal samt barn- och konfirmeringsverksamhet.

Bild 8. Rum på övervåningen. Foton: Maria Nyström, 2017.

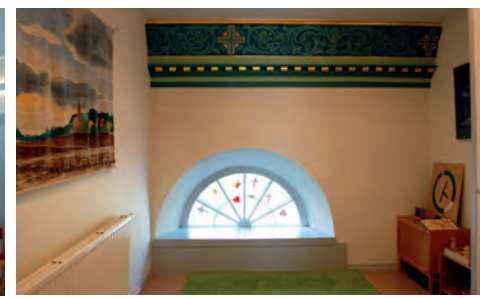

Bild 9. Örslösa kyrkorum sett från orgelläktaren. Flyttbara skärmar skiljer caféet från kyrkans kor.

Bild 10. Kyrkorummet sett från koret med ljuddämpande textilier utdragna.

Bild 11. Kyrkorummets bakre del är möblerad för caféverksamhet, barnbörna under orgelläktaren. Foton: Mika Sjölund Stenberg, 2017.

ANALYS AV KYRKORUMMETS FÖRÄNDRING

Intentionerna bakom förändringarna i Vessige och Örslösa kyrkor liknar varandra, men de arkitektoniska lösningarna skiljer sig åt. För att beskriva och förstå kyrkorummets fysiska förändringar har vi använt begreppet *territorium*, som förekommer inom arkitekturteori och rumslig analys.¹⁴ Vi använder begreppet för att markera att arkitektoniska förändringar påverkar ett rums sociala egenskaper och hur människor rör sig i de. Territorier kan vara områden som avgränsas och styrs av arkitektoniska element, fysiska gränser och skyltar, men också mer abstrakta och ”osynliga” områden som skapas genom personliga och kulturella relationer och begränsar rörelsemönster i rummet. De arkitektoniska ingrepp och nya rumsligheter som skapas i dessa kyrkor påverkar hur kyrkorummet upplevs och används, vilket också är utgångspunkten för vår analys.

Vessige kyrka

I Vessige kyrka har mångfunktionaliteten skapat två tydligt skilda territorier i form av kyrkorum och församlingshem. En uttalad avsikt från arkitekten var att kyrkans ”finrum” skulle skiljas från församlingshemmets ”vardagsrum”.¹⁵ Den nya vägg som delar av kyrkorummet skapar en gräns mellan församlingshem och kyrkorum, samtidigt som detaljer och färgsättning knyter samman rummen.¹⁶ En begränsad visuell kontakt finns fortfarande genom den glasdörr som kopplar samman de båda delarna. Arkitektens intention var att kyrkorummet fortsatt skulle kännas igen som en kyrka – att det ”heliga rummet” skulle bevaras.¹⁷ Det innebär att koret med altaruppsatsen bibehölls i sin ursprungliga form. Arkitekten strävade efter att den besökare som satt vänd mot koret skulle få samma *upplevelse* av kyrkan som innan ombyggnaden.¹⁸ Även i länsstyrelsens antikvariska bedömning lyfts koret med

14. Mattias Kärrholm, *Arkitekturens territorialitet, till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*, Lund, Institutionen för arkitektur, LTH, Lunds Universitet 2004.

15. Hylander 2013, s. 24.

16. Ibid., s.24.

17. Ibid., s. 22–24.

18. Ibid., s. 24.

altare (samt orgelläktaren) fram som viktiga för kyrkans kulturhistoriska värden.¹⁹

Efter ombyggnaden har kyrkorummet halverats, vilket har påverkat dess volym och akustik. Delningen har också förändrat rummets nyklassicistiska karaktär som präglades av kontrollerade proportioner, balans och symmetri. Ytterligare en aspekt är att visuella perspektiv och faktiska möjligheter att röra sig *genom* kyrkan har förändrats. Altargången är påtaglig kortare liksom siktlinjen från porten till altaret och överblicken över kyrkans ursprungliga volym förloras. Slutligen innebär rummets nya dimensioner att inventarierna upplevs som oproportionerligt stora.

I det nya församlingshemmet ger rumsindelningarna och materialvalen en tydlig kontrast till kyrkorummet. Rumsavgränsningarna är fasta (det är inte skärmar utan väggar), takhöjden lägre, och miljön ger associationer till kontorslokaler snarare än till en kyrka. Församlingshemmet är uppdelat i ett antal mindre territorier. De fasta rumsindelningarna (väggarna) och rummens ändamål begränsar tillgången till vissa utrymmen. Exempelvis är kontorslokalerna stängda mot det större allrummet på motsatt sida om den tidigare altargången. Likaså blir tillgången till det gamla vapenhuset begränsad eftersom utrymmet används som lektrum. Även om altargångens pelare har bevarats i församlingshemmet har rörelsen genom altargången brutits eftersom huvudingången är flyttad till den södra porten.

En smal trappa leder till övervåningens än så länge relativt odefinierade utrymmen. För en besökare som inte är insatt i församlingens verksamheter finns inget som anger vad rummen används till, och inte heller något som bjuder in till dem. Övervåningens rum är idag inredda för konfirmand- och ungdomsverksamhet, och möblemanget såsom soffgrupp och bokhyllor ger associationer till ett

”vardagsrum”. En viss obalans uppstår mellan nya och gamla arkitektoniska element. Till exempel har de nya rummen inneburit att fönstren har skurits av och placerats asymmetriskt. Sammanfattningsvis kan sägas att det nya församlingshemmets utformning tydligt styr användningen och tillgången till de olika utrymmena och skapar en miljö av vardaglig karaktär.

Örslösa kyrka

Nyckelordet vid förändringen av Örslösa kyrka var flexibilitet. Få fasta arkitektoniska element fördes in i kyrkorummet för att markera de nya funktionerna. Med endast två bevarade bänkrader finns möjligheten att skapa tillfälliga och flexibla territorier för olika behov. Dessa territorier uppstår främst genom fysiska avgränsningar i form av lösa skärmar.

Arkitekten Åsa Flarup Källmark, som står bakom det ursprungliga gestaltungsförslaget, menar att de flyttbara skärmarna ger möjlighet att bibehålla upplevelsen av avskildhet och upphöjdhet. Med dem kan koret skämmas från de mer vardagliga verksamheter som nu flyttats in i rummet.²⁰ De vågformade skärmar som utformats för Örslösa kyrka alluderar, enligt Flarup Källmark, på de korskrank som ofta fanns i medeltidens kyrkorum. Däremot skulle de inte signalera samma hierarkiska ordning som korskranket i sin ursprungliga funktion.²¹ Arkitektens ambition var att tilläggen skulle hålla en hög konstnärlig kvalitet: ”Med samma respekt som vi betraktar historiska tillägg skall kommande generationer kunna betrakta vår tids tillägg.”²²

I förenklade ordalag kan kyrkorummets användning sägas bli gradvis mer formell och ceremoniell ju närmre koret man befinner sig. I stora drag kan kyrkorummets användning sägas bli gradvis mer formell och ceremoniell då man närmar sig koret. Ett uttalat mål med förändringarna var att behålla detta förhållande, som en symbol för det ”andliga

19. Östlund 2014, s. 76–77.

20. Flarup Källmark 2012, s. 23.

21. Ibid., s. 23.

22. Ibid., s. 22.

rummet”.²³ Möjligheten att visuellt avgränsa rummet var en viktig aspekt: ”Man vill inte dricka begravningskaffe i församlingsdelen när kistbäckarna står fullt synliga i koret”.²⁴ Vid begravingar, men även vid andra kyrkliga sammankomster, kräver således den utökade användningen att tydliga avgränsningar görs mellan det ceremoniella och det vardagliga rummet.

Utöver skärmarna används akustiken för att markera olika typer av territorier och deras funktioner i rummet. Exempelvis har textilgolvet i barnhörnan en ljuddämpande effekt liksom de utdragbara textilierna i förhållande till caféverksamheten. När barnhörnan används placeras skärmarna ut för ytterligare rumsbildning och ljuddämpning. Eftersom barn och vuxna tolkar ”gränser” på

olika sätt innebär barnverksamheten ofta att fler utrymmen än barnhörnan tas i anspråk.

Den rumsliga effekten av akustikåtgärderna är en bättre ljudbild för de anställda i kyrkan och en mer intim miljö för besökare. Det ska dock påpekas att olika verksamheter inte kan pågå i kyrkorummet vid samma tidpunkt. Textiliernas akustiska dämpning och skärmarnas visuella avgränsning räcker inte för att olika grupper ska kunna vistas i lokalen utan att störa varandra. För att avgränsningar och tillfälliga rumsindelningar ska fungera ändamålsenligt krävs tydliga sociala överenskommelser.

MELLAN VARDAG OCH HÖGTID

Örslösa och Vessige är båda exempel på hur kyrkorum anpassas till de nya villkor som Svenska

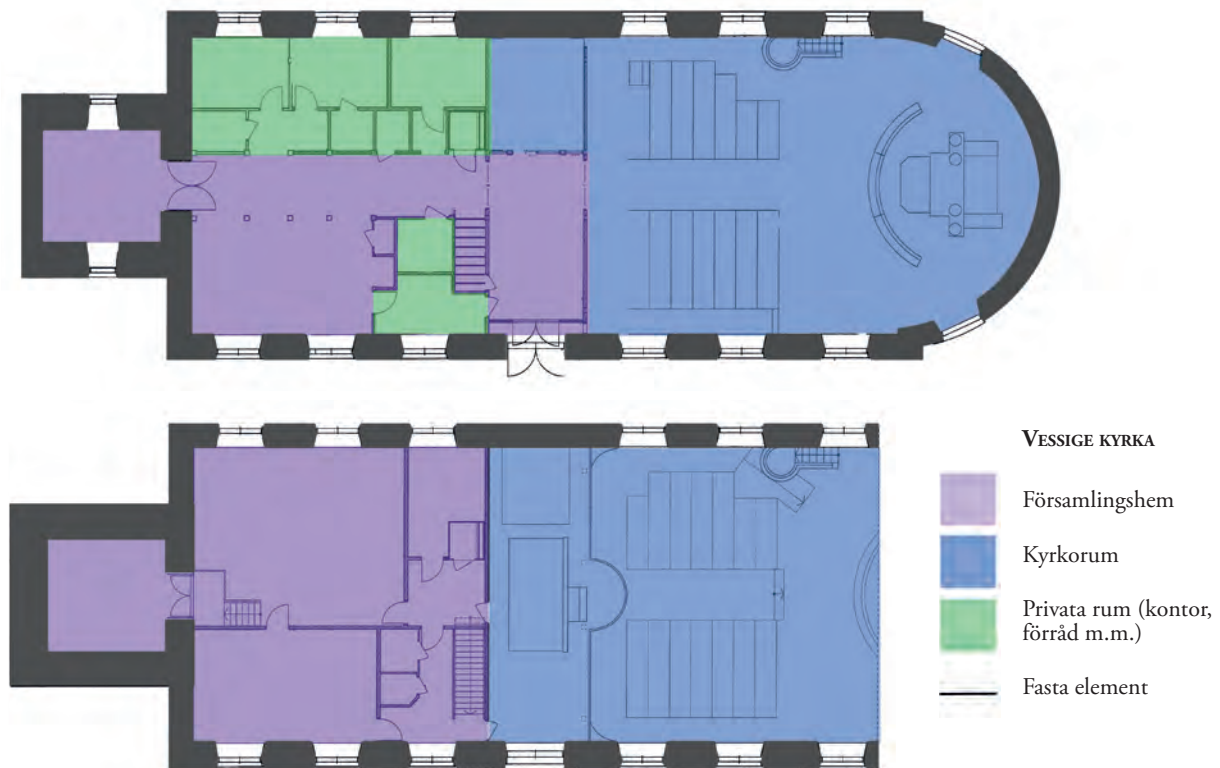

Bild 12. Funktioner och gränser i den förändrade kyrkan, plan 1 och 2. Illustration: Maria Nyström, 2017

23. Flarup Källmark 2012, s. 22.

24. Ibid., s. 23.

kyrkans församlingar ställs inför idag. Motiven och intentionerna bakom de två förändringsprojekten liknar varandra. Åtskillnaden mellan "vardagligt" och "heligt", eller "andligt", är en viktig aspekt som styr utformningen.²⁵ Viljan att bevara koret i sin ursprungliga form, och framhäva dess avskildhet och upphöjdhet gentemot de vardagliga församlingsverksamheterna är en annan.²⁶ En hierarkisk skillnad mellan församlingshem och kyrkorum har därmed bibehållits. Samtidigt betonade de ansvariga arkitekterna att *flexibilitet* är ett nyckelord i förändringsprocessen. Oavsett hur de fysiska förändringarna gestaltas kvarstår det faktum att båda byggnaderna har blivit betydligt mer mångfunktionella än tidigare.

Som redan nämnts är en fysisk avgränsning mellan församlingens olika verksamheter en central idé i de två exemplen. Vi har hittills diskuterat de arkitektoniska förändringarna av kyrkobyggnaderna i förhållande till deras utökade funktioner, men något som hamnat i skymundan är de församlingshem

som avyttrats i samband med ombyggnaden. Det finns anledning att reflektera över församlingshemmets funktion och karaktär både i relation till kyrkobyggnaden och till församlingens behov. Församlingshemmet ska fungera som mittpunkten i den vardagliga verksamheten. I *Boken om församlingshem* från 1914 påpekas vikten av att skapa nya församlingshem för att gynna ett levande församlingliv, "församlingshemmet skall blifva samlingspunkten för ett vaknadt eller vaknande församlingliv."²⁷ Den sociala samhörigheten och gemenskapen ska stärkas under församlingshemmets tak, medan kyrkobyggnaden förblir "församlingens högtidsrum, dess helgdagsrum".²⁸ Fallen Vessige och Örslösa visar att synen på kyrkans uppdelade lokaler förs vidare även hundra år senare. De tidiga församlingshemmen växte fram i opposition till och med inspiration från tidens stora folkrörelser.²⁹ Såväl 1914 som idag påverkar samhällsliga förändringar och sekularisering Svenska kyrkans byggnader och kulturarv.

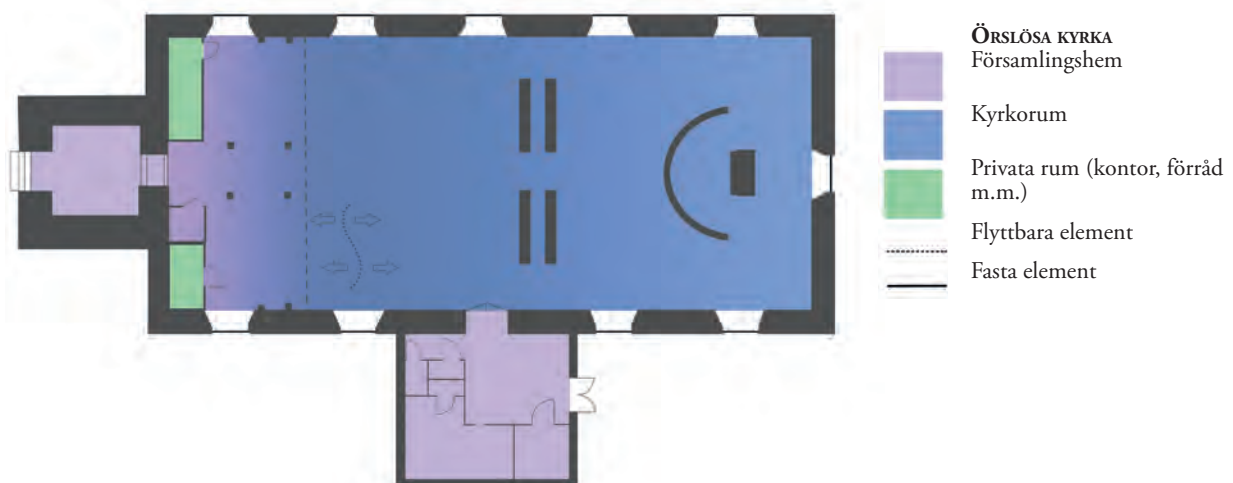

Bild 13. Funktioner och gränser i den förändrade kyrkan. Illustration: Maria Nyström, 2017

25. Flarup Källmark 2012, s. 23; Hylander 2013, s. 23.

26. Ibid.

27. Vilhelm Larsson, "Om församlingshemmets uppgift och dess betydelse för församlinglivet", *Boken om församlingshem*, Svenska kyrkans diakonistyrelse (red.), Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1914, s. 18.

28. Larsson 1914, s. 13.

29. Larsson 1914, s. 16–17.

SLUTSATSER – FUNKTION OCH SYMBOLVÄRDE

Förändringarna i Vessige och Örslösa kyrkor väcker frågor om valen som de inblandade aktörerna har gjort rörande kyrkorummens symbolvärden, kulturhistoriska innehåll och praktiska funktionalitet. Ett aktivt och levande församlingliv är ett centralt inslag i den kyrkliga verksamheten och kräver ändamålsenliga lokaler. Vissa kompromisser har gjorts, antingen i fråga om det förändrade kyrkorummets utförande (Vessige), eller församlingshemmets funktion (Örslösa). Det som tydligt framkommer i både planer och slutresultat är att möjligheten att skapa och upprätthålla en gräns mellan vardaglig verksamhet och kyrkorum är en mycket viktig aspekt av ombyggnaden.

När ett kyrkorum ska genomgå en större förändring involveras ett antal aktörer, med både konkurrerande och sammanfallande intressen, som på olika sätt påverkar det slutgiltiga resultatet. I processen kan Svenska kyrkan, något generaliserande, sägas slå vakt om de praktiskt-liturgiska aspekterna medan antikvarien ansvarar för de kulturhistoriska värdena. Arkitekten ska gestalta dessa båda sammanfallande och bitvis konkurrerande intressen, och är i den rollen en viktig aktör. I både Vessige och Örslösa har det varit arkitekternas uttalade målsättning att bibehålla en upphöjdhet och andlighet i kyrkorummet genom att bevara koret oförändrat och avskilt. ”Om koren i möjligaste mån behålls – även om de förändrats över tid – menar jag att man kan förändra mycket i långskeppen utan att man tappar kontinuiteten i rummet” säger Åsa Flarup Källmark.³⁰ Eftersom mycket fokus lagts på koret har mer svårfångade rumsliga egenskaper som akustik och rymd i viss mån åsidosatts. De två kyrkorna har också det gemensamt att den ursprungliga

rumsligheten och den territoriella indelningen har påverkats. Ändringar i rörelse och siktlinjer samt ljusspel och akustik, har gjort att upplevelsen av rummet förändras.

Även om relativt få äldre kyrkor som ägs av Svenska kyrkan har genomgått stora arkitektoniska förändringar under 2000-talet, har principerna bakom förändringarna av Vessige och Örslösa kyrka diskuterats tidigare. År 2004 ifrågasatte konstvetaren Elisabeth Stengård hur begreppen ”flexibilitet” och ”helighet” användes i olika förändringsprojekt utan djupare förankring och analys.³¹ Stengård var även kritisk till kyrkorummets avgränsning i zoner och efterlyste arkitekter som visade en ”utpräglad känslighet för samspelet mellan ljuset och murarna samt hela rummets rytmer”.³² En liknande ståndpunkt intar Ingrid Sjöström i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 2007. Hon menar att de nya rumsindelningarna och ”småkyrkorna” i rummet kan ha en positiv inverkan på församlinglivet men att de bryter mot den ursprungliga arkitektoniska harmonin.³³

Det finns inga färdiga mallar för omgestaltning av äldre kyrkorum, men utökade funktioner och nya rumsindelningar kommer med största sannolikhet att präglade framtiden för svenska kyrkobyggnader.

För Svenska kyrkan, liksom för arkitekter och antikvarier är utmaningen att balansera religiösa och kulturhistoriska värden med den praktiska verksamheten. Örslösa och Vessige kyrkor kan betraktas som inspirerande exempel, men de kan också illustrera de svårigheter som en omgestaltning av kyrkorummet innebär. I slutändan utgår förändringsprojekten från lokala behov och önskemål, vilket kräver dialog och oftast kompromisser mellan de inblandade aktörerna.

30. Flarup Källmark 2012, s. 23.

31. Elisabeth Stengård, ”Upplevelsen av kyrkorummet”, *Svensk Kyrkotidning*, no. 41–42 s. 568, 2004.

32. Stengård 2004, s. 568, Stengård hänvisar här specifikt till arkitekten Johan Celsing.

33. Ingrid Sjöström, ”Kyrkobyggnad till salu – ’Kyrkorum att hyra’ Ny användning för gamla kyrkor?”, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*, no 53, (2007):8–21, s. 19.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Radioinslag

All verksamhet flyttas till kyrkan, *P4 Halland* 2009-12-07

Så ska kyrkorna räddas, *P4 Halland*, 2010-05-10

Litteratur och tryckta källor

Flarup Källmark, Åsa, *Förnyelse av kyrkorummet*, Örslösa kyrka. Uppsala 2012

Flarup Källmark, Åsa, *Örslösaprojektet, Skara stift. Epilog*. Uppsala 2014

Granberg, Gunnar, "Samspelet mellan gudstjänst och kyrkorum", *Gamla kyrkorum i en ny tid*, Granberg, Gunnar (red), Örebro, Libris 2004

Hylander, Karin, "Allt-i-ett kyrka med bevarad helighet", *Korsväg*, no. 1 2013, s.20–24

Kärrholm, Mattias, *Arkitekturens territorialitet, till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*. Lund: Institutionen för arkitektur, LTH, Lunds Universitet 2004

Larsson, Vilhelm, "Om församlingshemmets uppgift och dess betydelse för församlingslivet", *Boken om församlingshem*, Svenska kyrkans diakonistyrelse (red.), Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag 1914, s. 11–20

Morén, Kristofer, "Byggdes om till 'kompaktkyrka' " *Kyrkans Tidning*, no. 19. 2014, s.8–9

Sjöström, Ingrid, "Kyrkobyggnad till salu' – 'Kyrkorum att hyra' Ny användning för gamla kyrkor?", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*, no. 53, 2007, s. 8–21

Sjöström, Ingrid, "Kyrkorna 1760-1860", *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2008, s. 235–272

Stengård, Elisabeth, "Upplevelsen av kyrkorummet", *Svensk Kyrkotidning*, no. 41–42, 2004, s.567–571

Östlund, Emma, "Kyrkliga kulturminnen", *Gräv där du får. Årsredogörelse från Kulturmiljöfunktionen 2013*, Helander, Hans (red.), Halmstad: Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:4, 2014

*Bild 1. Flygbild över Nacksta med kyrkan i centrum, 1979 (beskuren).
Foto: IBA. Källa: Sundsvalls museums fotosamling.*

EN LUTHERSK KYRKA BLIR KATOLSK – NACKSTA KYRKA I SUNDSVALL

Madeleine Sultán Sjöqvist

År 1927 tackade dåvarande riksantikvarien Sigurd Curman nej till ett hedersdoktorat i teologi vid Uppsala universitet. Anledningen var en djupgående konflikt mellan Curman och Nathan Söderblom, Svenska kyrkans ärkebiskop och prokansler för Uppsala universitet. Söderblom hade under lång tid stöttat Curmans intresse för restaurering av medeltida kyrkor och det gigantiska forskningsprojektet Sveriges kyrkor.¹ Med tiden ändrade han åsikt och menade att bevarandesträvandena gick för långt. I förlängningen inskränkte statens kulturminnesvårdande verksamhet på såväl kyrkans autonomi och integritet som dess möjlighet att fira gudstjänst. Att konflikten var djup och av principiell art visas i att

både hedersdoktorat och vänskapen offerades.² En händelse vid en teologisk fakultet i Uppsala i början av förra seklet kan tyckas oväsentlig och utan större politisk, kulturell och religiös betydelse i ett nutida perspektiv, men så är det inte. Idag återfinns samma slags konflikter i diskussionerna kring religion och kulturarv: konflikten mellan perspektiven bruka och bevara samt konflikten mellan samfundens autonomi och statlig inblandning.³

I denna artikel belyser jag hur konflikten många decennier senare och i ett helt annat sammanhang kom till uttryck i de meningsskiljaktigheter som uppstod när Nacksta kyrka i Sundsvall såldes till en katolsk församling. Jag kommer att sätta in

1. Dokumentationsprojektet "Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium" startades 1912 av Sigurd Curman, sedermera riksantikvarie, och Johnny Roosval, professor i konsthistoria. Monografierna utgavs av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Riksantikvarieämbetet.

2. Anna Elmén Berg, *Fem ödekyrkor i Norrland: Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaurering vid 1900-talets början*, Diss., Umeå universitet, 1997, s. 85.

3. Ända sedan den kristna religionen genomgick sin mest omvälvande transformation och blev statsreligion på 300-talet har religionen haft ett spänningsfyllt förhållande till den politiska makten, som både vill vara samfundets överhuvud och använda det för sina syften. Dilemmat är extra tydligt för statskyrkosamfunden.

Nacksta i ett religionssociologiskt perspektiv och resonera kring teologi, kyrkobyggnad och kulturarv. Jag kommer framför allt att lyfta fram argument från samfunden men även belysa myndigheternas perspektiv. Materialet består av intervjuer och arkivmaterial från myndigheter och massmedia.

Två drag gör Nacksta intressant som exempel. Det är en modern kyrkobyggnad som omfattas av kulturmiljölagens krav på tillståndsprövning enligt särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.⁴ Den har också sålts till ett annat samfund, katolska kyrkan, som delvis har en annan teologisk lära och rituell praxis än den som kyrkan är byggd för. De katolska och protestantiska kyrkorumen har många likheter, men de respektive samfunden skiljer sig också åt i hur de vill att kyrkorummet skall vara gestaltat.

SEKULARISERING OCH SVENSKA KYRKAN

Sedan reformationen har den allmänt rådande religionen i Sverige varit evangelisk luthersk kristendom. Dessförinnan dominerade katolska kyrkan, vilken i sin tur konkurrerade ut fornnordisk religion. I takt med ökad modernisering har Svenska kyrkans exklusiva ställning sakta men säkert utmanats av både sekularisering och av andra kristna samfund och religioner. Situationen präglas i dag av religiös pluralism, även om Svenska kyrkan fortfarande har en ledande ställning och förmåner som andra samfund inte har. Frikyrkorörelsen började på 1800-talet utmana Svenska kyrkans hegemoni. Judendom är känd sedan 1700-talet och i samband med andra världskriget och Förintelsen ökade gruppen judar. Katolska kyrkan är numera ett etablerat samfund i Sverige. Det finns 44 församlingar och omkring 113.000 medlemmar. Anglikanska, ortodoxa och baltiska kristna kyrkor har också etablerat sig tack vare migration och i viss mån konversion, liksom

andra religioner såsom islam, hinduism och buddism.

Förutom sekulariseringen och den ökande religiösa pluralismen utmanas Svenska kyrkans ställning som dominerande trossamfund av sjunkande medlemstal och minskat deltagande i den kyrkliga verksamheten. Allt färre delar samfundets religiösa världsbild och antalet gudstjänster och kyrkliga handlingar (dop, konfirmation, vigsel och begravning) går ned.⁵ Ytterligare ett mått på den nedåtgående trenden är antalet röstande i kyrkovolet. Detta val, som alltid har haft svårt att motivera medlemmarna att gå till valurnorna, deltar idag cirka 14 procent av de 6,2 miljoner (2015) som tillhör Svenska kyrkan.⁶

De teologiska uppfattningarna om kyrkan som byggnad och kyrkan som de troendes gemenskap har skiftat under historiens gång. Kyrkobyggnader har under hela kristendomens historia i Sverige rivits eller byggts om allt efter behov och efter de teologiska normer som varit tongivande.⁷ Nutidens strävan efter att bevara det kyrkliga kulturarvet vid en viss ”frys punkt” gör det ibland svårt för Svenska kyrkan att förändra lokalerna efter sina behov och efter de teologiska grundprinciper för hur gudstjänster skall firas som är aktuella i dag.

För att visa hur de teologiska normerna för kyrkan har förändrats över tid har jag valt att kort lyfta fram två betydelsefulla riktningar under 1900-talets första hälft. De strävar båda mot att Svenska kyrkan skall vara rikstäckande och ha en fostrande roll gentemot medborgarna, men de skiljer sig också åt på en rad punkter. Båda kan ses som en motreaktion mot den allmänna sekulariseringen men också som försök från Svenska kyrkan sida att förhålla sig till den religiösa pluralismen likaväl som till konkurrensen från andra sociala rörelser, fram för allt från nykterhets-, frikyrko- och arbetarrörelsen.

4. När kyrkor ägda av Svenska kyrkan säljs till andra samfund omfattas de även fortsättningsvis av kulturmiljölagens kap. 4 om kyrkliga kulturminnen, däremot kan de nya ägarna inte erhålla kyrkoantikvarisk ersättning. Se Eva Löfgren, kapitel 11.

5. Svenska kyrkans medlemsutveckling år 1972–2015. Svenska kyrkans hemsida, www.svenskakyrkan.se/kyrkanisiffror.

6. Valresultat, Svenska kyrkans hemsida <https://www.svenskakyrkan.se/tidigare-valresultat> samt <https://www.svenskakyrkan.se/tidigare-valresultat>.

7. Jes Wienberg, ”När Gud flyttar ut: ödekyrkor förr och nu”, Markus Dahlberg, et al (red.), *Maglarp: Kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet 2010.

TVÅ TEOLOGISKA RIKTNINGAR

Den så kallade unglyrkorörelsen uppstod i början av 1900-talet och anhängarna ville väcka medborgarna till en kristen tro. De såg en fara i den framväxande moderniteten och var rädda för en normupplösning i samhället. Rörelsen var inom- och högkyrklig och präglades av stor entusiasm. Företrädarna ville bevara Svenska kyrkans centrala plats i offentligheten och hos folket. Folket, nationen och kyrkan sågs som en hierarkiskt ordnad enhet. Kyrkobyggnaden skulle ligga mitt i byn och vara det nav kring vilket övrigt samhällsliv kretsade. Kristenheten hade en samhällsnytta eftersom den bevarade samhällsordningen.

Rörelsen lyckades inte med sitt mål att fostra svenska folket till ett kristet folk, inte heller att väcka arbetarna till ett kristet medborgarskap. Kyrkovetaren Dag Sandahl menar att en orsak till rörelsens snabba utdöende var att den just var en rörelse för eliten och aldrig nådde de breda samhällsskikten.⁸ Teologen Maria Södling visar i sin avhandling att rörelsen därtill hade en starkt konservativ familjesyn, vilket också innebar att man hamnade i otakt med tiden.⁹ Rörelsens slut blev dramatiskt i och med det aktiva stödet till Bondetåget, som 1914 orsakade konstitutionell kris. I dag kan man finna spår av den för unglyrkorörelsens karakteristiska estetiken i kapell, kyrkor och kors.

Den andra riktningen är den socialdemokratiska kyrkopolitiken som formades under 1920- och 30-talen av den framväxande socialdemokratin. Syftet var att vrida kyrkan ur händerna på den konservativa elit man menade format kyrkan till en konfessionell bekännelsekyrka för överheten och som därigenom blivit främmande för folkets flertal.¹⁰ Med en ny kyrkopolitik och nya teologiska

ideal ville man utforma ”sin” nationalkyrka och ”sin” folkkyrka som skulle vara demokratiskt lekmanna-styrd, självständig och nationell, inte elitistisk, konfessionell och präststyrd. Gapet mellan överklasskyrkan och folket skulle övervinnas genom att kyrkan samarbetade med det socialdemokratiska partiet och demokratiserades genom kyrkoval.¹¹ Ett uttalat mål från socialdemokraternas sida var att ersätta kyrkans traditionella lära, såsom den uttryckts inom dogmatiken och exegetiken, med en socialetik: Guds rike skulle förverkligas här och nu på jorden och arbetarna skulle lyftas ekonomiskt, socialt och kulturellt.¹² Kyrkobyggnader skulle finnas där folket fanns. På 1960- och 70-talen kom det till uttryck i den så kallade småkyrkorörelsen, som innebar att små distriktskyrkor uppfördes i miljonprogrammets nya stadsdelar.

Spåren efter unglyrkorörelsen är nästan borttraderade, både som teologiskt perspektiv och som estetiskt ideal för hur kyrkor och kyrkorummet skall gestaltas. En teologi och etik som betonar hierarki, över- och underordning samt auktoritet torde ha svårt att finna gehör i dagens samhälle. Däremot är socialdemokraternas planer från 1920- och 30-talen i stort sett genomförda. Man lyckades vrida Svenska kyrkan ur händerna på den konservativa teologiska eliten och överlämna makten till folket. Det är dock värt att notera, att varken unglyrkorörelsen eller den socialdemokratiska kyrkopolitiken lyckades med det som var deras huvudmål: att väcka medborgarna till kristen tro. Många människor har idag lämnat Svenska kyrkan och kyrksamheten är liten. Varken entusiastisk väckelseiver eller demokratisering tycks fungera som strategier för att förhindra medlemsminskning.

8. Dag Sandahl, *Folk & kyrka. Debatten i Svenska kyrkan kring Socialetiska delegationen och dess evangelisationsmodell 1952–1972*, Stockholm: Verbum förlag 1986.

9. Maria Södling, *Oreda i skapelsen. Kvinnligt och manligt i Svenska kyrkan under 1920- och 30-talen*, Uppsala: Uppsala universitets tryckeri 2010.

10. Religionens ställning inom det socialdemokratiska partiet var och är fortfarande omdebatterad och rörelsen har en splittrad syn på om religion går att förena med socialism eller ej.

11. Daniel Alvinger, *Nytt vin i gamla läglar. Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973*. Göteborg: Församlingsförlaget 2006.

12. Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: ACTA Universitatis Upsaliensis, Studia Historico Ecclesiastica Upsaliensia 2004.

Ur ett religionssociologiskt perspektiv väcker bevarandet av Svenska kyrkans materiella kulturarv flera frågor. Hur kommer det sig att just dessa kyrkobyggnader anses vara särskilt skyddsvärda när Sveriges religiösa historia är så mycket vidare och rikare? Varför bevaras inte de synagogor som judiska flyktingar skapade i lägenheter efter andra världskriget eller Wiccarörelsens rituella rum eller de muslimska källarmoskéerna? Och på vilka sätt kommer Svenska kyrkans olika teologiska riktningar med sina skilda estetiska ideal fram i bevarandesammanhang? Sist men inte minst: Varför finns det inte en livligare diskussion kring konsekvenserna för trossamfunden och samhället av den förda kulturarvspolitiken? Med dessa frågor i bakhuvudet skall jag nu teckna en bild av konflikterna som uppstod i och med försäljningen av Nacksta kyrka.

UPPFÖRANDE OCH FÖRSÄLJNING

År 1955 väcktes idén att bygga en kyrka i den nya förorten Nacksta utanför Sundsvall. Det dröjde ända till 1963 innan planerna fick en fast form och arkitektuppdraget gick till Peter Celsing. Nacksta blev hans sista kyrka. Vad gäller utsmyckning föreslog Celsing flera konstnärer och Vera Nilsson tackade ja. Hennes altartavla är inspirerad av en katedral i Frankrike och föreställer de tre vise männen och stjärnan som de följde fram till Jesusbarnet. Kyrkans tillkomsthistoria kantas av konflikter och förseningar och den invigdes först 1969.¹³ Kyrkan tillhör den så kallade småkyrkorörelsen och fungerade under många år som en distriktskyrka.¹⁴

Kyrkan i Nacksta har alltid varit omdebatterad. Många konstvetare och arkitekter har beundrat dess arkitektur, inredning och altartavla. Särskilt har man lyft fram Celsing och Nilssons unika samarbete. Präster som tidigare arbetade i församlingen, och

som jag har intervjuat, ger dock en annan bild. De framhåller visserligen att de förstår det kulturhistoriska värdet men menar att ur ett praktiskt församlingsarbetsperspektiv, fungerar kyrkolokalen varken rituellt eller för kör-, teater-, barn- och ungdomsverksamhet. Kyrkans golv sluttar upp mot altaret. Dopfont, altare och predikstol är av betong och fastgjutna. Dessutom finns det skymmande pelare. Altarets placering, liksom inklämt i ett hörn, ses som problematiskt ur både teologisk och praktisk synvinkel. Kapprummet är trångt och det är svårt för människor att mötas. Altartavlan är dock den under senare tid mest omdiskuterade delen av inredningen. Den förre kyrkoherden i den katolska församlingen lyfter fram att få i församlingen uppskattar altartavlan. Många uppfattar den som skrämmande och till och med rasistisk – de vise männen har olika etniska tillhörigheter, men det är endast den vite mannen som är vaken, övriga sover.

Under perioden som Svenska kyrkan ägde Nacksta drog församlingen på sig kritik från länsstyrelsen.¹⁵ Församlingen hade möblerat om i kyrkan och börjat fira gudstjänst i cirkel med ett flyttbart altare, vilket möjliggjorde celebrerande enligt versus populum.¹⁶ Ommöbleringen innebar att inredningen vred gudstjänstriktingen i nord-sydlig riktning istället för den ursprungliga öst-västliga. Härigenom undkom man det i hörnet inklämda och fastgjutna altaret och altartavlan.

Kring år 2000 började en försäljning av Nacksta kyrka diskuteras på allvar. Församlingen stod inför en omfattande renovering. Yttertak, brandsäkerhet, installation av hiss och köksutrymmen behövde åtgärdas. Den dyra renoveringen, i kombination med att kyrkan inte uppfattades som funktionell för den verksamhet man ville bedriva, var tungt vägande skäl för en försäljning. Dessutom kom allt

13. Kostnaden var budgeterad till 435.000 kronor och slutkostnaden blev 1,7 miljoner. Nacksta finansierades av småkyrkostiftelsen, privata gåvor och donationer.

14. Birgitta Gillgren, *Nacksta kyrka. Peter Celsing och Vera Nilsson. Ett möte mellan två konstnärer*. C-uppsats i konstvetenskap, Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet 1996.

15. Muntliga uppgifter från intervju med dåvarande kyrkoherden i Gustav Adolfs församling, Svenska kyrkan.

16. Versum populum avser då prästen kan stå på båda sidorna av altaret. Prästen firar mässan med ansiktet mot församlingen så att församlingen kan se både altaret och prästen.

Bild 2 & 3. Interiör Nacksta kyrka. Foto: Paul Lindgren, 1970. Källa: Sundsvalls museums fotosamling.

färe medlemmar till huvudgudstjänsten och de som önskade kyrkliga handlingar valde ofta den äldre huvudkyrkan i Sundsvalls centrum. Det var dock de höga renoveringskostnaderna som främst motiverade en försäljning.

År 2004 köpte församlingen den gamla Konsumlokalen i Nacksta och byggde om till församlingshem. I Sundsvalls ekumeniska grupp diskuterades samtidigt situationen för församlingarna i Sundsvall. Katolska kyrkans lokaler var för små och 2007 såldes Nacksta till S:t Olofs katolska församling för 3,9 miljoner kronor.¹⁷ Det bör i sammanhanget nämnas att 2006, det vill säga medan en försäljning diskuterades men ännu inte hade beslutats, skrev några namnkunniga arkitekter, konstvetare, intendent, konstnärer och museichefer ett öppet brev till kyrkonämnden i Sundsvalls kyrkliga samfällighet, till katolska församlingen i Sundsvall, till kyrkoantikvarien på Länsstyrelsen i Västernorrland och till

stiftsantikvarien i Härnösands stift med en uppmaning om att altartavlan skulle bevaras på den plats Celsing och Nilsson placerat den.¹⁸ Enligt obekräftade uppgifter skall det också finnas ett brev från den katolske konvertiten och teologen Alf Härdelin där han vädjade till katolska kyrkan i Sverige och till församlingen i Sundsvall att bibehålla altartavlan. Han argumenterade för att tavlan är förenlig med katolsk tro.

År 2008 lämnade S:t Olofs församling in en ansökan om ombyggnad till Länsstyrelsen i Jämtland. Arkitektbyrån ADL Creativa hade tagit fram förslaget. Det innehöll fastighetsrelaterade åtgärder (värmesystem, ommålning av innerväggar, reparationer av yttertak, tillgänglighetsanpassning och brandskydd) och teologiskt motiverade ändringar i gudstjänstrummet. De senare rörde altarets och knäfallets placering, tabernakel, psalmnummertavla, Mariastaty, krucifix, dopfunt, biktbås och sittplatser.

17. "Nacksta kyrka blir romersk-katolsk för 3,9 miljoner", *Mittnytt*, Sveriges Television 2007-09-14; "Nacksta kyrka såld till katolska församlingen", *Kyrkans Tidning*, 2007-09-14; "Nu är kyrkan i Nacksta såld", *Sundsvalls Tidning*, 2007-09-15.

18. "Bevara altartavlan i Nacksta kyrka", *Sundsvalls Tidning* 2006-11-14; "Konstakademien väddar för altartavla", *Sundsvalls Tidning*, 2007-01-11.

Framför allt ville församlingen byta ut altartavlan. Den hade inte ett traditionellt katolskt motiv och svarade därför inte heller mot katolsk tro, menade man och föreslog att tavlan skulle hängas på en annan plats i kyrkan.¹⁹

Länsstyrelsen skickade ärendet på remiss till Länsmuseum Västernorrland och de fastighetsrelaterade åtgärderna mötte i stort sett inga hinder.²⁰ Länsstyrelsen lämnade tillstånd till ombyggnad och förändring av kyrkans interiör, men avtog den del av ansökan som omfattade flyttning eller annan förändring av den befintliga altartavlan samt de ”förslag som anges under åtgärds punkt 3.5 ’annan utsmyckning i kor – Krucifix’”.²¹ Länsstyrelsen hänvisade till Riksantikvarieämbetets beslut att Nacksta kyrka skyddas enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel. S:t Olofs församling överklagade beslutet och 2012 meddelade länsstyrelsen att församlingen fick byta ut altartavlan till en väv av konstnären Karin Walde föreställande ett kors. Väven skulle placeras framför Nilssons altartavla på en svängbar stålkonstruktion. På så sätt hade man, menade länsstyrelsen, tillgodosett både bevarandet av kyrkans kulturhistoriska värde och församlingens önskemål.²²

Konflikten mellan perspektiven bruka och bevara och mellan kyrkans autonomi och statens inblandning blev djupgående. Två läger uppstod. Den ena gruppen, som bestod av arkitekter, konstvetare, teologisk professor och myndighetspersoner, ville bevara en unik kyrka, ritad av en känd arkitekt, och en inredning och en altartavla skapad av en berömd konstnär från en tidsepok med en alldeles särskild syn på kyrkobyggnad (socialdemokratisk folkkyrko-tanke) som höll på att falla i glömska. Den andra gruppen bestod av medlemmar i lokala lutherska

och katolska församlingar. Den framhöll att den kyrkliga autonomi ifrågasatts och kringgårdats och att en kyrkobyggnad måste kunna anpassas till teologiskt motiverade utformningar av ritualer och gudstjänster.

RÖSTER FRÅN DE INBLANDADE

För den här studien har jag intervjuat dåvarande länsantikvarien i Västernorrlands län, dåvarande kyrkoherden i S:t Olofs katolska församling, dåvarande och nuvarande kyrkoherdarna i Gustav Adolfs församling (Svenska kyrkan, Sundsvall). Avsikten var att få de inblandades syn på de svårigheter som kan uppstå då en kyrka övergår till nya bruk.

Dåvarande länsantikvarien minns striderna kring Nacksta kyrka väl. Kyrkan ligger honom varmt om hjärtat, säger han. Den har arkitektoniska och konsthistoriska värden och bär en tidstypisk folkkyrko-tanke, ett värde som i dag håller på att rensas ut som kyrkligt kulturarv. Länsantikvarien återkommer ofta till att han är en tillåtande och liberal antikvarie och så långt som det är möjligt tillgodoser prästernas krav. Kyrkorna skall användas till det de är byggda för, säger han. Han beklagar att diskussionen om Nacksta snabbt blev polariserad och infekterad och uttrycker att han kände sig ensam gentemot präster och församlingar som hade stöd i varandra och som ”snackade sig samman”. ”För fridens skull” och eftersom församlingen tröttade ut länsstyrelsen fick den de flesta av sina önskemål tillgodosedda – men inte i fråga om altartavlan. Han uppskattade det stöd som Teologiska fakulteten i Uppsala genom professor Alf Härdelin, själv katolik, gav i denna fråga. Länsantikvarien menar att samhället har ett ansvar att bevara miljöer för framtida generationer.

19. Nacksta kyrka. Åtgärdsprogram, Förslag till tillägg/ändringar i kyrkorum samt församlingsdel S:t Olofs katolska församling, Sundsvall ADL Creativa, 2008, dnr 433-1015-08.

20. Ansökan om tillstånd, Nacksta kyrka. Kulturmiljö, Länsstyrelsen i Jämtland, Östersund. Dnr 433-1015-08. Remiss Länsstyrelsen i Västernorrland. Dnr 433-1025-08. Tillstånd till invändig förändring av Nacksta kyrka, Gustav Adolfs församling, Sundsvalls kommun. Beslut. Länsstyrelsen i Västernorrland, Dnr 433-1015-08. Tillstånd till ny altartavla i Nacksta kyrka, Sundsvalls kommun. Beslut. Länsstyrelsen i Västernorrland, Dnr 433-3857-II. Nacksta kyrka, Gustav Adolfs församling, Sundsvalls kommun. Byte av golvbeläggning i souterrainväning. Länsmuseum Västernorrland. Kulturmiljöavdelningens rapporter nr 2003:1.

21. Ansökan om tillstånd, Nacksta kyrka. Kulturmiljö, Länsstyrelsen i Jämtland, Östersund. Dnr 433-1015-08.

22. Tillstånd till ny altartavla i Nacksta kyrka, Sundsvalls kommun. Beslut. Länsstyrelsen i Västernorrland, Dnr 433-3857-II.

Om trossamfundet Svenska kyrkan ensam hade mandat att besluta om sina kyrkobyggnader (som hela befolkningen i princip ekonomiskt bidragit till) skulle historiska och kulturella värden riskera att helt försvinna, särskilt med tanke på att församlingar tenderar att betona brukarperspektivet. Nästkommande generationer måste få möjlighet att relatera till olika historiska perioder.

Dåvarande kyrkoherden i S:t Olofs katolska församling i Sundsvall var med om att genomföra köpet av Nacksta. Det var han som organiserade och ledde arbetet med renoveringen och ansvarade för att omgestalta den lutherska kyrkan till en katolsk. Han minns också striden. Han framhåller att det är ett dyrt och drygt jobb för en församling som samlar in pengar ideellt att driva en process gentemot myndigheter. Vi fick också, säger han, hela Sveriges kulturelit mot oss och framställdes som mindre vetande. De idiotförklarade oss, menar han. Han upplevde att länsstyrelsen hade en rigid hållning med tanke på att alla förslagen var reversibla; allt kunde flyttas tillbaka om det skulle bli aktuellt i framtiden. Länsstyrelser, menar han, borde kunna ge förhandsbesked då en kyrkobyggnad säljs till ett annat samfund med en annan teologisk lära. Mässan firas till exempel versus populum och det påverkar altarets placering. Man använder inte knäfall vid kommunionen, behöver ett tabernakel, credensbord, krucifix, Mariabild, biktbås och vigvattenskål. Framförallt behöver man en altartavla som stämmer till andakt. Tavlan har ett kyrkligt motiv men den fungerar inte som en altartavla enligt de krav som finns inom katolska kyrkan.

Nuvarande kyrkoherden i Gustav Adolfs församling säger att han beklagar försäljningen av Nacksta kyrka. Han hade gärna behållit den, trots att det inneburit stora investeringar för renovering. Sett i

backspegeln tycker han också att beslutet att köpa den gamla Konsumbutiken kan ifrågasättas. Han berättar att församlingen först reagerade negativt när försäljningen av kyrkan kom på tal, men att man genom samtal kunde motivera en avyttring. Församlingsmedlemmarna tycker i allmänhet att det är bra att kyrkan sålts till ett annat samfund och att den inte blivit krog eller något annat icke-religiöst. De framhåller att det är viktigt att värdigheten behålls; kyrkan skall brukas till Guds ära.

Den kyrkoherde i Gustav Adolfs församling som genomförde försäljningen av kyrkan berättar att församlingen under hans tid gjorde flera fastighetsreparationer, försäljningar och förvärv. Kyrkoråd, präster och församling har kunnat genomföra förändringar i enighet och församlingens ekonomi är mycket god. Han berättar att Nacksta kyrka alltid varit föremål för olika uppfattningar: allmänheten har sällan gillat altartavlan medan kultureliten har beundrat både den och byggnaden. Han tycker att församlingen själv skall få bestämma över kyrkolokalens användning och inredning. Länsantikvariens inställning, menar han, var att kyrkan var ett museum. Inget fick göras som förändrade Celsing och Nilssons ursprungliga tanke. På sikt aktualiserar konflikten mellan att bruka och bevara frågan om vad en luthersk kyrka är: skall den vara fastighetsförvaltare och museiförvaltare eller en levande församling? Präster är ofta de minst sentimentala när kyrkor förändras eftersom de ser till verksamheten, framhåller han.

Kyrkoherden anknyter till Luther och hans syn på församling och kyrka.²³ Församlingen finns där ordet förkunnas och sakramenten förvaltas. Han menar att för Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna är själva kyrkobyggnaden helig. Det är en syn han anser även är framträdande inom folkreligiositeten.

23. Evangelisk luthersk kyrkosyn finns uttryckt i Luthers stora katekes. Den fastslogs 1593 vid Uppsala möte och gäller än idag för Svenska kyrkan. Läran om kyrkan återfinns främst i Augsburgska bekännelsen under rubriken ”VII Om kyrkan”; den Augsburgska bekännelsens apologi och i Schmalkaldiska artiklarna ”Om kyrkan”. I den lutherska kyrkosynen skiljer man mellan den yttre kyrkan (kyrkobyggnaden som är till av praktiska skäl för att församlingen skall ha någonstans att samlas, höra Guds ord och få del av sakramenten: dop och nattvard) och den inre (de pånyttfödda hjärtan som tagit emot Guds frälsning) samt mellan kyrkan som institution (som kan regeras av antikrist) och Guds sanna folk som har tagit emot Guds ord i hjärtat. Det är endast Gud, Guds ord och sakramenten som är heliga, inte kyrkobyggnaden. Kyrkans väsen är alltså inte ett yttre rike, utan ett inre, andligt rike.

Bild 5. År 1967 färdigställdes Vera Nilsson altartavlan "De tre vise männen". Foto: Johan Engman, 2012.

Människor har minnen förknippande med en viss kyrkobyggnad. För präster är det immateriella viktigare; tron och församlingens gemenskap kring ordet och sakramenten. Han är kritisk till hur Svenska kyrkan centralt har agerat i frågan om kulturarvet. Den har "köpt" statens syn och trots att kyrkobyggnadernas användning är en viktig fråga finns det ingen teologisk debatt inom organisationen. Det är märkligt att kyrkan till varje pris vill behålla kyrkorna när det är verksamheten som är det kristna kulturarvet. De teologiska fakulteterna i Lund och Uppsala har också skuld i detta eftersom studenterna inte längre får läsa luthersk teologi, anser han. De har gått mot en katolsk syn på församling och kyrkobyggnad. Den socialdemokratiska folkkyrkotanken har fått ett

närmast totalt genomslag. Att kyrkobyggnaderna till varje pris skall bevaras är ett tydligt uttryck för denna politik. Eftersom Svenska kyrkan inte diskuterat igenom dessa frågor utifrån en luthersk syn förstärks museitrenden, menar han. Svenska kyrkan bör tänka om, annars blir det materiella kulturarvet ett sänke. Det saknas, förutom ett forum för teologisk diskussion om kyrkobyggnaderna, en motrörelse till rikskyrkans och Riksantikvarieämbetets linje.

Kyrkoherden säger också att Svenska kyrkan inte för all framtid kan vänta sig att en sekulär stat skall skydda kyrkorna. En kyrka är skyddsvärd, menar han, så länge församlingen firar gudstjänst. Vill staten bevara kyrkor för att på så sätt minnas det kristna kulturarvet måste man göra ett urval för kommande generationer och i detta urval får man inte vara sentimental. Som det nu är riskerar urvalet att bli passivt och skilsmässan från staten blott en semi-skilsmässa. Kulturarvet binder Svenska kyrkan vid staten, hävdar han och säger att vid försäljning eller omgestaltning blir kyrkoherden lämnad i sticket. Man måste kunna allting själv, från byggnadstekniska frågor, till ekonomi, till teologi. Han jämför med katolska kyrkan där kyrkoherden har stöd från stiftet. Katolska kyrkan har en annan laguppställning. Som kyrkoherde behöver man rikskyrkans och stiftets stöd, inte minst för att diskutera den övergripande frågan: Vad gör en försäljning med församlingen?

AVSLUTANDE TANKAR

Konflikten mellan perspektiven bruka och bevara och mellan samfundens autonomi och samhällets inblandning genom politiska beslut och myndighetsutövning var verklighet för de som var inblandade i försäljningen av Nacksta kyrka. Konflikten har ingen entydig lösning men sannolikt kommer det att växa fram en mer enhetlig praxis grundad på kompromisser mellan Svenska kyrkan, andra samfund och myndigheterna. I den här artikeln har jag visat några exempel på hur konflikten uppfattas och hur de inblandade argumenterar. Prästerna som jag har intervjuat utgår från en teologisk världsbild och

hämtar sina argument därifrån, men de pekar också på behovet av funktionella lokaler för verksamheten. De praktiska behoven står i centrum, liksom önskan att utveckla teologiska lärosatser och utformningen av riter. Det är få i Svenska kyrkan som i dag omfattar en luthersk kyrkosyn så som den uttrycks i bekännelseskrifterna. Antikvarierna grundar sina argument på konst- och kulturhistoria och utgår från gällande lagstiftning. Ur länsstyrelsens perspektiv är Nacksta kyrka ett kyrkoarkitektoniskt och konsthistoriskt intressant byggnadsverk och dessutom ett värdefullt exempel på småkyrkorörelsen och dess tidstypiska teologiska normer, rituella praktik och estetik.

En upplevelse som kom till uttryck i samband med försäljningen av Nacksta kyrka handlade om inskränkning av den religiösa autonomi. En av kyrkoherdarna reagerade starkt emot vad han anser är en omvandling av trossamfundet Svenska kyrkan till museiförvaltare. Reaktionen kan tolkas som ett motstånd mot att teologins lära och rituella praxis låses fast. Samfundet vill visserligen ha en historisk kontinuitet men de vill också vara aktuella och förändringsbenägna i nuet så att de är relevanta i den tid de verkar.

I inledningen väckte jag två frågor: Varför omfattar det lagskyddade kyrkliga kulturarvet endast Svenska kyrkans kyrkobyggnader medan det materiella arvet från andra kristna samfund såväl som andra religioner ägnas lite intresse? Varför uppmärksammas inte olika teologiska riktningar inom Svenska kyrkan i bevarandesammanhang? Dessa två frågor rymmer en kritik av urval. Ur religionssociologiskt perspektiv vore det mer intressant att lyfta Sveriges religiösa historia i hela sin komplexitet och rikedom än att genom lagstiftning skydda en bestämd grupp av religiösa byggnader. Det framstår som märkligt att staten premierar ett samfunds materiella kulturarv framför andra och att Svenska kyrkans historia framställs som vore den utan inre stridigheter och teologiska variationer. Fallet Nacksta har varit intressant att följa eftersom försäljningen av en luthersk kyrka till en katolsk församling tydliggör

de antikvariska myndigheternas ovana att förhålla sig till ett mångreligiöst samhälle. Konflikterna som uppstod är vidare belysande för de inblandade aktörernas positioner och argument. Kunskap om dessa underlättar hanteringen av de spänningar som kan uppstå mellan perspektiven bruka och bevara och mellan samfundens autonomi och samhällets behov av att bevara kyrkliga miljöer till eftervärlden. Fallet pekar också på nödvändigheten av en grundlig diskussion om hur samhället på bästa sätt lyfter fram och bevarar den mångskiftande och spännande historien om religioner och trossamfund i Sverige.

Ytterligare en fråga som infinner sig är om det är förenligt med religionsfrihetslagstiftningen att en statlig myndighet avisar en katolsk församling att göra de förändringar av ett kyrkorum som den önskar. Bestämmelser om religionsfrihet finns i regeringsformen, i lagen (1998:1593) om trossamfund samt i den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. Konventionen är sedan år 1995 gällande lag i Sverige (1994:1219). Europakonventionen stadgar i Artikel 9 följande:

1. Var och en har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet; denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, undervisning, sedvänjor eller ritualer.

2. Friheten att utöva sin religion eller tro får endast underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som i ett demokratiskt samhälle är nödvändiga med hänsyn till den allmänna säkerheten eller till skydd för allmän ordning, hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter.

Mig veterligen har inget trossamfund hänvisat till religionsfriheten när de hävdar religiös autonomi gentemot antikvariska myndigheter. Mig veterligen har inte heller frågan huruvida kulturmiljölagens fjärde kapitel krockar med religionsfriheten prövats rättsligt.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Intervjuer

- (Intervjuer genomförda november–december 2014. Fältanteckningar förvaras hos författaren.)
 Dåvarande länsantikvarie, Länsstyrelsen Västernorrland, Torbjörn Svaan
 Dåvarande kyrkoherde i S:t Olofs katolska församling, Sundsvall, Fader Conny Årlind, Sankt Josef Arbetarens katolska församling, Luleå
 Nuvarande bebyggelseantikvarie, Länsstyrelsen Västernorrland, Michael Thörne
 Dåvarande kyrkoherde i Gustav Adolfs församling, Svenska kyrkan, Sundsvall, Stefan Nilsson
 Nuvarande kyrkoherde i Sundsvalls församling (Gustav Adolfs församling t.o.m. 2014-12-31), Svenska kyrkan, Sundsvall, Stefan Andersson
 Dåvarande komminister i Gustav Adolfs församling, Svenska kyrkan Sundsvall, Åke Norström

Arkiv

- Nacksta kyrka. Åtgärdsprogram, Förslag till tillägg/ändringar i kyrkorum samt församlingsdel S.t. Olofs katolska församling, Sundsvall ADL Creativa, 2008, dnr 433-1015-08
 Ansökan om tillstånd, Nacksta kyrka. Kulturmiljö, Länsstyrelsen i Jämtlands län, Östersund. Dnr 433-1015-08
 Remiss Länsstyrelsen Västernorrland. Dnr 433-1025-08
 Tillstånd till invändig förändring av Nacksta kyrka, Gustav Adolfs församling, Sundsvalls kommun, Beslut. Länsstyrelsen i Västernorrland, Dnr 433-1015-08
 Tillstånd till ny altartavla i Nacksta kyrka, Sundsvalls kommun. Beslut. Länsstyrelsen i Västernorrlands län, Dnr 433-3857-11
 Ansökan om tillstånd, Nacksta kyrka. Kulturmiljö, Länsstyrelsen i Jämtlands län, Östersund. Dnr 433-1015-08

Elektroniska källor

- Sundsvalls kommuns portal för sundsvallsområdets lokalhistoria. Sökord: Nacksta. URL: http://minnen.sundsvall.se/sitevision/proxy/databassokning/arkivsamling.4.4d2afea2109b998b960800099.html/svid12_7046b921182b28a5dd80004075/-1799354951/pls/public/minnen.GET_Textdokument_txt?ID=4680
 Svenska kyrkans hemsida, "Tidigare valresultat i kyrkovalet". URL: <https://www.svenskakyrkan.se/tidigare-valresultat> hämtad 2017-04-21
 Svenska kyrkans hemsida, "Svenska kyrkans medlemsutveckling år 1972-2015". URL: www.svenskakyrkan.se/kyrkani-siffror, hämtad 2017-04-21

Tryckta källor och litteratur

- [Om] kyrkan. (1523). "Augsburgska bekännelsen", *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, Stockholm: Skeab Verbum, 1979
 [Om] kyrkan. (1523). "Schmalkaldiska artiklarna", *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, Stockholm: Skeab Verbum, 1979
 "Augsburgska bekännelsens apologetik" (1523), *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, Stockholm: Skeab Verbum, 1979
 "Katolska kyrkan i Nacksta invigd", *Sundsvalls Tidning*, 2008-05-01
 "Konstakademin väddar för altartavla", *Sundsvalls Tidning*, 2007-01-11
 "Nacksta kyrka blir romersk-katolsk för 3,9 miljoner", *Mittnytt* 2007-09-14
 "Nacksta kyrka såld till katolska församlingen", *Kyrkans Tidning*, 2007-09-14
 "Nu är kyrkan i Nacksta såld", *Sundsvalls Tidning*, 2007-09-15
 "Rör inte altartavlan i Nacksta", *Sundsvalls Tidning*, 2006-11-14
 Alvunger, Daniel, *Nytt vin i gamla läglar. Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973*. Göteborg: Församlingsförlaget 2006
 Elmén Berg, Anna, *Fem ödekyrkor i Norrland: Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaurering vid 1900-talets början*, Diss. Umeå universitet 1997

- Claesson, Urban, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, Uppsala: ACTA Universitatis Upsaliensis, Studia Historico Ecclesiastica Upsaliensia 42, 2004
- Europakonventionen, SFS 1994:1219, kapitel 9
- Gillgren, Birgitta, ”Nacksta kyrka. Peter Celsing och Vera Nilsson. Ett möte mellan två konstnärer”, C-uppsats i konstvetenskap, Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet 1996
- Mascher, Bodil, ”Nacksta kyrka, Gustav Adolfs församling, Sundsvalls kommun. Byte av golvbeläggning i souterrainväning”, Läns museet Västernorrland, Kulturmiljöavdelningens rapport nr. 2003:1, 2003
- Sandahl, Dag, *Folk & kyrka. Debatten i Svenskkyrkan kring Socialistiska delegationen och dess evangelisationsmodell 1952–1972*, Stockholm: Verbum förlag 1986
- Södling, Maria, *Oreda i skapelsen. Kvinnligt och manligt i Svenska kyrkan under 1920- och 30-talen*, Uppsala: Uppsala universitets tryckeri 2010
- Wienberg, Jes, ”När Gud flyttar ut: ödekyrkor förr och nu”, Dahlberg, Markus et al (red.), *Maglarp: Kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet 2010

FÖRFATTARPRESENTATIONER

Svante Beckman

professor emeritus, Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet

Tobias Harding

professor, Institutt for kultur, religion og samfunnsfag, Høgskolen i Sørøst-Norge

Magdalena Hillström

biträdande lektor, Tema Kultur och samhälle, Linköpings universitet

Henrik Lindblad

stiftsantikvarie, Lunds stift

Eva Löfgren

lektor, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Maria Mellgren

bebyggelseantikvarie, Rom, Italien

Maria Nyström

doktorand, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Erika Persson

bebyggelseantikvarie, Hälsinglands museum

Mika Stenberg Sjölund

bebyggelseantikvarie, Byggfabriken, Göteborg

Madeleine Sultán Sjöqvist

fil. dr. i religionssociologi, Sultán Sjöqvist konsult AB

Oddbjørn Sørmoen

fagdirektør, Avdeling for kirke og samfunn, KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter

Ola Wetterberg

professor, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

Kyrkobyggnader har en lång historia som kulturarvsobjekt, i synnerhet i Västeuropa. Att förvalta detta mångtaliga arv erbjuder en rad utmaningar för de kristna samfundet, de politiska systemen och de antikvariska institutionerna. Under de senaste decennierna har demografiska förändringar, urbanisering och människors minskande intresse för gudstjänstliv och kyrkliga handlingar bidragit till att kyrkorna används alltmer sällan. Många förfaller, andra har stängts, sålts eller till och med rivits. Fler förutses gå samma öde tillmötes.

I de nordiska länderna råder ingen kyrkobyggnadskris, men det finns de som menar att den står för dörren. I Sverige pågår en anpassning av kyrkbeståndet och kyrkornas användning till det minskande behovet. Svenska kyrkan har beslutat att ansvaret för kyrkor som församlingarna vill lämna skall kunna flyttas till nationell nivå. Steget till en betydande "kyrkdöd" är emellertid långt. Det beror till stor del på överenskommelsen som träffades mellan staten och Svenska kyrkan år 2000. Enligt denna svarar trossamfundet för förvaltningen av de kulturhistoriskt värdefulla kyrkorna, medan staten i gengäld utbetalar en kyrkoantikvarisk ersättning. Avtalet och ersättningen fastställer att ansvaret delas mellan kyrka och stat. Det viktigaste motivet är att kyrkobyggnaderna som kulturarv tillhör alla medborgare.

Utgångspunkten för bidragen i boken är den nya kyrkoantikvariska och kyrkopolitiska ordningen och övertalighetens utmaningar, både i Sverige och i andra länder. Ansatsen är tvärvetenskaplig. Eftersom frågorna skär genom flera discipliner och yrkesfält har strävan varit att diskutera dem utifrån olika perspektiv. Förhoppningen är att alla som är intresserade av kyrkobyggnader som kulturarv har behållning av läsningen. Förhoppningen är också att boken bidrar till den pågående diskussionen om övertalighet och den nuvarande svenska ordningens möjligheter.

